

Şurəddin MƏMMƏDLİ

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ
BORÇALI QOLU
(1920-ci ilə qədər)**

Tbilisi – 2003

Məmmədli Ş. B. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər). Monoqrafiya. Tbilisi: Kolori, 2003

Monoqrafiya müəllifin «Borçalı ədəbi mühiti (1920-ci ilə qədər)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası əsasında hazırlanmışdır.

Мамедов Шураддин Бахаддин-оглы
Борчалинская ветвь азербайджанской литературы
Тбилиси – «Колори» – 2003
(на азербайджанском языке)
Çap vərəqi 17. Çapa imzalanmış 21.03.2003. Nüsxə sayı 1000.
«Kolori» nəşriyyatının mətbəəsi, Tbilisi, M. Kostava küç., 14.

© Məmmədli Ş. B.; Kolori, 2003.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

1. BORÇALIDA ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏRİN

GENETİK QAYNAQLARI

- 1.1. Mühitin tarixi-mədəni səciyyəsi
- 1.2. Folklor örnəklərində bölgə koloriti
- 1.3. XI–XIV əsrlərdə Gürcüstan ərazisində İslam-Türk mədəniyyəti

2. BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ

POETİK YARADICILIQ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 2.1. Lirik şeir
 - 2.1.1. Klassik şeir üslubu ilə xalq şeiri üslubunun sintezi
 - 2.1.2. Xalq-el şeirinin normativləşməsi
 - 2.1.3. Poetik-sənət ocaqları xəritəsi
 - 2.1.4. Qonşu poetik areallarla əlaqələr
 - 2.1.5. El şairlərinin yaradıcılıqlarında mövzu çevrəsi
- 2.2. Dini şeir
 - 2.2.1. Quran qissələrindən istifadə
 - 2.2.2. Təriqət şeiri
- 2.3. Satirik şeir
 - 2.3.1. Xalq-el şeirində yumor-satira axarı
 - 2.3.2. «Molla Nəsrəddin» şeir üslubunda yazan şairlər
- 2.4. Süjetli şeir
 - 2.4.1. Mənzum hekayə

3. BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ

YENİ ƏDƏBİ NÖV-JANR ÜZVLƏNMƏLƏRİ

- 3.1. Bədii nəsr
 - 3.1.1. Realist-maarifçi miniatür hekayələr

3.1.2. Romantik-sentimental hekayələr

3.2. Dramaturgiya

3.2.1. Tarix mövzulu dramlar

3.2.2. Ailə-məişət məzmunlu faciə

3.3. Ədəbi-tənqidi mülahizələr, publisistika

4. BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİ

BƏDİİ OBRAZ SƏVİYYƏSİNDƏ

4.1. Klassik epos-dastanlarda Tiflis–Borçalı konteksti

4.1.1. Ümummilli ənənəvi dastanlar

4.1.2. «Şəhriyar» yazılı dastanı

4.2. Borçalılı müəlliflərin irsində doğma yurd motivləri

4.2.1. Nəzm əsərlərində

4.2.2. Nəsr əsərlərində

4.2.3. Dram əsərlərində

5. BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ

BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ ÖZƏLLİKLƏRİ

5.1. Poetik forma tipləri

5.1.1. Xalq-el şeiri biçimləri

5.2. Bədii ifadə, təsvir-tərənnüm vasitələrindən istifadə tərz

5.3. Dil-üslub xüsusiyyətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Azərbaycançılıq məfkurəsinin milli mentalitet ideologiyası strateji proqramında dünya azərbaycanlılarının bu amal ətrafında birləşməsi milli-mədəni birlik siyasətinin əsas istiqamətinə, aparıcı ideoloji xəttinə çevrilmişdir. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında vurğulanmışdı ki, «bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların birliyi, həmrəyliyi indi həm bizim üçün, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» [54, s. 11].

«Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda xaricdə yaşayan azərbaycanlılara öz mədəni irsinin qorunub saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə yardım, onların mədəni irsinin öyrənilməsinə kömək göstərilməsi xüsusi vurğu ilə təsbitlənir [183].

Azərbaycan xalqının tarixi-coğrafi lokalizasiyadan və siyasi hüdudlardan asılı olmayaraq, ədəbi fəaliyyətinin elmi araşdırılması işi də məhz həmin milli-mədəni məsuliyyət hissindən, Azərbaycançılıq təəssübkeşliyindən irəli gəlir. Müasir tarixi, ictimai-siyasi durumda Azərbaycançılıq amallarının yüksəlməsi təbii və məntiqi zərurətdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların ana vətənidir.

Gürcüstanda da yarım milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri arasındakı yaxın dostluq münasibətləri hər iki ölkədə yaşayan soydaşlarımız arasında mənəvi ünsiyyəti, milli-mənəvi və ədəbi-mədəni vəhdəti qorumağa imkan verir. Azərbaycan dövlətinin milli-mədəni siyasətinin tərkib hissəsi olaraq Gürcüstan azərbaycanlılarına dövlət səviyyəsində diqqət yetirilir. Xüsusən də, onların tarixinin, maarifinin, folklor, ədəbiyyat, incəsənət, mətbuat ənənələrinin inkişafına qayğı göstərilir.

Gürcüstandakı soydaşlarımız həm vətənpərvər vətəndaşları olduqları müstəqil Gürcüstan dövlətiylə fəxr edirlər, həm də qürur hissi keçirirlər ki, onların müstəqil Azərbaycan kimi dayağı var.

Müdrəklik və harmoniya erasının başlanğıcı olaraq proqnozlaşdırılan iyirmibirinci yüzil həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın sosial-mədəni həyatında öncə müstəqil, demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruculuğuyla əlamətdardır. Sovet dönəminin çökməsindən sonra milli mənliliyini dərk etmiş Azərbaycan və Gürcü xalqları arasında qədim zamanlardan üzü bəri davamlanan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin sağlam ənənələri bərpa olunur, keyfiyyətə xüsusi mərhələ təşkil edir.

Gürcüstanla Azərbaycan arasındakı dostluq, əməkdaşlıq əlaqələri təkcə mədəniyyəti əhatə etmir; qonşu, müstəqil dövlətlərimiz eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi müqavilələrdə, o cümlədən Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Supsa, Bakı–Tbilisi–Ərzurum, Transqafqaz, Transxəzər neft kəmərlərinin, Böyük İpək Yolu layihəsinin və digər iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində strateji müttəfiq kimi birgə mövqe nümayiş etdirirlər, beynəlxalq, regional qurumlarda əməkdaşlıq edirlər. Gürcüstanla Azərbaycan bu gün bir çox hallarda mənafeləri üst-üstə düşən ictimai-siyasi, strateji müttəfiqdirlər. Coğrafi mövqələrimizlə ilgili olaraq bu müttəfiqliyin uzun ömürlüyü faktdır. İndi biz yeni əlaqələrin genişləndiyinin şahidiyik, bu yeni əlaqələr istiqlaliyyətlərini möhkəmləndirən iki dost xalqın, iki müstəqil dövlətin əlaqələridir.

Təbii ki, Gürcüstanla Azərbaycanı yaxınlaşdıran, onları dost, qardaş ölkələrə çevirən ən başlıca amil milli-mədəni münasibətlərdir. Müstəqil ölkələrimiz arasında dostluq ünsiyyətinin davamlanıb möhkəmlənməsində əsas rolu da Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar (həm də Azərbaycanda yaşayan Gürcülər) oynayırlar.

Mövzunun aktuallığı iki mühüm zərurətlə müəyyənləşir:

- Azərbaycan ədəbiyyatının mühitlər kontekstində öyrənilməsi;
- Borçalının Azərbaycanla ədəbi baxımdan inteqrasiyası.

İndiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu, Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi-bədii, estetik-mənəvi fəaliyyəti sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdı. Halbuki Borçalı ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbiyyatına münasibəti hissənin tama münasibəti kimidir və bu mənada Borçalıların ədəbi ənənəsinin, ədəbi

fəaliyyətinin öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinin tərkib hissəsidir.

«Mühit təbiətə zəngin olursa, dil də genişlənir, ədəbiyyat da zənginləşir...» – Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin Qarabağ haqqında dediyi bu sözləri [41, c. 5, s. 7] [232] məntiqə Borçalıya da şamil edirik. Borçalıda mənəvi-ədəbi landşaftın saflığı coğrafi durum, etnik bünövrə kontekstlərində şərtlənir, başqa sözlə, Borçalının ədəbi ekologiyası etnik ekologiyadan, təbiət ekologiyasından doğur.

Problemin elmi, mədəni-strateji, mənəvi-yaddaş əhəmiyyəti də bundan irəli gəlir.

Borçalı ədəbi-estetik informasiyasının öyrənilməsi

- milli ədəbiyyatımızın regional spesifikasiyasının aşkarlanmasıdır;
- ədəbiyyatda lokal keyfiyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir;
- milli-mədəni inkişafımızın əsasını təşkil edən milli mənəviyyatımızın bütövlüyünün ifadəsidir;
- Gürcülərlə azərbaycanlılar arasında ədəbi-mənəvi əlaqələrin üzə çıxarılmasıdır;
- yaxın xaricdə milli ədəbi-mənəvi dəyərlərimizin təsdiqidir.

Borçalının Gürcüstanı Şərq aləmiylə birləşdirən körpü, Azərbaycanla Türkiyə arasında dəhliz rolu oynaması burada mədəniyyətlərin qovuşmasına, tərəqqisinə, eyni zamanda da, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin güclü, özünəməxsus bir qolunun inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Borçalı ədəbi mühiti istilahı Gürcüstan azərbaycanlılarının yaddaşdan-yaddaşa, soydan-soya ötürülən, daşınan ədəbi ənənə informasiyasını, yəni milli ədəbiyyatımızın Gürcüstandakı qolu anlamını ehtiva edir. Öz tarixi-coğrafi çevrəsiylə başqa mühitlərimizdən seçilən Borçalı ədəbi aləmini bütöv şəkildə tədqiq edib, ümumi Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığı xəzinəsinə qatmadan milli ədəbi fikir irsimizi də dolğun şəkildə, tam təsəvvür etmək olmaz.

Ədəbiyyatşünaslıqda milli ədəbiyyatların areallar və regionlar üzrə öyrənilməsi zəruri önəm kəsb etmişdir. Bu yöndə dünyada müəyyən təcrübə var. Məsələn, Türkiyədə Anqara, İstanbul, İzmir, Adana, Anadolu, Qars–Ərzurum, Sivas–Toqat, Bursa, Konya və

digər bölgələrdəki ədəbi arealların ədəbi proseslərin regionlar üzrə öyrənilməsi müstəvisində araşdırıldığı məlumdur [73] [210].

Zəngin elmi-nəzəri təcrübəyə malik milli ədəbiyyatşünaslığımızın indiki səviyyəsi tədqiqatları regional layların spesifik cəhətlərini də öyrənməyə, ədəbiyyatın inkişaf prosesində regional orijinallığın göstəricisi olan ədəbi mühitlərin tədqiqinə də yönəldir. Bu problem çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızda bir sistem, struktur yarusuna çatmışdır. Təqdirəlayiqdir ki, son zamanlar ədəbiyyat tariximizin regional aspektdə öyrənilməsi yönündə səriştəli tədqiqlər aparılmışdır və aparılır. Bununla da, Bakı, Abşeron, Qax–Zaqatala, Qarabağ, Şamaxı, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Naxçıvan, Göyçə, İrəvan, Təbriz, Tiflis, Dərbənd, Borçalı... tarixi ədəbi mühitlərinin varlığı və bu mühitlərin tədqiqi zərurəti qəbul edilir. Çünki ədəbiyyat tarixinin, ədəbi-bədii fikrin inkişaf prosesinin çeşidli çaraları içində regional şəbəkələrin öz dəst-xətti də var. Ədəbiyyatın regional səpgidə araşdırılması nəticə olaraq onun Güneyli, Quzeyli yönlərinin tam tarixinin yaradılmasını da təmin edir.

Ümum ədəbiyyatımızın inkişaf səviyyəsi, ədəbi metod, cərəyan, ideya-məzmun, janr-növ, üslub tipologiyası barədə çeşidli bölgələrin ədəbi mühitlərinin tədqiqi sayəsində də elmi qənaətlər əldə etmək, dolğun elmi mülahizələr söyləmək olar.

Ayrı-ayrı ədəbi, folklor mühitlərinin, o cümlədən Qarabağ (Yasər Qarayev, Mahmud Allahmanlı), Şirvan–Şamaxı (Əzizə Cəfərzadə, Alxan Məmmədov, Seyfəddin Qəniyev), Naxçıvan (Yavuz Axundlu), Lənkəran (Mirmahmud Talışlı), Tiflis (Abbas Hacıyev, Adil Mişiyev), Borçalı (Əflatun Saraçlı, İsmayıl Ömərov, Razim Məmmədli, Müşfiq Çobanlı, Tinatin Məmmədova, Şahbaz Şamıoğlu), Göyçə (İslam Ələsgərli, Ziyəddin Məhərrəmov, Tərlan Göyçəli, Hüseyn İsmayılov), Çıldır (Azad Ozan-Kərimli), Bağdad (Azadə Musayeva, Cavid Musayev) ədəbi-folklor mühitləri tədqiqçilərinin gəldikləri qənaətlər [163] [127] [164] [303] [302] [113, 1989 # 4] [118, 1992 # 7] [283] [205] [95] [239] [263] [284] [305] [322] [373] [142] [191] [294] [289] [41, c. 5] [8] [232] [362] [193] dediklərimizi təsdiqləyir. Y. V. Qarayev Qarabağ ədəbi-folklor mü-

hiti barədə tədqiqatında yazmışdı: «Milli təfəkkür, fərdi səciyyə və əxlaq – hamısı təbii relyef və mühitlə şərtlənir» [41, c. 5, s. 7].

Digər tərəfdən, dünyada qlobal integrasiya gətirdiyi indiki dövrdə, Azərbaycanla Gürcüstan arasında münasibətlərin möhkəmləndiyi bir zamanda Gürcüstandakı soydaşlarımızın mədəni-ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsinin də vacibliyi hiss olunur. Deməli:

- aktuallığı şərtləndirən ilkin amillərdən biri milli ədəbiyyatımızın tərkib hissəsi olan Borçalı ədəbi estafetinin istiqamətlərini incələməkdən ibarətdir;
- bu iş həmçinin Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri yönündə növbəti addımdır.

Göründüyü kimi, milli ədəbiyyatşünaslığımızda, ədəbiyyat tarixçiliyimizdə regional özünəxaslıqların incələnməsi elmi, strateji zərurətdən doğur. Bu zərurət məhz Borçalı ədəbi mühiti mövzusunun da əsaslı tədqiqini gərəkləndirir.

Önemlidir ki, hazırda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının prioritet istiqamətlərindən biri də Azərbaycandan kənarda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı mövzudur [174, s. 174]. Əlbəttə, bu baxımdan da, yaxın xaric olan Gürcüstandakı azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları Borçalı ərazisində qədimlərdən üzü bəri inkişaf edən Azərbaycan Türk dilli ədəbiyyatın elmi mənzərəsini, sistemli sahmanını hazırlamaq mühüm vəzifələrimizdən sayılmalıdır.

Bununla da, seçdiyimiz mövzu əsas iki meyarla önəm daşıyır:

- 1) elmi aktuallıq;
- 2) ictimai-siyasi, strateji aktuallıq.

Bunlardan birincisi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, ikincisi Azərbaycanşünaslıq konsepsiyasının mahiyyətindən irəli gəlir.

İndiki halda mühitin 1920-ci ilə qədər, daha çox da 19-cu əsr və 20-ci yüzilin əvvəllərində inkişaf yönlərinin araşdırılmasının səbəbi bundan ibarətdir ki, indiyədək ədəbi Borçalının tarixi təkamülünün əzəl çağları qaranlıq qalmış, itib-batmaq qorxusu astanasında dayanmışdı və buna görə də elmi tədqiqat baxımından ən çox maraq doğuran, regional özünəməxsusluq üçün daha çox faktoloji material verən məhz həmin mərhələdir.

Müvafiq problemlərlə bağlı olaraq, ədəbiyyatşünasların elmi qənaət və təcrübələri [330] [103] [18] [356] [187] [80] [236] [315] [223] [297] [82] [334] [128] [329] [20] [231] [3] [371] [58] [180] [388] [372] [365] [299] [314] [136] [339] [400] [122] tədqiqat zamanı nəzəri, metodoloji baza rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın elmi yenilik səviyyəsi birbaşa onun predmeti, məqsəd və vəzifələri ilə, irəli sürülən müddəalarla bağlıdır.

Ümumiyyətlə, fundamental şəkildə:

- problemə baxış mövqeyi yenidir;
- məsələnin qoyuluşu yenidir;
- təhlil konteksti yenidir;
- problemin həlli yenidir.

Yəni bu əsər Gürcüstandakı azərbaycanlıların ədəbi ənənələrinin funksional fasiləsizliyinə həsr edilən ilk bütöv elmi işdir.

Müasir meyarlara əsaslanaraq, bu tədqiqatda ədəbi mühiti etnik-mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyət sistemi halında formalaşdıran üç iri vahid, nəzəri struktur belə müəyyənləşdirilir: yaradıcılıq subyekti; yaradıcılıq əsərləri; sosial-mədəni şərait.

Bu əsərdə Borçalı ədəbi mühiti məhz ayrı-ayrı sənət çevrələrindəki aşığıların, nağılçıların, şairlərin, şeir məclislərinin ümumilikdə yaratmış və daşımış olduğu ədəbi areal, ədəbi fəaliyyət halında, elmi-nəzəri anlayış kontekstində araşdırılmışdır.

Borçalıda ədəbi mühitin folklor qaynaqları, poeziyanın, bədii nəsrin, dramaturgiyanın inkişaf dinamikası problemləri elmi ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq kompleks halında incədənmiş, Borçalı ədəbi ənənələrinin Azərbaycan milli ədəbiyyatında yeri, mövqeyi əsaslandırılmışdır.

Belə ki, Borçalı coğrafi məkan olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun tarixi-coğrafi durumu, etnik mənsubiyyəti kimi məqamlarla bağlı olaraq, burada ədəbi-bədii, elmi-intellektual irsə həmişə həssas münasibət bəslənmişdir və ona görə də burada ədəbi-estetik fikrin özünəməxsus ənənəvi cəhətləri mövcuddur. Bu önəmli amil nəzərə alınaraq, tədqiqatda Borçalı arealındakı ədəbi prosesin dəst-xəttinin bədii-tipoloji dinamikası sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilir.

Beləliklə, bu əsərin elmi yeniliyini aşağıdakı amillər təmin edir:

- 1) Borçalı ədəbi mühitini bir sistem halında, regional özünəxaslıq, problem çevrəsində müstəqil tədqiqat obyektinə çəkməsi;
- 2) bu ədəbi mühitin varisliyinin genezisini, tarixi-mədəni lokalizasiyasını, coğrafi xəritəsini ilk dəfə sistemli şəkildə müəyyənləşdirməsi;
- 3) bu mühidə ədəbi inkişaf mərhələlərini açılmamış məxəzlər, mənbələr, qaynaqlar zəminində aşkarlaması;
- 4) mühitin ədəbi simalarını faktoloji baxımdan üzə çıxarması və onların hər birini öz mikromühiti səviyyəsində öyrənməsi;
- 5) ədəbi obyektləri (bədi mətnləri) və ədəbi subyektləri (yaradıcıları) üzə çıxarması.

Tədqiqatın elmi məziyyətlərinə aşağıdakılar da dəlalat edir:

- erkən orta çağlarda Tiflisdə islam-türk kulturu Borçalı ədəbi mühitinin preambulası kimi götürülür;
- orta yüzillərdə Borçalıda lirik poeziyadakı xalq-el şeiri üslubunun, heca vəznə düzəninə prioritetliyi (həm də ilkinliyi) ərazidə tərəkmə-elat yaşam tərzilə, etnogenetik saflıqla əlaqələndirilir;
- on doqquzuncu yüzildə və iyirminci yüzilin əvvəllərində Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında sənətkarlıq xüsusiyyətləri, janr-forma xüsusiyyətləri düzənli şəkildə tarix və bədiiyyət, ədəbi simaların şəxsiyyəti və onların yaradıcılıq fəaliyyəti müstəvilərində şərh edilir;
- Borçalıda ədəbi proses təcrid halında deyil, daha çox Qazax–Borçalı–Ahısqa–Çıldır ədəbi şəbəkəsi daxilində təhlil olunur;
- Borçalı mühitində satirik şeir, süjetli şeir ənənələrinin, bədii nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbi tənqidin də yüksəldiyi qeyd edilir;
- Borçalı ədəbi arealına xas olan avtonom ədəbi hadisələr açıqlanır;
- ümumilikdə, Borçalı ədəbi mühiti təsdiqlənir, onun varlığı bir fakt kimi ortaya qoyulur, elmi mənzərəsi yaradılır.

Məxəzlərin, mənbələrin xülasəsini verərkən qeyd etməliyik ki, ilkin məxəzlərin mühüm qismini ilk dəfə ümumi problem müstəvisində elmi təhlilə bu monoqrafiya müəllifi cəlb etmişdir.

Ən çox müraciət olunan ilkin mənbələr bunlardır:

- Gürcüstan və Azərbaycan arxivlərindəki saxlanclar, o cümlədən:

- Gürcüstan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda* məcmuələr, Ərəb və Gürcü hərfləriylə şeirlər, mahnılar dəftərləri [150] [198] [202], habelə Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivinin [154], Gürcüstan Elmlər Akademiyası Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun [152], Gürcüstan Dövlət Muzeyinin [151], Gürcü Ədəbiyyatı Muzeyinin [153], Gürcüstan Milli Kitabxanası nadir nüsxələr fondunun [155], Gürcüstan Kitab Palatasının [147] müvafiq materialları;

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Ərəb hürufatıyla köhnə cümlər, şeir məcmuələri [50], Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Borçalı əsilli alimlər Əlyar Qarabağlının və Ziya Borçalının fondları [51], həmçinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Folklor İnstitutunun elmi arxivlərinin [49] müvafiq materialları.

• Dövrün Tiflis, Bakı mətbuatlarının Azərbaycan dilindəki (çox qismi Ərəb hərfləriylə), Gürcü və Rus dillərindəki materialları

* Qeyd: Gürcüstan əlyazmalar institutunun arxivində Xaqaninin تحفه العراقيين = Təhfət-ül İraqeyn məsnəvisinin, şeirlərinin (PK-97) (AC-444) (AC-445) (PK-71) (PK-154) (K-11), Nizaminin 1428-ci ilə aid خمسی = Xəmsə toplusunun (AC-458), ayrıca şəkildə خسرو و شیرین = Xosrov və Şirin poemasının (AC-307), Mahmud Şəbüstərinin گلشن راز = Gülşən-i Raz əsərinin (PK-43) (PK-138), Bürhanəddinin Divanının (AC-564), Əhmədi Təbrizinin اسکندر نامه = İsgəndərnamə poemasının (K-5) (L-53), Nəsiminin Divanının (AC-97), Füzulinin 1577, 1658 illərinə aid Divanının (K-15) (K-31) (L-6), qəzəlliyatının (L-22) (K-19), 1583, 1586, 1596 illərinə aid حديقة السعداء = Hədiqət-üs Süəda əsərinin (L-9) (L-47) (K-6), Saib Təbrizinin divanlarının (AC-362) (AC-364) (AC-369) (PK-36), Vəqifin, Vidadinin şeirlərinin (S-1512) (S-2385), Heyran xanımın Divanının (PK-165), Vazehin şeirlərinin (AC-307), Koroğlu dastanının (L-140), Nəsirəddin Tusi, Hamidi, Lami, Bərdəi, Hatifi, Əmin, Nəfi, Nəbi Əfəndi, Sabit Əfəndi, habelə Şərqin dahi söz korifeyləri Firdövsi, Gürgani, Sədi, Əmir Xosrov, Hafiz, Cami, Nəvai və başqalarının əsərlərinin qədim əlyazmalarına, اشعار ترکی = Əşar-i Türki, اشعار فارسی و ترکی = Əşar-i Farsı və Türki, منظومه ترکی = Mənzume-yi Türki, جنگ = Cüng, بیاض = Bəyaz, مجموع = Məcmuə toplularına rastlayırıq [198] [202] [355, s. 11–18]).

[155-a–155-ı] [50-o] [50-m] [50-ö] [51-a] [51-b] [147-a–147-ç].

• Borçalı ədəbi simalarının əsərləri yayınlanmış toplular, kitablar [209] [22] [104] [69] [26] [161] [40] [229] [322] [156] [140] [27] [93] [68] [376].

• Monoqrafiya müəllifinin ev saxlanclarından, sinədəftərlərdən yazılı və şifahi şəkildə topladığı, yazıya aldığı bədii nümunələr, sorğu-məlumat xarakterli qeydlər.

Bu ilkin məxəzlər arasında Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivində Ziya Borçalının (Ziyəddin Əfəndiyevin) fondunda qorunan Ərəb hürufatıyla «جنگ بياد» («Cüng-bəyaz») adlı qiymətli ədəbi mənbəni [51-ə] xüsusi qeyd etmək lazımdır*.

Elmi ədəbiyyatda ilk dəfə bu monoqrafiya müəllifinin istifadə etdiyi [282] [274] [146, 2002 # 48, s. 2–3], şərti olaraq Ziya Borçalı cüng-bəyazı adlandırdığımız həmin topluda tərtibçinin seçdiyi, Borçalı tərəflərdə yayılıb-sevilmiş şeirlər cəmləşdirilmişdir. Belə ki, burada bayatılarla, xalq dastanlarımızdan poetik parçalarla, Füzulidən, Qaracaoğlandan, Vidadidən, Vəqifdən, Tufarqanlı Abbasdan, Xəstə Qasımdan, Qurbanidən, Zakirdən, Ələsgərdən örnəklərlə yanaşı, Borçalı–Qarayazı–Ahısqa ədəbi şəbəkəmizin

* Qeyd: Ziya Borçalı kimi tanınmış Ziyəddin Əfəndiyev (1902–1965) Borçalının Arıxlı kəndindəndir. Qori seminariyasını bitirmişdi, 25 il Tiflisdə dövlət pedaqoji institutunun Azərbaycan bölümündə mühazirələr oxumuşdu, dərş vəsaitləri hazırlamışdı, ədəbi-tənqidi məqalələr, şeirlər yazmışdı...

«جنگ بياد» (cüng-bəyaz) iki dəftərdir. 2-ci dəftərdə çap qeydlərindən aşkarlanır ki, dəftər 1903–1906-cı illərdə Tiflisdə Məhəmməd ağa Şaxtaxılının mətbəəsində buraxılmışdı; bir səhifədə əl yazısı ilə belə qeyd var: «Сія книга Зяддина Эфендиева, 1914» (bu kitab Ziyəddin Əfəndiyevindir, 1914) [51-ə, s. 89]. Ziya Borçalı 12 yaşında cüng-bəyaz tərtibləyə bilməzdi və deməli, 1914-cü il onun bu cünglə ilk tanışlığı tarixidir, dəftər bu tarixdən əvvəldir. Və xatırladaq ki, 1974-cü ildə Ziya Borçalının əlyazmaları arxivə aparılarkən bu materiallara onun atası Yusif əfəndi Allahyarzadənin külliyyatı da qatılmışdır [146, 2001 # 12–13, s. 5]. Yusif əfəndi Türkiyədə ali ruhani təhsili almış, Borçalı qazısı olmuş, şeirlər yazmışdı. Bu da onun saxlanclarından ola bilərdi. Cüng-bəyazın ksero-surəti bu monoqrafiya müəllifinin ev arxivində də var.

şairləri Zabit, Allahverdi, Abbas, Əliyar, Qəmbər, Dəli Yusif, Qarani, Kəlbi, Molla Xalis, Molla Əhməd, Molla Mustafa, Nəbi, Məhəmməd Şindili, Xəstə Hasan, Sadıq, Heydər bəy, Cabbar, Şenlik Baba, Talib, Şəkərxanım, Əmrah, Qəhrəman, Mirsis, Mehdi, Abdulla, Sona xanım və başqalarının şeirləri var.

Bunlardan əlavə, müvafiq elmi-tədqiqat işləri də mənbə funksiyası daşımışdır və bu, mövzunun tədqiqi dərəcəsinə dəlalət edir.

Mövzunun tədqiqi dərəcəsi barədə danışarkən iki cəhətə diqqət yetirməyi məqsəduyğun sayırıq:

- 1) mövzuyla bağlı toplama, tədqiqat işləri görmüş müəlliflər;
- 2) bu sahədə nəyin və necə öyrənilməsi.

Birinci yöndə Borçalı kökənli ziyalılar məşhur pedaqoq Əlyar Qarabağlının, Bakıda pedaqoji institutda müəllim işləmiş Abbas Kirəclinin*, uzun illər Tiflisdə dövlət pedaqoji institutunun müəllimi olmuş Ziya Borçalının toplama və ilk elmi tədqiq xidmətlərini ehtiramla yada salmalıyıq və bu sahədə çağdaş alimlərdən Əflatun Saraçlı, Asif Hacı, Vahid Ömərli, Valeh Hacıyev, Elxan Məmmədli, Razim Məmmədli, İsmayıl Ömərov, Mədəd Çobanov, Müşfiq Çobanlı, Məmməd Sarvan, Əsəd Əliyev, Şahbaz Şamioğlu, Tinatin Məmmədova və başqalarının araşdırmaları təqdirəlayiqdir.

Bunlardan əlavə, Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Əziz Şərif, Kamal Talibzadə, Mehdi Rzəvi, Əzizə Cəfərzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Dilarə Əliyeva, Şamil Qurbanov, Abbas Hacıyev, Adil Mişiyev, Məhməd Fəxrəddin Kırzioğlu, Ənsar Aslan, Orhan Yeniaras, Əlyar Səfərli, Nizami Cəfərov, Məhyəddin Sultanov, Süleyman Süleymanlı, Həmid Vəliyev, Vəli Osmanlı, Abbas Abdulla, Hüseynqulu Məmmədli, Qoça Caparidze, Mürsəl Həkimov, Sədnik

* Qeyd: Abbas Həsən oğlu Kirəcli (Məmmədov) (1917–1947) Borçalının Kirəc-Muğanlı kəndindəndir, şair Mirzə Həsən Məcruhun oğludur. Bakıda pedaqoji institutun ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş, Şuşada institutda dekan işləmişdi. Müharibədə vuruşmuşdu, sonra Bakıda pedaqoji institutda müəllimlik fəaliyyətini və aspirantura təhsilini davam etdirmiş, mətbuatda ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış etmişdi. Onun hekayələri və cəbhə xatirələri də üzdədir.

Paşayev, Məhərrəm Qasımlı, Azad Ozan, Arif Əmrahoğlu, İbadət Rüstəmov, Sevil Mehdiyeva, Qəşəm Vəliyev, Salidə Şərifova, Rəşid Faxralı, Əzim İsmayılı, Bəhram Mehdi, Əli Şamilov, Xətayə Rüstəмова, Azadə Taleh, Pərviz Kazımoğlu, Fərhad Xubanov, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Səməndər Alməmmədli, Əbdüləli İbrahimsoy, Kamandar Eyvazlı, Mahal Qacar, Yaşar Kalafat, Səmrə Alyılmaz və başqa müəlliflərin də mövzuyla ilgili, ayrı-ayrı ədəbi simaların həyat-yaradıcılıqları, ayrı-ayrı bədii örnəklər haqqında məqalələri, qeydləri, mülahizələri var və onlar bu əsərdə gəldikcə elmi təhlilə cəlb edirlər.

Mövzunun bu və ya digər aspektlərinin araşdırılması dərəcəsinin təsnifini aşağıdakı şəkildə verə bilərik:

- a) məsələnin ümumi qoyuluşu;
- b) mühitin folklor qaynaqlarının toplanması, yayınlanması, tədqiqi;
- c) mühitin təmsilçilərinin həyat və yaradıcılıqlarının, yazılı bədii məhsulların (mətnlərin) üzə çıxarılması, təhlili;
- ç) mühitin inkişaf mərhələlərində ədəbi prosesin aşkarlanması.

Məsələnin qoyuluşu baxımından qeyd edək ki, Borçalı ədəbi mühiti istilahını elmə ilk dəfə Əflatun Saraçlı gətirmişdir; o, «Borçalı ədəbi mühiti» adlı tədqiqatında [118, 1992 # 7, s. 7] bu problemin elmi-nəzəri özlüyü müəyyənləşdirmişdir. Sonra bu problemin müəyyən konturları barədə tədqiqatlar (V. Ə. Hacıyev, E. H. Məmmədli, R. Ə. Məmmədov, M. M. Çobanlı, T. İ. Məmmədova, Ş. Ş. Musayev, S. Alyılmaz və b.) davam etdirilmişdir [166] [265] [95] [191] [289] [362] [14].

Borçalı ədəbi gələcəyinin əsas qaynağı olan folklor fondunun toplanıb nəşri yönündə 19-cu əsr Tiflis mətbuatının müvafiq materiallarını [155-g, 1830 # 91] [155-ğ, 1890 # 9], «Gürcüstan» (əvvəllər «Sovet Gürcüstanı») qəzetinin 1984–2003-cü illərdəki «Telli saz» səhifələrini [146, 1986 # 132] [1988 # 112] [1990 # 87] [1993 # 47] [1995 # 13] [2002 # 18], «Borçalı folkloru» antologiyasını [40] qeyd etməliyik.

Borçalı folklor irsinin tədqiqi baxımından Borçalı folklor örnəklərinin ümumi xüsusiyyətlərinə (E. H. Məmmədli) [265],

Gürcüstandakı Türkdilli folklor ənənələrinə (V. Ə. Hacıyev) [166] [169], Borçalı ədəbi mühitinin tərkib hissəsi olan Borçalı aşığı mühitinin tarixi-mədəni səciyyəsinə (T. İ. Məmmədova) [191] xüsusi elmi tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Borçalı aşıqlarının həyat-yaradıcılıqları məlumat-sorğu dərəcəsinə təhlil edilmiş (İ. A. Ömərov, M. M. Çobanlı) [322], Borçalı folkloru mənəvi mədəniyyət (Ə. T. Əliyev) [129], etno-siyasi proseslər (Ş. Ş. Musayev) [361] [362], sufizm (Y. Kalafat) [200] kontekstlərindən də müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır.

Borçalıda yazılı ədəbiyyat təmsilçiləri irslərinin toplanması, sənədləşdirilməsi, tədqiqi sahəsində görülmüş işləri iki qismə bölmək olar: 1920-ci ilə qədərki ədəbi simaların və 1920-ci ildən sonrakı şairlərin, nasirlərin əsərlərinin üzə çıxarılması, elmi tədqiq süzgülündən keçirilməsi.

Bizi konkret olaraq 1920-ci ilə qədərki dövr maraqlandırdığı üçün deyək ki, həmin dövrün ədəbi təmsilçilərindən Zabıt, Qasım Ağa, İveylər Allahverdi, Güllər Pəri, Alxas Ağa, Xəstə Hasan, Şenlik Baba, Miskinoğlu Allahverdi, Mirzə Mehdi Vəlizadə, Yetim Musa, Dollu Əbuzər, Nəbi Dürdəhan, Ağacan, Xəstə Namaz, İsa Borçalı, Mühəqqər Rzazadə, Məcruh, Sadıq Sultanov və başqalarının irsləri qismən toplanmış və müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuşdur.

İlk öncə ehtiramla xatırlayaq ki, Borçalı əsilli məşhur pedaqoq Əlyar Qarabağlı* Borçalı şairləri haqqında məqalələr yazmışdı [51-b, 1924 # 27] [226] [57, c. 1, s. 122, 137], onun Bakıda ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki şəxsi fondunda [51-c] [51-ç] Borçalı şairləri haqqında qeydlər, onların ədəbi irslərindən nümunələr var.

* Qeyd: Əlyar Qarabağlı (1901–1969) Borçalının Ləcbəddin kəndindəndir. Kənddə müəllim işləmiş, Bakıda elmi-tədqiqat pedaqoji elmlər institutunun şöbə müdiri, «Azərbaycan məktəbi» jurnalının məsul katibi, redaktor müavini vəzifələrində çalışmış, dövlət universitetində mühazirələr oxumuşdu. Ədəbiyyatımızın tədrisi metodikası sahəsində sanballı dərslərin [225] müəllifi kimi şöhrət qazanmışdı.

Ziya Borçalının arxivindəki «جنگ بياد» («Cüng-bəyaz») adlı məxəzdəki [51-ə] lirik örnəklərin mühüm qismi Borçalıda yaşayıb-yaratmış müəlliflərin şeirləridir.

Abbas Kirəclinin (Məmmədovun) 1947-ci ildə yazdığı, Bakıda arxiv saxlancındakı «Borçalı şairləri haqqında» adlı məqaləsində [51-d] [65, s. 38–41] daha çox sovet dövrü yazarlarımızdan danışıl-sa da, əvvəlki çağlardan da söhbət açılmış, o sıradan Muğanlı Qasım ağa, Quşçu Abbasəli, Kosalı Zabit, Ləcbəddinli Namaz, Bəyazidli Məsim və başqaları Borçalının ilk bədii söz əhli, Məcruh, Mühəqqər bu mühitin layiqli ədəbi simaları kimi qələmə verilmişlər.

Tiflisdə dövlət pedaqoji institutunun müəllimi olmuş Ziya Borçalının XVIII yüzil şairi Zabit haqqında tədqiqatı [105-e] [146, 1960 # 42] [70, s. 11–13], XX əsr şairi Mühəqqər haqqında qeydləri də [105-ə] [146, 1962 # 86] [70, s. 30–32] əhəmiyyətlidir.

Toplayıcı-tədqiqatçılar olaraq Əlyar Qarabağlı, Ziya Borçalı, Ənsar Aslan, Elxan Məmmədli, Razim Məmmədli, Süleyman Süleymanov, Bəhram Mehdi, toplayıcılar kimi Salman Mümtaz, İsmayıl Güllər, Rəşid Hacallı, Hüseynqulu Məmmədli, Aşıq Göycə, Dəryeynur, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Yusif Yusifli, Səməndər Alməmmədli və başqalarının xidmətləri qeyd olunmalıdır.

Borçalı ədəbi mühitinin təhlili, mühitin inkişaf mərhələlərində ədəbi prosesin tədqiqi yönündən Abbas Kirəclinin (Məmmədovun) 1947-ci ildə yazdığı, Bakıda arxiv saxlancındakı «Borçalı şairləri haqqında» adlı sanballı məqaləsini [51-d] [65, s. 38–41] bu sahədə ilk addım dəyərləndirmək olar.

Əflatun Saraçlının «Borçalı ədəbi mühiti» sərlövhəli tədqiqatında [118, 1992 # 7, s. 7] mühitdə yazılı ədəbiyyatın növ və janrlar üzrə (poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika) inkişaf dinamikası elmi təhlilə, sintezə çəkilmişdir.

Borçalı ədəbi-mədəni mühitini Razim Məmmədlinin mətbuatla bağlılıq [290] [289], Müşfiq Çobanlının məlumat-soraq [95], Əsəd Əliyevin mənəvi mədəniyyət [129], Şahbaz Şamioğlunun etno-mədəni proseslər, mühacirət ədəbiyyatı [361] [362] prizmasından tədqiq etmələri onların araşdırmalarına orijinallıq gətirmişdir.

İşin materialları bu monoqrafiyaya qədər müəllifin «Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı (1920-ci ilə qədər)» monoqrafiyasında, başqa kitablarında da [272] [274] [276] [275] əksini tapmışdır.

Müəllif elmi mülahizələrini elmi əsərlər, elmi məqalələr topluslarında, Azərbaycanın, Gürcüstanın jurnal-məcmuələrində, dövrü mətbuatında yayınlanmış Azərbaycan, Gürcü, Rus dillərindəki yüzdən çox elmi məqaləsində, publisistik məqalələrində və müsahibələrində də ictimaiyyətə çatdırmışdır. Bu elmi-kütləvi əsərlər barədə azərbaycanlı, Gürcü alimlərinin (elmlər doktorları Əflatun Saraçlı, Mədəd Çobanov, Valeh Hacıyev, Nodar Canaşa, Nodar Ardoteli, elmlər namizədləri Razim Məmmədli, Otar Tabusadze, Mahmud Hacıxəlilov və b.) müsbət resenziyaları dərc olunmuşdur. Mütəxəssislərin və tədqiqatçıların (Adil Mişiyev, Mahal Məmmədli, Loğman Nəsibli, Razim Məmmədli, Əsəd Əliyev, Müşfiq Çobanlı, Şahbaz Şamioğlu, Məmməd Sarvan, Tinatin Məmmədova, Nəsimi Ənvərli, Mahal Qacar, Fikrət Süleymanoğlu, Səmrə Alıyılmaz, Məhəbbət Aşırlı, Mahmud Hacıxəlilov, Dərviş Osman, Rəşid Faxralı vb) araşdırmalarında bu monoqrafiya müəllifinin elmi tədqiqatlarının məziyyətləri yüksək qiymətləndirilmiş, müəllifin əsərlərində əksini tapmış materiallara mənbə olaraq istinad edilmişdir [303] [95] [129] [361] [345] [130] [137] [191] [6] [228] [289] [271] [344] [33] [221] [222] [362] [72] [139] [14] [30].

I FƏSİL BORÇALIDA ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏRİN GENETİK QAYNAQLARI

1.1. Mühitin tarixi-mədəni səciyyəsi

Gürcüstanda azərbaycanlıların yığcam halda, elliklə yaşadıkları ərazi əvvəllər və əhalinin danışığında indi də Borçalı deyilən, rəsmi inzibati-ərazi vahidi olaraq Kvemo (Aşağı) Kartli adlanan diyardır.

Borçalı deyəndə Gürcüstanın güney səmtinin Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Bolus), Dmanisi (Başkeçid), Tetriskaro (Ağbulaq), Zaqə (Barmaqsız) bölgələri, habelə Qardabani (Qarayazı) bölgəsi nəzərdə tutulur. Soydaşlarımız Gürcüstanın başqa bölgələrində də (Qaraçöp, Qabal, Telav-Qaracala, Kaspi, Muxran) yaşayırlar və bu yerləri də tarixi soybirliyi səbəbindən Borçalı adlandırırıq*.

* Qeydlər:

1) 1920-yə qədər Borçalı qəzasının ərazisi daha geniş olmuşdu; o vaxt Borçalıya bağlı Loru nahiyyəsi işğal edilərək, Ermənistana qatılmışdı [280].

2) Borçalışünaslıq istilahı da işlənir və bu, Borçalı haqqında tədqiqatları ehtiva edir. Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi barədə salnamələrdə [201] [227], 19-cu əsrin qaynaqlarında [155-g] [155-f] [189] [155-ç, 1890 ## 244, 245] [62] [155-e] [21] [192] bilgilərə təsadüf olunur. Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi barədə Mirzə Bala Məmmədzadə, Nodar Şenqelia, Məhməd Fəxrəddin Kırzioğlu, Ziya Bünyadov, Qiorqi Avalişvili, Zurab Ançabadze, Zurab Sinsadze, Zəki Vəlidli Toqan, Rəhim Andriaşvili, Mahal Məmmədli, Mehriban Abbasova, Şəmistan Nəzirli, Nəsim Nəsimli, Orhan Yeniaras, İrine Cukaşvili, Valeh Hacıyev, Məmməd Sarvan, Ketevan Kutateladze [301] [364] [211] [64] [63] [15] [16] [65] [398] [90] [317] [237] [345] [218] [170], arxeologiyası barədə Tariel Çubinişvili, Qiorqi Çubinişvili, Aleksandre Cavaxişvili, Tamaz Kiğuridze, Otari Caparidze, Tsira Davlianidze, Rusudan Dolaberidze, Manana Sinauridze, Marina Pirsxalava, Ömər Qoçulu [326] [354] [237] [244], etnoqrafiyası barədə Adilxan Nəbiyev, Siala

Ali səviyyələrdə iftixarla qeyd olunmuşdur ki, «azərbaycanlılar Gürcüstanda öz vətənlərində yaşayır, öz torpaqlarında, öz əcdadlarının, öz ulu babalarının yaşadığı diyarda, eldə, obada yaşayırlar, Borçalı diyarı Azərbaycan xalqının ən dəyərli diyarlarından biridir» [42, s. 96] [175, s. 58].

Bezaraşvili, Qiorqi Calabadze, Leyla Molodini, Eldar Nadiradze, Cəlal Novruzov, Əsəd Əliyev [313] [220] [318] [129], tarixi coğrafiyası barədə İse Lortkipanidze, Davit Musxelişvili, Devi Berdzenişvili, Koba Xaradze [257] [182], xalça sənəti barədə Lətif Kərimov, Rasim əfəndi, Toğrul əfəndi [206] [241, 1993 # 1–2], epigrafiq yazı abidələri barədə Məşədixanım Nemətova [311], toponimiyası barədə Məddəd Çobanov, Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev, Mahmud Hacıxəlilov, Murad Kemularia, Xəlil Əliyev, Vaqif İsrailov, Rəcəb Albayraq Hacallı [157] [100] [203] [130] [196] [72], şivə leksikası barədə Nodar Canaşa, Nikolay Baskakov, Venera Canqidze, Teymur Qarayev, Məddəd Çobanov, Vüqar Əliyev [107] [59] [108] [230] [99] [396], təhsil tarixi barədə Əlyar Qarabağlı, Zəhid Qaralov, Əmrulla Paşayev, Gülnarə Qocayeva-Məmmədova, Alı Musayev, Novruz Bayramov [146, 1967 # 24] [65] [324] [242] [243], mətbuat tarixi barədə Razim Məmmədli, Müşfiq Çobanlı [290] [289] [96], Tiflis Azərbaycan ədəbi mühiti barədə Abbas Hacıyev, Adil Mişiyev [163] [164] [303] [302] elmi əsərlər üzə çıxarmışlar. Sorğu toplularında [369] [229] [272] [345] [137] [140] [228] [6] [101] [271] [344] [67] [321] [268] [125] [221] [222] [30] [141] [346] Borçalı ədəbi mühitinə aid də faktlar var.

Azərbaycan–Gürcü ədəbiyyat, mədəniyyət tipologiyası xüsusunda Dilarə Əliyeva, Konstantine Pağava, Qiorqi Şağulaşvili, Teymuraz Cəfərli, Maqali Todua, Leyla Eradze, Lia Çlaidze, Abbas Hacıyev, Həmid Vəliyev, Valeh Hacıyev, Aleksandre Qvaxaria, Əlixan Səmədov, Müşfiq Çobanlı, İrina Kiladze [12] [11] [323] [359] [81] [143] [117] [94] [392] [391] [162] [132] [116] [168] [166] [254] [98] [212], dil paralelləri barədə Nodar Canaşa, Fatma Əliyeva, Məhər Qəhrəmansoy, Ketevan Lortkipanidze, Marine Cikia, Luiza Ruxadze [107] [134] [199] [258] [89] [332], pedaqoji əlaqələri barədə Məmməd Gülməmmədov, Vahid Rzayev, Şəfiqə Zülfüqarova [255] [404], tarixi münasibətlərinə dair Şəfiqə Həmidova, Yunis Nəsimli [178] [309] tədqiqlər aparmışlar. Bu monoqrafiya müəllifinin də Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, ədəbi ənənələri, Gürcü–Azərbaycan mədəni-ədəbi əlaqələri üzrə araşdırmaları var [279] [280] [272] [277] [281] [278] [274] [273] [275].

Bu diyarda əhalinin çoxluğunu yerli azərbaycanlılar təşkil edirlər və onları öz əzəl etnonimilə Borçalı Qarapapaqları* adlandırıraq.

Borçalıda ədəbi ənənələrin funksional fasiləsizliyi Borçalının yaşı, tarixi qəddərdir, yəni burada bədii söz sənətinin yaşı bu yurdda Türk soyunun qədim zamanlardan ilk məskunlaşma tarixi qədər, Türkcə sözün sənətə çevrildiyi tarix qədər uludur.

Bu ədəbi mühitin rüşəsi bölgədə geniş yayılmış əsatir-rəvayətlərdən, zəngin folklordan, ozan-aşıq yaradıcılığından mayalanır.

Burada maddi və mənəvi mədəniyyətin qədimlərdən pərvəriş tapdığını arxeoloji tapıntılar da təsdiqləyir [272, s. 4–7]. Dmanisi arxeoloji qəsridə ən alt layda milyon yarım «yaşı» olduğu müəyyənləşdirilmiş insan çənəsinin və dişlərinin tapılmasına əsasən ərazidə məskunlaşma erkən paleolitə aid edilir. Eneolit çağının abidələri – Qaçğan, Arıxlı, Şüləver, İmir, Yaşıltəpə (Mamay) məskənlərində Göy-Tanrı inamının da izləri zənn etdiyimiz günəşə, aya

* Qeyd: Qarapapaqlar sözü Borçalılıların etnik adı kimi işlənmişdir. Bu etnonimin eramızdan əvvəl salnamələrdə xatırlanan Barsılların (burcoğluların), 12-ci əsrdə əsgəri qüvvə kimi Gürcüstan səmtlərə gəlmiş Kümən-Qıpcaqların Burçol, Qarabörk / Qarapapaq uruğunun adlarından qaldığı bildirilir. İslam qaynaqlarında Qarabörklü, Siyah-küləhan, Rus salnamələrində «черные клобуки» (qara şişpapaqlar) deyə anılmış bu Qarapapaqlar döyüşkənliylə tarixdə, o cümlədən Gürcüstanın 12–13-cü əsrlər tarixində həlledici iz qoymuşlar; belə ki, o dövrdə Gürcü şahı Qurucu David həmin Qıpcaqların yardımıyla Səlcuqları yenmişdi. Qarsdakı, Sulduzdakı Qarapapaqların əksəri Qazax–Borçalı–Ahısqadan köçənlərdir. Tərəkəmə Qarapapaqların mənşəyi, taleyi, folkloru barədə Türkiyə bilginləri Məhməd Fahrəddin Kırzioğlunun, Yaşar Kalafatın, Orhan Yeniarasın ayrıca kitabları, Rus jurnalisti Konstantin Sadovskinin, Türkiyə alimləri Zəki Vəlidü Toğanın, Ziya Göyalpın, İsmayıl Türkoğlunun, Səmrə Alyılmazın, Türkiyədə mühacirətdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi Mirzə Bala Məmməd zadənin, Gəncə əsilli Əhməd Cəfəroğlunun, məşhur Rus Türkoloqu Nikolay Baskakovun, Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadovun xüsusi məqalələri var [155-ğ, 1883 # 3] [73] [301] [59] [211] [74] [65] [398] [381] [14]. Qarapapaqların tarixi taleyini biz də tədqiq edirik [272].

Borçalı ellərində Qarapapaq nəsiləri [221, s. 100], Qazaxda Qarapapaq kəndi bu etnosun yadigarlarıdır.

bənzər ana heykəlcikləri; tunc, dəmir çağlarının yadigarları – Arıxlıda insan üzü təsvirli fiqur, Sadaxlıda günəş, şüa rəməzli bəzək ünsürləri, Şüləverlə Saraçlı arasında göy cismləri təsvirli qablar, İmir, Qaraağac, Çopurallar, Soğanlıq, Nəzərli, Darbaz qəbir abidələrinin Türk dilli Bozər (Börər), sak əşirətlərinə aid edilən örnəkləri; antik dövr soraqları – Şüləver, Qazret, Çatax daş sənduqə qəbirlərində sak tipli bilərziklər, sırğalar, üzüklər, zər muncuqlar, ox ucları buralarda mədəniyyətin arxaikliyindən xəbər verir.

Eramızdan öncə və eramızın başlanğıcında burada Dmanis, Şəmşöldə, Hunan, Surtay, Kəndman qəsəbələri mühüm sənət, ticarət məntəqələri kimi seçilmişlər. Bu civarlarda iki karvan yolu qovuşurmuş – bir yol Hunan şəhərindən gəlib Kəndman şəhəri yanındakı Ləzə bazarından, bir yol da Bördüzü çayı boyunca gəlib Ləlvar dağı yamacındakı Ləl bazarından keçib və hər iki yol Tiflisə gedərmiş. Bir karvan məntəqəsi Alget çayı sahilindəymiş, Dmanisə yol buradan ayrılarmış.

...Orta əsrlər Borçalının ictimai-mədəni gerçəkliyində keçməkeşli, həm də əhəmiyyətli dövr kimi səciyyələnir [272].

Borçalı çayı boyunca Loru–Borçalı xanlığı, Anaxatır (Ehram) çayının aşağı axarı boyunca Baydar sultanlığı, Kür boyunca Dəmirçihasanlı sultanlığı olmuşdu. 18-ci yüzilin əvvəllərində Tiflis şəhər əhalisinin 3 min, habelə 34 kənddə iki min ailə Türklər olmuşdular, yüzilin axırında Dəmirçihasanlı sultanlığında min ailə, Baydar sultanlığında iki yüz ailə, Borçalı–Pənbək xanlığında iki min ailə, Baratlıda yüz ailə, Qaxetdə Yor çayı boyunca on iki min nəfər Qarapapaq yaşamışdı...

19-cu əsrin əvvəllərindən Gürcüstan quberniyası tərkibindəki beş qəzadan biri Borçalıyı da içinə alan Loru qəzası olmuşdu, ilk əvvəl Borçalılılar Ruslara boyun əyməmiş, qiyamlar qaldırmış, hətta İran vəliəhdi Abbas Mirzə Qacarın Ruslara qarşı mübarizəsində ona kömək etmişdilər. 1819-cu ildən Borçalıya Tiflis quberniyası tərkibində əlahiddə mahal (Tatar məntəqəsi) statusu verilmiş, torpaqlar yerli ağalara-bəylərə paylaşıldırmışdı... 1840-cı ildən Gürcüstan–İmeret quberniyası tərkibindəki Tiflis

qəzası Borçalı bölgəsinin bir hissəsini də çevrələmişdi... Rus–Türk hərblərilə əlaqədar olaraq Borçalıdan minlərlə Qarapapaq ailəsi Qars vilayətinə qaçqın düşmüşdü. 1880-ci ildə Tiflis quberniyası tərkibində Borçalı qəzası təşkil olunmuşdu. Qəza Borçalı, Loru, Yekaterinenfeld, Trialet nahiyyələrinə bölünmüşdü.

20-ci yüzilin əvvəlində qəzada yerli idarə məclisləri (zemstvo-lar) yaradılmışdı. 1918-də Güney Qafqazda üç cümhuriyyət qurulduqdan sonra Borçalı bu üç dövlət arasında mübahisəli ərazi sayılmışdı. Yerli sakinlər Borçalının Qarapapaq xanlığı kimi tanınması xüsusunda məsələ qaldırmışdılar. Borçalı üstündə Erməni–Gürcü rəsmi müharibəsi getmiş və Loru neytral zona hesab edilmişdi. O biri tərəfdən də, Qars İslam Şurasının nəzdində Borçalı milli şurası, mərkəzi Qars olan Cənubi-Qərbi Qafqaz Türk Cümhuriyyəti tərkibində Borçalı–Qarapapaq Cümhuriyyəti bəyanlanmışdı. İngilislər bu cümhuriyyətin yaşamasına imkan verməmişdilər.

Etnik tərkibcə, 1838-ci ildə Borçalıda əhalinin 64 faizini Türklər təşkil etmişlər, yüzilin axırlarında da qəzada çoxluğu soydaşlarımız tutmuşlar. 1918-ci ildə Borçalının orta qisminə əhalinin 93 faizi, Qarayazıda 89 faizi soydaşlarımız olmuşlar.

Borçalıda mədəniyyətin çiçəklənmiş olduğunu təsdiqləyən qaynaqlar, abidələr, bədii örnəklər bu gün də qalmaqdadır. Balıx kəndi yaxınında tapılmış daşdanyonma at və qoç heykəlləri, onların üstündə züllə papaqlı kişi təsviri, Ərəb əlifbasıyla yazılar, Ayorta, Güvəc, Oruzman, Hamamlı, Təkəli kəndlərində ağ qoç, qara qoç heykəlləri əhəmiyyətlidir. Araplıda Borçalı vəkili Əmircan oğlu Hacının türbəsində gözəl xətlə Quran ayələri həkk olunan yazının xəttatı usta Molla Məhəmməd İsmayıl oğlu xatırlanmışdı. Ləcbəddin kəndində sultan Əhməd, Qaş-Muğanlıda Kazım xanın türbələrində şeir parçaları, Təkəli, Ləcbəddin, Araplı, Sadaxlı, Qızılhacılı, Sarvan, Saraçlı, Arıxlı, Kolayır, Faxralı, Kəpənəkçi, Görərxı, Kosalar, Darbaz, Yırğançay, Hamamlı, Kosalı, Təhlə məzarlıqlarındakı baş daşlarında da gözəl xətlər var.

Qaş-Muğanlı kənd qəbiristanında 1817-ci (h. 1233) ildə vəfat etmiş Kazım xan oğlu Məhəmməd və Əli qardaşlarının başdaşında

iki adam şəkli həkk olunub, habelə hərimdə yonma daşdan papaq, at, yüyən, üzəngi təsvirləri var. Muğanlı və başqa kənd qəbiristanlarındakı baş daşlarında Quran ayələrinin yazılışı burada xəttatlığın da inkişaf etdiyindən soraq verir. Araplı türbələrində şeirlə yazı da maraqlıdır.

Təbrizdən, Gəncədən, Qarsdan, Dmanisdən Tiflisə gəlib-gedən ticarət yolları Borçalıdan keçmişdi. Ləcbəddin kəndi yaxınındakı Damğaçı məntəqəsi karvan yollarının kəsişdiyi nöqtə olmuşdu. Qarabulaq tərəfdə ticarət yolları üstündə karvansaraylar tikilmişdi.

Görərxı, Arıxlı, Sadaxlı, Saral kəndlərimizdəki məscid binaları o vaxtın yadigarlarıdır; Tiflisdə Şah Abbasın adıyla bağlı minarəli, beştağ eyvanlı məscid, osmanlıların ucaltıqları məscid, başqa bir məscid də olmuşdu. Tiflisdəki qədim məsciddə, habelə Şah Abbas, Cümə məscidlərində bərpa işləri aparılması, minarələr ucaldılması, Borçalının Görərxı, Arıxlı, Sadaxlı, Saral kəndlərində tağlı-minarəli məscidlər tikilməsi mədəniyyət yönündə diqqətəlayiq işlər idi.

Ulu qalalarımız həm tarixi qan yaddaşımız, həm də qiymətli mədəniyyət abidələrimizdir. Quşçu kəndi yaxınında qayalı təpədə əvvəlki Qurdbasar qalasının yerində 1488-ci ildə Ağqoyunlu sərkərdəsi Xəlil bəyin tikdirdiyi, sonra Səfəvi hakimi Şah İsmayılın şənəndirdiyi Ağcaqala böyük dairəvi bürcləri, ikimərtəbəli qüllələr ilə, daş, saxsı qırıntılarından bəzək layları ilə maraqlıdır. Kolayır kəndi yanında qədim Ağ qalanın yerində İrakli şahın xanımı Darəcan bəyimin 1788–1798-ci illərdə yerli və qonşu müsəlmanların əməyilə inşa etdirdiyi Kolagir qalası dörd bürçü, gündoğar və günbatar səmtlərdən hündür qapıları, mazgallı qüllələr ilə, düzən yerdə olmağı ilə seçilir. Ağcaqala, Kolagir qalası, Baydar qalası, Dələvər qalası, Güvəc qalası, Suqala, Çaxlaqqala, Qızqala, Qoçulu qalası, habelə Ehram çayı üstündə köhlən belində yəhərə bənzəyən Sınıq körpü, Dəbəd–Borçalı çayı üstündə daş körpü, Alget körpüsü səyyahların, alimlərin diqqətini çəkmişdi.

Borçalıda xalçaçılıq da inkişaf etmişdi. 18-ci yüz ilə aid edilən, gah «Borçalı», gah da «Damğalı» adlandırılan, biri Nyu-Yorkda, biri də Münhendə incəsənət muzeylərində saxlanan, orta ölçülü

xalı-gəvə qoşa qoçbuynuzu və paxlavarı naxışlı yelənlə, ən çox arasahədəki iri damğa biçimləri ilə mütəxəssislərdə böyük maraq doğurmuşdu. Berlinin incəsənət muzeyindəki «Damğa» kilimi də Borçalı xalçaçılıq incisidir. Borçalıda toxunmuş sənət örnəklərimizdən biri də Budapeşt incəsənət muzeyindəki «Çobankərə» xalısıdır. Gəncədəki Şah Abbas məscidinin divarını bəzəyən «Qaraçöp» çeşnili xalı da yaşıl yelənlə, qoçbuynuzu quyurlarla, gəzmə xətlərlə zəngin kompozisiya, naxış koloriti yaradır. 19-cu yüzildə Qızılhacılıda toxunmuş «Zinətmişan» çeşnili xalı, Borçalı Qarapaqlarının adına bağlı olan «Papaqlı» xalıları, Borçalıda toxunmuş və Azərbaycan incəsənət muzeyində saxlanan «Qaraqoyunlu» xalısı, «Faxralı», «Qaraçöp», «Qarayazı», «Qaçaqan», «Qurbəğalı», «Ləmbəli», «Dəmirçihasanlı»... xalıları hər naxışda ahıllarımızın hikmətini, gənclərimizin qeyrətini yaşatmışlar, yaşadırlar.

Borçalıda təhsil ocaqları mollaxanalar, mədrəsələr olmuşdu, bunları bitirən gənclər mollalıqla, mirzəliklə məşğul olmuşdular.

«Qarakəhər» («Gülabı», «Gövhəri»), «Qürbəti», «Gılənarı», «Yurdyeri», «Qaraqoyu», «Kərəmköçdü», «Dastanı», «Mina-Gəraylı», «Qayabaşı», «Qürbəti-Kərəmi», «Sultanı», «Zarını», «Mixəyi», «Bəhmanı», «İbrahimi», «Doşanquloğlu», «Mansırı», «Hicranı», «Başxanımı», başqa saz havaları Borçalıdan yayılmışdır.

Borçalı ərazisində əlyazma kitablarının da maraqlı tarixçəsi var. Burada xoşnəvislər, katiblər, xəttatlar, mirzələr gözəl xəttlə, nəfis cildlə əlyazma kitabları hazırlamışlar. 1818-ci (h. 1234) ildə Məhəmməd Sadıq bəy Yadigaroglu Tiflisinin tərtiblədiyi Mirzə Mehdi xan Astarabadinin «تاریخ نادری» («Tarix-i Nadiri»), 1838-ci (h. 1254) ildə Borçalıda Abbas Molla İsmayıl oğlunun tərtiblədiyi «انشاء» («İnşa»), 1842-ci (h. 1258) ildə Borçalının Sarban kəndində Süleyman Talıb oğlunun (Abdulla Şaiqin babasının) tərtiblədiyi Sədi Şirazinin «بوستان» («Bustan») əsərlərinin əlyazma kitabları [50-ç] [50-e], Borçalıda Qarakeşəli kəndində xəttat Molla İsmayılın hazırladığı «Şəfəqqətnamə» adlı əlyazması [146, 1997 # 23, s. 2] [30, s. 133], Borçalıda Muluxsalı kəndində köçürülmüş Sədrəddin Bərdəlinin «حقایق دقایق» («Həqaiqi dəqaiq» – Dəqiq həqiqətlər), Hacı

Əli Kərbəlayı Rəcəb oğlu Tiflisinin, Məhəmməd Bağır Tiflisinin tərtiblədikləri əlyazma kitabları [198] xalqımızın, Borçalının qiymətli mənəvi sərvətidir, dəyərli ədəbi, elmi yadigarlardır.

Göründüyü kimi, Borçalıda ədəbi ənənələrin özülündə tarixi sosial zəmin, tarixən inkişaf etmiş zəngin mədəniyyət durur.

Türkiyə alimi Səməra Alyılmaz yazmışdır: «Yüzyıllardan beri bugün Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Borçalı, Karayazı, Başgeçit ve Karaçöp'te yaşayan ve bu topraklar üzerinde eşsiz kültür ve medeniyet eserleri vücuda getiren Gürcistan Türklerinin edebi faaliyeti (tıpkı tarihleri gibi) ya gözardı edilmiş, ya da Azərbaycan edebi mühiti içinde dəyərləndirilmişdir. Oysa Gürcistan Türklerinin tarix boyunca vücuda getirdikleri kendi yaşayış və inanışlarının ürünü olan sözlü və yazılı ədəbiyyat, Azərbaycan edebi mühitinin içine sığmayacaq kadar kapsamlıdır» [14, s. 7].

Borçalı ədəbi mühitinin inkişafında mərhələlərin müstəqilliyi, eyni zamanda bir-birinə genetik bağlılığı, dialektik istinadı müşahidə olunur. Bu baxımdan hər mərhələnin özünəxas səciyyəylə seçildiyini, həm də əvvəlki mərhələnin sonrakına dayaq olduğunu qeyd etməliyik.

Problemlərdən biri Borçalı ədəbi mühitinin dövrəşdirilməsi, yəni onun təşəkkül, inkişaf, təkamül dönüşlərinin bəirlənməsidir.

Bu yöndə ilk və təməl mülahizəni Əflatun Saraçlı söyləmişdir: «Xalq ədəbiyyatının zənginliyiylə seçilən Borçalı ədəbi mühitinin birinci dövrünün barı hələ tam toplanıb öyrənilməyib. İkinci dövr 19–20-ci yüzilliklərə düşür... Yüzlərimizin 20–30-cu illərindən Borçalıda yazılı ədəbiyyat da canlanmağa başlayır... İndi Borçalı ədəbi mühiti yenidən yüksəlməkdədir» [118, 1992 # 7, s. 7]. Adı keçən bilgin dəqiq bölgü verməsə də, o, Borçalı ədəbi mühitinin mərhələlərini belə müəyyənləşdirib: birinci dövr – xalq ədəbiyyatı, ikinci dövr – 19-cu yüzil və 20-ci yüzilin ilk iki on ili, üçüncü dövr – 20-ci yüzilin 20-90-cı illəri, dördüncü dövr – 1990-cı ildən sonra.

Müşfiq Çobanlı, Şahbaz Şamioğlu, Məmməd Sarvan, Səməra Alyılmaz da əsasən bu bölgüyə tərəfdar çıxmışlar [95, s. 13] [361, s. 139] [345, s. 224, 248] [14, s. 7].

Biz də bu bölgünü prinsip etibarilə dəstəkləyirik.

Və vurğulayaq ki, Borçalı ədəbi mühitində folkloru onun təşəkkülünə təkan vermiş genetik qaynaq hesab edə bilərik, orta yüzilləri (19-cu yüzilə qədər) mühitin birinci mərhələsi götürə bilərik – buna bizə o çağların Qul Allahqulu, Leyli Əziz bəy qızı, Fatma Alı qızı, Məmmədxəlil, Zabit, Cəlal, Kazım, Sadiq kimi şairləri, «Şəhriyar» əsəri haqq qazandırır; habelə 19-cu yüzili, 20-ci yüzilin əvvəllərini (yeni dövr), 1920–1990-cı illəri (ən yeni dövr), 1990-cı ildən sonrakı müddəti (çağdaş dövr) növbəti mərhələlər müəyyənləşdirmək məntiqli görünür.

Bu bölgüdə birinci mərhələ mühitin təşəkkülü ilə, ikinci mərhələ inkişafıyla, sonrakı mərhələlər yüksəlişylə səciyyələnir.

Bir məqamı da vurğulamalıyıq ki, Borçalı etnik arealı əslində Borçalı coğrafiyasından çox genişdir. Yəni bu gün doğma yurdda yaşayan Borçalılılardan əlavə, Borçalı əsillilərin böyük bir qismi də Bakıda, başqa yerlərdə kök salmışlar. Borçalı ədəbi mühiti həm bu ərazidə yaşamış, həm də bu məkana bağlı olan, Borçalı mənşəli şəxsiyyətlərin ədəbi fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Borçalı təkcə coğrafi məkan deyil, həm də güclü ədəbi-estetik informasiya məkanıdır. Borçalı deyəndə ilk növbədə saz yada düşür. Bu diyar Türk əxlaqı və kultürünün önəmli ocağıdır, ana sazımızın beşiyidir, bədii sözümüzün qaynar bulağıdır. Gürcüstandakı azərbaycanlılar – Borçalılılar müəyyən çağlarda çətinliklərlə üzləşdiklərinə baxmayaraq, məhrəm dinini də, ana dilini də, milli adətlərini də, bir sözlə, milli özgürlüyünü saf şəkildə qoruyub saxlayırlar.

Mayası sazdan-sözdən tutulan, saz havasına, söz müdrikliyinə güvənən Borçalıda bədii-estetik fikrin qaynaqları cilalanıb büllurlaşan müqəddəs xalq inamlarından, bayramlardan, adət-ənənələrdən, elat mərasimlərindən, mifik-əsatir parçalarından, zəngin folklordan, ozan-aşıq sənətindən qaysaqalanıb gəlmişdir.

1.2. Folklor örnəklərində bölgə koloriti

Ümumiyyətlə Gürcüstandakı Türkdilli folklorun səciyyəvi cəhətləri xüsusi tədqiqatda araşdırılmışdır [166] [169]. Ona görə də burada Borçalı folklorunun təhlili üzərində müfəssəl dayanmamaq, daha çox regional səciyyə daşıyan örnəkləri diqqət mərkəzinə çəkmək istəyirik. Belə regional özəlliklə seçilən nümunələrdə ideya-mövzu əlvanlığını, özəlliyi asanlıqla müşahidə edə bilirik.

Mütəxəssislər (Mirzə Bala Məmmədzadə, Məhməd Fəhrəddin Kırzioğlu, Mirəli Seyidov vb) Borçalılıların da ulu əcdadlarının Göy-Tanrı, şaman, atəşpərəst əqidəli olduqlarını yazmışlar [301, s. 330] [211, s. 1]. Əski Türklərdə şamanlığın Göy-Tanrı görüşlərində ifadəsini tapdığı, Türk qövmlərinin şamanlığı bir sehr kimi qəbul etdikləri, qam-şamanların müdrik, ağsaqqal, habelə mahir rəqqaslar, xanəndələr, söz xiridarları sayıldıkları müəyyənləşdirilmişdir.

Qam-şaman təsəvvürünün Türk xalqlarında mifo-poetik görüşlərin söykənməyinə, biçimlənməyinə, bədii təfəkkürün genişlənməyinə yardım etdiyini xüsusi vurğulamış görkəmli alim Mirəli Seyidov qam sənətiylə varsaq–yanşaq–ozan–aşiq sənəti arasında üzvi yaxınlıq, doğmalıq, qohumluq müşahidə etmiş, həmçinin Qafqazda böyük rol oynamış Barsılların, Bulğarların qam-şaman, Varsaq mədəniyyətlərinin çarpazlaşmada, qaynayıb-qarışmada əsas olduğunu bildirmişdir, ilk söz ustadımızın, musiqi, rəqs sənətkarımızın, ən əski şeir, melodiya biçimlərimizdən birinin adını bildirən varsaq (varsaqı) haqqında danışarkən yazmışdır ki, Türk xalqlarının bu əski sənətkarının qəbiləsi miladdan öncə, eləcə də miladın başlanğıcında Qafqazda yaşamışdı [349, s. 294–296]. Qara Namazov da qədim qəbilələr içərisində böyük nüfuz sahibi olmuş varsaqların bu el sənətinin rüşləriylə bağlılığını xüsusi qabartmışdır [308, s. 13–14]. Həmin Barsılların adı tarixdə məhz eraların aşırımında xatırlanır.

Eraların qovuşuq çağlarında saklar içində Bərç, Parallı, Bulğarlar (Bünqarlar, Büntürklər), Qıpcaqqlar içində və ayrıca

Barsıllar adlarıyla buraya axınla gəlmiş tayfalara indiki Borçalılıların, Qarapapaqların etno-tarixi, boy-soy bağlılığını bu gün Azərbaycan, Türkiyə mütəxəssisləri (Zəki Vəlidü Toqan, Mirzə Bala Məmməd zadə, Məhməd Fəhrəddin Kırzioğlu, Ziya Bünyadov, Qiyasəddin Qeybullayev və b.) təsdiqləmişlər [272, s. 9–10]. Həmin Türk Barsıl elləri Tanrıya iman gətirər, Günəş, Ana ilahələrinə qurbanlar kəsər, oda və suya tapınar, qam-şaman mərasimləri icra edəmişlər.

Maraqlıdır ki, Barsıllardan danışmış salnaməçilər «varsaq» sözünü çalib-oxuyan anlamında da işlətməmişlər [349, s. 316]. Bayatlar, əfşarlar, Manılar kimi, Barsılların da öz havacatlarına, el sənətkarına öz adını verdiklərini düşünürük.

Borçalıda yayılmış ovsunlar sözün magik gücünə qədim inanc-larla bağlı olmuşdur. Ruhlar inamının izləriylə bağlı Borçalıda belə əfsunlar (ovsunlar), inanc-sınanclar qalıb ki, yazda göy gurlamamış heç bir pencər yeyilməz; bu tərəflərdə yoncaya bənzər dördləcəkli tilsim otunu kim tapıb üstündə gəzdirsə, işi uğurlu olar, – deyərlər; uşağın üstünə qızıl tikmək onu bədnəzərdən qoruyar, – deyərlər.

Borçalılılar ulu əcdadlarımızın əski inamlarını, əski görüşlərini əks etdirən əsatir və əfsanələri də yaddaşlarında yaşatmışlar.

Faktoloji materiallar Borçalı mühitində mifik-əsatiri nümunələr barədə danışmağa imkan verir. Əslində, bu mif-əfsanə nümunələri folklordan qida almışdır. Onları folklordan təcrid halında götürmək mümkün olmur.

Əlbəttə, hər bir mifin yaranma məkanı və zamanını müəyyənləşdirmək çətin olsa da, belə bir məkanın və zamanın olduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Bu fikri Borçalı mühitinə belə şamil edə bilərik ki, burada yayılmış mifik parçalar ümumtürk mifoloji axınlarıyla, ümumi mifik rəmzlərimizlə səsləşir. Ancaq həmin nümunələrdən regional xarakterli olanlar daha çox spesifik xüsusiyyət təşkil edir; yəni məhz bu mühitin məhsullarıdır və yaxud onun bu mühit üçün lokal variantlarıdır.

Regionda yazıya alınmış mif-əsatir təsəvvürləriylə səsləşən parçalar [46, c. 1, s. 23, 28] [45] [146, 1986 # 132] [48] [146, 1988 #

112, s. 4] [146, 1993 # 47] [146, 1995 # 13] [40, s. 10–87, 139, s. 243–247] arasında etnoqonik örnəklər daha çoxdur və onlar qədimdən doğma yurda bağlılığın semiotik ifadəsi kimi maraqlıdır.

Bolus bölgəsinin Dəllər elindən toplanmış bir örnəyə görə, qədim əyyamlarda dövrünü sürmüş qoca bir kişi xəstələnir, o, ətrafı seyr edir, çayın o üzündə bir qurdun onlara sarı baxdığını görür, «A bala, yığışın, qurd hara getsə, biz də onun arxasınca gedək» deyir, qurdun dayandığı yerdə qurd ürəkli oğullar binə salırlar. Borçalı (Börüçala) adı da buradan yaranır [146, 1993 # 47, s. 3].

Həqiqətən, Börü Türk-Azərbaycan mifik təsəvvüründə ilkin əcdad, xilaskar, bələdçi, eyni zamanda qələbəyə çağırış rəmzi kimi seçilir. Əski Türk təsəvvüründə qurd (börü) Günəşin təəcəssümüdür. Börü Borçalıda da uğurlu, sınaqlı sayılmışdır. Borçalı toponimini börü çala (börülər oylağı) izah edənlər çoxdur. İndiki Borçalılıların etno-tarixi, boy-soy bağlılığı düşünülmə, miladdan öncə buraya gəlmiş Barsıllar etnoniminin də kökündə börü durduğu bildirilir.

Mütəxəssislər (o sıradan Kamil Vəliyev) Türk əfsanələrində dişi, ana börünün börcə, börcü deyər anıldığını göstərir [393, s. 18]; deməli, Barsıl (Börsoylu) – Borçalı etnoniminin kökündə qədim Türklərin qeyrət rəmzi olmuş, Tanrıdan güc almış börü, börcə dura bilər. Bölgədə yayılmış mifoloji örnəklərə görə, qurddan adama ziyan gəlməz, qurdlar insanlara qismət verərlər.

Əsatiri örnəyə görə, dünyanın lap əvvəlində, Adəm atanın vaxtından bir az sonra Borçalı çökəyinə Novruz vaxtı bir qatar qəflə gəlir. Çaxraxda bir ananın uşağını sel qoynuna alır. Ana diz çöküb Tanrıya yalvarır, çayın suyu soğulur, uşaq salamat qalır. Çay dilə gəlib deyir ki, mən o uşağı ana xatirinə salamat saxladım. Elin başçıları deyirlər: o ki, belə oldu, bu çayın adını Anaxatır, bu boşluğun adını Boşçalı qoyuruq, buranı özümüzə yurd seçirik [146, 1988 # 112, s. 4] [30, s. 170].

Burada Tanrının ana yalvarışını eşidib, onun balasını xilas etməsi və beləliklə də, Borçalıyı anaya yurd verməsi önəmli məqamlardır. Habelə bu mifik əhvalat ərazinin toponimikasının doğma etnik təfəkkürlə bağlı biçimləndiyini göstərir.

Xatırladığımız parçada və Borçalının ilkinliyinə aid başqa əsətir örnəklərində su sevgisi mifik görüşü özünü büruzə verir. Ulu əcdadlarımız suyu həyatın mənbəyi bilib, suyun ölməzlik verdiyinə inam bəsləyib, mehrlı Kür, Ehram (Anaxatır), Dəvət (Borçalı), Cavala (Görüncüt), Alget (Əlyət) çayları qırağında yurdlaşmışlar.

Əsətirə görə, Borçalı igidi dirilik suyu içib, onun yel qanadlı atı müqəddəs bulaq başında otlayıb, Borçalıdakı Cənnət bulağının suyu körpələri xəstəlikdən qurtarıb. Başkeçiddəki Pərvanə gölü Pərvanə adlı gözəl pərinə əbədiyyətə qovuşdurub.

Əsətirə görə, Borçalı məmləkətinin səxavətli igidləri Alp Ərən, Uğurdur, Borçalı gözəllərinin adları Xatun Çiçək, Xatun İpəkdir. Alp Ərənlə – böyük saklar dövlətinin ən şövkətli dövrünü yaşadan əzəmətli qəhrəman, qədim Türk dastanlarındakı Alp Ər, «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuz bəyi Alp Ərən uyğundur; Uğur yol ilahəsidir; Borçalı gözəlinin çiçəklə rəmzləşdirilməsi də təbiidir.

Borçalıda toplanmış mifik-toponimik rəvayətlərə görə, dağlar-daşlar yurdun keşikçiləri olmuş, hər sal qayada bir igid hayqırtısı, bir köhlən kişnərtisi yatmışdı. Gəyliyənin elində yurdu düşməndən qorumaqdan ötrü beş qardaş qatarlaşıb sədd yaratmışlar; Saraçlıda Qara adında qədd-qamətli oğuz oğlu kəndin başı üstündə qayaya çevrilmişdi, yurddaşları yağılardan qorumuşdu, düşmənin əlinə keçməsinlər deyə iki sevgili daşlaşmış, indi də Qaraqaya adıyla durmaqdadır; Qoçulu kəndi yaxınında yeddi tonqallı qala yadlara göz dağı olmuşdu. Borçalı sınırlarındakı Qara dağ, Qızıl təpə, Mıgır təpə, Yel dağı, Maral dağı, Maral qayası, Sınıq körpü, Qızıl körpü və başqa toponimlərə, Qaranər və başqa ocaq, pir yerlərinə aid rəvayətlərə də mifik məzmun xasdır.

Bitkilərin, meyvələrin, güllərin, çiçəklərin yaranışı haqqında ulularımızın təsəvvürləri də mifik dona bürünmüşdür. Borçalı çəmənlərinin bəzəyi çobanyastığı, nərgizdir. Çobanyastığı ona görə belə adlanır ki, sevgilinin çayla Borçalıya axıtdığı çiçəyi aşiq çoban yastıq kimi əzizləmişdi. Bu yurdda alma, əncir, iydə, dağdağan, çinar ağaclarını görklü bilmişlər və burada müqəddəs ağacların ruhu olduğuna inanmışlar.

Bölgənin mərkəz hissəsindəki – Candar kəndi yanında, Alget çayı qırağındakı ulu çinar pirinə tapınma bunun ifadəsidir; hər il Novruz bayramı günü yaxın-uzaq elatlardan gəlib, bu ocaq yerində şadyanalıq keçirərlər; Borçalıda Novruza Çinar bayramı da deyirlər*. Bu çinar piri yurdun qoruyucusu rəmzi kimi müqəddəsləşib; o, həm də əhd ağacıdır, bayram günü ağacın şah budaqlarından yelləncəklər asılar, niyyəti olanlar yellənib gələn bayramacan muraza çatmağı diləyirlər; mahalın sözlü-söhbətli el aşıqları telli sazı dilləndirər, çalib-oxuyarlar. Burada ən çox məhz çinara sayğı səbəbsiz deyil, bu yurd öz mərd oğullarını çinara bənzədib, həmişə də öz çinar oğullarına güvənib. Bu məhrəm çinar mərdanəlik, hünər, qeyrət timsalıdır.

Borçalı mifik örnəklərində qurd, at və maral çox vaxt Borçalılıların xilaskarıdır. Borçalı igidi atasının qisasını alarkən onun məhbub sirdaşı, köməkçisi yel qanadlı at olub, at onu Savalana aparıb çıxarıb, dərin yuxuya gedən igidi qurd-quşdan qoruyub. Bu tipli parçalarda uşaqların maral südüylə böyüməyi, qadının marala çevrilməyi, ananın maralı ovçudan qorumağı, axırda da maralların uğrunda qurban getməyi, xəstələrin maral südüylə şəfa tapmağı, çobanların maralı yalquzaqdan xilas etməyi, namərdliyə, quldurluğa etiraz əlaməti olaraq maralın özünü sal qayadan atmağı... motivləri əski ümumtürk görüşlərindən süzülüb gələn motivlərdir.

Əfsanəvi əsatirlərdə ilan Borçalı gözəlinə aşiq olub, sevgilisinin

* Qeyd: Novruz bütəsinin təsviri Şota Rustavelinin «ვეფხისტყაოსანი» = «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasında da yer almışdır [333, s. 145]:

Hər il Novruz bayramında, bu şəhərin adətidir,
Nə səfərə çıxan olur, nə də alver edir tacir,
Geyir bayram paltarını istər cavan, istərsə pir,
Valilər öz sarayında məclis qurub şadlıq edir.

Tərcümə Əhməd Cavadındır.

Dahi Gürcü şairi hər il Novruz bayramında on gün hər tərəfə rübab səsinin rəvnəq verdiyini, gənclərin çovkan oynadıb, mahnı söylədiklərini, xonça verib, xonça alındığını nəql etmişdir.

öldüyünü görəndə ona sarmaşaraq, başını onun sinəsinə qoyub ölüb. Borçalıların mifik təsəvvürlərində qurbağa da rəmzləşdirilib, qurbağa suda balıq, quruda bülbül olub.

Bölgədə qeydə alınmış miflərdə, ilkin əcdadlar, hami ruhlar, məhrəm varlıqlar haqqındakı əsatir-rəvayətlərdə, mifoloji əfsanələrdə Borçalılıların qədim dünyagörüşlərinin izləri qalmaqdadır.

Aşağıdakı mifik mətnə Borçalı adamlarının telli saza, bədii sözə əzəldən bütün varlıqlarıyla bağlı olduqları ifadələnin:

«...Qaraşın uşaq pıçıltılarına ara verdi, əlləri oxşadığı güllərin üstündə donulu qaldı, ürkək-ürkək aşağıdan yuxarı boylandı... Yəhərdən üzüaşağı əyilmiş azman kişinin odlu nəfəsilə dik qalxdı və dili tutar-tutmaz dedi:

– Qoşmuyajam daha söz, ay də, qoşmuyajam.

Hardasa yargan uçdu, azman kişi quş ağırlığında uşağı qaldırıb qucağına aldı:

– Nolar, babam, söz qoş, – dedi, – söz yaxşı şeydi. Əmmə gördünmü o yarganı? Eşitdinmi uçqun səsinə? Bir tayfa da belə uçdu, yurdu viran qaldı. Sözü o dərdə qoş, yolboyu ot kimi biçilirik, ona qoş, itirdiyimizi tapammırıq, ona qoş!..» [146, 1986 # 132, s. 3].

Beləcə, burada telli sazla telli söz müqəddəs tutulmuşdur.

Aydın olur ki, Borçalıda mifik-əsatir təsəvvürlərinin özünəxaslığı bu təsəvvürlərin coğrafi-estetik məkan kimi Borçalıya, Borçalılıların inanclarına, xəyallarına, arzularına, etnik düşüncəsinə üzvi şəkildə bağlı olmasından ibarətdir. Burada «Borçalı» etnonimi və toponiminə aid etnoqonik əsatir-rəvayət parçalarının çox yayılması bununla izahlanmalıdır.

Mütəxəssislərin qeyd etdikləri kimi, «folklor əsrlərin yadigarı olan misilsiz ədəbi xəzinədir. Folklor onu yaradan xalqın həyatıyla, mübarizəsiylə, tarixiylə bağlı olaraq yaranmışdır. Xalq həyatının ən parlaq səhifələri özünəməxsus şəkildə folklorda ifadə edilmişdir. Qədim insanların mübarizələri, yaxşı və pis, əzablı və xoşbəxt günləri haqqında folklorda çox maraqlı məlumatlar var. Bu nümunələrdə babalarımızın qəhrəmanlığı, xarici işğalçılara, daxili düşmənlərə qarşı mübarizəsi solmaz bədii boyalarla təsvir olunmuşdur»

[120, s. 12–13]. Bu fikrin Borçalı folklor gələcəyinə də daxil var. Bölgədə yaddaşlarda qorunub saxlanan şifahi söz sənətində diyarın taleyi, buradakı soydaşlarımızın arzuları işıq üzü görür.

Tanınmış folklorşünas İsrəfil Abbaslı haqlı yazmışdır: «Tarixən Başkeçid, Qarayazı, Qaraçöp, Ağbulaq toponimlərilə tanınmış, sakinlərinin yaddaşında isə Bağ-Borçalı, Dağ-Borçalı və Aran-Borçalı ərəzələrinə ayrılmış bu axarlı-baxarlı diyar özünün poetik sənət ənənəsilə seçilən önəmli məskənlərdən olmuşdur» [40, s. 3].

Regionda yayılmış folklor nümunələrinin [146, 1986 # 132] [1988 # 112] [166] [171] [146, 1993 # 47] [1995 # 13] [40] [139] şərhindən belə nəticə hasil olur.

Borçalıda yaddaş ədəbiyyatı ənənələrinin növ, janr, ideya və bədii-poetik xüsusiyyətləri incələnməmişdir [166] [169]. Ona görə biz burada Borçalı folklor örtüyünün sırf özünəməxsus özgünlüyündən söhbət açmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Borçalıdakı folklor irsi də ümumi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının sabit üzvi tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən də milli yaddaş ədəbiyyatımızda olduğu kimi, Borçalı folklorunda da daha çox xəlqilik, humanizm hakimdir, milli şifahi xalq ədəbiyyatımızdakı əsas ideya-mövzu məhvəri, ənənəvi obrazlar, janrlar Borçalı folkloru üçün də xasdır.

Milli folklorumuzun bütövlüyü müstəvisində Borçalı folkloru ənənələri regional-etnik mənşə etibarilə, coğrafi durumla əlaqədar olaraq müəyyən xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlayır və davam etdirir.

Həmin özünəxas cəhətlər arasında ən əvvəl Borçalıdakı nənə-baba, el-oba imzalı folklor nümunələrində doğma yurda bağlılıq, Borçalının müqəddəsliyi motivlərinin aparıcı xətt olduğunu və daha çox elə bununla orijinallıq, özünəxaslıq mahiyyəti kəsb etdiyini vurğulamalıyıq. Bu səciyyəvi özünəxaslıq Borçalı folklorunda həm mövzu-məzmun, həm də janrlardakı forma fərqləri kontekstində, real məkanın sakrallaşması şəklində özünü büruzə verir.

Borçalı andları arasında gün işığına, ay işığına, od-ocağa, açılan səhərə, yolun uğuruna, çörəyin bərəkətinə içilən andlarla yanaşı, belə ülvə andlar da var: «Bu yurd haqqı!», «Bu torpaq haqqı!».

Burada «Ağ yığvalın olsun», «Axar sular qapından axsın», «Sümüyün söyünsün», «Torpağı sanı yaşa», «Çörəyin bişmiş olsun, suyun gəlmiş olsun!», eləcə də «Vətən həsrəti çəkməyəsən», «Yerin-yurdun sayalı olsun», «Yurdda bərk-beşik ol, qayım-qədim ol», «Ocağından köz, bucağından dən əskik olmasın», «Göy yaylağın, sərin bulağın olsun», «Yer kimindi – oturanın», «Surun yerisin!» və s. kimi alqışlar (dualar) intensiv şəkildə işlənir. Bu xeyir-dualarda günəşin, işığın, ocağın istisiylə yanaşı, doğma yurdun da həniri duyulmaqdadır.

Bunu qopuz köksündən qopub gələn əski nəğmələrdə də müşahidə etmək olar:

Boşşalı gözəl yerdi,
Yar gəlib gəzən yerdi,
Niyə nanay demersən...
Oğuz-oğuz oymaram,
Yağı gələ qoymaram.

Bu örnək [146, 1988 # 112, s. 4] [30, s. 179–180], ən öncə, Borçalının oğuz yurdu olması barədə folklor informasiyası kimi maraq doğurur. Burada Borçalının gözəl yer, yar gəlib gəzən yer kimi tərənnümü, oğuzun anımı, yağıya meydan oxunmağı təsadüfi deyildir, məhz tarixi keçmişin bədii yaddaşa hopmuş əksidir.

Borçalılılar əzəldən tərəkəmə yaşam güzəranı keçirmişlər, yəni onlar mal-qoyun ilxılarıyla, sürüləriylə yayda yaylaqda (dağda), qışda qışlaqda (aranda) dövrən sürmüşlər. Onların əslində iki doğma məskəni – aranda kəndləri, obaları, dağda yurd yerləri olmuşdur. Borçalıda ən yaxşı, ən kamil folklor örnekləri də məhz obada, yurdda toy-düynələrdə, köç arabalarında yaranmış, yayılmışdır.

Yurd daxilində aran-dağ köçü oxumalarından gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələrdə [146, 1994 # 2] [40, s. 128] [268, s. 36] bunu aydın şəkildə hiss etmək mümkündür:

Aranda qaldım, ay nənə,
Yandım, qaraldım, ay nənə;
Yaylağa göndər, ay nənə,
Çiyələmə döndər, ay nənə.

Yaxud:

Nəhrə çalxa, yağ olsun,
Qara inək sağ olsun.

Aran-dağ (qışlaq-yaylaq) sosial güzəranının, el-oba məişətinin folklorda koloritli şəkildə əks olunması məhz Borçalı folklor ənənələrinə xüsusi dəst-xətt gətirmişdir.

Bu yurdun öz qədimliyiylə, ibrətamizliyiylə seçilən atalar sözləri bir də ona görə diqqəti çəkir ki, bu örnəklərdə vətən, yurd, ocaq, el-oba, dağ-bağ, aşiq, saz, söz və s. regional koloritli ifadələr, deyimlər üstünlük təşkil edirlər. Məsələn: Adam ağzında söz, qazan altında köz; Aşığı olan obanın qaşığı yağlı olar; Bülbül gülü sevər, insan vətəni; Çörək qədrini bilməyən el qədrini bilməz; Dağ iti gəlib bağ itini bağda boğar; Dağdan gələn bağdakını qovar; Dımbılı ələk, dımbılı sac, Əlim xəmir, qarnım ac; Dostu qurd olanın eli yurd olar; El içində – öl içində; Elini lağa qoyanın evinə lağım qoyallar; Əsaya söykənib gəzən qocaya bir el söykənər; Hər quşa öz yuvası, hər insana vətən havası; Südlü qoyun sürüsündən ayrılmaz; Tərə yeyən də yaza çıxar, kərə yeyən də... və s.

Borçalının varlığının, özünəxaslığının meyarı hər şeydən əvvəl onun sazıdır, unikal saz-söz dünyasıdır. Onun bütün maddi-mənəvi mədəniyyətinin təkanverici qüvvəsi saza doğmalığın, bağlılığın qüdrəti olmuşdur. Bölgədə işlənən zərb-məsəllərdə, frazeoloji deyimlərdə bu belə ifadələnir: Aldı sazı çiyinə, qurban məzhəbdininə; Saz harada – söz də orada; Saz qüdrəti – Tanrı məhəbbəti; Saz sevən ürək saz qalar; Səhər sazlı, axşam nazlı... kimi nümunələr bu baxımdan səciyyəvidir.

Borçalıda saz özü də obrazlaşmış və el ağzında tərənnüm obyektinə çevrilmişdir:

Əzizinəm, sim ağlar,
Saz inildər, sim ağlar;
Sən öldün, mən ağladım,
Mən ölsəm, bəs kim ağlar?

Borçalıda sazı tapmacalarla da nişan vermişlər:

O nədir ki, yetmiş iki dil bilir?;

Yaxud:

Hillənir ha, hillənir,
Üstü ayna güllənir;
Hər şey ağzından dinir,
O, köksündən dillənir.

Bu nümunələrdə yetmiş iki saz havası olduğuna, sazın köksündən səs çıxdığına eyhamlar var.

Türk xalq poeziyasının ilkin və çox qiymətli incisi olan bayatı Borçalıdakı folklor ənənələrində də ən geniş yayılmış janrdır. Bu bayatıların özünəməxsusluğu onlarda doğma yurd qeyrətinin önə çəkilməsidir. Bunu aşağıdakı nümunələrlə əyani şəkildə təsdiqləmək olar:

Əzizinəm, güvən göz,
Dağda bitər güvəngöz;
Yad sənə arxa olmaz,
Öz arxana güvən göz.
Xəncərimin tiyəsi,
Düşmənimə dəyəsi;
Elimi yağlı görməz,
Mənəm onun yiyəsi.

Qar altına,
Qar düşüb qar altına;
Adın elnən bir olsun,
Sığınaq qaraltına.

Borçalı bayatılarında etnik soykökə, konkret tarixi və coğrafi faktlara güzgü tutan deyimlər çoxdur:

Yola çıxdı yüz atlı,
Nə durubsan süz, atlı;
Balam, babam odurna,
Qarapapax boz atlı.

Bildiyimiz kimi, Qarapapaq (Qarapapax) Borçalılıların etnik-soyköku adıdır. Və bu bayatıda həmin etnonimin xatırlanması, özü də qarapapağın məhz boz atlı kimi anılması, onun «babam odurna» kimi nişan verilməsi təsadüfi deyildi.

Aşağıdakı bayatı [146, 2003 # 10, s. 2] həsrətin ifadəsidir:

Arazdan keçən də var,
Suyundan içən də var;
Borçalı nə, Göyçə nə,
Dərbənddən köçən də var.

Bu bayatı-xoyrat da tarixi olayla bağlı söylənmişdir:

Qəza qaldı,
Qılmadım, qəza qaldı;
Bir yanımlı Kür kəsdi,
Bir yanımlı qəza qaldı.

Bu, o vaxtın yadigarıdır ki, 1880-ci ildə Tiflis quberniyası tərkibində Borçalı qəzası təşkil olunmuşdu və qəza Borçalı (indi Marneuli bölgəsi), Loru (indi Ermənistandakı müvafiq ərazilər), Yekaterinenfeld (indi Bolnisi), Trialet (indi Dmanisi, Zaqqa) nahiyyələrini içinə almışdı, Qarayazı nahiyyəsi isə Tiflis qəzasına qatılmışdı. Bayatıdakı «Bir yanımlı Kür kəsdi» deyimi Qarayazının aralanmasına, «Bir yanımlı qəza qaldı» deyimi Borçalıda qəza yaradılmasına işarədir.

1918-ci il Ermənistan–Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi olaraq Borçalı mahalının paralanması, ermənilərin fitnəkarlıqla Borçalının dağ zonasını işğal etmələri Borçalı sinədaftərlərinin ağlarında, bayatılarında belə əks olunmuşdur:

Borçalıyam, dağ məndə,
Təpə məndə, dağ məndə;
Dağlarım əldən getdi,
Düzdə qaldım, dağ mən də.

Bu, xalqın ürcəh olduğu tarixi fəlakətlərin sözlə ifadəsidir.

Bölgədə dillər əzbəri olan bayatılarda yerli Türk toponimləri, buradakı kənd, dağ, dərə, çay, göl adları üstünlük təşkil edir və bu, regional koloriti gücləndirir:

Əzizinəm, Borçalı,
El-ulusum Borçalı;
Obama yağsı gəlsə,
Pəncə vurur, bor çalı.

Qar ayazı,
Ağ kağız, qara yazı;
Bir yanımla Kürə bağlı,
Bir yanımla Qarayazı.

Əzizim, Qaracalar,
Ağ çalar, qara çalar;
Elə gözəl sevmişəm,
Yanağı qara çalar.

Yastı qar,
Asta yağar yastı qar;
Mənə loğman nə lazım,
Təbibimdi Yastı qar.

Borçalı bayatılarında doğma, qohum məskənlər – Tiflis, Qazax, Qarabağ, Şəmkir, Ağdam, Ağdaş, Qars, Ahısqa, İrəvan, Göyçə, Ağbaba, Təbriz, Şirvan və s. yerlər də tez-tez anılmışdır [118, 1976 # 50, s. 8]:

Tiflisin yollarında,
Bənd oldum kollarında,
Bir cüt bəzbənd olaydım
Yarımla qollarında.

Bu dəvə düzdən gedər,
Yükü Tiflisdən gedər;
Şəmkir qana boyanıb,
Dərməni bizdən gedər.

Bu yol Qazağa gedər,
Ömrüm sazağa gedər;
Gözlərim yolda qalıb,
Fikrim uzağa gedər.

Qarabağ yaşım mənim,
Üzükdə qaşım mənim;
Cənnətdi uca yerim,
Gözümdə yaşım mənim.

Borçalıların sosial-psixoloji emosiyalarını ifadə edən xoyrat-bayatılardan bir neçə nümunə:

Dona çay,
 Suyu qıjov Dona çay;
 Necəsən bir ah çəkim,
 Göz yaşından dona çay.
 Ağlağandı,
 Qarağac, Ağlağandı;
 Gedək dərddli yanına,
 Görək kim ağlağandı.
 Yekə dərdi,
 Yetimin yekə dərdi;
 El çəkməz, oba çəkməz,
 Söylədim Lökə dərdi.

Gürcü ədəbiyyatında da bayatı formasında şeirlər yazılmış, bayatılarımız Gürcü poeziya, nəsr örnəklərində işlənmiş, hələ 19-cu əsrdə Gürcü hərfləriylə kitablar şəklində nəşr edilmişdi*.

Borçalıda da uşaq nəğmələrində, laylalarda, oxşamalarda Tanrıya xilaskar, qoruyucu kimi inam, iman ifadə olunur:

Ağrın alım, ağ Tanrı,
 Gəl bacadan bax, Tanrı;
 Kim balamı istəmir,
 Dam-daşını yıx, Tanrı.

Borçalı nağılları haqqında danışarkən 19-cu yüzildə Tiflis Rus, Gürcü mətbuatlarındakı örnəklərdən söhbət açə bilərik. Xatırladaq ki, həmin Borçalı nağıllarını ilk dəfə biz elmi tədqiqə çəkirik.

Hələ 1828-ci ildə Moskvadan Tiflisə gələrək, Rus mətbuatında işləmiş jurnalist Dmitri Yeliseyeviç Zubaryev Borçalıda yazıya aldığı «İnsanla ilan nağılı» («Сказка о человеке и змее») adlı örnəyi «Тифлисскія ведомости» («Tiflisskiye vedomosti» = Tiflis xəbərləri) qəzetində dərc etdirmişdi [155-g, 1830 # 91, s. 1–4].

* Qeyd: Azərbaycan ədəbiyyatının dostu Zəvə Medulaşvili Borçalı bayatılarında sırf orijinal örnəkləri Gürcü dilinə tərcümə edib, mətbuatda dərc etdirmişdir [43].

D. Y. Zubaryev (1802–1850) Moskvada ali təhsil aldıqdan sonra Tiflisə göndərilmişdi və burada azərbaycanlılar haqqında yazmaq ona həvalə edilmişdi [387, s. 345]. Onun 1830-cu illərdə Tiflis Rus mətbuatında Qazax distansiyasından, İrəvan əyalətinin Oğruca kəndindəki Qaçaq Rövşən–Koroğlu qalasından, Qırmızı (Sınıq) körpüdən, Sürməlinin Qaraqala kəndindən «З.....ВЪ» kriptonimilə dərc olunmuş məqalə-oçerkləri maraq doğurur [155-g]. Həmin müəllif Qarapapaqlar haqqında belə yazmışdı: «Карапанахи почитаются народом храбрым...» (Qarapapaqlar cəsur xalq sayılır...) [155-g, 1830 # 60, s. 3].

D. Y. Zubaryev növbəti materialı Borçalı distansiyasının Şamalı kəndindən hazırlamışdı. Xatırladaq ki, bu kənd Araplı, Saral, Quşçu, Ulaşlı, Qasımlı, Aşıqlı, Bəyazitli kəndlərinin qonşuluğunda olmuşdu [378, s. 178], kənd əhalisinin bir qismi 1828-ci ildə İranın Sulduz mahalına köçmüşdü (1886-cı ildə bu kənddə 12 ailədə 57 nəfər yaşayıb [272, s. 69]), bir qismi də qonşu kəndlərə qarışmışdı.

Şamalı (Şamamalı) kəndində Rus jurnalisti 1828-ci ilin payızında, özünün qeyd etdiyi kimi, «Borçalıda son dərəcə məşhur adam» olan usta molla Mehdi Bayram oğlu ilə görüşüb tanış olmuş və onun söyləməsində adıgedən nağılı yazıya almışdı. O, nağılı «sətri tərcümə» (буквальный перевод) etdiyini bildirmişdi.

«İnsanla ilanın nağılı»nın qısa məzmunu belədir: Səyahətə çıxan Xoca Əhməd yolda ilanı dar ayaqdan xilas edir. Əvəzində isə, ilan onun boynuna sarılıb, onu boğmaq istəyir. Xoca Əhməd soruşur ki, niyə yaxşılığa yamanlıq edirsən? İlan cavab qaytarır ki, insanlar da həmişə yaxşılığa yamanlıq edirlər. Onların qarşısına çıxan çinar da, camış da ilanın fikrini təsdiqləyirlər. Onlara rastlaşan tülkü isə fənd işlədir, Xoca Əhməd ilanı öldürür. Tülkünün bu yaxşılığının müqabilində Xoca Əhməd ova çıxmış xana tülkünün kolda gizləndiyini nişan verir. Tülkü əhvalatı xana danışır. Xan Xoca Əhmədi döydürür, tülkünü azad edir. Nağılın sonunda əxlaqi fikir olaraq: «İnsana heç vəchlə inanmaq olmaz» atalar sözü misal çəkilir.

Bu nağıl Azərbaycan folklorundakı həmin süjetli məlum

nağıllarla, o cümlədən «Nə səndən oğul dağı gedər, nə məndən quyuq yarası», «Ovçu Pirim» [46, s. 203–213], XX əsrin əvvəllərində Gürcü mətbuatındakı «Kəndli və ilan» [391 s. 59], «İlan və kişi» [166, s. 39], xüsusən də, sonralar Borçalının Darvaz kəndindən yazıya alınmış «Kasıb kişi ilə ilan» [40, s. 10–15] adlı örnəklərlə mövzu oxşarlığındadır.

Yüzlün axırlarında Gürcüçə «ოჯგოროს» («İveria») qəzetində dərc edilmiş bir nümunədə – Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində aşiq Rəcəbin dilindən yazıya alınmış «Rəcəbin nağılı» adlı mətndə nəhəng divə insan müdrik sözlərin, aqlın qüdrətilə qalib gəlir. İnsanın qulağına günəş şüasının pıçıldadıqlarını eşitdikcə div qar kimi əriyir [155-ç, 1893 # 116, s. 3].

Qori müəllimlər seminariyasının yetirmələri Rüstəm Məlik-Aslanov, Ziyad Şərifov, Abbas Minasazov Borçalı mahalının Sarvan, Tecis ellərindən üç nağıl yazıya alıb, «Сборникъ матеріаловъ для описания мѣстностейъ и племень Кавказа» (SMOMPK – Qafqazın yerlərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi) jurnalında Rus dilində dərc etdirmişdilər [155-ğ, 1899 # 26, s. 71–108]. Sarvan kəndində toplanmış nağıllar «Çoban İbrahim», «Bağdadlı Cəfərin nağılı», Tecis kəndində yazıya alınmış nağıl «Bahadır İbrahim» adlanır və həmin nümunələr tipikliylə seçilir. Bunlardan Ziyad Şərifovun Tecis kəndində Məşədi Əli Qulu oğlunun dilindən köçürdüyü «Bahadır İbrahim» nağılı mifik məzmunuyla, orijinallığıyla maraq doğurur. İbrahimə bahadırlıq şöhrətini qazandıran bu olur ki, o, insan kimi danışan, yarpaqları mahnı oxuyan sehirli ağacı, bu ağacın dilini bilən sehirli quşu bacısı Güllüzarın istəyilə tapıb gətirir və uçan xalçanın, gözəgörünməz papağın, sehirli süfrənin köməyilə Gur məmləkətinə gedir, Gur padşahının qızıyla evlənir.

Borçalı ellərindən toplanmış başqa nağıllarda da («Vəzir qızı», «Kasıb kişi ilə ilan», «Ata vəsiyyəti», «Padşahla həkim», «Əhmədlə qızıl balıq», «Ovçu ilə padşah», «Xıdır İlyaz», «Mən qurd gördüm» və s.) [40] inamlarımız, mənəvi dünyamız öz ifadəsini tapmışdır.

Tədqiqə cəkdiyimiz el ədəbiyyatı örnəkləri, apardığımız təhlil Borçalıdakı soydaşlarımızın yüzillər boyunca yaratdığı mənəvi irs, onların bədii-yaradıcılıq potensialı barədə dolğun təsəvvür yaradır.

Gürcüstanda Türkdilli folklorun tədqiqatçısı V. Ə. Hacıyevin qənaəti də dediklərimizi təsdiqləyir: «Borçalı qədim Türk etnik-mədəniyyət sisteminin elmi-nəzəri cəhətdən şərh üçün dəyərli materiallarla zəngin olan bir ərazidir» [166, s. 11].

Bu gün Borçalıya xas ləhcə, şivə sözləri hesab olunan anarı, cıncı, cinclim, əppək, hancarı, hörrə, kərənti, kora, qulançar, qurut, mayıf, merət, nuşqul, postal, tənbəki, varıb getmək, yeyin, zayıf, zərdə vs belə tipli neçə-neçə sözə qədim yazılı Türk abidələrində, bir qisminə «Dədə Qorqud»da rast gəlməyimiz də bu mahalın, onun sakinlərinin ululuğuna, milli etnik saflığına dəlalət edir.

Lokal xarakterli folklor materialları üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, Borçalı mahalında ulularımızdan bu günə miras qalmış əsatirlər, əfsanələr, toponimik-etimoloji rəvayətlər, cilasız özündən el deyimləri, həzin-həlim nəğmələr, səlis zərb-məsəllər, ata sözləri, saf andlar, alqışlar (dualar), qarğışlar (bəddualar), yalvarışlar, oxşamalar, kövrək bayatılar, avazlı meyxanalar, dərd-ələmli ağılar, düşündürücü tapmacalar, duzlu-məzəli gülməcə-bəzəmələr, çeşidli nağıllar, şirin düzgünlər, dodaqqaqdılar qiymətli söz inciləri kimi ümummilli şifahi xalq ədəbiyyatımızın Borçalı budağının əsas arxaik qaynağı olmaqla, milli folklor atlasımızı regional çalarlarla zənginləşdirməklə bərabər, Borçalıda sazın-sözün intensivliyinə təkan verən zəmin rolunu oynamışdır.

1.3. XI–XIV əsrlərdə Gürcüstan ərazisində İslam-Türk mədəniyyəti

Mövzuya preambula olaraq, 11–14-cü əsrlərdə Tiflisdə və Gürcüstanın başqa yerlərində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış islam Türk mədəniyyəti fonunda burada islam Türk poeziyası

haqqında elmi mülahizələrimizi şərh etməyi lazım bilirik.

Tarixdən məlum olur ki, islamın ilk əsrində – miladın 7-ci yüzilinin ortalarından Tiflis və onun ətrafları, o cümlədən indi Borçalı ərazisinə uyğun gələn yerlər əmirlik adıyla Müsəlman xəlifətinin tabeliyinə keçmiş, buralarda Müsəlmanlar çoxalmışdılar. VIII əsrdə bu səmtlərdə Xəzər qoşunlarının Ərəblərlə vuruşduğu, qıpcaqların da Gürcülərə qoşulub Ərəblərə qarşı çıxdıqları, Azərbaycan əmirinin buraları dağıtdığı... islam və Gürcü salnamələrindən bəlli olur [16] [272, s. 16–17]. Müəyyən dövrlərdə Dmanis də islamın qüdrətli ocaqlarından birinə çevrilmişdi. Həmin çağlar Gürcüstanın gündoğarında Türklər əhalinin əksərini təşkil etdiyinə görə Gürcü salnamələrində bu ərazilərə böyük Türklük, Türkmanlıq adları verilmişdi [272, s. 21]. Oğuz-Səlcuqlar da Türk, İslam bayrağıyla bu bölgəyə axışmışdılar. 1064-cü (hicri 456) ildə sultan Alp Arslan bu civarlardakı Loru, Şəmsöldə qalalarını ələ keçirmiş, Loru əmirinin qızıyla evlənmişdi və qohumluq, ana dili birliyi səbəbindən bu mahalların sakinləri sultan hüzurunda islamı qəbul etmişdilər, burada məscidlər tikilmişdi. Alp Arslan Tiflisdə də vaxtilə Davud oğlu Süleymanın hazırlatdığı isti-kükürdlü hamamlar yanında məscid ucaltmışdı. Gürcü salnaməsinə görə, səlcuq Türkləri yayda öz barxanalarını, mal-qaralarını yığışdırıb, Kür və Yor boylarına, Ağrıdağ yamaclarına yayılmışlar, bir çox qalalar onların ixtiyarında imiş [272, s. 18–19]. Kümən-Qıpcaqlar, daha çox da onların Burçol, Qarapapaq qövmləri 12-ci əsrdən Gürcülərə kömək məqsədilə əsgəri qüvvə olaraq Gürcüstana axışmış gəlmişdilər.

Gürcüstan ərazisində Türk soylarının belə kütləvi məskunlaşması burada islam-türk kultürünün də yayılmasına səbəb olmuşdu. Bunu bölgədə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri, 10–13-cü yüzillərə aid Qoçulu qalasında aşkarlanmış, mütəxəssislərin (Manana Sinauridze, Ömər Qoçulu vb) İslam örnəkləri hesab etdikləri hamamlar, saxsı qablar, bəzək əşyaları, ələlxüsus da Ərəb hərfləriylə Quran ayəsi yazılı gil qablar [354, s. 44–45] [272, s. 24–25] [237, s. 30–32] [244, s. 249–252], həmin

dövrə aid Arıxlı arxeoloji məskənində Qıpcaq tipli daş sanduqə tabutlar, İmirdə ləl-cəvahirat, Qaçaganda güney səmtdən qapısı olan türbə, Dmanis müsəlman məzarlığından tapılmış Ərəb əlifbasıyla kufi, süls və nəsx xətlərilə yazılı epitafiya abidəsi, daşdanyonma at heykəlciyi, Balıcdə, Şüləverdə günbəzli dördkünc türbələrdə Quran ayələri həkk olunmuş daş sanduqələr, yazılı mənbələr sübutlayır.

Bu civarlardakı Hunan, Kəndman, Qaq, Dmanis, Şəmşöldə, Ərkivan qəsəbələri mühüm ticarət, mədəniyyət məntəqələri sayılmışdılar. İpək yolunun Gəncədən gələn iki qolu buradan keçmişdi.

Qoçulu (Cabala) qalası yөрələrini nəzərdə tutaraq Gürcü alim M. S. Sinauridze belə vurğulamışdır: «Məhz bu vilayətlərdə mədəni həyat güclü olmuşdur. Şəhər memarlığına və həm də sakinlərin yaşayışına, məişətinə o vaxt öz zirvəsinə ucalan müsəlman mədəniyyəti təkan vermişdi» [354, s. 25].

Tiflisdəki Narınqalada Şahtaxtı istehkamında müsəlmanların rəsədxana işlətdikləri, Tiflisdə, Hunanda, Dmanisdə karvansaraylar, İslam sənətkarlarından, İslam xadimlərindən, sufilərdən, şairlərdən ötrü xüsusi saraylar tikildiyi, bu ziya ocaqlarının, Tiflis müsəlman kitabxanasının bütün Şərqdə məşhurlaşdığı... qaynaqlardan [75] [272] aşkarlanır. İslam maarifinin qüdrətli mərkəzlərinə çevrilmiş olan Tiflisdə, Hunanda, Dmanisdə Nizamiyyə məktəbləri açılmış, məscidlər nəzdində mədrəsələr, məktəblər təşkil edilmişdi.

On üçüncü əsrdə Misirdəki Burci (Burclu) sülaləsinin yazarı olmuş Məhyəddin Zahir Gürcüstan tərəflərdə xalçaçılığın geniş yayıldığını soraylamışdır [272, s. 26]. Bu fakt da diqqəti çəkir: Berlin muzeyində saxlanan, əjdahayla qartalın vuruşu təsvir olunmuş xalının 1250-ci illərdə Qazaxla Loru arasında toxunduğu güman edilir və mütəxəssislər belə fikir irəli sürmüşlər ki, xalça Oğuz-Səlcuq mədəniyyətinə aiddir, ya da onun təsiri altında toxunmuşdur [349, s. 21].

8–14-cü yüzillərin «ət-Tiflisi» (Tiflisli), «ət-Dmanisi» (Dmanisli), «ət-Hunanı» (Hunanlı) nisbəli fəqihləri (islam xadimləri), alimləri, loğmanları, sənətciləri, münəccimləri, habelə ədibləri, şairləri bəllidir. Onlardan kamil hədisçi Abdullah Tiflisi, dərin

bilikli dilçi alim və müəllim Əbu Məhəmməd əl-Həsən Tiflisi, hərtərəfli zəka sahibi, «islamın ən məşhur alimlərindən biri» kimi qiymətləndirilmiş Hübeyş Tiflisi, sufi təriqət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Əbülbəka Nəcməddin Tiflisi, Marağa rəsədxanasının yaradıcılarından, əsas alimlərindən, N. Tusinin yetirmələrindən biri olmuş həkim Fəxrəddin ət-Hilati Tiflisi, Arranda Elxanlılar sarayında alimliylə seçilmiş, Tiflisin qazısı təyin olunmuş Ələddin Tiflisi, dərin məzmunlu rübailər müəllifi Ömər Şəmsəddin Tiflisi, filosof alim Mahmud Müəyyədəddin Tiflisi, Quranın kamil şərhçisi Hümaid Sədrəddin Dmanisi... şöhrətlidirlər.

8–14-cü yüzillərdə həyat-fəaliyyətləri və yaradıcılıqlarıyla Tiflisə bağlı olmuş görkəmli islam şəxsiyyətləri arasında ədiblərin, ədəbiyyatşünasların, şairlərin də adlarına rast gəlirik.

10-cu əsrin ikinci yarısında, 11-ci əsrin əvvəllərində əlli ilə yaxın Tiflis mədrəsəsində ədəbiyyatdan, Ərəb dilindən dərs demiş Əbu Məhəmməd əl-Həsən Bəndər oğlu Tiflisi poeziyada mədhin və tənqidin xüsusiyyətlərinə dair kitab yazmışdı, onun ədəbi oğruları ifşa edən təfsiri, Ərəb poeziyasının təhlilinə həsr etdiyi ədəbi risaləsi, həmçinin imamlar haqqında geniş qəsidələri də var. Alim, səyyah Əbu Əhməd Hamid ibn Yusif əl-Hüseyni Tiflisi həm də sufi ədib kimi tanınmış, sultan Məlik şahın vəziri Tacəlmülkün davamçısı olmuşdur. Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Yəhya Şirvaninin təzkirəsində şairlər Bədr Tiflisi, Seyfəddin Tiflisi, Qazı Tiflisi, Kamal Tiflisi, Lətif Tiflisi də xatırlanmışlar.

Hərtərəfli zəka sahibi, şeyx, alim, münəccim, təbib, lüğətçi, mühəndis, həm də dilçi alim, ədib, ədəbiyyatşünas, şair kimi zəngin elmi yaradıcılığa malik olmuş Hübeyş (Hüseyn) Tiflisi həm də ədəbiyyatşünas, şair, nasir kimi şöhrət qazanmışdı.

Qaynaqlarda Şeyx Əbülfəzl Hübeyş (Hübəyş, Hüseyn) ibn İbrahim ibn Məhəmməd Şərəfəddin ət-Tiflisi kimi təqdim olunan bu görkəmli şəxsiyyət 12-ci əsrdə gənclik illərini Tiflisdə keçirmiş, sonra Rum Səlcuqlarının paytaxtı Konya şəhərinə köçmüş, Səlcuq sultanı II Qılıç Arslanın sarayında xidmət etmişdi. Mütəxəssislərin çoxu Hübeyşin Azərbaycan Türkü olması barədə dəlillər

söyləmişlər. Əhməd Atəş, İrənc Əfşar onu «Arran dövlətindən olan alim» təqdim etmişlər [31, s. 98] [5, s. 53], Əhməd Münzəvi Hübeyş Tiflisinin «azərbaycanlı olduğu səbəbindən ləhcəsinin Xorasanın dəri ləhcəsindən fərqləndiyini və onun əsərlərinin tədqiqinin azəri ləhcəsinin tədqiqatçılarına fayda gətirə biləcəyini» bildirmişdi [5, s. 53].

Fars filoloq alimi M. Baharın qeyd etdiyi kimi, «bu insan öz dövrünün görkəmli zəkasıydı və indi onun əsərlərinin bir çox əlyazıları qalıb, həmin əsərlərin hər biri də öz sahəsi üzrə nadir əsərlərdir» [5, s. 15]. Hübeyşin təbiət, ilahiyyat, nücum, təbabət, yuxuyozumu, kimya, fizika, həndəsə, fəlsəfə, dilçilik, ədəbiyyatşünaslığa aid Fars və Ərəb dillərində otuza yaxın əsəri, yunan dilindən tərcümələri bəllidir. Onun «Quranın mənşəyi», «Quranın tərcümələrinə izahlar məcmuəsi», «Tibb risalələri məcmusu», «Davranış qaydaları», «Ədviyyə təqvimi», «Bədənin səhhəti», «Nücumun bəyanı», «Nücum elminə giriş», «Daniyalın peyğəmbərliyi», «Kamil təbir», «Ədəb qanunu», «Qafiyələr», «Təfsirin bəyanı», «Sənətlərin bəyanı» əsərləri məşhurdur*. Bir neçə əsəri Hübeyş Tiflisi barədə ədib, ədəbiyyatşünas, şair kimi də danışmağa əsas verir. Bu baxımdan onun filoloji əsərlərindən «Qafiyələr», «Təfsirin bəyanı», «Ədəb qanunu», «Kamil təbir» və başqa əsərləri diqqəti çəkir.

* Qeydlər:

1) Hübeyşin «Kamil təbir» risaləsində anılan, təbirə aid risaləsi olduğu bildirilən Sirin oğlu Məhəmməd Tiflisi [238, s. 14] [3, s. 14] Hübeyşin babası güman edilir. Tarixçi, publisist Samson Pirsxalava 1934-cü ildə Parisdə yayımladığı «Tarixin kölgələri» kitabındakı «Qurucu David və Xoca İbrahim» məqaləsində Hübeyşin atası İbrahimin din xadimi, alim olduğu, Gürcücə bildiyi, Qurucu Davidlə görüşüb məsləhətləşdiyi qənaətinə gəlmişdir [327, s. 28].

2) «بيان السنن» («Bəyan əl-sənət» – Sənətlərin bəyanı) ilkin sənət risalələrindəndir. Rus dilində də nəşr edilmiş bu əsərdəki [5] sənətlərin texnologiyasına, təbabətə aid reseptləri mütəxəssislər o zaman Tiflisdə və Güney Qafqazda yayılmış sənət sirrlərinin izləri hesab etmişlər [5, s. 20].

Hübeyşi ədəbiyyatşünas, şair kimi tanıtdıran ən çox «Qafiyələr» risaləsi nüsxələrdə müxtəlif adlar daşıyır. Azərbaycan əlyazmalar institutunda saxlanan nüsxə [36, 1988 # 1, s. 91–96] «قافیت اشعار» («Loğət-e qafiyət-i əşar» – «Şeirlərin qafiyələr lüğəti») adlanır. Hübeyş bu risaləsi ilə Azərbaycan şairi, alimi Qətran Təbrizinin (1012–1088) əsasını qoyduğu lüğətçilik ənənələrini inkişaf etdirmişdir. Ədəbiyyatşünas kimi də o, ilk növbədə Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin (1030–1109) davamçısıdır.

Əsərin müqəddiməsində müəllifin özü qeyd etdiyi kimi, bu kitab poeziyaya meyli olanlara, şeir yazmağa başlayanlara, habelə şairlərə kömək, onları çətin və nadir qafiyələrlə tanış etmək məqsədi daşımışdır. Risalənin əsas hissəsi Ərəbcə həmqafiyə sözlərin Farsca qarşılığını bildirən lüğətdir və o, «əlif» qafiyəli sözlərlə başlayır. Burada Fars poeziyasında qafiyə üçün işlənən Ərəb sözləri qafiyələnən hərflərə görə əlifba sırasıyla düzülmüşdür, əvvəlcə iki hərfdən, sonra üç, daha sonra dörd, beş, altı, yeddi hərfdən ibarət həmqafiyə sözlər verilmişdir. Lüğət qafiyələnən sözlərin qrammatik cəhətlərinin, qafiyə düzəldən hərf və hərəkələrin, qafiyə növlərinin düzənliylə, qafiyələr düzümündəki kəşflərlə səciyyəvidir.

Mütəxəssislərin yüksək qiymətləndirdikləri həmin risalə on ikinci əsrdən Ərəb, Fars dillərində filoloji təfəkkürün inkişafında böyük rol oynamış, əsərdən yüzillər boyunca Şərqi bədii söz-fikir ustaları bəhrələnmiş, şərq xalqları içərisində poeziya sənətini öyrənmək, öyrətmək üçün əsas vəsaitlərdən birinə çevrilmişdir.

Hübeyşin qafiyələr sistemindən Azərbaycan şairi və alimi Əssar Təbrizinin «Qafiyələrin sayı haqqında təfəsilat», Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin «Qafiyə risaləsi» əsərlərində də istifadə edilmişdir.

Ə. H. Tiflisinin filoloji əsərləri arasında «بيان التفسير» («Bəyan-əl Təfsir» – «Təfsirin bəyanı») risaləsi də xatırlanır. Bu əsər poeziya haqqında elmi-nəzəri tutumlu risalə kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan Hübeyş Tiflisinin «Təfsirin bəyanı» risaləsi də Xətib Təbrizinin, Yusif Xoylunun, Nəsirəddin Tusinin, Əssar Təbrizinin,

Həsən Rami Təbrizinin, Vahid Təbrizinin, Məhəmməd Rəfi Dost Məhəmməd oğlunun, Mirzə Əbutalib Təbrizinin və başqalarının əsərləriylə bir sırada durur və Azərbaycan ədəbi tənqidi fikrinin birinci istiqamətini təşkil edən poetika kitabları silsiləsindəndir. Bu əsəri təfsirin nəzəriyyəsi sistemi barədə risalə kimi də qiymətləndirmək olar.

Akademik Kamal Talıbzadənin yazdığı kimi, «şərhlilər dövrlərinin məşhur filoloqları idilər, şərhçilərdən orta əsr şairlərinin özləri kimi ensiklopedik bilik, zəngin məlumat tələb olunurdu» [371, s. 10]. Bu sözlər şərh-təfsir haqqında nəzəri əsər yazmış Hübeyşə də şamildir.

Ə. H. Tiflisinin başqa əsərləri də bədiilik cəhətindən maraqlıdır. Məsələn, onun «قانون ادب» («Qanun-e Ədəb» – Ədəb qanunu) risaləsinin axırında maddeyi-tarix şeirlə verilmişdir [379] və bu, əlbəttə, Hübeyş qələminin məhsuludur.

«Sənətlərin bəyanı» risaləsini Q. P. Mixalyeviç «həm də Fars nəsrinin inkişafının mühüm mərhələsini əks etdirən ədəbi abidə» adlandırmışdır [5, s. 4]. Bu əsərdə kimya, qiymətli daş-qaşın hazırlanması, büllurun və mina qabların rənglənməsi, yaraqların təmizlənməsi, ziyanlı heyvanlardan qorunma vasitələri, oddan istifadə olunması, çıraqla, şərabla gözbağlayıcı oyunların göstərilməsi, paltardan ləkələrin götürülməsi, hamiləliyin sirrləri haqqında elmi və bədii dildə söhbət gedir.

Hübeyşin Şərq aləmində geniş yayılmış «كامل التعبير» («Kamil-əl Təbir» – Kamil yuxuyozumu) əsərində sözlərin yuxuya (tuşa) aid anlamını, tuşdakı ifadəsini daha aydın şərh etmək üçün qısa, sadə hekayələr var və bu hekayələr bədii ədəbiyyatımız üçün dəyərli nümunələrdir. Bakıda əlyazmalar institutunda bu əsərin Farsca əslinin on ikinci yüzilə aid bir əlyazması, h. 1265-ci (m. 1849) ildə Teh-randa bir daşbasma çapı və Türkcəyə tərcüməsi saxlanır. (Bir fakt bizim üçün maraqlıdır ki, Türkcəyə tərcümə nüsxəsinin ilk vərə-qində onu h. 1222-ci – m. 1808-ci ildə Ahısqada Qara Hafiz adlı Məshəti Türkünün şəxsi kitabxanasına Zanitzadənin hədiyyə etdiyi yazılmışdır [50-f, s. 1]. Hicri 938-ci (m. 1530) ildə İraq-Kərkük

Türkmanlarından (onlarla Borçalılıların qohumluğu bildirilir) yazıçı Xızr Əbdülhadi oğlu Bəvazicinin Mosul şəhərində Sultan Süleyman üçün hazırladığı Farscadan Türkcəyə «كوامل التعبير» («Kəvam-ül-əl Təbir» = Ən kamil yuxuyozumu) adıyla həmin bu tərcümə [50-f] haqqında çağdaş ədəbiyyatşünaslarımız Cahangir Qəhrəmanov, Rüstəm Əliyev, Möhsün Nağıyev, dilçi-alimlər Təyyibə Ələsgərova, Cəmilə Sadıqova, Tofiq Abdullayev və başqaları məqalələr, dissertasiyalar yazaraq, onu orta yüzillərin qiymətli bədii tərcümə abidəsi kimi dəyərləndirmişlər [238] [36, 1988 # 1] [4]. C. V. Qəhrəmanov, R. M. Əliyev əsərdəki hekayələrdən danışarkən onları «bədii nəsrimizin qədim nümunələrindən» hesab etmişlər [238, s. 15]. Hübeyşin «Kamil təbir» risaləsində on dörd miniatür-hekayə var [50-f].

İslamın ilk əsrlərində əski Tanrıçılıq inanclarıyla İslamın qovuşuğunda yaranmış, fəlsəfi-idrak, estetik-ədəbi cərəyan kimi formalaşaraq, hakim dünyagörüşünə çevrilmiş, orta əsrlərdə qüvvətlənmiş sufi (təsəvvüf) təriqəti əsasında sufi (təsəvvüf) poeziyası, Həllac Mənsur, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri və başqalarının yaradıcılıqlarında olduğu kimi, Tiflisdəki müsəlman şairlərin də ədəbi-fəlsəfi görüşlərində müəyyən izlər qoymuşdur.

Tiflisin sufi alimlərindən və şairlərindən Əbu Məhəmməd əl-Həsən Bəndər oğlu Tiflisi böyük həcmli risaləsində sufiliyin qürrələnmə, lağlağı kimi iki məcazı, rəmzi barədə müfəssəl bilgiler vermişdi, Ərəb şairlərindən İbn ər-Ruminin, Əl-Mütənəbbinin yaradıcılıqlarının təhlilinə ədəbi-tənqidi risalə həsr etmişdi və bu əsərlərlə özünü sufiliyin elmi-ədəbi əlamətlərinin mükəmməl bilicisi kimi göstərmişdi. O, həmçinin şiəliyi və şiə imamlarını özünün böyük həcmli qəsidələrində vəsf etmişdi. Poetik dəyərləriylə də diqqəti çəkmiş bu qəsidələrdə şair öz mütərəqqi fikirlərini sufilik məcazları, rəmzləri vasitəsilə təbliğ etmişdi.

Sabit Nəcməddin Tiflisinin poetik yaradıcılığı sufi şeir üçün daha səciyyəvidir.

Mühəddis, sufi şeyx, imam və şair kimi təqdim olunan Əbülbəka Sabit ibn Tavan ibn Əhməd Nəcməddin ət-Tiflisi 12-ci

yüzilin ortalarında Tiflisdə dünyaya gəlmiş, Azərbaycan mütəfəkkiri, görkəmli sufi Şihabəddin Sührəvərdiyə yaxınlaşmış və onun davamçılarından birinə çevrilmişdi. Uzun müddət Tiflisdə yaşayıb-yaratmış, sufiliyə yüksəlişin çoxpilləli yolunu inamla keçmiş, sufi şeyxi olub, fiqhi, üsulu, süluku, Ərəb dilinin sərf-nəhvini, poeziyanı mükəmməl bilmiş, gözəl xəttat olmuş, ömrünün axırlarında Dəməşq (Şam) şəhərində imam seçilmiş, 1234-cü ildə Dəməşq sufilər qəbiristanında torpağa tapşırılmışdır.

Nəcməddin haqqında Gürcü alimi Qoça Caparidzenin tədqiqatlarını, o cümlədən Dəməşq Ərəb Dili Akademiyasının Elmi Məcmuəsində çap etdirdiyi «Sufi şairi Nəcməddin ət-Tiflisi» məqaləsini [76] [75, s. 72] xüsusi dəyərləndirməliyik.

Nəcməddinin şeirlər divanı olduğu ehtimalı var. Ancaq hələlik onun 10 şeiri məlumdur; bunlardan dördü onun müasiri Şihabəddin əl-Qüsinin «Şeirlər çələngi» toplusunda, 14–15-ci yüzillərdə yaşamış İbn Şakir əl-Kutubinin və Səlahəddin Xəlil əs-Səfadinin tərtiblədikləri təzkirələrdə, ikisi 1215-ci ildə məşhur sufi Əbu-Talıb əl-Məkkin «Ürəklərin vüsalla bağlı qazancı» kitabında, dördü Əbül-Fərəc əl-İbrinin tarixi əsərində yazılı şəkildə günümüzə çatmışdır [186, s. 270] [75, s. 72].

Sabit Nəcməddinin yaradıcılığı üçün ictimai-fəlsəfi fikirlər, sufi ideyalar bununla səciyyəvidir ki, irfan, tərk-i dünya əqidəsi, təsəvvüf onun şeirlərinin mahiyyətində, əlamətindədir və bu əlamət də dövrün ümumi fəlsəfi-ədəbi ruhundan irəli gəlmişdi.

Şairin şeirlərindən ən məşhuru bu nümunədir (bədi tərcümə bizimdir):

Haram qazancıdır ən ziyanlı şey,
özün də bilmirsən qazandın nəylə;
Dərk etdin o vaxt ki, var-dövlətlisən,
xərcləyib xeyrini verərsən yelə.

Bu misralarda Xaqani, Nizami kimi, Nəcməddin də sərvət toplayıb onları xalqın rifahına sərf etməyən acgözlərə, tamahkarlara istehza edir. Təlqin edilən fikir belədir ki, haram qazancın bərəkəti olmaz, sellə gələn yellə gedər.

Ümumiyyətlə, Sabit Nəcməddinin şeirlərində sufilik rəmzlərindən haram-halal təzadı daha çox işlənmişdir.

Şairə görə, nurlanmanın, paklanmanın həqiqi yolu, haqq yolu halallığa doğru yüksələn xətdir. Yuxarıdakı şeirdə şairin haramı ən ziyanlı şey, yararsız hesab etməsi bununla bağlı olmuşdur.

Sabit Tiflisinin poeziyasında halallığın haram üzərində təntənəsinin yolu mənəvi kamilləşmədən keçir. Bu ideya aşağıdakı şeirdə daha aydın ifadəsini tapır:

Bu gün heç kəs bilməz nə vaxt gələcək gündəlik ruzi,
haramla halalı bir tərəziyə qoymaq heç olmaz.
Ancaq ki, birinin əli gödəkdir, birinin uzun,
birinin loxma payı çox, o birinin az.

Şairin duyumunca, var-dövlət Allah payıdır, buna halallıqla çatmaq mümkündür.

Nəcməddinin şeirlərində didaktik-tərbiyəvi ideyalar sufilik boyalarıyla təzahür etmişdir. O, ömrü mənasız keçirənləri tənbehləmiş, vaxtdan xeyir əməllər üçün yararlanmağı tövsiyə etmişdir:

Bu yuxu ömrünü bekar dayanma, günün qonaqdır,
Nə ki əlindədir, qazandır sənə, tez axan vaxtdır.
Zay keçirmə bu gün dəqiqələri, günün heç olar,
İndi qədrini bil gələcəyinin, sabah gec olar.

Filosof alim Zakir Məmmədovun təbircə, bu şeirdə «mütəfəkkir sanki öz müridinə təsəvvüf psixologiyası aşılrayır, sufi öz vaxtının övladıdır fikrini təlqin edir» [292, s. 190]. Həmin şeir sufilik ədəbi ənənələrinin səciyyəvi nümunəsidir. Nəcməddindən sonrakı ədəbiyyatımızda da vaxtı zay, boş keçirməməyə, onun qədrini bilməyə çağırış motivlərinə rast gəlirik.

Mütəfəkkir şairimiz İmadəddin Nəsiminin bir şeiri [46, c. 5, s. 190] buna misal ola bilər:

Zaye keçirmə firsətün, əglənmə bir nəfəs,
Bu ömri-nazənin çü bilürsən qılır şitab.

Sabit Nəcməddin bu dünyadakı ömrün yuxu, qonaq olduğu, ruhi-mütləqin əbədi olduğu qənaətinə sadıq qaldığı kimi, Nəsimi də bu ömrü xəyal, nazənin adlandıraraq, əbədiyyətə şitab qılmaq

(tələsmək) ideyasına tərəfdar çıxmışdır.

Başqa şeirlərində də şairin kəlamları, həyat, ömür haqqında fikirləri oxucunu dərindən düşündürməyə vadar edir:

Həyatın əşrəfi sənsən, tələsmə,
bu gün nə gəlibsə, gedər bir zaman;
Davam gətirəmməz, əyilər bir gün
bircə dəqiqəyə ömür-gün binan;
Axırda ölüm var, çalış xoşbəxt ol,
bir gün köçəcəksən fani dünyadan.

Sufiliyin ideyalarından çıxış edən şair də insanı dünyanın özü ilə müqayisədə dərk edir, fərdin roluna üstünlük verir və insanı dünyanın əşrəfi zirvəsinə yüksəldir.

İkinci tərəfdən də, burada sufiliyin fəna təliminin, bu dünyadakı həyatın puç, fəna olması əqidəsinin ifadəsini müşahidə edirik. Mütəxəssislərin vurğuladıqları kimi, məhz fəna sufi məktəblərinin böyük qisminə təriqət yolçusunun (sufi yolunun) son məqsədi qəbul olunur. Nəcməddinin şeirində məhz tərk-i dünyalıq, ruhi-mütləq ideyası qabarıqdır. Müəllif bu günün ötəri, keçəri olduğu, ölümdən sonra əbədiyyətin gəldiyi fikrini irəli sürməklə sufiliyin əsas mövqeyini dəstəkləmiş olur.

Nəcməddin insanları zalımlara boyun əyməməyə çağırırdı:

Bəzilər elə hey öyüd verərlər,
imansız, cəlladdır ancaq özləri;
Daim yuxudadır onların qəlbi,
ancaq ayıq qalar dili, gözləri.

Şairin poetik rübabında eşq-məhəbbət lirikası da müəyyən yer tutur:

Ürəyim ümidə işıq salarsa əgər,
Ehtiras vüsalın üçün tezəcə şirnikər.
Tənbeh görməsə ehtiras geri çəkilməz,
Özü aşıq olar həmin o qısqanan kəs.

Buradakı işıq, vüsal, tənbeh sözləri də sufiliyin məcazlarıdır. Şair bu məcazları hüsn-i mütləq, sufi eşq fikirlərini ifadə üçün işlətmişdir.

Sabit Tiflisinin şeirləri əruzun rəməl, kamil, səri, mütədarik bəhrlərindədir. Bu şeirlər təşbihlər, təzadlar və bədii tərənnüm vasitələrinin dolğunluğuyla diqqəti çəkir. Məna tutumlu şeirləri müəllifin qüdrətli şair olduğunu söyləməyə əsas verir.

Nəcməddin Tiflisi öncə təsəvvüf ədəbiyyatımızın təmsilçilərindəndir, onun şeirləri fəlsəfi lirika nümunələrindəndir. Onun adı elmi-ədəbi qaynaqlarda 11–13-cü yüzillər Ərəbdilli Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri Xətib Təbrizi, Əli Təbrizi, Əbu-Nəsir Təbrizi, Yusif Xoylu, Ömər Gəncəli, Şihabəddin Sührəvərdir, Cəmaləddin Ərdəbili, İbrahim Urməvi, Baba Kuhi, Zülfüqar Şirvani, Hümam Təbrizi ilə bir sırada durur [292, s. 190] [293, s. 108]. Onun mütərəqqi ictimai siqlətilə seçilən poeziyası ədəbiyyat tariximizdə layiqli yer tutur.

13-cü əsr şairi Şəmsəddin Tiflisinin də şeir yaradıcılığı maraq doğurur.

Ömər ibn Əhməd Şəmsəddin Tiflisi tacir oğlu olmuş, özü də tacirlik etmiş, həm də şair kimi tanınmışdı. Şairin Şəmsəddin (dinin günəşi) titulu onun hörmət-şöhrətindən soraqdır. O, İran şairi Əvhədəddin Kirmaninin davamçılarından sayılır.

Ə. Kirmani Tiflisdə fəaliyyət göstərmişdi. O, Ömər Şəmsəddinlə Tiflisdə görüşüb, yaradıcılıq ülfəti bağlamışdılar.

Ömər Şəmsəddinin Əvhədəddin Kirmaniyə həsr etdiyi Farsca rübailəri üzdədir. Həmin şeirlər Ə. Kirmaninin Tehranda nəşr olunmuş külliyyatına əlavə kimi verilmişdir [208, s. 135–136].

Şəmsəddin Tiflisdən bir rübai örnəyi (tərcümə bizimidir):

Hümmətidir əbədiyyət mülkünü quran,
Şəfahətin kamaldan da üstündür hər an,
Qüdrətidir insanlığa hərəkət verən,
Kəramətin nişanıdır müqəddəs Quran.

Bu tip rübailərin poetik vüsəti yüksək dəyərləndirilməkdədir.

Rus şərqşünası B. A. Dornun bu mülahizəsi yada düşür: «9–12-ci əsrlərdə Gəncə və Bərdə ilə bərabər Tiflis də Arranın mühüm elmi və mədəni mərkəzlərindən olmuşdur» [344, s. 10]. Məhz Hübeyş Şərəfəddinin, Sabit Nəcməddinin və Ömər Şəmsəddinin

yaradıcılıqları erkən orta yüzillərdə Gürcüstan ərazisində islam-türk mədəniyyətinin, şərq ədəbi mühitinin zənginliyini təsdiqləyən tutarlı faktlardır.

* * *

Qeyd edək ki, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı intibahının korifeyləri Fələki Şirvaninin, Xaqani Şirvaninin Tiflisə vaxtaşırı qonaq gəlmələri, onların, Nizami Gəncəlinin əsərlərinin, ədəbi-poetik ənənələrinin burada da yayılması Tiflisdə və bütün Gürcüstan məkanında ədəbi mühitin çiçəklənməyinə rəvac vermişdir.

«Nizami mövzularına müraciət etmək, şairin qabaqcıl ideyalarından faydalanmaq bütün dövrlərdə zamanın nəbzini tutmaq, müasir həyatın tələbləriylə ayaqlaşmaq xatirinə keçmişə qayıtmaq kimi bir məna daşımışdır» [20, s. 4]. Əlbəttə, Xaqaninin, Nizaminin əsas mövzularının, obrazlarının, ənənələrinin Borçalı ədəbi mühitində yayımı problemi xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu dahi-lərimizin əsərləri, ədəbi ənənələri, xüsusən də Nizami Gəncəli ədəbi məktəbinin humanizm, insana məhəbbət, cəmiyyətdəki eyiblərin tənqidi kimi önəmli motivləri Gürcüstan mühitində də yayılmış, Nizami obrazları Borçalı aşığılarının, şairlərinin dilində bədii ifadə, təsvir-tərənnüm vasitələri kimi əzbər olmuşdur. Biz Borçalı ədəbi mühiti mövzusunu ümumi aspektdə işlədiyimizi nəzərə alaraq, mühitin inkişaf dövrlərinə müvafiq bölmələrdə həmin problemi Borçalının ayrı-ayrı ədəbi simalarının yaradıcılıqlarında əksi dərəcə-sində öyrənməyə çalışmışıq.

Xaqaninin, Nizaminin Borçalıyla bioqrafik bağlılığına aid bəzi faktlar üzərində düşünməyə dəyər.

Dahi şair Xaqaninin məktublarından aşkarlanır ki, onun kürəkəni Mühəzzəbəddin Qurdbasardandır [204, s. 181]. Qurdbasar qalası Borçalıdakı Ağcaqalanın yerində olmuşdur. Buradakı cala, mahal Qurdbasar adlanmışdır [272, s. 18].

Xaqaninin məktublarında adıkeçən sevimli kürəkəni, tələbəsi Müəyyədəddinin barəsində Qafar Kəndli-Herisçi yazmışdır: «Şairimizin üçüncü bir kürəkəni də olmuşdur. Qızıl Arslana

göndərdiyi məktubda fərzənd deyə adını çəkmişdir. O, Tiflisli Müəyyədəddindir. Adının Mahmud olduğunu da düşünmək olar» [204, s. 181]. Mahmud Müəyyədəddin Təbrizdə fıqh (dini hüquq) elmindən dərs almışdı.

Bu fikrə şərikik ki, dövrünün ensiklopedik bilikli şəxsi kimi Xaqaninin Mahmud Müəyyədəddin Tiflisini «hikməti-qələm» və «möcüz-i qələm» adlandırması onun görkəmli bir alim olmasına işarədir [344, s. 9]. Xaqaninin çox məsələlərin həllində tələbələri Müəyyədəddin və Əvhədəddinlə məsləhətləşdiyi, Xaqaninin Qızıl Arslana məktublarını çox vaxt Müəyyədəddinin çatdırdığı da bildirilir. Dahi şair «Namanəd» rədifli qitəsini Müəyyədəddin Tiflisinin ölümünə həsr etmişdi və onun ölümünə heyifsiləndiyini ifadələmiş, onu «ilhamın kökü», «istəklərin ulduzu», «dostların ən seçimlişi» kimi təqdimləmişdi.

Xaqaninin anası Rabiənin islamı qəbul etmiş nəsturi (xaçpərəst) qızı olduğu məlumdur [39, c. 1, s. 84] [351, s. 66] [204, s. 178]. Zənnimizcə, o, Daryal tərəfdən Gürcüstana və Şirvana əsgəri qüvvə kimi axışmış iki dinli, yəni bir qismi müsəlman, bir qismi xaçpərəst olan Kümən-Qıpcaqlardandır. O zaman bu Qıpcaqlardan qız almaq şölətli sayılmış; Gürcüstan hökmdarı Qurucu David də Qıpcaq hakimi Ərtəkin qızı Qurantaxla evlənmişdi, şah Tamar da həmin Qıpcaq qızından doğulmuşdu [272, s. 21]. Rabiənin atasının sərkərdə olması faktı da [351, s. 66] bu fikrimizi sübuta yetirir. Gerçəkdən, Gürcüstan və Şirvanşah qoşunlarında ön cinahı Qıpcaq igidləri tutmuşdular, Gürcüstan ləşgərinin başbuğu–sərdarı qıpcaq Qurdbasar olmuşdu [272, s. 20]. Borçalı ərazisindəki Qurdbasar qalası və çalası onun şərəfinə belə adlandırılmışdı. Diqqətəlayiqdir ki, Gürcüstanın Loru, Şəmsöldə, Bostanşəhər (Rustav) və Sığnaq ərazilərinə sığınmış iki yüz mindən çox Qıpcaq onların Burçol, Qarabörk (Qarapapaq) qövм-nəsillərindən olmuşdu [272, s. 19, 20]. Xaqaninin anasının Türk irqinin sarışın comərd soyu Qıpcaqlardan olduğu məntiqli görünür.

Xaqaninin Tiflis–Borçalıyla qohumluğu maraq doğurmaya bilməz. Onun Gürcüstanı vəsf etməsi bir də bu amillə bağlıdır.

Xatırladaq ki, Nizami də Qıpcaq qızı Appaqla (Afaqla) evlənmişdi.

Türk xalq ozanları Yunus Əmrənin, Aşıq Əmrahın da Qarapapaqlara, Borçalıya müəyyən anlamlarda bağlılığı müşahidə olunur.

Ən öncə, bildiyimiz kimi, Yunus Əmrə soyca Qaramanlıdır. Və Borçalı Qarapapaqlarıyla Türkman Qaramanları yaxın doğma soylardır. Orta yüzillərdə Borçalıda güneydən gələn Qaramanlar yurdlaşmışlar; Borçalı xanlığında Qaraman adında bir neçə yer adının olması da [272, s. 49, 50] bununla bağlıdır. Yunus Əmrənin mənsub olduğu İmir tayfasının mirası kimi Borçalı civarlarında İmir toponimi geniş yayılmışdır; tarixi-coğrafi toponimikamızdakı İmirxanlı, İmirli, İmirxəlil, İmirhəsili [272, s. 49], habelə indiki İmir, İmirhəsən kəndlərinin varlığı da həmin sirrlərin açımına kömək edə biləcək faktlardandır. Başqa bir tərəfdən, dahi Yunus Əmrə «Mən yürürəm eldən-elə» deyə-deyə Türk ellərini, o cümlədən Borçalıyı çox dolaşmışdı.

Yunus Əmrəni, Əmrahi Borçalıya onların yaradıcılıqlarındakı dil-düşüncə, adət-ənənə, folklor biçimi, başqa amillər də doğma-laşdırır və onların Tərəkəmə gözəllərinə, Tərəkəmə-Qarapapaq el-oymaq məişət tərzinə həsr olunmuş lirik örnəkləri Borçalıda ədəbi gələniyin gedişatına müəyyən təkan vermişdi.

Erkən orta əsrlərdə Gürcüstanda İslam-Türk kultürünün yüksək dərəcədə inkişaf etmiş olduğunu Gürcü mütəxəssisləri də təsdiqləyirlər [75].

Həmin problemin əsaslı, xüsusi olaraq tədqiq edilməsi vacibdir.

II FƏSİL

BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ POETİK YARADICILIQ İSTİQAMƏTLƏRİ

17–18-ci yüzillərdə Borçalı–Qarayazıda xanlıq, sultanlıqlar dövründə həyatın canlanmasıyla bağlı olaraq mənəvi-ədəbi landşaftda da çiçəklənmə baş vermiş, mühüm və mürəkkəb ictimai gedişatla bağlı el-elat, oba-oymaq mədəniyyətinin, ədəbi ənənələrinin canlanması prosesi güclənmişdi. Ona görə də həmin yüzillərdə Azərbaycan milli mədəniyyətimizdə özünü göstərmiş intibahın məqamları Borçalı ədəbi mühitində də görünməyə başlamışdı. Burada mədəniyyətin yüksəliş dərəcəsinin əyani dəlilləri qalalar, körpülər, dünya muzeylərinə ayaq açmış Borçalı xalçaları, Borçalı saz havaları, xalq-el şeiri və başqa dəyərlərdir.

Əldə olan faktoloji materiallara əsasən deyə bilərik ki, Borçalıda ədəbi mühit, o cümlədən bu mühitdə poeziya ənənələri formalaşma, təşəkkül, inkişaf dönüşlərini 15–18-ci yüzillərdə keçirmişdir.

Mühitin əzəl dövr nümayəndələrinin az qisminin tanınmağının iki səbəbi var. Birinci səbəb budur ki, – bu yerlərdə Səfəvi–Osmanlı davaları, qanlı-qadalı qırğınlar, sürgünlər ədəbi-bədii örnəklərimizin itib-batmasıyla nəticələnmişdi. Miqrasiyalar sonucunda Borçalı ədəbi ənənələrinə də zərbələr dəymişdi. Mahalın bir çox sənət adamları yurddan aralı düşmüşdülər, onlar və varisləri özgə məmləkətlərin mədəni-ədəbi ab-havasında ərimişdilər*. İkinci

* Qeyd: İranda Fətəli şahın dövrünə, yəni 19-cu yüzilin ilk qərinasinə aid bir təzkirədən bəhs edərkən Gürcü şərqşünası Maqali Todua orada adları sadalanan şairlərdən bəzilərinin Gürcüstan əsilli olduqlarını üzə çıxarmışdır [143, c. 1, s. 108–171]. Həmin şairlər bunlardır:

Əhməd bəy Əxtəri. Gürcüstan vilayətindən Səfəvi hakimlərinin gətirdikləri yesirlərin törəmələrindən olmuş, Süleyman xan Qacarın müşaviri olmuş, təzkirə, öz divanını tərtibləmişdi, yazmışdı ki, atam Tiflis ağazadələrindən,

səbəb budur ki, Borçalıda elat-tərəkəmə (aran-yaylaq) yaşam güzəranıyla bağlı burada yaddaş ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyata nisbətən daha çox inkişaf etmişdi və ona görə bizə yazılı ədəbi örnəklərimiz az gəlib çatmışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında intibah meyarı bununla ölçülür ki, xalq poeziyası, el-elat şeiri əsasında yazılı ədəbiyyat çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı. Borçalı mühitində də bu cəhət üstünlük təşkil etmişdi, yəni bu mühitə milli ədəbi ənənələr təkan vermiş, Borçalı mühitində də yazılı ədəbiyyatın ideya-məzmununu, forma xüsusiyyətlərini el şeiri müəyyənləşdirmişdi.

2.1. Lirik şeir

Ədəbi coşğunluqdakı intibah işartıları, ən öncə, Füzuli, Nəsimi, Qaracaoğlu, Tufarqanlı Abbas, Qurbani, Xəstə Qasım... poeziya gələcəyinin burada da geniş yayılması, əhalinin etnik yaşam tərzinin (sosial münasibətlərin) ədəbiyyatda bədii əksi, elat danışığıyla ədəbi dilin yaxınlaşması, klassik şeir üslubuylə xalq şeiri üslubunun qoşalaşması zəminində özünü təsdiqləmişdi.

Tanınmış dilçi-ədəbiyyatşünas alim Nizami Cəfərov Səfəvilərin süqutundan sonrakı dövrü səciyyələndirərək yazmışdır ki, kəndin nüfuzu artıb, beləliklə, təbii olaraq, klassik ədəbi-bədii təfəkkürə

islam şəxsiyyətlərindən, anam Hasan paşa Türkman nəslindəndir.

Məhəmməd Bağır bəy Nəşəti. Həmin Əxtərinin qardaşıdır, onun təzkirə ənənəsini davam etdirmişdi, özünün də divanı olmuşdu.

Vəfai Əşrəfi. Onun haqqında Hidayəti yazmışdır ki, onun adı Mirzə Mehdi Qulu xandır, dedə-babaları Səfəvilər dövründə Gürcüstanda idilər.

Mirzə İsmayıl Kəmi Gürcüstani. Nisbəsindən göründüyü kimi və Məhəmməd Əli İsfahaninin sorayladığına görə, Gürcüstanda yaşamışdı.

Bu şairlərin qəzəlləri, qəsidələri, qitələri saxlanır [143, c. 1, s. 108–171].

İranda yaşayıb yaratmış şairlərdən Keyxosrov xan, Zeynal bəy, Söhrab bəy, Fəzləli bəy, Şirmərdan bəy və başqaları da Gürcüstan kökənli olmuşlar.

qarşısıalınmaz şəkildə kənd-elat koloriti gəlib [85, s. 29]. Azərbaycan milli poetik yüksəlişinin məhvərində dayanmış xalq-el şeiri üslubu Borçalı ədəbi məkanında da inkişaf üçün daha optimal imkan tapmış, normativləşmiş, burada da şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyat tarixən misli-görünməmiş səviyyədə çarpazlaşmışdır. Bunlar Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeni dirçəlişin işığında Borçalı ədəbi mühitinin də təşəkkül tapıb, keyfiyyətə yüksəldiyini sübuta yetirir.

2.1.1. Klassik şeir üslubu ilə xalq şeiri üslubunun sintezi

Milli poeziyamızda klassik şeir üslubu müqabilində xalq şeiri üslubunun geniş yayılması, çox vaxt onun yazılı ədəbiyyatı da yönləndirməsi nəticəsi olaraq, mütəxəssislərin təbircə desək, «Vaqif əsri» [351, s. 358], «poeziyamızın mərhələləri arasındakı Vaqif keçidi, Vaqif səddi» [231, s. 14] zirvə məqamını təşkil etmişdi. Vaqif ədəbi məktəbi dedikdə nəinki təkcə Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm bir mərhələ nəzərdə tutulur. Əslində, bu mərhələ Vaqifdən bir az da öncədən başlanmasına baxmayaraq, Vaqif yaradıcılığında özünü təsdiqlədiyi səbəbindən onun adıyla bağlanır. Milli poeziyamızda klassik şeir və xalq şeiri üslublarının üzvi qovuşmasıyla qərarlaşan Vaqif məktəbi Borçalı ədəbi mühitinin inkişafına da təsir göstərmişdi.

Ədəbi Borçalıda bu iki üslubu sintez şəklində qoşalaşdırmış ədəbi simalardan bəzilərinin bədii irslərindən nümunələr üzdədir.

Mənbələrdə Gürcüstanla ilgisi açıq vurğulanan, 17–18-ci yüzillərdə yaşamış Ömər adlı aşiqin, şairin kimliyi dəqiq bəlli deyildir.

Bu məqamda Krımın qədim Gözləvə (Yevpatoriya) şəhərindən, yaxud Konyadan olduğu gümanlanan, dövrün məşhur saz şairi olmuş, Türkiyədə şeirləri geniş yayılmış Ömər (1621–1707) [380, s. 78] adını göz önünə gətirməyə bilmirik. O vaxtlar Borçalı–Ahısqa tərəflərdə də Ömər adlı sənətkar xatırlanır. Və biz arxivdə şeirlərinə rast gəldiyimiz Ömər hansı Ömər olduğunu, yaxud da hər ikisinin eyni müəllif olduğunu söyləməkdə çətinlik çəkirik. Hər halda, elə düşünürük ki, Ömər haqqında söhbət açmaq ədəbiyyatşünaslığımız üçün gərəklidir.

Ahısqa–Borçalının ünlü şairi Xəstə Hasanın mənzuməsində [22, s. 50] Ömər in adı Vaqıflə, Gövhəriylə, Qul Qaranilə, Qara Zülalla bir sırada ehtiramla anılmış, o, «sözdə bir» sənətkar kimi dəyərləndirilmişdir.

Gürcüstan əlyazmalar institutunda saxlanan məcmuələrdən Ömər in Gürcü əlifbasıyla yazıya alınmış bir şeirini [150-c, s. 47] əldə etmişik:

Sevmək üçün bir dilbəri, qəmər olsa, lal eylər,
O gül hüsnü, o ləbləri şəkər olsa, bal eylər,
Bədirlənmiş aya bənzər, şövgü düşmüş aləmə,
Gülüstanda lalə ola, xətər olsa, xal eylər –

misralarıyla başlanan bu şeirdə əsas qayə sonuncu bənddə açılır:

Tək-tək böylə səfa çəkər, böylə mey, böylə bahar,
Cananla hər an olursaq, bulunar bir intizar,
Gəzə-gəzə, gülə-gülə şad olar Aşiq Omar,
Həm əndamı, həm şəkili yetər olsa, hal eylər.

Mövlana Füzuli: «Eşq olmasa, hüsn mahir olmaz» – dediyi kimi, Ömər də sevgili dilbərin gözəlliyini onun məhəbbətində görür, ən öncə gözəlin gül hüsnünü yada salır. Və müəllif şadlığı el-el gəzməkdən aldığı təəssürlərdə görür.

S. M. Mümtaz hələ 1930-cu illərdə öz toplularına Ömər in bir neçə şeirini daxil etmişdi [112, c. 1, s. 141]. Ahısqa poetik arealının bilicisi Asif Hacılı Ömər i Qars–Çıldır–Ahısqa ellərinin doğma şairlərindən, klassik aşıqlarından biri kimi dəyərləndirmiş və Ömər in bir şeirini Ahısqa Türklərinin etnik mədəniyyətinə, folkloruna dair kitabında çap etdirmişdir [161, s. 195–196]. «Qısqanıram» rədifli bu varsağı Ömər in Türkiyədə sevilən şeirlərindəndir [380, s. 80].

17-ci əsrdə yaşamış Faxralı Seyid Əhmədin qoşqusunda oxuyuruq:

Əhmədəm, yadında qallam ellərin,
Söhbəti olaram şirin dillərin,
Sərin-sərin əsən qara yellərin
Bəlkə taleyimi daraya, dağlar!..

Bu nümunədəki [139, s. 271] səmimi lirika göz önündədir.

O çağlar Təhlə bölgəsinin el şairlərindən Aşırın və Məmməd-xəlilin bizə gəlib çatan şeirləri qiymətli incilərdir [376, s. 236–237].

16–17-ci əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunan Qaratəhləli Aşır Seyid Əhməd oğlunun belə bir şeiri [376, s. 236] maraq doğurur:

Yandı dilim, dulcuğum, Aşır baba!

Xanada qaldı muncuğum, Aşır baba!

Yaxama sancdın sancağım, Aşır baba!

Əldən gedir yancağım, Aşır baba!

Bu şeir barədə mifoloji rəvayətlər də yaranmışdır. Belə ki, deyilənlərə görə, bu şeiri Aşır baba tutub evdə-eşikdə işlətdiyi cinin dilindən söyləmişdi.

18-ci əsrdə yaşamış Qaratəhləli Məmmədxəlil İbrahimxəlil oğlunun iki şeiri, təcnislərindən parçalar bəllidir [376, s. 236–237].

Onun:

Zülfləri bənd olub bağınan belə,

Bülbül şeyda qılar bağınan belə,

Axır yoldaş oldun bağınan belə,

Ötüşər bayqular vərəyə, Yetər –

misraları da [376, s. 236] təsdiqləyir ki, onun lirik rübabında xalq-el şeiri üslubca kamillik səviyyəsində olmuşdur.

Mənbələrdə rastlaşdığımız sənətkarlardan biri də Bağır adlı şairdir. Onun əldə olan şeirləri göstərir ki, o, klassik üslubda yazmışdır.

Şairin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd kimi xatırladaq ki, tarixdə Borçalı Yadigaroğlular xanımından Bağır bəy adlı şəxs olmuşdur. Qaynaqlarda Yadigaroğlu Məhəmməd Bağır bəy deyə hallanan bu şəxs onyedinci yüzilin ikinci yarısında, onsəkkizinci yüzilin əvvəlində yaşamışdır, Tiflisdə vali sarayında müstəvfi (sarayın təsərrüfat işlərini idarə edən) işləmiş, 1701-ci ildə I İrakli (Nəzərəli xan) ona ağalığ kağızı vermişdi [144, s. 168]; həmin Bağır bəy şair Zabit düşündüyümüz Yadigaroğlu Mirzə Sadıqın atasıdır və Mirzə Sadıq əvvəl zabıt (vergi yığan) çalışdıqdan sonra atası Bağır bəyin yerinə müstəvfi keçmişdi.

Tiflisdə əlyazmalar arxivindəki mahnı dəftərlərində Bağırın bir şeiri saxlanır [150-b, s. 253] [150-c, s. 45, 46]. «Düşdü» rədifli həmin müxəmməsi Dilarə Əliyeva dərc etdirmişdi [11, s. 151] [133, s. 197, 198] və qeyd edək ki, D. Ə. Əliyeva əslindəki beş bəndin: «Ey gül, axır mənim çəngəlim Əzrailə düşdü», «Oldu ki, səbəbi indi hər yana çəkərsən» misralarıyla başlayan iki bəndini ixtisar etmişdi.

Müxəmməs məhəbbət mövzusundaır. Aşıq «ciyərini xun eləyən», «möhnətini əfsun eləyən», «lütf ilə əvvəl məcnun eləyən lalərüxun-məşuqun» cəfasından öz yarını günahkar sanmır, dərdini izhara yetirməklə iqbalından şikayətlənir:

Bağır ki sənə dərdini izharə yetirdi,
Yarəb, ol yaradan ona bir çarə yetirdi,
Əlqissə, qəmi verdisə, qəmxarə yetirdi,
Hər aşiqi-şeyda özünü yarə yetirdi,
İqbali-zəbun oldu, bizimki belə düşdü.

«Qəmi verdisə, qəmxarə yetirdi» kəlamı «Dərd verən dərmanını da verər» atalar sözüümüze; bayatılarımızın: «Dərddini dindirməyin, dərd onsuz da dindirir», yaxud: «Gedək dərdli yanına, görək dərdə nə bağlar» hikmətlərinə doğmadır.

Üslubu, leksikası, bədii ifadə tərzilə bu müxəmməs daha çox Nəsimi, Füzuli lirikasından qidalanmışdır, özündən əvvəlki və sonrakı məhəbbət lirikamız arasında körpü təmsilindədir.

Belə ki, burada:

Çün lütf ilə əvvəl məni məcnun elədin sən,
Sandım ki, sənin daməni-vəslin ələ düşdü –
beytində Füzuli ruhu aydın duyulur.

Eləcə də:

Dönməz neyləyim rəhmə bu gərdişi-dövrən –
səpgili misraları oxuyanda Vaqifi xatırlayıırıq, hətta:

Gülzari-cahan içrə gözüm bir gülə düşdü –
misrası sonralar ədəbi aləmə gəlmiş Ələsgərin şeirlərini yada salır.

Deməli, Bağır və onun təmsalında Borçalı mühitinin digər üzvləri özlərindən əvvəlki milli ədəbi irsimizdən bəhrələndikləri kimi, özlərindən sonrakı ənənələrə də təsir göstərə bilmişlər.

Arxivlərdə köhnə əlyazmalarda, cümlərdə, bəyazlarda şeirlərinə rast gəldiyimiz Zabit təxəllüslü şairin həyatı, anadan olduğu, yaşadığı yer barədə dəqiq bilgi yoxdur.

1927-ci ildə ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz «ایل شاعرلری» («El şairləri») kitabında müəlliflər haqqında bioqrafik bilgi verərkən Zabitin haralı olduğu sualının cavabı qarşısında sual işarəsi qoymuşdu [111, c. 1, s. 389]. 1947-ci ildə ədəbiyyatşünas Abbas Kirəli Zabitin Borçalının Kosalı kəndindən olduğunu bildirmişdi [51-d, s. 1] [146, 1990 # 113, s. 3] [65, s. 38]. Zabit haqqında əhəmiyyətli araşdırmaların müəllifi Ziya Borçalı (Ziyəddin Əfəndiyev) 1960-cı ildə bu şübhələrə son qoymağa çalışmış, mətbuatda belə fikir irəli sürmüşdü: «Zabit Gürcüstanda anadan olmuşdur» [146, 1960 # 42, s. 4] [70, s. 11].

1966-cı ildə və sonralar da akademik Feyzulla Qasımzadə yazmışdı: «Zabit tədqiq olunmamış şairlərimizdəndir, onun şəxsiyyəti və həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur» [236, s. 47].

Bir qeydə görə, Qazax mahalının Hacı-Əmirli kəndində Nəbi əfəndi Zabit adlı bir şəxs yaşamışdır. Başqa bir məlumata görə, Nəbi əfəndi Tiflisdə yaşamış, 73 yaşında vəfat etmişdir, Borçalının Ləcbəddin və Kosalı kəndləri arasındakı Çələbili qəbiristanında dəfn olunmuşdur. Digər məlumatlara görə, Zabit ilk təhsilini Şəkidəki ruhani mədrəsəsində almış, poruqıq rütbəsində Varşava ordusunda xidmət etmişdir, oğlu Mirzə Mehdi Qori seminariyasını bitirmiş, Gəncədə və Şuşada müəllimlik etmişdir [35, s. 256]. Belə fikir də var ki, Zabit 18-ci əsrin sonu, 19-cu yüzilin əvvəllərində Şamaxıda yaşamışdır [179, s. 231] [368, s. 74–75].

Zabitin adına və şeirlərinə hələ 1819-cu (hicri 1235) və 1822-ci (h. 1238) illərin cümlələrində rast gəlməyimiz [50-a, cümlələr 19, 44] təsdiqləyir ki, Zabitin Mirzə Nəbi ilə eyniləşdirilməsi (müfti Hüseyn əfəndi Qaibzadənin əmisi Mirzə Nəbi 1810-cu il doğumudur, ikinci tərəfdən də, onun ləqəbi Zabit yox, Sabitdir), Zabitin Varşava ordusunda xidmət etməsi, oğlunun Qori seminariyasında oxuması faktları məntiqə yonulmuşdur; ikinci bir tərəfdən də, adı çəkilən Mirzə Mehdi Vəlizadə Qarayazı bölgəsinin Kosalı kən-

dindəndir, 1851-ci il təvəllüdlü olmuş, Qori seminariyasını 1890-cı illərdə başa vurmuşdu (Mirzə Vəlizadənin atası da Nəbi əfəndidir; o, Tiflisdə müftə olmuşdu [321, c. 1, s. 536]).

Şəkili Nəbinin şeirləri, onun Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqın sarayında yaşaması isə çoxdan bəllidir [46, c. 6, s. 497–504].

Zabitin Şirvanla bağlanması da yenə onun Nəbi (yaxud Nəbi əfəndi) adlı şairlə eyniləşdirilməsi meyindən doğmuşdur. Halbuki, köhnə cümlələrdə Nəbi Şamaxılının şeirləri Zabit təxəllüsü ilə deyil, öz təxəllüsü ilə (Nəbi Şamaxılı, Nəbi əfəndi Şamaxılı) verilmişdir [50-a, cümlə 23, s. 31a, 31b, 86b].

Bunlardan anlaşılır ki, Zabitin daha çox məhz Borçalıdan olduğu faktı özünü doğruldur.

Zabitin şəxsiyyətini, həyatını, yaradıcılığını öyrənmək, öncəliklə, Borçalıya bağlılığını bəzəkləmək yönündə müfəssəl tədqiqat aparmış [146, 1996 ## 23, 24, 25] [36, 2001 # 1–2, s. 92–96].

Qeyd edək ki, onun təxəllüsü heç də orduda xidmətdə qazanan zabit rütbəsilə ilgili deyildir. Tarixi qaynaqlara görə, orta yüzillərdə dövlət xəzinəsinə müəyyən məbləğ keçirib, əhalidən vergi yığmaq haqqı qazanılmasına zəbt, vergi yığanlara da zabit deyilirmiş. Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Türkman Münşi dəftərxana işçilərinin sayını göstərərək zabitnəvisləri də sadalamışdır; zabitnəvis bir qayda olaraq, şah mülkiyyətilə (və bütün məmurların vilayətlərindən gələn təsadüfi gəlirlərlə) iş görürmüş [119, s. 239–240]. Və fikrimizcə, Zabit şairlik təxəllüsü də vergi yığan anlamı zabit vəzifəsilə bağlı olmuşdur.

Bu baxımdan Gürcüstanın arxiv saxlancları da müəyyən məsələlərə işıq salır: 17-ci yüzilin axırlarına aid bir sənəddə Zabit adına rast gəlirik və onun Tiflis zərbxanasının pul yığanı olduğu bildirilmişdir [144, s. 309].

Şairin mənzum məktublarında yaxın qohum-əqrabalarından Həsən, Abdulla, Məhəmməd ağa, Alı əfəndi, Əmin adları çəkilir. Arxivdə sənədlərdə rastlaşdığımız 1693-cü ildə ağalığ kağızı almış, Səfiabad qalasında minbaşı, müstəvfi Yadigaroglu Məhəmməd Bağır bəy, onun oğlu – əvvəl zabit olub, sonra atasının yerinə

müstövfi keçmiş Mirzə Sadıq, talağa yazan Mirzə Məhəmməd ağa, Əmirxaslı Molla Abdulla, Dəmirçihasanlı Yolçu oğlu Alı, Qullar Həsən, Ləcbəddinli Molla Əli, Nəzərli Əmin, kətxuda Əli ağa, 1740-cı illərdə Borçalı Məhəmməd Əmin, 1735–44-cü illər arasında Borçalı vəkili, gəlir vergisi üzrə dövlət müvəkkili Mirzə Əmin ağa, Nadir şahın Gürcüstan kələntəri qoyduğu Xoca Əmin və başqa adlar [272, s. 35, 51, 52] maraq doğurur. Xatırladaq ki, Əmin də o vaxt zabıt sayaq sənət, titul bildirmişdir. Əmin indiki nəzarətçi, vəkil anlamlarına yaxındır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu arxivindəki 1819-cu ilə aid, Zabitin yeddi şeiri yazılmış 19-cu cümgün bir qisminin daha əvvəllər Əli Qurbani tərəfindən Məhəmməd Əmin Əfəndinin xidmətində tərtibləndiyi qeyd olunmuşdur [50-a, cümg 19]. Zabitin adını çəkdiyi Əmin güman ki, Mirzə Sadıqın oğlu, Borçalıda vergi müvəkkili işləmiş Mirzə Əmin [272, s. 51] ola bilər*.

Zabıt tarixi qaynaqlardakı Mirzə Sadıq da ola bilər. Onun zabıt işlədiyi, savadlı olduğuna dəlalət edən Mirzə talağası, oğlunun Əmin olmağı da bu gümanımıza dəstəkdir. Mirzə Sadıq Borçalının qədim Yadigaroglular nəslindəndir. Bu nəslin nümayəndələri ictimai həyatda seçilmişlər, onun atası Mirzə Bağır bəy vali sarayında müstövfi işləmişdi, o da şair olub, Sınıq körpüdən Tiflisə qədər müsəlman elləri onlara varidat verilmişdi. İrakli sarayında vəzir vəzifəsini tutmuş, güclü tarix, ədəbiyyat bilginə olmuş Sadıq təxəllüslü Məhəmməd Sadıq bəy (həmin Mirzə Sadıqın nəticəsi), Baydar sultanı Ağacan, adibəlli xanəndə Allahverdi, cəsur sərkərdə Xudu bəy, general-mayor İsrail bəy, Sankt-Peterburq universitetinin məzunu Ağca bəy və başqaları bu şöhrətli nəslin törəmələri olmuşlar [65, s. 6–10] [272, s. 53, 54]. Bu xanimanın mənsubları Dəmirçihasanlı, Baydar sultanlıqlarını da idarə etmişlər,

* Qeyd: Görkəmli yazıçımız Abdulla Şaiqin anası ana tərəfdən həmin Əminlilərdəndir [360, c. 5, s. 351]. Əminlilər nəslə Borçalı mahalının Dəmirçihasanlı bölgəsində bu gün də var.

onların çoxunun qəbri Ləcbəddin, Kosalı kəndləri arasında Xacca-oğlu-Çələbili qəbiristanındadır; Zabitin də məzarı buradadır [146, 1995 # 13, s. 4] [30, s. 175].

Sözgəlişi xatırladaq ki, 20-ci əsr Borçalı sənətkarı Əmrah Gülməmmədov (1908–1987) Zabitə məhz bu mahalın şairi kimi tərənnüm etmişdi [30, s. 140]:

Sevib-sevindirən dillər məşuqu

Zabiti, Sədisi Kürüstündədir.

Zabitin Qarayazı-Kosalı kəndindən olduğu fikrini irəli sürənlər var [191, s. 107].

Onun həyatı barədə onun şeirlərində də açılış ehyamlar tapmaq olar. Aydınlaşır ki, o, zabit (vergi yığan), qazı olmuş, ömrünün hansı kəsimindəsə yurddan aralı düşmüş, qütbətdə yar cəfası, oğul, qohum-əqraba həsrəti çəkmişdir.

Ola bilsin ki, Azərbaycanın bu və ya digər bölgəsində Zabit təxəllüslü hansısa şair yaşamışdır. Hər halda, Zabit təxəllüslü şairin (yaxud Zabit təxəllüslü şairlərdən hansısa birinin) Gürcüstana bağlılığı, Borçalı əsilliliyi də əsaslıdır.

Zabitin otuzdan çox şeirini əldə etmişik.

Şairin şeirləri dastanlarda (o cümlədən «Şəhri və Mehri» dastanında) ustadnamələr yerində də işlənmişdir.

Azərbaycan əlyazmalar institutunun arxiv fondlarındakı cümlələrdə Zabitin şeirləri, o sıradan 19-cu cüngdə «Bağıdır», «Eyləmiş», «Məni», «Yaylağın», «Mədəd eylə», «Qılmaz», 89-cu cüngdə «Dağıyam, dağı», «Məndən», «Cahan», «Səndən», «Oynar», «İnciməsin», «Təbanələrdir», «Olmaz», «Haldı», «Gətirmiş», «Çəkdim», 108-ci cüngdə «Bülbül» şeirləri, 232-ci cüngdə bayatıları var [50-a, cümlələr 9, 19, 26, 44, 61, 89, 108, 232]. Hüseyn əfəndi Qaibzadənin məcmuəsinin üçüncü cildində Zabitin «Səndən», «Zəmanələrdir», «İnciməsin» qoşmaları var [50-h, c. 3, s. 953–954] [55, c. 3, s. 195–197]. Onun bir qəzəlini də («Xublar gəlmiş bu gün, ol xub mənzər gəlməmiş...») 1854-cü ildə Başkeçidin Hamamlı obasında Alı adlı bir nəfər Ərəbcə əlyazmasının qırağına köçürmüşdü [146, 1960 # 42, s. 4] [70, s. 13] [273, s. 338].

Zabit irsinin yığılmasında, təhlilində Ziya Borçalının xidməti əvəzsizdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki Ziya Borçalının şəxsi fondunda qorunan «جنگ بياد» («Cüng-bəyaz») adlı məxəz [51-ə] çox əhəmiyyətlidir. Bu məxəzdə Zabitin «Mən oldum», «Sevdiyim», «Görünməz», «Gəlin», «Səbalanıbdır», «Eyləməz», «Bu yerdə» qoşmaları var [51-ə, s. 26a, 50a, 66, 86, 87, 101, 107a, 108, 110, 118, 120a, 123a]. Ziya Borçalının bizdə olan arxivindəki materiallar arasında Zabitin həmin qoşqulardan əlavə səkkiz qəzəlini üzə çıxarmışdıq, onlardan dördü mənzum məktubdur (biri Həsənə, üçü Əminə) [105-e]. Şeirlərin çoxunda «Zabit» təxəllüsü işlənmişdir. Şair özünü Zabit əfəndi, Xəstə Zabit, Şikəstə Zabit də adlandırmışdır.

Zabitin poetik irsinin toplanması, nəşri yönündə S. M. Mümtazın xidməti təqdirəlayiqdir. Onun Azərbaycan əlyazmalar institutundakı fondunda «Zabitin qoşmaları» adlı əlyazısını da əldə etdik və orada Zabitin dörd şeiri («Gətirmiş», «Oynar», «İnciməsin», «Təbanələrdir») saxlanır [50-ğ, s. 1–3]. S. M. Mümtaz milli ədəbiyyatşünaslığımızda hadisə kimi dəyərləndirilən «El şairləri» kitablarında Zabitin yaradıcılıq örnəklərinə də xeyli yer ayırmışdı; belə ki, kitabın 1927–28-ci illər nəşrinin (ərəb hürufatıyla) birinci hissəsində Zabitin altı bayatısı, iki gəraylısı («Dilbər», «Mükərrər»), beş qoşması («Gərək», «A zalım», «Fələk», «Dedimdedi», «Eylədi»), ikinci hissədə bir qoşması («Bülbül») çap edilmişdi, sonra bu örnəklər 1935-ci il nəşrinin (latın qrafikasıyla) birinci və ikinci hissələrində təkrar verilmişdi [111, c. 1, s. 134–141] [c. 2, s. 266] [112, c. 1, s. 101–108] [c. 2, s. 206]*.

Xatırladaq ki, ədəbi xəzinəmizin, qiymətli əlyazmalarının tədqiqi, nəşri yönündə əvəzsiz xidmətlər göstərmiş Salman Mümtaz Gürcüstanda da mənbələri araşdırmışdı. Hələ 1913-cü ildən o, xeyli

* Qeyd: «Qayıtdı», «Gəl indi», «Mübarək olsun» qoşmaları, Şahsəmədlə dəyişməsi, «Qarabağ» rədifli təcnişi də Zabitə aid edilir [236, s. 49]. Əslində, bu nümunələr «El şairləri» məcmuəsində Padarlı Abdullanındır [111, c. 2].

vaxt Tiflisdə qalmışdı, onun nəsrə hazırladığı kitablardan birincisi Tiflisdə «Şərq» mətbəəsində çap edilmişdi. Güman ki, o, Zabitin şeirlərini və onun haqqında materialları elə bu zaman toplamışdı.

«El şairləri» məcmuələrindəki və başqa məlum qaynaqlardakı Zabitin şeirləri sonralar müxtəlif toplularda, məcmuələrdə təkrar yayınlanmışdır [179, s. 69–75] [35, s. 256–269] [110, s. 217–218] [38, s. 277–280] [368, s. 74–75]. Zabitin Borçalıda yayılmış, aşıqlarımızın repertuarına düşmüş şeirlərini arxivlərdən və dildən-ağızdan toplayıb mətbuatda dərc etdirmişik [146, 1997 # 29–30, s. 7].

Zabitin şeirləri Borçalı sənətkarlarının ifa ehtiyatında bu gün də qalmaqdadır. Soğanlıqlı aşıq Məmmədbağır Allahverdi oğlu onun qoşmalarını böyük zövqlə ifa edirmiş [105-ğ, s. 22].

Onun həyatı kimi, yaradıcılığı da ciddi tədqiq olunmamışdır. Bununla belə, onun haqqında ayrı-ayrı qeydlər mövcuddur.

Abbas Kirəcli onu Borçalının əzəl dövr şairləri arasında məşhur sənətkarlardan biri kimi təqdim etmişdi [51-d, s. 1] [146, 1990 # 113, s. 3] [65, s. 38].

Bu baxımdan Ziya Borçalının tədqiqləri daha diqqətəlayiqdir. Onun ev arxivindən əlyazma şəklində əldə etdiyimiz «Zabit» adlı bir məqaləsində Zabit yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərini süzgəcdən keçirmişdi [105-e]. Məqalənin qısaldılmış variantı «Zabit təxəllüslü bir şair haqqında» adıyla mətbuatda dərc edilmişdi [146, 1960 # 42, s. 4]. Burada müəllif tədqiqatçılarımızın Zabit haqqında bir neçə kəlmə deməklə kifayətləndiklərini xatırladır, şairin qoşmalarını, qəzəllərini, mənzum məktublarını tədqiqə cəlb edib, belə qənaətə gəlir ki, bu sahədə ədəbiyyatşünaslarımız tədqiqat aparmalı, Zabit yaradıcılığını öyrənərək, geniş oxucu kütləsinə təqdim etməlidirlər.

Ədəbiyyatşünaslarımızdan akademik Feyzulla Qasımzadə Zabitə «xalq şeiri üslubunda yazan istedadlı bir sənətkar» adlandırmışdı [236, s. 49]. Sədnik Paşayev də bu xüsusa yazmışdır: «Zabitin düzüb qoşduğu zərif ruhlu, incə mətləbli şeirlər el yaddaşında pozulmaz iz buraxmış, ...aşiq şeiri tərzində yaratdığı qoşma, gəraylı, təcnis və müxəmməslərin əksəriyyəti sazın kök və

pərdələrinin tələblərinə uyğun gəlidiyi üçün bir qayda olaraq asanlıqla saz havaları üstə oxunmuşlar» [325, s. 6].

O dövr milli ədəbi gedişata xas klassik üslubla folklor üslubunun tənəsübü, üzvi qovuşuğu Zabitin şeirlərində də özünü göstərir.

Bildiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatın, divan ədəbiyyatının geniş yayılmış janrı olan qəzəl biçimindəki lirik mətnlərdə məhəbbət və gözəllik mövzuları üstün yer tutmuşdur. Zabitin də «Məndən» rədifli bir qəzəli [50-a, cümg 89, s. 20b] bu baxımdan səciyyəvidir. Bu qəzəldə müəllif səbaya üz tutub, hali-dilə xəbər çatdırmağı diləyir. Şeirin mətləsində (ilk beytində) deyilir:

Apar hali dilim şərhin yetir yarə səba məndən,
Yetişcək varid olacaq, etginən çox dua məndən.

Hicran yükündən şair lirik «mən»inin zənbur kimi sızıldadığını, qamətinin əyildiyini, tab-taqətdən düşdüyünü ərz eləyir, «Yarım, bir dərd çəkən varımı dəxi qeyri səva məndən», «Görəsən ki, əskilərimi dəxi cövri-cəfa məndən» – deyə qəlb göynəmlərini açıb göstərir. Qəzəlin məqtəsində (son beytində) oxuyuruq:

Tulladı Zabit, hicran təkə tari-mar elədi,
Yetişcək söylə bir-bir gözləri yağma məndən.

Şairin köhnə cünglərin birində və Hüseyn əfəndi Qaibzadənin məcmuəsinin üçüncü cildində rast gəldiyimiz «Səndən» rədifli qəzəli də [50-a, cümg 89, s. 34b] [50-h, c. 3, s. 953–954] [55, c. 3, s. 195–197] üslubca yuxarıdakı qəzəllə səsləşir. Məzmunundan aydınlaşır ki, şair həmin ikinci şeiri sevgili yara cavab naməsi kimi söyləmişdi. Bu qəzəldə o, səbanın hali-dildən soraq gətirdiyini, çox-çox dua yetirdiyini nəzmə çəkmişdir:

Canana vasil olmaq çox çətinü müşğuldür, ay Zabit,
Ki, bəlkə kəsməmiş ola o xaliq həm əta səndən.

Zabitin ədəbi irsində qəzəllərlə yanaşı, bayatılar, gəraylılar, qoşmalar da mühüm yer tutur. Onun yaradıcılığında forma baxımından olduğu kimi, mövzu baxımından da çeşidlilik, bitginlik özünü göstərir, aşiqanə lirikasıyla ictimai motivlər vəhdətdədir. Şairin dilində həm Ərəb-fars tərkibləri, mifik, dini, əfsanəvi məzmunlu ifadələr, həm də sadə el-oba deyimləri bir-birini tamamlayır.

Şairin məhəbbət lirikasında yar cəfası, vüsəl təşnəsi təsirlidir, dilbər şairin nəzərində cəfakardır, aşiq əzab verməkdən həzz alandır. Ancaq cəfa nə qədər ağır olsa da, şairin lirik aşiq qəhrəmanı bir o qədər dözümlüdür:

Zabit, işin ahu-zardır,
Yarın ağyarə qəmxardır,
Bu bəmlər ki mənim vardır,
Nisbət et Fərhadə məni.

Lirik qəhrəmanın cəfaya sinə gərməkdə özünü Fərhadə tay tutması diqqəti çəkir. Bu, həm də dahi Nizami poeziya ənənələrinin Borçalıda yayıldığını sübuta yetirir.

Zabit Borçalı ədəbi aləmində el-elat şeir gələniyi özünə-məxsus tərzdə davam etdirmiş və daha da gücləndirmişdir. Onun vəsf etdiyi dilbərlər elat gözəlləridir:

Ay ağalar, bir yaşılbaş sonam var,
Hər səhər duranda telinnən oynar.

Şairin duyumunca:

Bir kəs ki bəhs edib gözələm desə,
Ağ üzündə üç mötəbər xal gərək,
Zərrəcə hüsnündə ayıb olmaya,
Qası fitnə, qəmələri al gərək.

Bu tipli deyimlər Vaqif qoşqularını xatırladır. Həmin şeiri ədəbiyyatşünas Araz Dadaşzadə «məhəbbətə, gözəl qadına münasibətdə həyatilik prinsiplərinin, dünyəvi baxışın üstün gəldiyini göstərən» nümunə kimi qiymətləndirmişdir [102, s. 82].

Zabitin məhəbbət lirikasında «Bülbül» şeiri xüsusi yer tutur. Sədnik Paşayev bu qoşmanı «ölməz sənət incisi» kimi qiymətləndirmiş, onun sənətkarlıq ölçülərinin şeir boyundakı bənzərsiz poetik mənzərəsini Dədə Qurbaninin dillər əzbəri olan «Bənövşə»-siylə yanaşı tutmuşdur [325, s. 6]. Zabit həmin şeirdə özünü şeyda bülbülə bənzədir, ona xitabən ah-nalə çəkir, dərini Fərhadə, Məcnuna nisbət tutur.

Zabitin «Yaylağın» qoşması [50-a, cümlə 19, s. 28a] [273, s. 338–339] təbiət-peyzaj lirikasının gözəl nümunələrindən sayıla bilər:

Ay maşallah, seyrangahı görünür,
 Təzələnir gülüstanı yaylağın,
 Seyr eylə bu dəmdə, şeydayi-könlüm,
 Əldən gedir bu meydanı yaylağın.

Şair yaylaqda lələlərin açmağını, şeyda-bülbüllərin oxumağını, çiçəklərin gülzarla dava qılmasını təsvir edərək, doğma təbiətin gözəlliyini belə tərənnüm edir:

Zabit, istə qəmdən azad olmağı,
 Beş gün bu dünyada kefi bulmağı,
 Bina eylə belə yerdə qalmağı,
 Qoyma sıxa səni çəni yaylağın.

Hər nişanı behiştə bərabər bu yaylaqlar Borçalının Başkeçid–Ərcivan dağlarıdır.

Bu şeir həmçinin göstərir ki, Zabit Borçalı sakini olaraq Qarapapaq-Tərəkəmə elat yaşam tərzinə yaxşı bələd olmuşdur.

Bu necə mürüvvət, köçdün yaylağa,
 Qoydun məni sən aranda, sevdiyim –

misralarında Tərəkəmə dağ-aran köçünün təsviri duyulur.

Zabitin yaradıcılığında həsrət və qürbət motivləri aparıcı xətlərdən biridir. O dövrün ictimai-siyasi durumunun mürəkkəbliyi üzündən Gürcüstan valisinə boyun əyməyən Vaqif doğma Qazaxdan çıxıb getdiyi, Vidadı müəyyən vaxt kəsiyində İrakli şahın sarayında yaşadıqdan sonra onun qəzəbinə ürcəh olub, həbsxanaya düşdüyü, Qazağın Xanlıqlar qəryəsindən şair Əbdürrəhman ağa Dilbaz oğlunun gözləri çıxarıldığı, Qazağın Şıxlı obasından Mustafa ağa Arif Rusiyanın ucqarlarına sürgün edildiyi kimi, Zabit də beləcə acı qəribliyə düşər olmuşdur.

Şair doğma yurdda qoyub gəldiyi əzizlərini, doğmalarını, sevgilisini həsrətlə, sevgilə yada salır, bu qərrib taleyinə, kimsiz-kimsənəsiz, yar-ü həmdəmsiz, biganə əllərdə qalmasına acıyır:

Qohumlar, qardaşlar, dostlar, yaranlar,
 Görünməz gözümə o xanimanlar,
 Tökülər çeşmimdən dərya ümmanlar,
 Qərq olub sellərdə qalan mən oldum.

Zabitin ictimai fikirləri ifadə tərzində də səlisdir. O, «qapısı eyvanlı verana damlar»a üz tutub, «fələyin dövründə düşdüm azara», «bu zamana mərdümi-əhli-riyadır», «Zabitəm, möhnətrəsidə, eyşü-dövrənim gedib» söyləyir, çərxi-fələkdən gileylənir:

Dərdi-qəmdən mən fəqiri bay etdin,
Əlif qəddim döndəribən yay etdin,
Fərhadı, Məcnuna məni tay etdin,
Eylədin dərdimi ziyada, fələk!..

Burada da şair Nizami ədəbi obrazlarına yerində müraciət edir, Fərhadı, Məcnunu həqiqi eşqin bariz rəmzləri kimi xatırlayır. Şairin lirik qəhrəmanı aman çəkib fələyin qapısına gəlir, fələk onu nə gora, nə də dada yetirir. Yusif tək hicrana düşən Zabit qadir sübhandan, xaliqdən imdad diləyir

Şairin bayatıları da həmin lirik ovqatı ifadə edir:

Qarşıda yaman bala,
Dil vurma yaman bala,
Zabit der: görüm dəysin
Yamana yaman bala.

Zabitin bayatıları cinas qafiyələrin mənası asanlıqla açıldığına görə seçimlidir.

Zabitin adıyla bağlı «Zabit» epizodik dastanı da [19, s. 13] var.

Şairin poetik söz dağarcığında kirpikləri peykan, yanaqları gülgəz, gərdən minalı, sona sığallı, laçın könlüm, mehrü-münəvvər, büllur buxaq, sərxoş yerişli, məstə baxışlı, qəməz məqallı... misallı məcazlar, təşbihlər, bənzətmələr bol işlənmişdir. Ziya Borçalı qeyd etmişdi: «Zabitin klassik üslubdakı şeirlərində Füzuliyana şikayətçi əhval-ruhiyyənin ifadəsi tərənnüm edilmişdir» [105-e, s. 5].

Ümumiyyətlə, həm ideya-məzmun, həm forma, həm də poetik dil baxımlarından Zabit poeziyasıyla Qurbani, Tufarqanlı, ən çox Vidadi, Vaqif irsləri arasında tipoloji səsləşmələr var. Zabit qürbət lirikasıyla, fani dünya motivləriylə Vidadiyə, gözəlin vəsfi-halı cəhətdən Vaqifə yaxındır. Zabitlə Vidadinin, Vaqifin bəzi şeirləri («Sevdiyim», «Bu yerdə», «Dağıyam, dağı», «Qurbanıyam mən», «Gəlin», «Gərək») bir-birinə çox bənzəyirlər.

Bunu aşkar görmək üçün Zabitin və Vaqifin «Bu yerdə» rədifli şeirlərini [46, c. 6, s. 402] [51-ə, s. 123a] müqayisə edək:

Siyah tel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərən könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə?

(Vaqif)

Bircə elə sənəm yox, naz eyləsin,
Durna kimi xoş-xoş avaz eyləsin,
Laçın könlüm necə pərvaz eyləsin,
Yaşılbaş yox, durna ötməz bu yerdə.

(Zabit)

Eyni rədifli şeirlərində Vaqif də, Zabit də qürbətin naz-qəmzsiz, bəzək-düzəksiz gözəlləri müqabilində doğma yerlərin dərd bilən həmdəm pərilərini yada salırlar. Vaqif yarın xəyalıyla şad olduğunu bildirdiyi kimi, Zabit də:

Yada düşüb bizim yerin dilbəri –

söyləmiş, el sənəmlərini «peyvəstə dilin əzbəri» deyər tərifləmişdi.

Zabitin şeirlərində Borçalı ləhcəsinin izləri duyulur; verana (viranə), gətidiyin (gətirdiyin), quylansın, eliyim (eləyim) vs kəlmələr, deyimlər bu qəbildəndir.

Vaqif dövrünün şairlərindən olmuş, Vaqifin süd qardaşı zənn edilən, şəxsiyyəti, ədəbi-poetik irsi müəyyən anlamda qaranlıq qalan Ağqızıoğlu Pirinin də Borçalıya, Qazağa qonşu Dəmirçihasanlı, Baydar bölgələrinə bağlılığını ehtimal edirik.

Ağqızıoğlu Piri bir şeirdə [112, c. 1, s. 3] Baydar İsa adını çəkir:

Dad əlindən sənin yəman həmsaya,
Həqq rəhmət eyləsin Baydar İsaya,
O ki bənzəməzdi heç bir kimsaya,
Nə fayda dünyadan getdi namurad,
Olmadı bir zad,
Düşməni oldu şad.

Adıçəkilən Baydar İsa Dəmirçihasanlı və Baydar sultanları nəslindən İsa sultanın nəvəsi, Borçalı vəkili Sətli Məhəmməd xanın

oğlu olub [272, s. 38, 40]. Şeirin məzmunundan görünür ki, Ağqızıoğlu ilə Baydar İsa yaxın, bəlkə də qohum olublar. (Şeirdə Gürcü tavadı da anılır).

Ağqızıoğlu Pirinin Tərəkəmə-Qarapapaq qızlarını koloritli təsvir etməsi də onun tərəkəmə məişətinə bağlılığından xəbər verir:

Axşam-sabah durar əlində çatı,
Buzov bağlar, gəlib tumarlar atı,
Palçığa bulanar siri-sufatı,
Elə zada nə məhəbbət eylərsən.

18-ci yüzilin qaynaqlarına görə, bu tərəfdə Anaqız oğlu Gödək Piri, Qızılhacılı Piri adlı şəxslər yaşamış olduqlarını da [272, s. 52, 53] xatırladıırıq. Yazıçı-ədəbiyyatşünas Əzizə Cəfərzadə Ağqızıoğlu Pirinin Gürcüstanla bağlılığını güman etmişdi. Tutarlı dəlillər olmadığından hələlik bunu dəqiqləşdirə bilmirik. Hər halda, bu yöndə səriştəli tədqiqatlar, elmi dəqiqləşdirmələr davam etdirilməlidir...

Bu dövr Borçalı–Tiflis ədəbi mühitimiz barədə bilgi verən qaynaqlar cərgəsinə Şıxlı Kazım ağa Salikin «Sənə daim işim xeyir-duadır» misrasıyla başlayan mənzuməsi də daxildir.

«Molla Pənah Vaqifdən sonra mərhum Kazım ağa Salik nəinki vahid Qazax mahalında, bəlkə tamami Zaqafqaziyada zühur edən şüəranın müqtədirlərindən birisi hesab olunur» – Firidun bəy Köçərlinin belə dəyərləndirdiyi [217, s. 269], Qazağın Şıxlı kəndində yaşayıb yaratmış, «Övtanım kənari-Kür, şikargahım Qarayazı» demiş Kazım ağa Salik özünə çağdaş olan məşhur şairlərin tərifinə qoşduğu həmin mənzumədə [217, s. 271] [55, c. 2, s. 46] Qubadan Ağabəy Mirzə Baba, Abbasqulu bəy Qüdsi, Qazaxdan Vaqif, Vidadi, Kərbəla Şair, Arif, Əbdürrəhman, Mustafa və başqalarından hörmətlə söz açmış, sonra da yazmışdı:

Mahal-i Borçalıdan şair olmaz,
Çıxan bir Şəmsəddinlidən Cəladır.
Bunun tək Qələlidə gəldi Rizvan,
Kəlamü-nüsxəsi behcətnümadır.
Biri Sadiq, biri Kazım, xülasə,
Oların ismi ismi-övlidir.

Salikin şeirindəki «Mahal-i Borçalıdan şair olmaz» misrasının anlamını, bircə, bir neçə yerə yozmaq olar.

Birincisi, Borçalı mahalı o vaxt rəsmi inzibati vahid kimi indiki Borçalı ərazisini tam əhatə etməyib, mahal Borçalı–Pənbək xanlığı tərkibində təkcə Ağcaqala tərəfləri əhatə edib; Borçalı–Pənbək xanlığından başqa, Dəmirçihasanlıda ayrıca, Baydarda ayrıca sultanlıqlar, Bolus, Başkeçid yönlərində tavadlıqlar olub [272, s. 47].

İkincisi, Salik deyə bilərdi ki, Borçalı mahalı aşıqlar məskənidir, buradan aşıqlar yetişər, şair çıxan varsa, o da təkcə Şəmsəddinli Cəladır.

Üçüncüsü, «cəla» sözünün köçən, gedən anlamları da var, yəni Borçalıda güclü bir şair olub, o da Şəmsəddinlidən köçəndir.

Buradakı Şəmsəddinli yer adını o zamankı Qazaxla Zəyəm arası ərazini əhatələyən Şəmşəddil (Şəmsəddinli) mahalıyla qarışdırma-malıyıq. Borçalı mahalının özündə də Şəmsəddinli obası olub. 1721-ci ildə osmanlıların tərtiblədikləri, indi İstanbul Başbakanlıq Arxivində (iş 897) qorunan «Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»də Ağcaqala nahiyəsindəki Bozçalı əsirətləri arasında Araplı oymağına tabe Saral, Qaçaqan, Təkəli, Quşçular, Şamamalı, Ulaşlı, Aşıqlı obalarının qonşuluğunda Şəmsəddinli camaatı da qeyd edilmişdir [378, s. 178]. 1752-ci ildə Şirvan hakimi Hacı Çələbi Borçalıya hücum keçən vaxtlar da qaynaqlarda Baydar–Borçalıda Şəmsəddinli kəndi xatırlanmışdı; Hacı Çələbinin Tiflisdən bəri bütün müsəlmanlara hökmran qoyduğu oğlu Ağakəşi bəyin səngər yeri Tülkütepə məhz Şəmsəddinli kəndi yaxınında olub [272, s. 41].

Güman ki, Şair Cəla (Cəlal) Borçalı mahalının həmin Şəmsəddinli elində yaşamışdı. (Xatırladaq ki, tarixi qaynaqlarda 18-ci yüzildə Borçalının nüfuzlu adamları arasında Qaplanogluların qolbəyisi yasovul Cəlal adı da çəkilir [272, s. 52]).

Borçalı Cəladan sonra Tiflis şairlərinin tərif edilməsi də təsadüfi deyildi.

Salikin həmin şeirini çap edən Firidun bəy Köçərli orada adları çəkilən şairlər barədə belə izahat vermişdi: «Tiflis şəhərində Qalalı məhəlləsindən zühur edən şüəranın – ki, ibarət ola Rizvan, Sadiq və

Kazımdan, – əsar və əşarından, hərçənd cüstücü etdiksə də, bir nişan tapa bilmədik» [217, s. 271].

F. Köçərli belə də yazmışdı: «Nədən isə bizim Türk şüərasından bir çoxu öz əsl və nəsəblərindən və hansı zaman və məkanda dünyaya gəlib, zindgənliq etdiklərindən bir əsər və nişan qoymayıb» [217, s. 204]. Elə Cəlal, Rizvan, Sadiq, Kazım da öz həyatları haqqında əsaslı nişan qoymamış şairlərimizdəndir.

Tiflisli şairlərin şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirmək, yaradıcılıq irslərini aramaq yönündə axtarışlarımız göstərir ki:

Rizvanın barəsində K. Salikin «Kəlamü-nüsxəsi behcətnüma-dır» (kəlamı şadlıq gətirəndir, yəni nikbindir) deməsi onun şeirlərinin şən ovqatlı olduğuna işarədir;

Sadiq saray vəzirli və şair olmuş, habelə «Şəhriyar» əsərini yazıya alan hesab etdiyimiz Borçalı Yadigarözlülərindən Sadiq təxəllüslü Məhəmməd Sadiq bəydir;

Kazım haqqında elə bir tutarlı məlumatlara rast gəlmirik. Belə güman edirik ki, Hüseyn əfəndi Qaibzadənin tərtiblədiyi şeirlər məcmuəsinin arxivdə saxlanan dördüncü cildindəki Kazım [50-h, c. 4, s. 1027–1028] Tiflisli Kazım ola bilər.

Kazımın qəzəlləri əruzun məfailün-məfailün-məfailün-məfailün biçimindədir:

Nə gündür, nar eşqin xəstə könlümü kabab etməz,
Səy ilə dərdi-hicranın könül şəhrin xarab etməz.
Dolana bülbul könlüm sərəsər bağı-dünyanı,
Sənin tək bir güli-xəndanı billah intixab etməz...
Bu gün dünyada aləm tirəvü-tağındır, Kazım,
Yüzündən ol günəş yüzlü məgər dəfi-niqab etməz?!

Şair bu qəzəlində də, ikinci qəzəlində də özünü Füzuli məktəbinin davamçısı kimi göstərir:

İçdi hər kim ki bizim eşqdə peymanə Kazım tək,
Düşər sərməst və avarə olar divanə Kazım tək...
Yetişmiş hər kişi mətləbinə didəm dil tapmış,
Mənəm, ancaq ki, yanan atəşi-hicranə Kazım tək.

Onu da bildirək ki, Rizvanın, Sadiqin, Kazımın yaşayıb yarat-

dıqları Tiflisin Qalalı məhəlləsi adı bəlli Narınqala həndəvərləri, qədim Türk Meydanı, Şeytanbazar yörələri, indi Cümə məscidi yerləşən ərazilər olub; Borçalı–Tiflis ədəbi mühitinə şamil etdiyimiz «Şəhriyar» əsərində də əsas surətlərdən biri: «Tiflis Qalalı sevmişəm» – deyir [262, s. 61]; əzəl-başdan azərbaycanlıların yığcam məskəni olmuş bu yerlər indi də Qala məhəlləsi adlanır və buralarda saz da, söz də həmişə xüsusi mövqeyiylə seçilmişdi.

Dövrünün tanınmış sənətkarı Salikin Tiflis şairləri Rizvanı, Sadiqi, Kazımı görkəmli şairlərlə bir cərgədə tərifləməsi, onların şirin kəlamını layiqincə dəyərləndirməsi, adlarını müqəddəs tutması göstərir ki, onlar da dövrün qabiliyyətli söz sənətkarları olmuşlar. Onların timsallarında da Borçalı–Tiflis ədəbi mühitinə hələ o vaxtlarkı canlanma səviyyəsini müşahidə edirik.

Borçalıda Vaqif məktəbinin daha bir təmsilçisi Yadigaroglu Sadiq olmuşdur.

Məhəmməd Sadiq bəy Sadiqin şəxsiyyəti yönündə araşdırmalarımız göstərir ki, o, Borçalının Yadigaroglular nəslindən Mustafa bəyin oğlu olub, Gürcüstan şahı İkinci İraklinin sarayında vəzir rütbəsinə qədər yüksəlmişdi.

Abbasqulu ağa Bakıxanov «Gülüstan-i İrəm» əsərində bu münasibətlə yazmışdı: «İrakli xan Sadiq bəy Yadigaroglunu səfir sifətiylə Fətəli xanın yanına göndərdi... Səfir Sadiq bəy Nuxada xanın hüsuruna gəlib, hədsiz lütf və mərhəmətə nail oldu» [272, s. 53]. İrakli Sadiq bəyə, onun oğulları Ağacana, Mustafaya, Allahverdiyə Tiflisdə Meydan məhəlləsində məscid yanında beş dükan bağışlamışdı; Lorudakı Ağaoğlu kəndi də ona verilmişdi, Sadiq bəy orada öz rəncbərlərini yerləşdirmişdi; yüzilin son qərinasında onun böyük oğlu Ağacan Baydar sultanı olmuş, öz eli ilə oradakı Çələbili obasına köçmüşdü. Sadığın oğlu Allahverdi xanəndə, müğənni kimi məşhurlaşmışdı, İrakli sarayında saz, tar çalıb oxuyurmuş. Ağa Məhəmməd xan Qacar Tiflisi odlara qalayanda Gürcülər tərəfdən şücaət göstərmiş Borçalı mərd süvarlarının fərmandehi Sadiq bəy olub, bunun müqabilində şah imtiyaznaməsiylə Sınıq körpü ətrafı kəndləri əhalisiylə birlikdə Sadiq bəyə varidat verilmişdi... O, ciddi

ictimai-diplomatik vəzifələr yerinə yetirmiş, Nuxaya xanın hüzuruna səfir sifətiylə getmişdi, İrəvan hakimi Məhəmməd xanın Rus dövlətinə məktubunu çatdırmışdı. Qafqaz canişininin fərmanıyla Borçalının aran elləri Loru dərəsinə qədər Sadıq bəyin ixtiyarında olub [272, s. 53, 54, 75]. O, 18-ci yüzilin ortalarında doğulub, təxminən 70 il ömür sürüb.

Arxiv sənədləri təsdiqləyir ki, Məhəmməd Sadıq bəy şair, tarixçi, xəttat olmuş, ana dilindən əlavə Ərəb, Fars dillərini, Gürcü dilini də mükəmməl bilmişdir. Dediklərimizi Salikin onu məşhur şairlərlə bir sırada yüksək dəyərləndirməsi, «ismi övliya» (adı müqəddəs) adlandırması [217, s. 271], habelə Mirzə Mehdi Astrabadinin tarixi əsərini gözəl xətlə tərtib etməsi də [50-g] aşkarca təsdiqləyir.

Bir məqamı qeyd edək ki, Hüseyn əfəndi Qaibzadənin məcmuəsində Kazım ağa Salikin öncə qeyd etdiyimiz mənzuməsi belə qeydlə verilmişdi: «Tiflisli Sadıq bəyə təərrüz babındadır» [55, c. 2, s. 46]. «Təərrüz» Ərəbcə təcavüz etmə, hücum etmə, sataşma, öcəşmə anlamındadır [47, s. 210] və deməli, birincisi, Yadigaroglu Sadıqın bu səpgidə şeiri olmuş, Salik öz qəzəlini ona müqabil cavab kimi yazmışdı, ikincisi, Salik Tiflisdə yaşamış Rizvanla, Kazımla bərabər Sadıqı da tanımışdı.

Sadıqın avtonimi tam belədir: Məhəmməd Sadıq bəy Yadigaroglu Tiflisi Sadıq. Burada Məhəmməd Sadıq – adı, bəy – titulu, Yadigaroglu – soyadı, Tiflisi – nisbəsi, Sadıq – şairlik təxəllüsüdür.

Sadıqın poetik yaradıcılığında klassik şeirlə saz şeiri tərzı üzvi təmasdadır.

Bir fakta da aydınlıq gətirmək istəyirik. S. M. Mümtaz «El şairləri» toplusunda «Əğyari, gəl ey dust, kənar et, səni tari» misrasıyla başlayan cığalı müxəmməsin müəllifini «Tiflisli Mirzə Sadıq» göstərmişdi [112, c. 1, s. 58–59].

Şeir öz lirizmi, orijinallığıyla seçilir:

Əğyari, gəl ey dust, kənar et, səni tari,
Bir rəsmi-pəsəndidə şiar et, səni tari,
Bir yanıma lütf ilə güzar et, səni tari,
Bir ləhzə kənarimdə qərar et, səni tari.

Bir munisi zarəm,
 Dil xəstə fükarəm,
 Bisəbrü-qərarəm,
 Mən aşiqi-zarəm,
 Fikri-dili bu aşiqi-zar et səni tari.
 Möhrədə Sadiq təxəllüsü durur:
 Əlqissə mənəm Sadiqi-dil xəstəyi-bimar.

Bu cığalı müxəmməsin Sadiqə, yoxsa Zakirə məxsusluğu xeyli mübahisə doğurur. Əzizə Cəfərzadə bu xüsusda belə fikirdədir: «Gah da bu müxəmməsi Sadiq təxəllüslü Mirzə Sadıqın adına çıxırlar, sonuncu iddianın heç bir elmi əsası yoxdur, çünki əlyazmalarında həm sərlövhədə «müxəmməsi-Zakir» sözləri yazılmışdır, həm də möhrədə (məqtədə) şairin təxəllüsü aydın göstərilmişdir» [86, s. 35–36]. Özü də elmi ədəbiyyatda bu şeir Nuxalı Molla Qasım Zakirə aid edilir [236, s. 65]. Bakıdakı əlyazmalar institutunda bu şeirin yazıldığı cüngdə, həqiqətən, müəllif Zakir qeyd olunmuşdur [50-a, cüng 23]. Hüseyn əfəndi Qaibzadənin toplusunda da bu şeirin möhrəsində Zakir təxəllüsü işlənmişdir [55, c. 3, s. 53–55]. Müxəmməsin müəllifi dəqiq müəyyən deyilsə də, bu faktın özü S. M. Mümtazın timsalında ədəbi ictimaiyyətin Yadigaroglu Sadiqi şair qəbul etdiyinə sübutdur.

Sadiq təxəllüslü şairin şeirləri Azərbaycan əlyazmalar institutundakı bir cüngdə də [50-a, cüng 9] var, ancaq bu şeirlərin Tiflisli Sadiqin olduğunu deyə bilmirik.

Yadigaroglu Sadiqin bir şeirinə Ziya Borçalı cüng-bayazında rast gəlirik. «Gərək» rədifli bu gözəlləmədə [51-ə, s. 98b] [273, s. 340] müəllif gözəlin vəsfinə belə başlayır:

Şibəhin, şahbazın mədhin eyləyən,
 Bilirsən gözəldə nə nişan gərək,
 Yavru kəklik kimi oxuyub gülən,
 Gözəllər içində aşıyan gərək.

Sadiq gözəllərin nişan-mizanları meyarında Vaqiflə həmrəydir. Vaqif Açıqbaş (Gürcüstan) dilbərini vəsf edərkən: «Şirin danışılan xoş gülən gərək» – dediyi kimi, Sadiq də gözəli oxuyub gülməyi ilə

yavru kəkliyə bənzədir. Vaqif gözəlin əndamını ayinə, qəddi mütədil, «siyah zülfü qamətinə tən gərək» hesab etdiyi sayaq, Sadiqin də zövqüncə, gərək gözəlin «sərvə nisbət ola qaməti, boyu, huri təkəi ola xilqəti», gözəlin danışıqı da xoş olmalı, ağzından bal tək şirin sözlər tökülməlidir.

Şeirdə ismətli, həyalı el sənəmlərinin poetik tablosu yaradılır:

Zülfü süsən-sünbül, sinəsi ağ gül,
Xətti-xalı bir-birinə müqabil,
Bir məhbub şirin dil, hüsn içrə qabil,
Lətifi-şeydayi-hazəran gərək.

Xətti-xalı bir-birini tamamlayan, şirin dilli gözəl şairin öz ellisidir:

Cəm ola düstürdə aqılı sərdə,
Açılmamış üzde hicabi-pərdə,
Böylə gözəl olsa bizim bu yerdə,
Hərdənbir Sadiqə o mehman gərək.

Məzmunlu şeirlər müəllifi Yadigaroglu Sadiq, həqiqətən, dövrün adıbəlli şairlərindən olmuş və onun yaradıcılığı Borçalı ədəbi mühitinin (o sıradan bu arealın Tiflis budağının) diqqətəlayiq hadisəsi kimi qiymətini almalıdır.

Beləliklə, 17–18-ci yüzillərdə və 18-ci əsrlə 19-cu əsrin aşırımında Borçalıda klassik şeirin və xalq-el şeirinin tənəsübü yaradıcı şəxslərin tənəsübündə öz əksini belə tapır: Tarixi xronologiya üzrə izləyərək [bu monoqrafiyaya əlavə], görürük ki, həmin dövrdə Borçalıda poetik yaradıcılıq təmsilçilərindən şair statuslu 10 nəfər, el şairi statuslu 7 nəfər, yaradıcı aşiq statuslu 1 nəfər qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, bu kateqoriyada sırf şair statuslular qismən çoxluq təşkil etmişdilər (55,5 %). Şairlərin bəzilərinin yaradıcılıqları klassik şeir nümunələrindən ibarət olmuşdu (Rizvan, Kazım, Bağır, Sadiq), bəzilərinin yaradıcılıqlarında isə, bu iki poetik üslub qoşa davamlanmışdı (Seyid Əhməd oğlu, Aşır, Piri, Cəla, Polad, Zabit, Vəli əfəndi), el şairlərinin və yaradıcı aşıqların irslərində tam halda xalq-el şeiri nümunələri cəmlənmişdi (Ömər, Aşır, Məmməd-xəlil, Qul Allahqulu, Leyli xanım, Polad, Qasım ağa, Güllər Alı,

Fatma Alı qızı). Buradan həmçinin aşkarlanır ki, daha çox klassik şeirə şəhərdə, hər iki üsluba həm şəhərdə, həm də kənddə, sırf el şeirinə kənddə-obada yaşayıb-yaradanlar meyl göstərmişdilər.

19-cu əsrin əvvəlindən etibarən burada xalq-el şeiri üstünlüyü tam ələ almağa başlamışdı.

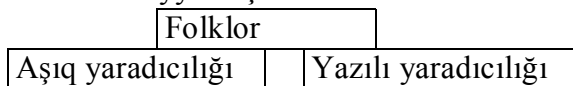
2.1.2. Xalq-el şeirinin normativləşməsi

Borçalıda xalq-el şeiri üslubunun geniş pərvərişində ictimai-tarixi, coğrafi durumun rolu vurğulanmalıdır. Borçalı–Qarayazı Qarapapaqları el-elat adət-ənənələrinə daha dərin köklərlə bağlı olduqlarına görə burada aşiq sənəti, el şeiri daha geniş yayılmış, bir məktəb kimi qəliblənmiş, burada ədəbiyyatın, mədəniyyətin ön cinahını təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, aşiq yaradıcılığı sırf folklor hadisəsi olmadığı kimi, tam yazılı ədəbiyyatın funksional tərkib hissəsi də ola bilmir. Çünki o, folklordan qidalandığı, folklor kimi şifahi yayıldığı kimi, müəlliflərinin bəlli olması, dil-üslub semantikasi və başqa koordinatları etibarilə həm də, daha çox yazılı ədəbi-poetik prosesə qaynayıb qarışır.

Aşiq poeziyasını xalq yaradıcılığıyla yazılı ədəbiyyat arasında keçid, körpü hesab edənlər, əlbəttə, haqlıdırlar. Çünki o, kökü-rişə-ləriylə xalq ilhamından su içir, budaqları, qol-qanadıyla yazılı ədəbiyyata qovuşur... Bu, Borçalı ədəbi mühiti timsalında da belədir.

Borçalı ədəbi sistemində üç yaradıcılıq layının üzvi əlaqəsinin diaxron sxemi belə müəyyənləşir:

Hər üç ədəbi yaradıcılıq yönünün fasiləsizliyi, bir-birilə üzvi funksional təsir əlaqəsinə malik olması Borçalı ədəbi mühiti timsalında daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Belə ki, Borçalıda aşiq ilə el şairi, aşiq ilə yazılı ədəbiyyat təmsilçisi arasında ciddi hədd qoymaq mümkün də olmur. Əslində, Borçalıda yazılı ədəbiyyatı da yaşadanlar çox halda el şairləri, yaradıcı, ustad aşıqlar olmuşlar.

16-cı yüzildən, xüsusilə də 17-ci yüzildən başlayaraq Qarabağdan Borçalıya qədərki məkanda yazılı ədəbiyyatın şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında formalaşdığını, bu ədəbiyyatın həmişə bilavasitə yaddaş ədəbiyyatına dayandığını, ümumi Azərbaycan ədəbiyyatına və hətta Gürcü, erməni ədəbiyyatlarına da güclü təsir göstərdiyini vurğulamış ədəbiyyatşünas Lalə Əliyevanın belə qənaəti də məntiqli, sərrast görünür: «Qarabağ, Gəncə–Borçalı zonasında demokratik, nəticə etibarilə milli ədəbiyyatın meydana çıxıb biçimlənməsini zona əhalisinin etno-genetik saflığı, ən qədim zamanlardan başlayaraq Türk epos təfəkkürünü öz tarixi tipoloji müəyyənliyində mühafizə etmələri ilə də bağlamaq mümkündür» [135, s. 16]. Müəllif bu fikrində də tam haqlıdır ki, folklor üslubu inqilabi bir sürətlə irəli çıxmağa və nəinki şifahi xalq ədəbiyyatını, hətta yazılı milli ədəbiyyatı da yönləndirməyə məhz qərbdən, yəni Gəncə–Borçalı bölgəsindən başlamışdır.

Aşıqlıq sırf milli sənətdir. Borçalıya da haqlı olaraq sazın beşiyi, ozanların ana vətəni, qoşmaların, gəraylıların, bayatıların qaynar bulağı deyirik. Çünki bu mahal saray təsirindən uzaq olmuş, bu elatın mənəvi zövqünü aşiq oxşamış, saz sənəti bu yurdda coşmuş, öz məcrasından çıxmamış, məhvərindən qopmamış, ilkinliyini, saflığını qoruyub saxlamışdır. «Tərəkəmə» el rəqs havası, «Başkeçid Gözəlləməsi», «Borçalı Dübeytisi», «Borçalı Gövhərisi», «Borçalı Gözəlləməsi», «Borçalı İbrahimisi», «Borçalı Qaytarması», «Borçalı Mansırısı», «Borçalı Sultanısı», «Borçalı Urfanısı», «Borçalı Yurdyeri», «Borçalı Zarıncısı», «Dastanı», «Əhmədi-Kərəm», «Faxralı Dilqəmis» («Doşanquloğlu»), «Faxralı Muxəmməsi», «Gülabı», «Məmmədbağırı», «Sürütmə Koroğlu», «Tərsə gəraylı»... saz havaları Borçalıda yaranmışdır. Aşıq Nurəddin Qasımlının dediyi kimi, «bu havaları oxumağın da qaydası var, səsin yağlılığı gərək ola, təbii axarı gərək ola» [66, 1999 # 3, s. 5].

«Borçalı aşiq məktəbi öz uzunömürlülüüyü, orijinallığı, çalar və dəst-xəttiylə seçilir» – bu sözlər Əflatun Saraçlınındır. Bu məktəbin uzunömürlülüüyünü, dəst-xətt özünəxaslığını şərtləndirən ilkin amil onun saflığıdır. Borçalı əsilli başqa bir tanınmış ədəbiyyatşünas-

tənqidçi Arif Əmrəhoğlunun vurğuladığı kimi, «saz-söz pərəstişkarlarına yaxşı məlumdur ki, sazın da, el məclisi aparmağın da ən qədim formasını saf yaşadanlar Borçalı sənətkarları olmuşlar» [146, 1985 # 60, s. 4].

Aşıqşünas Mürsəl Həkimov aşıq sənətinin coğrafi ərazi əhatəsinə görə ən qədimdən geniş yayılmış məskənlər arasında Qarayazı, Borçalı, Başkeçid, Tiflis və Tiflis ətrafını da göstərir [176, s. 22]. Sənətsünas İlqar İmamverdiyev də Borçalı saz məktəbini ən qüdrətli məktəb kimi dəyərləndirir [188, s. 63]. Saz sənətinin mütəxəssislərindən Azad Ozan Azərbaycan aşıq məktəbləri arasında ilk olaraq Borçalı məktəbini qeyd edir, bu məktəbin özümlü ənənələriylə seçildiyini bildirir [205]. Aşıq sənətinin mütəxəssisi Məhərrəm Qasımlı tarixən formalaşmış Azərbaycan aşıq mühitləri arasında Gəncəbasar (Gəncə–Qazax) mühitindən sonra Borçalı (Borçalı–Başkeçid–Qarayazı) mühitini qeyd edir və belə bir fikir irəli sürür: «Borçalı aşıq məktəbi təşəkkül tərzinə görə Azərbaycan aşıqlığının təkcə kökənli tipində daha çox aşıqlaşmış ozanlar qanadına daxildir... Əslində Borçalı aşıqlarının təkcə saz ifaçılar olmağı da onların ozan ənənəsinə söykəndiyini göstərir» [234, s. 209].

Borçalı saz məktəbi əsas, öncül məktəblərimizdən sayılır, onun özünəxaslığı qəbul edilir, bu özəllik ağır, saf ifa üslubu, əzəli havacat repertuarı, tərəvətli saz qoşquları, düzgüləri ilə səciyyəlidir.

Hələ Şah İsmayılın sarayında Borçalı əsilli qadın aşığın həzin nəğmələr oxuduğu barədə soraqlar var [272, s. 32, 37].

Bu önəmli faktı tarixi mövzulardakı romanlarıyla sevilən Fərman Kərimzadə bədii boyalarla təsvir etmişdir. Şah İsmayılın sarayındakı Borçalıdan həmin kənizin adı Səkinədir. Bu sözlü-nəğməli qadın həmişə daş hücrədə cürə saz çala-çala yurdu Borçalı çökəyinin bağlı qapılarından qəmli-qəmli əhvalatlar danışarmış. Səkinə xalanın sazı-sözü ona sarayda yaxşıca hörmət-izzət qazandırarmış, onu sarayda bəzəndirər, saz çaldırıb oxutdurlarmış. Xəstələnən vaxtlar, rəngi zəfərana döənən vaxtlar ona vətəni Borçalıyı xatırladırlar:

– Səkinə xala, biri vardı, biri yoxdu, bir Borçalı eli vardı. O elin

qırx gözəl qızı seyrə çıxmışdı...

– Borçalı?.. Hansı Borçalı...

– Səkinə xalanın vətəni Borçalı...

Dinmədi. Gözləri dəyişdi, birdən kirpiklərindən yaş axmağa başladı. Elə zülüm-zülüm ağladı ki...

– Sağalacaq, Səkinə xala mütləq sağalacaq...

Onu saz sağaltmalıydı. Sazın simi qırılanda Səkinənin gözləri yumulur. Ölüm ayağında Şah İsmayıl ona saz çalır [207, s. 255].

Borçalı Aşıq Səkinənin ünlü şəxsiyyətimiz Şah İsmayilla bərabər anılması, onun sarayında Borçalı sazını, havacatlarını yaşatması faktının özü, əlbəttə, önəmli faktdır.

Bunun müqabilində arxivlər, sinə dəftərləri orta yüzillərin başqa sənətkarlarımızdan bizə poetik inci çələngi çatdırır.

Borçalı sənət stixiyasının şah damarı milli aşılıq ənənəsidir və bu gələnin nəfəsi aşılıq ifadəliliyi, bəstəçiliyi, poetik irsidir, ona köklənən xalq-el şeiridir.

Borçalı–Qarayazı Qarapapaqları arasında elat ədəbi gələninin pərvərişilə bağlı burada dastan janrı daha geniş yayılmışdı. Bu səbəbdən də xalq-el şeiri janrlarının ayrı-ayrı tipləri, o sıradan ustadnamələr çox yaranmışdı. O dövrün saz poeziyasının önəmli təmsilçilərindən Qul Allahqulu ustadnamələr ustası kimi bu mühitdə özünəxas yer tutmuşdu.

Mütəxəssislər (Əflatun Saraçlı, Elxan Məmmədli, Azad Ozan, Sədnik Paşayev, Valeh Hacıyev, Qəşəm Vəliyev, Şahbaz Şamioğlu, Məmməd Sarvan, Tinatin Məmmədova vb) onu qeyd-şərtsiz olaraq Borçalı ədəbi mühitinə daxil etmişlər.

Araşdırmalarımıza görə, Qul Allahqulu Başkeçidin Qarabulaq elində, Borçalının mərkəz qismindəki Meçidli-Görərx elində yaşamış, sonralar Soğanlıq kəndinə köçmüş Qocaöyü (Allahverdilər) nəslindən olmuşdur [105-ğ, s. 1a].

Allahqulunun günümüzə öyüdləməsi gəlib çatmışdır. Bu, dastanlarda ustadnamə yerində oxuna-oxuna qorunan «Qaldı» şeiridir.

Sədnik Paşayevin yazdığı kimi, ustadlardan Qul Allahqulunun və başqa yaradıcı sənətkarların ədəbi irsindən ancaq bir neçə

ustadnamə qalib, deməli, «ustadların şeirlərinin ustadnamə yerində deyilməsi həm də onların ədəbi irslərinin, heç olmasa, bir qisminin itib-batmaqdan qorunmasına kömək etmişdir» [325, s. 13].

Allahqulunun həmin şeirini 1926-cı ildə Qazaxda Aşıq Abbas «Qasım» dastanında ustadnamə yerində söyləmişdi və bunu əsil-nəsli vaxtilə Borçalıdan İrana – Urmiyəyə, Sulduza köçmüş Qarapapaqlardan olan məşhur alim, folklor toplayıcısı Hümət Əlizadə otuzuncu illərdə kitablarına daxil etmişdi [34, s. 387]. Ustad öyüdü sonralar «Aşıq Qərib və Şahsənəm», «Aşıq Alının Türkiyə səfəri» dastanlarının ustadnaməsi olaraq söylənmişdi [141, s. 341]. Bu şeir sonralar toplularda, jurnallarda, mətbuatda da yayınlanmış və adı çox vaxt səhv olaraq «Getdi» verilmişdi [32, 1983 # 3, s. 119].

Şeir bədiilik incisidir. Şair ustad sənətkarı belə dəyərləndirir:

Könül, qulluq eylə kamil ustada,
Ustad görməyənin işi xam qaldı,
Neçə danəndələr getdi dünyadan,
Yerində bir neçə ağı kam qaldı.
Nanəcib heç kimə ənam eyləməz,
Təkəbbür kimsəyə salam eyləməz,
İnsan bu dünyanı tamam eyləməz,
Çoxları cəhd etdi, natamam qaldı.

Şairin söz amanatı bizi düşünməyə sövq edir:

Ərəb at üstündə durdum deyənlər,
Asdım, kəsdim, yıxdım, vurdum deyənlər,
Dünyaya əmlakım, yurdum deyənlər,
Onlar da köçdülər, quru dam qaldı.

Şairin fikrincə, həyatın siqləti xeyirxah əməllərdədir:

Bivəfaya dedim: dur, məndən üzül,
Naməhrəmə baxma, gözlərim, süzül,
Nuh da əmr eylədi min doqquz yüz il,
Elə bil bir günüz, bir axşam qaldı.

Şeirdə poetik dünyaduyumu dolğundur. Burada «gündüz» sözünün «günüz» biçimində deyilişi də maraqlıdır. Borçalıda bu gün də məhz «günüz» deyirlər.

Qoşmanın möhürbəndi xüsusilə məntiqlidir. Burada forma qəlibi də bitkindir, qafiyələr cinaslardan qurulmuşdur:

Qul Allahquluyam, ay nəsim eylə,
Şəcərdən baş verib, ay nəsim eylə,
İsgəndər mülküdür, ayna sim eylə,
Nə Cəmşid padişah, nə də cam qaldı.

Sözün estetik çox anlamlılığı qabarıqdır. Burada Nuh, İsgəndər, Cəmşidin camı kimi tarixi, dini-əsətiri rəmzlər, obrazlar dünyanı dərk etmə üsulu olaraq dəyərləndirilməlidir, bu, şairin özündən əvvəlki ənənələrə bələdliyinə də dəlalət edir.

Ustadnamə məzmun tutumu, bədii siqləti, tərbiyəvi önəmiylə Dədə Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın ustadnamələriylə bərabər səviyyədədir və Borçalı Qul Allahqulu özü də bu kamil ustadlarla bir cərgədə durmağa layiqdir.

Mahalın el sənətkarlarından biri Baydar elindən Leyli xanım olmuşdur. Onun yaradıcılığı həsrətin poetik ifadəsiylə maraq doğurur.

18-ci yüzildə ictimai-siyasi durum kəskinləşən zaman Dağıstan ləzgiləri bir neçə dəfə Borçalı–Qarayazı səmtlərdə soyğunçuluq törətmişdilər və bu basqınlardan ən dəhşətlisi 1785-ci ildə olmuşdu.

Dağıstandan Nürsəl xanın qardaşı, Vidadinin «külli ləşkər sərvəri» [46, c. 6, s. 396] deyə öydüyü Umma xanın qoşunu bu yerlərə həmlə etmişdi. Gürcü salnaməçisi Papuna bu hadisəni belə xatırlamışdı: «El dağdan təzə enmişdi. Ləzgi qoşunu beş qismə bölündü. Bir hissə Ağcaqalaya getdi. Hünzax hakimi özü Baydara gəldi, Baydar qalasına yaxınlaşdı. Baydar sultanının oğulları içəridəydilər. Qaladan tüfəng atəşi başladı, çoxlu ləzgi qırıldı, qalanı da möhkəm qorudular. Elə mərdliklə vuruşdular ki, yüz, iki yüz adam da belə bacarmazdı. Axşam Hünzax hakimi buradan əlini üzüb, Borçalı tərəfə getdi. Ləzgi qoşunu Dəmirçihasanlı obalarını və Dəvəd boyundakı Borçalı kəndlərini, Bolnis tərəfləri taladı» [272, s. 42–43]. Ləzgilər gümüş yataqlarını qarət etmiş, xeyli qənimət ələ keçirmiş, çoxlu əsir götürmüşdülər.

Baydarlı Əziz bəyin şair qızı Leylini Dağıstana Novruz bəyə peşkəş göndərmişdilər. O, qəmli həsrət şeirləri söyləmişdi.

Leyli xanımın Gürcüstan əsilli olduğunu vurğulamış Əzizə Cəfərzadə onun şeirlər qoşduğunu, haqqında kiçik bir dastan da yarandığını bildirmişdir [56, c. 2, s. 164].

Leyli Əziz bəy qızının qoşquları [112, c. 1, s. 252] [118, 1976 # 44, s. 4] [56, c. 2, s. 164, 263] onun barəsində səmimi dərd əhli, söz əhli kimi danışmağa əsas verir.

Onun ən məşhur deyimi «Dəyməyin» rədifli qoşmadır:

Leyliyəm, dilimdən çəkilləm dara,
Bilmirəm, özüm də gedirəm hara,
Atam Əziz bəydi, qardaşım Qara,
Başı beyvaxt qaralıyam, dəyməyin!

Qürbətə ilanlar yurdu deyən müəllifin qorxusu budur ki, ədavət yolundakı daxili çəkişmələr anaları balalardan ayırar. Qoşmada taledən giley belə izhar edilir:

Qızım, gənə yatıb Leylinin baxtı,
Yorulub iqbali, çönübdü taxtı,
Bu yazıq ananın qocalan vaxtı,
Yasında geyinər qaralar bir gün.

Beləcə, Borçalılıların ürcəh olduqları sürgünlük, qəriblik taleyi onların dərdli-ələmli könül simlərini coşdurmuşdu.

18-ci yüzildə yaşamış el şairi Faxralı Poladın da təsirli şeirlərindən parçalar gəlib çatmışdır [140, s. 27]. O, şəyirdinə kəm baxan ustadları tənbehləyir, belələrini əsl ustad saymağın mümkün olmadığını bildirir.

Borçalı ədəbi mühitinin üzvlərindən Aşır, Məmmədxəlil, Bağır, Zabit, Sadiq, Cəla, Rizvan, Kazım və başqalarının irslərində klassik poeziya üslubuylə xalq şeiri üslubu vəhdətdədirsə, Qul Allah-qulunun, Leyli Əziz bəy qızının, Fatma Alı qızının yaradıcılıqlarında sırf xalq-el şeiri üslubu hakimdir. Və bununla da, Borçalı ədəbi mühitində xalq şeiri gələcəyinə söykənən keyfiyyət dərəcəsinin biçimləndiyini müşahidə edirik. Bütün bunlar 18-ci yüzildə milli poetik təfəkkürümüzdəki ənənələrin Borçalıda yayımına, davamına gətirib-çıxaran, orta yüzillərdə Borçalı ədəbi mühitinin səviyyəsini şərtləndirən amillərdir.

«Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»də Borçalının Ağcaqala nahiyyəsində Aşıqlı camaatı, Axstav nahiyyəsində Aşıq kəndi də qeydə alınıb [378, s. 169, 230]. Bu, Borçalıda aşığın xüsusi bir zümrə kimi seçildiyinin və hansısa el aşığının şərəfinə bu obanın belə adlandırıldığıнын sorağıdır.

Borçalının ağır ellərində neçə-neçə belə aşıqlar, şairlər mahalın saz-söz ovqatını yüksəltmiş, mənəvi-estetik ehtiyacı ödəmişdilər.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Arif Əmrahoğlu yazır: «Şair Nəbi Miskin, Xındı Məmməd, Aşıq Əmrah, Aşıq Hüseyn Saraçlı, Aşıq Kamandar kimi ustad sənətkarlar ulu sələflərinin yalnız ifaçılıq yox, həm də yaradıcılıq ənənələrini ləyaqətlə davam və inkişaf etdirən sənətkarlardır. Bu günkü Azərbaycan aşıq sənətinin nə ifaçılıq, nə də yaradıcılıq mənzərəsini onların sazı və sözü olmadan tam, bütövlükdə təsəvvür etmək mümkün deyil» [146, 1985 # 60, s. 4]. Bu sözləri ümumən Borçalının ədəbi simalarının hamısı haqqında deyə bilərik. Borçalı sənətkarları milli saz sənəti xəzinəmizi məhz özünəxas yaradıcılıq irsləriylə zینətləndirmişlər. Borçalılılar təbiətən saza-sözə bağlıdrlar, ona görə bu ədəbi məkanda saz ovqatında yaranan lirika həmişə inkişafda olmuşdur. Borçalı ədəbi mühitinin 19-cu yüzili və 20-ci yüzilin ilk iki on ilini əhatələyən dönmində də burada lirik poeziyanın geniş şəbəkədə, çeşidli biçimlərdə, önəmli mövzularda zənginləşdiyini müşahidə edirik.

Həmin dövrdə Borçalıda 116 nəfər poeziya təmsilçisindən şair 36 nəfər, el şairi 61 nəfər, yaradıcı aşıq 19 nəfər qeydə alınmışdır. Deməli, əvvəlki çağlarla müqayisədə xalq-el şeiri yaradıcılarının xüsusi çəkisi xeyli artmışdı.

Burada lirika yenə də xalq-el şeiri axarında inkişaf etmiş, onun klassik, satirik üslublarda da müəyyən uğurları olmuşdu.

Xalq şeirinin öncüllüyü mühitin tarixi-ictimai mədəni durumuyla, burada sözə, saza tapınma dərəcəsidəki sevgilərlə, meyllə şərtlənmişdi.

Belə gurluğun təsdiqini bu çevrədə saz-söz əhlinin sayca çoxluğunda və onların bədii yaradıcılıqlarının keyfiyyətə genişliyində, kamilliyində axtarmalıyıq.

2.1.3. Poetik-sənət ocaqları xəritəsi

Əlbəttə, mühitin hissələri rolunu oynamış ədəbi ocaqlar daha çox ortaq, müştərək parametrlərlə səciyyələnmişdilər. Bununla belə, müəyyən seçimli ştrixlər, fərqlər də nəzərə çarpmışdı. Ona görə də Borçalıdakı poetik-sənət çevrələrinin hər biri barədə söhbət açılması onların fərdi səciyyəsinə və mühitin ümumi ədəbi xəritəsini müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətli materiallar verir.

Tarixi Borçalı mahalı vaxtilə ondan qoparılmış ərazilər də nəzərə alınmaqla şərti olaraq aşağıdakı bölgələrdən ibarət hesab olunur:

- a) Aran-Borçalı – Sarvan, Kürüstü tərəflər;
- b) Bağ-Borçalı – Bolus yörələri;
- c) Yaylaq-Borçalı – Başkeçid, Ərcivan yaylaqları;
- ç) Dağ-Borçalı – Loru, Pənbək yurd yerləri.

Və əlavə olaraq da Qarayazı, Qaraçöp, Ahısqa səmtlərində azərbaycanlılar elliklə yaşayıb, etnik birlik, sənət vəhdəti yaratmışlar.

O çağlarda Borçalıda lirik poeziyanın bu çevrələrdə yayılıb inkişaf etməsi dinamikasını ədəbi simalar, onların yaradıcılıq irsləri timsalında izləyə bilərik.

Beləcə, Borçalı mahalının, habelə Qarayazının, Qaraçöpün, Muxranın, Ahısqa'nın hər obasından saz avazı eşidilmişdi, hər kəndin, hər elin saz-söz xiridarı, hər ağanın, hər bəyin xüsusi aşığı olmuşdu. Daha qüdrətli saz-söz sərrafları bütün mahalın sevimlisinə çevrilmişdilər.

Kürüstü, yaxud Dəmirçihasanlı səmtləri (indiki Keşəli, Kürüstü-Kəpənəkçi, Ambarlı, Kosalı kəndləri) mahalın ictimai-iqtisadi, eləcə də mədəni-ədəbi baxımlardan aktiv bölgələrindən sayılır.

Hələ 19-cu yüzilin ortalarında Tiflisdə yaşamış məşhur Rus şairi Yakov Polonski Dəmirçihasanlı nahiyyəsində gördüklərini «Кавказъ» (Kavkaz) qəzeti səhifələrində belə təsvir etmişdi: «Bir kərə iki il bundan əvvəl Tiflisdən 40 verst aralıdakı Dəmirçihasanlı kəndində isti bir gündə çayxananın talvarı altında dayandım, yapıncımı soyundum, at üstündə gəzmək yorduğuna görə məni mürgü basdı; birdən çonqur (saz) səsi, nəhayət, yanıqlı mahnı səsi eşitdim, sonra

bu səs fəryada döndü, məcbur elədi başımı qaldırım: on addım məndən aralıda həmin talvarın altında üç qoca yerə səvərmişdi və onların önündə daşın üstündə cavan aşiq oturub, metal simlərdə əl gəzdirdirdi. Qocalıb əldən düşmüş bu dinləyicilərin sifətlərinin ifadəsini heç vaxt unutmaram, elə bil onlar yuxuya getmişdilər, ancaq kirpiklərini qaldırmadan mənə göz gəzdirdirdilər, mənim də onlar kimi bu aşığa, belə şirin mahnılara qulaq asmaqdan həzz alıb-almadığıma əmin olmaq istəyirdilər» [155-d, 1851 # 1, s. 3]. Təəssüf ki, şirin-şirin çalılıb-oxuyan bu Borçalı sənətkarının adı xatırlanmayıb; ancaq təsvirdən belə aydın olur ki, onun həzin çalğısı da, yanıqlı oxumaları da şair qonağa xoş təsir bağışlayıbmış*.

Dəmirçihasanlı bölgəsində ən aktiv ədəbi çevrə kimi Kosalı elatı seçilmişdi. İndi bu elat Birinci-Kosalı, İkinci-Kosalı, Qarayazı-Kosalı kəndlərinə bölünməsinə baxmayaraq, onların kökü birdir. Zabit (18-ci əsr), Əfəndiöyü nəslindən Vəli əfəndi (18–19-cu əsrlər), Nəbi əfəndi (19-cu əsr), Mirzə Mehdi Vəlizadə (20-ci əsr), habelə Mayıl Usub oğlu (20-ci əsr), Sədi Bəy Arif (Müftüzadə) (20-ci əsr) bu kənddəndirlər*.

Vaxtilə Baydar sultanlığı olaraq tanınmış, Ehrəm (Xram) çayının aşağı axarı boyundakı Kürtlər, Baydar, Qaş-Muğanlı, Ləcbəddin kəndləri yaxınlığında Damğaçı adlı ticarət meydanı, Ləl bazarı olmuşdu. Bu əmil burada mədəniyyətin də inkişafına təkan vermişdi.

18-ci əsrin qadın şairi Baydarlı Leyli xanım Əziz bəy qızı mühiti həsrət şeirləriylə zینətləndirmişdi.

18–19-cu əsrlərdə Qaş-Muğanlı obasında yaşamış Qasım ağa el şeiri yaşadıcılarından olmuşdu; onun söz boğçasından yarpaqlar bəllidir.

* Qeyd: Y. P. Polonski Ahısqa tərəflərdə Pərvanə gölü yanında el aşığı Əli Əsgərin (Ələsgərin) mələhətli çalğısına, «Əsli–Kərəm»dən oxumalarına da valeh olmuşdu [155-d, 1851 # 1, s. 3].

* Qeyd: «Sazın Əmrah ucalığı da, Kamandar gözəlliyi də Kürüstündə yaranıb» [30, s. 5]. Bu elin ədəbi gələniyini Aşıq Alxan Qarayazılı, Aşıq Aslan Kosalı və başqaları davam etdirmişlər.

Qasım ağanın nəticə-kötücələrinin söyləmələrinə görə, o, kəndin özgə ağası Məhərrəmlə düşmənçiliyi səbəbindən yeddi ailə ilə birlikdə Qaş-Muğanlıdan köçüb, Sınıq körpü yaxınlığında Kirəc-Muğanlı kəndinin binasını qoymuşdu. Borçalıda ağsaqqal, eləcə də seyid əsilli kimi həmişə sözü keçən olmuşdu.

Ədəbiyyatşünas alim Abbas Kirəcli «Borçalı şairləri haqqında» məqaləsində [51-d] [146, 1990 # 113] [65, s. 38–41] Borçalının məşhur şairləri, aşığıları arasında ilk olaraq Qasım ağanın adını çəkmiş, onu Qasım bəy Zakirin müasiri kimi qələmə vermişdi.

Qasım ağa şirin təbli şair kimi hörmət-izzət qazanmış, bəda-hətən ürəyə yatımlı, saza uyarlı sözlər qoşmuşdu. Onun qızı Dürrə, nəvələri Mirzə Həsən, Hüseyn şair olmuşlar, nəticə-kötücələri arasında da şair təbliilər var.

Qasım ağanın yaradıcılığından bir gözəlləmə və bir satirik mənzumə üzədadır.

Onun «Məni» qoşması [401, s. 97] daha çox səciyyəvidir:

Ellər bilir, mən bir ocaq sonuyam,
Fələk bu günlərə qoyubdu məni,
Olan-qalan varım əlimdən gedib,
Sanasan, harami soyubdu məni.

Öz taleyinin ellərə yaxşı bəlli olduğunu göstərən, özünü «ocaq sonu» adlandırmaqla həyatının miskin keçdiyinə işarə edən şair sonra könlünü belə açır:

Təvəkkül eylədim adı gözələ,
Bəlkə bu tinətin axrı düzələ,
Dönə-dönə, müdəm, bundan əzələ,
Süxənvər dastanda yayıbdı məni.

Adı Gözəl, özü gözəl xatırlanandan sonra «Süxənvər dastanda yayıbdı məni» deyimindən belə çıxır ki, Qasım–Gözəl sevgi əhvalatı dillərdə əzbər olubmuş.

Tarixin ədalətsizliyindən gileyli şair pünhan aləmini möhür-bənddə belə açıqlayır:

Tərkin qılıb, şərbətimi içmişəm,
O fanidən bu faniyə köçmüşəm,

Mən Qasımam, vardan yoxa keçmişəm,
Görməsin dost-düşmən, ayıbdı, məni.

Bu qoşma, xüsusən son bənd Borçalı şairinin qoşqularının tərkidünyalıq ovqatıyla kökləndiyini büruzə verir.

Burada təsəvvüf simvolikası da müşahidə olunur, «vardan yoxa keçmək» fəna əleyhinə (fənafillah) çevrilmək kimi də anlaşıla bilər.

Bu çevrənin yetirmələri arasında Xəstə Namaz (Namaz Rəhim oğlu Səfərov) (1863–1936) önəmli yer tutur. O özü barədə belə qeyd etmişdi: «Bizə Səfəruşağı deyərlər, əslimiz Ləcbəddin kəndindəndir» [51-ç, s. 1].

Xəstə Namaz barədə əslən onun həmkəndlisi olan ədəbiyyatşünas Əlyar Qarabağlı Tiflisin «İşıq yol» qəzetində xüsusi məqalə dərc etdirmişdi [51-b, 1924 # 27] [57, c. 1, s. 137]. Abbas Kirəcli Ləcbəddinli Şair Namazı Borçalının çox məşhur söz əhlindən biri kimi dəyərləndirmişdi [51-d] [146, 1990 # 113] [65, s. 38].

Onun şeirlər dəftəri Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivində Əlyar Qarabağlının fondundadır [51-ç] və bu dəftərdən seçmə örnəkləri mətbuatda dərc etdirmişik [146, 2002 # 18, s. 3].

Borçalı çökəyinin aşağı (aran) səmti kimi tanınan kəndlərdə (Təkəli, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Qasımlı, Kirəc-Muğanlı, Sadaxlı, Saral) lirika yönündə coşğunluq baş vermişdi. Burada saza meyl artmış, saz ovqatında şeirlər yaranmış, öncül şairlərin yaradıcılıqlarında dünyəvilik motivləri güclənmişdi.

Təkəli Yadigaroglular nəslindən şair Bağır, şair Məhəmməd Sadiq klassik şeirlə xalq şeirini eyni tənəsübdə davam etdirmişdilər.

Quşçu Abbasəlinin, Ulaşlı Dollu Əbuzərin, Qaçaqanlı Ağacanın irsləri Borçalıda poetik yüksəlişin müəyyən pillələridir.

Quşçu Abbasəli Borçalının mahir söz əhlindən biri olmuşdur.

A. H. Kirəcli öz qiymətli tədqiqatında Borçalının əzəl çağlar məşhur şairləri, aşıqları cərgəsində Muğanlı Qasım ağadan sonra ikinci Abbasəlinin adını çəkərək belə yazmışdır: «Mustafa ağa Arifin müasiri olan şair Abbasəlinin Çıldırlı məşhur Aşıq Şenliklə deyışməsi və onun bağlanması özündən sonra el içində yayılmış, dastana çevrilmişdi» [51-d, s. 1] [146, 1990 # 113, s. 3] [65, s. 38].

Türk dünyasının böyük söz-fikir ustadı Şenlik Babanın qababına cəsarətlə çıxmış Quşçu Abbasəliyə şöhrəti onun misralarının yüksək şeirliyi qazandırmışdı.

Əbuzər (1856–1912) Borçalıda lirik şeiri yüksəltmiş şairdir.

Tədqiqatçıların, o cümlədən Azad Ozanın qiymətləndirdikləri kimi, Dollu Əbuzər dərin bilikli, şirin ləhcəli kamil ustad olmuşdu [241, 1993 # 1–2, s. 37].

O, otuz yaşında Dol mahalından Borçalıya gəlib, burada ailə qurmuşdu. Əslində, onun dədə-babası əzəldən Borçalıda yaşamışdılar və Əbuzər də öz doğma ata-baba yurduna qayıtmışdı. O, Borçalıda əvvəl Kəpənəkçidə, Qasımlıda, Qaçaqanda, sonra ömrünün axırına qədər Ulaşlıda yaşamışdı.

Əbuzərin sənətçi fəaliyyəti təxminən 1880–1890-cı illər Borçalı mühitində daha geniş vüsət almışdı.

Əbuzərin şeirlərinin, söz-söhbətinin az qismi aşıqların, şeir-sevərlərin hafizəsində, sinə dəftərində qorunmuşdur. Şairin irsindən qalan incilər, o sıradan bizim ev arxivimizdəki [105-d] şeirləri – bir gəraylısı («Qalacaqdır»), iki qoşması («Alov», «Dolandırır»), bir tənisi («Gözlər»), dörd divanisi («Bax», «Gərək», «Yüküm», «Əzəl») onun yaradıcılığı barədə fikir yürütməyə imkan yaradır.

Ədəbi Borçalıda məşhur şair Ağacanın (1886-cı il təvəllüdlü) xüsusi imici, mövqeyi olmuşdu.

«Elimizə-obamıza kimliyi həm yaxşı, həm də müəyyən anlamda az bəlli olan bu şairin özü də, yaradıcılığı da, şeirləri də bir növ xalq arasında nübara çevrilib» [146, 1990 # 114, s. 3]. O, Borçalıya qonşu Gümrüyə yaxın Şorayıl elatından gəlmiş, Borçalının Quşçu, Qaçaqan ellərində yaşamış, şərq dillərini mükəmməl bilmiş, təqiblər illərində Ucruma sürgünə göndərilmişdi, orada rəhmətə getmişdi. Şairin mürüvvətli ömür-gün yoldaşı onun sümüklərini gətirib Qaçaqan qəbiristanında dəfn etdirmişdi.

Ağacan irsindən nümunələr hələ 1920–30-cu illərində Salman Mümtazın «El şairləri», Hümmət Əlizadənin «Azərbaycan aşığı» toplularında çap olunmuşdu. Sözləyi, qeyd edək ki, H. Əlizadə Borçalı mahalından Məsumla Ağacanı eyni şəxs hesab etmişdi [34].

Şairin zəngin irsi Aşıq Göycənin sinə dəftərində qorunmuşdu, onun sənət irsini Xətayə Rüstəмова, Pərviz Kazımoğlu və başqaları üzə çıxarmışlar [146, 1990 # 114] [65, s. 28–31] [222, s. 541].

«O, söz qoşmağa erkən yaşlarından başlayıb, çox gənckən Türkiyədə, İranda, Azərbaycanda və Borçalı çökəyində məşhurlaşıb» [146, 1990 # 114, s. 3]. «13-14 yaşlarından bədahətən şeir deyən ustad Ağacan haqq vergisinin işığı altında son nəfəsinədək söz qoşub və dilinə qadağa eləməyib» [95, s. 14]. Şairin məhz iyirminci yüzilin əvvəllərinə düşən ilk lirik əsərləri gənclik ruhlu səmimi eşq-məhəbbət qoşqularıdır.

Bəri başdan deyək ki, Ağacan:

Əslim Şörayıldı, vətənim, yurdum,

Özümü dəryadan ümmana vurdum –

misralarında ümman deyəndə Borçalı saz-söz dünyasını göz önünə gətirmişdi.

«Dərya, ummandı Ağacan» söyləmiş söz-fikir ustadı şairlik elmindən kamil halı olduğunu da nəzərə çatdırıb. Şairin səmimi şeirləri, «Ağacan–Güllüzar», «Cahangir» dastanları Borçalı ədəbi məkanında yaranan ölməz sənət nümunələridir.

Kirəc-Muğanlıdan Mirzə Həsən Məcruh Borçalı «Mollanəsrəddin»çisi olaraq diqqəti çəkir. «Molla Nəsrəddin» ədəbi hərəkətinə daxil olan Məcruhun jurnalda satirik felyetonları dərc edilmişdi.

Mahalın mərkəz hissəsində yerləşən Bəylər, Görərxı, Sarvan, Qızılhacılı və başqa ellər ədəbi coşqunluq yönündə də aktiv ədəbi-sənət çevrəsinə daxildirlər.

Bəylər elindən olduğu gümanlanan Qul Qarani yaxın saz-söz areallarında məşhurlaşa bilmişdi.

Qızılhacılıda xalq-el poeziyası daha intensiv olmuşdu və bunu Qul Əlinin, Qul Nəcəfin yaradıcılığı təsdiq edir.

Sarvan kəndi ədəbi çevrəsi yeni ədəbi növ və janrların yaranmasına səbəb olan sənətkarlarıyla fərqlənir. Belələrinə dramaturq Kərim bəy Şərifli, peşəkar publisist Hüseyn Minasazlı misal ola bilər.

Borçalının bağ bölgəsi – Bolusun ellərində də bir neçə sanballı sənətkar yetişmişdi. Bu çevrənin aşağı hissəsində Faxralı, Kolayır,

Həsənxocalı, İmirhəsən elləri ədəbi məhsuldarlıq baxımından daha zəngin sayılırlar.

Təkcə bir kənddən – Faxralıdan on beşdən çox şair bəllidir. Onlardan Seyid Əhməd (17-ci əsr), Güllər Alı (13-cü əsr), Fatma Alı qızı, İveylər Allahverdi, Güllər Pəri, Güllər İsmayıl, Kərbəlayı Molla Alı (19-cu əsr), Nəbi Dürdəhan (19–20-ci əsrlər) və başqaları Borçalı ədəbi xəzinəsinə qiymətli incilər daxil etmişlər.

Arxivdən Allahverdi adlı şairin poeziya örnəklərini – iki təc-nisini («Sinə», «Dürüstə məni») [150-b, s. 226, 274], altı qoşmasını («Bizdən salam olsun keşiş oğluna», «Yeriyir», «Ay gözəl», «Qocaldı», «Yandırar», «Leyli») [51-ə, s. 52a, 55, 74, 78a, 80a, 94a, 106, 122] [273, s. 340–342] aşkarlamışıq.

Təxminən eyni vaxtda Allahverdi adında bir neçə şairimiz olmuşdu: biri Naxçıvanda və Göyçə tərəflərdəki Aşıq Allahverdi, biri Tiflisdəki xanəndə, müğənni Allahverdi, biri də Borçalıda şair Allahverdi.

Göyçəli Ağ Aşıq talağalı adı bəlli Allahverdinin (1754–1860) həlim-həzin misraları, gözəl deyimləri, dastanları məşhurlaşmışdı; şeyirdi məşhur Aşıq Alı: «Dərya odur, damla mənəm» – deyə onun əsl epitetini vermişdi. Göyçəli Allahverdinin (Ağ Aşığın) şeirlərini [383, s. 49–104] [181, s. 54–57, 300–325] bizdəki şeirlərlə tutuşdurduqda onlar arasında uyğunluq bağları tapmadıq. Tiflisdəki Allahverdi xanəndə, müğənni olmuşdu [291, s. 5] [11, s. 65] [133, s. 116] [123, s. 5, 7] [118, 1987 # 30] [303, s. 40]; onun şeir yazdığı bəlli deyil.

Borçalının şair Allahverdisi isə aydın şəkildə onlardan fərqlənir. Səməndər Alməmmədli (Məmmədov) Borçalının Faxralı elindən İveylər Allahverdinin şeirlərini dildən-ağızdan yığmış, Faxralı şairlərinin şeirlərindən ibarət topluda yayınlamışdır [140, s. 29–31]. Və müqayisələr göstərir ki, arxivlərdən aşkarladığımız şeirlər də həmin Allahverdinindir. Xüsusən də, arxivdən yazılı şəkildə əldə etdiyimiz «Yandırar», «Qocaldı», «Yeriyir» şeirləri [51-ə, s. 74, 80a, 94a] və Faxralı şairləri toplusundakı İveylər Allahverdinin həmin rədifli qoşmaları [140, s. 29, 30] eyni şeirlərdir. Deməli,

haqqında danışdığımız Allahverdi məhz XVIII–XIX yüzillər şairi Faxralı İveylər Allahverdidir*.

Bununla bir əhəmiyyətli məqam da üzə çıxır. Faxralı Allahverdinin şeirləri hələ öz çağında yazıya alındığı kimi, yenə həmin çağlardan dildə-ağızda söylənə-söylənə gəlib günümüzə qədər çatmışdır. Və bu onun həm şairlik qabiliyyətindən, həm xalqa yaxınlığından, həm də yaradıcılığının yaşarılığından xəbər verir. Allahverdinin şeirlərinin o vaxtların Gürcü xanəndələrinin, müğənilərinin repertuar dəftərlərində yazılması həmçinin bunu söyləməyə imkan verir ki, onun şeirləri Tiflisdə də (o cümlədən Gürcü sənətçiləri arasında da) yayılmışdı.

Bu monoqrafiya müəllifinin üzə çıxararaq, haqqında elmdə ilk bilgi vermiş olduğu [185, 2000 # 90, s. 14–16] [274, s. 100–101] [273] Faxralı İveylər Allahverdinin şeirləri coşqusuyla seçilir.

Güllər Pərinin təxəllüsündən aşkarlandığı kimi, o, Faxralının şairlər nəslı Güllər (Güləliblər) tayfasından olmuşdu. Bu tayfanın indiyə kimi otuzdan çox söz qoşan, söz deyəni bəllidir. Onlardan Fatma Alı qızı, Güllər Pəri, Güllər Orucoğlu İsmayıl, Kərbəlayı Molla Alı, Güllər Şəmistan, Güllər Rüstəm, Güllər Həmid, Güllər Hümmət, Güllər Abbas, Güllər Dünyamalı, Güllər Musa, Güllər İsmayıl, Güllər Mustafa, Güllər İslam və başqalarının şeirləri daha çox seçilir. Bu şairlər düzümündən ən məşhuru və birincisi Güllər Pəri Oruc qızının (1792–1922) lirik şeirləri, dastanı bizə çatmışdır [146, 1980 # 55, s. 4] [241, 1984 # 4, s. 87–91] [56, c. 2, s. 33–34] [146, 1998 # 52–53] [140, s. 29–31].

Pərinin rəvan şeirləri onun qardaşı nəvəsi, 1912-ci il təvəllüdlü müəllim şair İsmayıl Güllərin yaddaşında qorunub qalmışdır.

Sözgəlişi, arxivdə Gürcü əlifbasıyla «Ağam bilir, mən ki yardan gözələm» misrasıyla başlayan, sonda Gülpəri (bəlkə də Gül Pəri)

* Qeyd: İveylər (Qaraməmmədlilər) Faxralının yeddi əsas tayfasından biridir [268, s. 17] və həqiqətən, arxiv sənədində 1820-ci ildə Faxralıda Şamxal oğlu Qaraməmmədin oğlu Allahverdi xatırlanır [139, s. 25].

təxəllüsü duran, «Durma, gəl» rədifli qoşma da [133, s. 208] üslubuyla Güllər Pərinin yaradıcılıq kredosuna uyğun gəlir. Burada «Boynu buruq qaldım Qarsın şəhrində» biçimində Qarsın anılması da zənnimizə söykək ola bilər.

«Bu dünya dediyin bir şirin bağıdır!» – deyə həyatı coşğun məhəbbətlə sevmiş, tərənnüm etmiş Güllər Pərinin lirik şeirləri, onun qoşub-bağladığı «İsmayıl–Qızıyetər» dastanı [146, 1980 # 55, s. 4] [241, 1984 # 4] [56, c. 2] [146, 1998 # 52–53] [139, s. 248–255] onu Borçalının əzəl saz-söz sərraflarından biri kimi tanıtmışdır.

Pərinin şeirlərində ictimai motivlər şəxsi dərdlə ilgidə açılır.

Borçalı əsilli böyük Türk aşığı Şenlik Baba Faxralıda Yahaların Abbasın toyunu keçirəndə məclisdə Güllər Pəri də iştirak etmiş, yaşmaq altdan şeir də söyləmişdi.

Ustad Şenlik haqqında kitablarda Şikəstə Pəri adında bir qadın şairin də adı çəkilir. Şenliyə qıfılənd göndərmiş Pərinin Gürcüstanın Busetli kəndindən olduğu bildirilir [22, s. 117]. Qaynaqlar soraqlayır ki, indiki Şahbuzlu (Şalvızdı) elinə o çağlar Şahbuzetli də deyilib və Güllər Pəri də, onun nəticəsi İsmayıl müəllimin təsdiqlədiyinə görə, bir vaxtlar Faxralı elatının Şahbuzlu elində yaşayarmış. Deməli, Şenliyə qıfılənd göndərmiş Şikəstə Pəri də Güllər Pəri olmuşdu.

Güllər Pəri Borçalıda xalq-elat lirikasının inkişafında xüsusi mövqe qazanmışdı.

Faxralı Şair Nəbi (1873-cü il təvəllüdlü) Borçalı ədəbi mühitinin görkəmli daşıyıcılarından biridir. Həm «Miskin», həm də «Dürdəhan» təxəllüslərini daşımış bu məşhur sənətkarın yaradıcılığının ilk çağları 19-cu yüzilin axırına, 20-cı yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

O, ehtiyac üzündən bir müddət ayrı-ayrı yerlərdə çoban, qoruqçu işləmiş, doğma kənddə təsərrüfat işlərində çalışmışdı.

Saza-sözə bağlılıq onda şairlik istedadına təkan vermişdi.

Faxralı əsilli tanınmış alim Hüseynqulu Məmmədlinin toplanmasında və Elxan Məmmədlinin tərtibində Şair Nəbinin şeirlər kitabları işıq üzü görmüşdür [69] [68]. Borçalının əzəl şairləri arasında

o, şeirləri daha çox toplanıb nəşr olunmuş, yaradıcılığı nisbətən çox tədqiq edilmiş sənətkarlardandır.

Nəbinin gəncliyində poetik yaradıcılıqla məşğul olduğunu onun ömürlüyündən aşağıdakı yarpaqlar təsdiqləyir: «Nəbi on beş yaşa çatanda İmir kəndində Məşədi Hüseyn adlı bir nəfər varlı şəxsə nökrə verilir. Bir neçə il nökrəçilik etməklə yanaşı, həm də ilk qoşma, təcnis və müxəmməslərini yaradıb... 1910-cu ildən etibarən peşəkar bir sənətkar kimi toy və yığnaqlarda xalqa mənəvi xidmət göstərib» [69, s. 4]; «Kiçik yaşlarından şeir qoşan və Miskin təxəllüsü ilə məşhurlaşan Şair Nəbi qoşma, gəraylı, təcnis və divanilər yaratmışdı» [191, s. 48]; «Özünə Miskin ləqəbini götürmüş və oniki-onüç yaşlarından şeir yazmağa başlamışdı» [140, s. 40].

Mütəxəssislərin duyduqları kimi, Borçalı el şairinin aşıqla bərabər məclis aparmağı yalnız bu ədəbi-aşıq çevrəsində müşahidə olunur [191, s. 149] və bu keyfiyyət ənənəsini Şair Nəbi daha uğurla davam etdirmişdi. Onun dastan ehtiyatına «Koroğlu» qolları, «Qurbani», «Abbas Tufarqanlı», «Aşıq Qərib», «Kərəm», «Dil-qəm», «Mehdi bəy», «Alıxan», «Nəcəf» dastanları daxil olmuşdu.

Elxan Məmmədli Şair Nəbi şeirlərinin ana özəlliklərini «bu şeirlərdə insanın mənəvi aləminin, onun nəcib hisslərinin, təmiz və xeyirxah arzularının sənətkarlıqla tərənnüm olunmasında» görür [69, s. 5]. Nəbinin sənətini Arif Əmrəhoğlu «Borçalı aşıq mədəniyyətinin həm şəxsiyyət, həm ifaçılıq, həm də yaradıcılıq baxımından meyar göstəricisi» kimi dəyərləndirərək, belə fikir də irəli sürmüşdür ki, bu el sənətkarının kamil yaradıcılığı Azərbaycan şeirinin ən yaxşı ənənələriylə bir sırada dayanır, onun şeirlərində fikir, mətləb bitkinliyini poetik bitkinlik tamamlayır, nəticədə hey-rətamiz harmoniya yaranır» [146, 1985 # 60, s. 4]. Borçalı ədəbi mühitində Şair Nəbi yaradıcılığının ilk dövrü onunla səciyyələnir ki, o, lirik şeiri özünəxas, təkrarsız duyum və deyim tərziiylə, gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs şəkillərinin qüvvətli tip-ləriylə, incə lirizmlə, ideya-mövzu mətləbləriylə zینətləndirmişdi.

Nəbinin lirik «mən»inin səsi şah misralarında eşidilir: «Şair Nəbi ağlar dərdin kanıdı», «Nəbiyəm, dərsimi oxudum kamil»,

«Mən Nəbiyəm, aşıqların zəriyəm», «Şair Nəbi dilər ildə bir günü, düşübdü aləmə sədası-ünü», «Şair Nəbim deyər: qəm xirdarıyam», «Şair Nəbi dərdin söylər sözüynən», «Nəbim deyər, sinəm eşqin bulağı», «Mən Nəbiyəm, mərd çıxaram meydana»...

Nəbinin timsalında Borçalı lirik şeir varisliyinin yüksək davamı göz önünə gəlir.

Bir fakta da aydınlıq gətirək: Arxivdə Şair Nəbinin Aşiq Ələsgərlə deyişməsinə rast gəlmişik [51-ə, s. 7, 29]. Bəllidir ki, Ələsgər Borçalı mahalında da olmuş, burada toylar, saz-söz məclisləri aparmışdı. Sənətkarlığının yetkin çağında Ələsgərin Borçalıda yerli cavan şairi sınağa çəkməyi mümkün idi.

Şair Nəbi incə aşiqanə vəsfləriylə məhəbbət lirikasının gözəl örnəklərini yaratmış, hikmətamiz deyimləriylə dövrün başlıca meyllərinə bədii güzgü tutmuşdu. Onun poeziyasının cövhəri qəlb aləminin istək-arzularıdır.

Faxralıda XX əsrin əvvəllərindən Səkinə Alməmmədli, Kərbəlayı İbrahim (Ağakşi oğlu), Hüseyn Mahmud oğlu, Əlləz Bəkir oğlu, Şaban, Rəhim və başqa el şairləri sənət aləmində öz izlərini buraxmışdılar.

Kolayır elində yaşayıb-yaratmış şair Məhəmməd Rzadə Mühəqqərin (1890–1942) yaradıcılığında həm lirik xalq şeiri ənənələri güclü şəkildə davam etdirilmiş, həm də satirik şeir yönündə önəmli əsərlər meydana çıxarılmışdı.

Mühəqqər sözünü (həqir, aciz anlamlı) təxəllüs götürmüş, bu adla tanınmış, bu adla çağırılmışdı*. O özü belə yazıb: «Mən Məhəmməd Rza oğlu Kolagir kəndində 1890-cı ildə təvəllüd

* Qeyd: Mühəqqər təxəllüsünün Məhəmməd Rzadəyə məxsusluğunu, onun bu imzayla Tiflis mətbuatında çıxış etdiyini Qulam Məmmədli də qeyd etmişdi [269, s. 74]. Ancaq o, Mühəqqər təxəllüsünü həm də Ziya Əfəndiyevə aid etməkdə yanlışmışdı. Çünki Ziya Əfəndiyev şeirlərini Ziya Borçalı təxəllüsü ilə dərc etdirmişdi. Və Ziya Borçalı özü Mühəqqər təxəllüsünün məhz Məhəmməd Rzadəyə məxsusluğunu təsdiqləmişdi [105-ə, s. 1] [146, 1962 # 86] [70, s. 30].

etmişəm. Yeddi sinnimdə kənd məktəbində köhnə üsul oxuyub, iki sənədən sora atam vəfat etdiyindən dolayı dərsi buraxmışam... 1902-ci ilin qışında qonşu Arıxlı kəndindəki Rus-tatar məktəbində müəllim Hüseyn Əfəndinin yanında dərs almış, həm də yeni üsulla dərs deməyi öyrənmiş və soralar evdə bir neçə uşağa dərs vermişəm» [105-f, s. 1]. Mühəqqər o vaxtlardan müəllim işləmişdi.

Borçalının bağ bölgəsinin yuxarı səmtindəki Bolus-Kəpənəkçi kəndinin yetirdiyi ədəbi simalardan biri Alxas ağa Hacallı (1817–1907) olmuşdu. Şair Zəlimxan Yaqubun qeyd etdiyi kimi, «Alxas ağanın bu günümüzdə gəlib çıxan şeirləri onun bir sənətkar kamilliyindən, təbiəti, insanı gözəl bilməyindən, güclü təbə, şirin və rəvan dilə malik olmağından xəbər verir, ...eldən gələn, torpaqdan mayalanan bu el adamı, el şairi bu gün də öz sözünün səsinə-sədasında yaşayır» [156, s. 4, 8].

Bu hörmətli el sənətkarının nəvəsi müəllim şair Rəşid Hacallının sinə dəftərindən yazıya alınan Alxas ağa şeirləri qəzet-jurnal səhifələrində və kitabda oxuculara təqdim edilmişdir. Onun ədəbi irsindən günümüzdə çatan nüsxələr on iki qoşmadan, dörd təcnisdən, bir gəraylıdan, bir divanidən, on bir bayatıdan ibarətdir [146, 1980 # 12] [1985 # 111] [104, s. 275] [146, 1998 # 37–38] [156, s. 16–54]. Bunlarda təmiz poetik ovqatlı, el ruhuna köklənən şair ürəyi döyünür.

«Şeirim yağdı sinədən» demiş Alxas ağanın poetik ilhamının özünəməxsusluğuna şeirlərinin dil səlisliyi, ifadə obrazlılığı rəvac verir. O, ədəbi Borçalıdan pərvazlanaraq, ümummilli ədəbiyyatımıza qovuşur.

Bolus-Kəpənəkçi kəndində yaşamış Emin ağa Hacıalıyev (Hacallı) Borçalıdakı ədəbi mühitdə xüsusi mövqeyə malik olmuşdu. O, gəncliyində qaçaqlıq etmiş, sonra yaylaq müdiri işləmişdi, böyük nüfuz qazanmışdı. 1912-ci ildə onun «بەسدى، اويان» – «Bəsdi, oyan!» kitabı işıq üzü görmüşdü [151-a]. 1915-ci ildə Tula şəhərində Rus dilində çap olunmuş «Borçalı Emin ağa (Keçmiş qaçağın xatirələri)» adlı kitabın [155-i] [146, 1997 # 8–39] [256, 2001 # 5–6] qəhrəmanı və müəyyən mənada müəllifi odur.

Emin Ağa Türkiyədən gələn İslam ordusunu 1918 yayında Türkiyə sərhədində qarşılayıb, Qazax bölgəsinə qədər müşayiət etmişdi, Qars Milli İslam Şurasının rəisi və hökumətin maarif naziri bəyanlanmışdı. 1920-ci illərdə əvvəlcə Türkiyədə, sonra Qazağın Qarapapaq kəndində yaşamışdı, 1927-ci ildə bu kənddə vəfat etmiş, orada dəfn olunmuşdu. Onun adına bağlı povestdən bu da aydınlaşır ki, sazından heç vaxt ayrılmamış, özü də söz qoşmuşdu*.

Bolus-Kəpənəkçidən eyni zamanda Alxas ağa Hacallı, Emin ağa Hacallı kimi iki avtoritet ədəbi simanın yetişməsi bu kəndin Borçalıda sazın-sözün zəngin ocaqlarından biri olduğuna dəlalat edir*.

Başkeçiddə və Bolusda ömür sürmüş Məhəmməd Şindili imzalı şairin yaradıcılığından da örnəklər aşkarlamışıq.

Əslən Qazağın Dağ-Kəsəmən kəndindən olmuş Şəmkirli Hüseynin layiqli şeyirdləri arasında Borçalı Məhəmmədin də adı çəkilir [35, s. 299]. Bizcə, bu, elə Məhəmməd Şindilidir. Həmçinin Şəmkirli Hüseynin 1811–1891-ci illər arasında ömür sürdüyünü nəzərə alsaq, belə açıqlanır ki, Məhəmməd Şindili 19-cu yüzilin ortalarında və ikinci yarısında yaşayıb-yaratmışdı.

Şindilinin şeirlərini «جنگ بیاد» (cüng-bəyaz) saxlancından [51-ə] əldə etmişik. Və şeirlərindən biri [51-ə, s. 105] [273, s. 343] onun həyatı barədə müəyyən məqamlara işıq salır:

Meylim hey səndədir, mən də sanlıyam,
Xoş ixtilatlıyam, şirin canlıyam,
Əslim Qəfərlidi, Mirhasanlıyam,
Qarabulaqlıyam, Saca deməyin.

* Qeydlər:

1) Abbas Abdulla bizə bildirmişdir ki, onun ev arxivində Emin ağa Hacallının şeirləri də var.

2) Gürcüstan Dövlət Muzeyində Emin ağanın təqdimlədiyi «Borçalı qadınının geyimi» adlı maraqlı etnoqrafik eksponat qorunub saxlanır [146, 1997 # 40–41] [185, 2002 # 132, s. 16].

* Qeyd: Çagdaş şairlər Rəşid Hacallı, Abbas Abdulla, Zəlimxan Yaqub bu kənddəndirlər.

Deməli, o, əslən Mirhasan (İmirhəsən) elində Qəfərli nəslindən olmuş, Qarabulaq kəndində yaşamışdı. Tarixi qaynaqlarda yüzilin ikinci yarısında Qarabulaq kəndi yanında Şindi-Kəpənəkçi obası da xatırlanır [272, s. 70]; bu oba Bağ-Borçalıdakı İmirhasan elatının Qəfərli və Qəfərlidən ayrılma Cəfərli elinin yaylağı olub; yəqin ki, şair Məhəmməd Şindili də Şindi dağına yaxın həmin Qarabulaq oymağında ömür sürüb.

Yerli ahılların (o cümlədən Aşağı-Qarabulaqdan Mollalıöyünün Əmirxanın) söylədiklərinə görə, Məhəmməd bulaq başında bir gözələ şeir qoşub, qızın qohum-əqrabaları şairi öldürmək istəyiblər, nəsil düşmənciliyi səbəbindən həmin Qəfəroyünün ağsaqqal-qarasaqqalları oğul-uşaqla bərabər Qarabulaqdan Bolus bölgəsindəki İmirhəsən, Qoçulu, Cəfərli obaları tərəfə köçüblər*.

Bu monoqrafiya müəllifinin üzə çıxarıb, elmi ədəbiyyatda ilk dəfə haqqında məlumat verdiyi Məhəmməd Şindilinin [185, 2000 # 89, s. 30] [274, s. 119–120] [273] Ziya Borçalı cüng-bəyazında Məhəmməd təxəllüsüylə iyirmidən çox şeir var; bunlardan bəzilərinin Məhəmməd adıyla əlaqədar dastanlardan, bəzilərinin Məhəmməd adlı başqa şairlərin yaradıcılığından ola biləcəyini gümanlayaraq, Məhəmməd Şindili, Molla Məhəmməd Şindi təxəllüsləriylə şeirləri [51-ə, s. 79a, 84, 105, 118a] Borçalı şairi Məhəmməd Şindilinin ədəbi irsinə şamil edirik.

Dağlar qoynundakı Başkeçiddə şeirin-sənətin həmişə qədir-qiy-məti gözlənilmişdi. Bu bölgədə tanınmış el şairlərimizdən biri də Yırğançaylı Miskinoğlu Allahverdi (təxminən 1845-ci il təvəllüdlü) olmuşdu.

O, gəncliyində Miskinoğlu, sonralar Lələoğlu təxəllüslərilə şeir qoşmuş, şirin söz-söhbətiylə Yırğançayın, həmçinin qonşu Soyuq-bulaq, Cücəkənd, Qaraisə kəndlərinin toy şənliklərini bəzəmişdi.

* Qeyd: Bolus bölgəsindəki İmirhəsən kəndinə vaxtilə Başkeçidin Şahmarlı yurdundan gəlmiş Məhəmməd Hacı Vəli oğlunu [137, s. 51] şair Məhəmməd Şindili gümanlamaq olar. İmirhəsən kəndində Qəfərlər nəslı, Qoçulu, Cəfərli kəndlərində Qəfəroyü nəslı indi də yaşayır.

Mədəd Çobanov şairin oğlu Nəbi Əhmədovdan, nəvəsi Halay Əhmədovdan onun bir neçə şeirini yazıya alıb, mətbuata çıxarmışdı [146, 1979 # 129] [322, s. 15–17].

El şairinin şeirlər dəftəri şəxsi ev arxivimizdədir [105-d, s. 3–20]. Miskinoğlu Allahverdinin yüzə yaxın şeiri əlimizdədir. Bu şeirlərin əksəri qoşma, gəraylı səpgilərindədir, həmçinin onların arasında divanilərə, müxəmməslərə, bayatılara da rast gəlirik. Və bu şeirlərdə mühüm yeri doğma dağların, bulaqların, yaylaqların, al-yaşıl çəmənlərin, el gözəllərinin tərənnümü, elat-tərəkəmə adətlərinin, saza-sözə bağlılığın həssaslıqla incələnməsi tutur.

Yüzil boyu Borçalıda lirik poeziyanın çeşidli bölgələr üzrə yüksəlişi, gurluğu özünü onda göstərmişdi ki, Borçalı qəzasının Sarvan, Şüləver, Bolus, Başkeçid, Loru nahiyələrində olduğu kimi, Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsində, Sığnaq qəzasının Yor-Muğanlı (Qaraçöp) bölgəsində də adı bəlli lirik şairlər yetişmişdilər. Və ayrı-ayrı bölgələrin ədəbi prosesləri Borçalı ədəbi ərazisinin bütöv mühitini yaratmışdı.

Qarayazı bölgəsində Təhlə, Soğanlıq, Kosalı kəndlərində bədii söz sənətinin qaynarlığı həmişə hiss olunmuşdur.

Təhləli Aşır Seyid Əhməd oğlu (16–17-ci əsrlər aşırımı), Məmmədxəlil İbrahimxəlil oğlu (17–18-ci əsrlər aşırımı) ümumiyyətlə Borçalı ədəbi ənənələrinin ilkinlərindən hesab olunurlar. 18-ci yüzilin güclü söz sahibi Qul Allahqulu ömrünün müəyyən qismini Soğanlıq kəndində keçirmişdi. Sonra bu kənddə Dərdli Xurşid, Beçərə Əsəd (Əsədullah) kimi bədii söz adamları yaşamışdılar.

Kosalının maarifçi ziyahlar, şairlər nəsli kimi məşhur olan Əfəndiöyünün Mirzə Mehdi Vəlizadənin (1851–1929) ədəbi irsindən bir neçə qoşma, gəraylı və müxəmməs qalmışdır.

Bu, həmin Mirzə Mehdidir ki, «Koroğlu»dan Borçalı–Qarayazı tərəflərdə yayılmış nəğmələri Tiflis Rus mətbuatında dərc etdirmişdi [155-ğ, 1890 # 9, s. 121–126].

Xatırladaq ki, məşhur Zabitin məhz Mirzə Mehdi Vəlizadənin atası və ya babası olduğu ehtimalı da var [35, s. 256] [321].

Mirzə Mehdi Vəlizadə Dəmirçihasanlı nahiyəsinin Kosalı-

Hacılar kəndindən Əfəndiöyü nəslindəndir. Onun adı daha çox maarif xadimi kimi bəllidir, Qori seminariyasında oxumuş, Dağıstanda real məktəbdə, Qori, Qazax, Gəncə seminariyalarında müəllimlik etmiş, sevimli şairimiz Səməd Vurğuna da dərs demişdi.

Bakıda əlyazmalar institutunda 4, 14, 35, 98, 131 sayılı cümlərdəki [50-a] Mirzə Mehdini və Qarabağlı şair Mirzə Ələsgərin həcvinə tutarlı cavab qaytarmış Mirzə Mehdini Qarayazılı Mirzə Mehdi Vəlizadə qəbul etməyə çətinlik çəkirik. Ancaq Ziya Borçalının cümlündəki şairlərin əksərinin Borçalı–Ahısqa–Qazax tərəflərdən olduğunu nəzərə alaraq, düşünürük ki, orada şeirləri yazıya alınmış Mirzə Mehdi [51-ə, s. 12] Qarayazılı Mirzə Mehdidir.

Son vaxtlar Mirzə Mehdi Vəlizadənin xeyli şeiri aşkarlanmışdır [92, s. 7] [321, c. 2]. Alim Vahid Ömərliyə, Aşıq Aslan Kosalıdan və şairin yurd yerində yaşayan Şamil Abdullayevdən Mirzə Mehdi Vəlizadənin daha bir neçə şeirini əldə etmişik [105-c, s. 21–26] [273, s. 346].

Şair gəraylılarının birində özü barədə belə söyləmişdi:

Pirim mənə verdi bədə,
İçirdi həddən ziyadə,
Əfəndioğlu Vəlizadə,
Adım Mirzadan söyləyim.

Mirzə Mehdi Vəlizadənin əldə olan şeirləri onun güclü, şirin şairlik təbindən xəbər verir.

Bu bölgənin Kəpənəkçi elindən Məhəmməd Qasım oğlu (XX əsr) yetişmişdi.

O çağlarda Qaxet zonasındakı Qaraçöp mahalında Miskin Vəli, Qasım, Zakir, İsmayıl Mərdanoğlu, Murguzlu Abdulla, Pirili Əlixan, Gülü kimi el şairləri, yaradıcı aşıqlar yetişmişdilər.

Miskin Vəlinin Qaraçöpün Əyrəm elində yaşadığı, dövrün saz-söz adamlarıyla şeir-sənət sınağına çıxıb məşhurlaşdığı haqqında məlumat var [229, s. 289].

El şairinin əlimizdəki bircə qoşqusu [229, s. 289] onun 19-cu yüzilin birinci yarısında və ortalarında yaşadığına şahidlik edir.

Şeir belə başlayır:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Görməmişdik, belə cəfamız gəldi,
Ağzımın ləzzəti o vaxtı getdi,
Tavadlar torpağı böldü ha böldü.

Qoşmada çar hökumətinin göstərişiylə Qazax, Şəmsəddin, Borçalı məntəqələrində torpağın tavadlar, ağa-bəylər arasında paylaşıldığı dövrlərə, lap dəqiq desək, 1847-ci ilə işarə var və şair də o vaxtlar yazıb-yaratmışdı.

Qaraçöpün o çağ şairlərindən biri Molla Qasım olmuşdu.

O, 19-cu yüzilin ikinci yarısında, 20-ci yüzilin əvvəllərində Əyrəm kəndində yaşamışdı. Tanrı dərgahına qulluq etməklə yanaşı, həm də söz xiridarı olmuşdu. Səxavətli el ağsaqqalı Hatəmtay Hacı Qəhrəmanın süfrəsinin başında oturmuş, el məsləhətçisi kimi nüfuz qazanmışdı.

Qaraçöpün ədəbi gedişatından danışarkən xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan əlyazmalar institutundakı bir cümgdə [50-a, cümg 19] 19-cu yüzilə aid Mail Molla İsmayıl Qaraçubinin şeirləri var; ancaq onun məhz Borçalı Qaraçöpündən olduğunu müəyyənləşdirə bilmirik.

Qaraçöp mahalında ən qüdrətli sənətkar Yetim Musa (1885–1966) sayılır. O, Qazlar kəndində yaşayıb.

Mütəxəssislərin vurğuladıqları kimi, onun ustad sənətkar qüdrətinin əsas mizanı, şairlik istedadı ədəbi irsimizə bələdliylə ölçülür. Şeirlərini bədahətən söyləmiş, ağır məclislər aparmış, el şeirinin bir çox şəkillərində məzmunlu əsərlər, habelə qəzəllər qoşmuşdu. Ələsgərin məşhur «Yeddidi» rədifli qıfılbəndini tam halda o açmışdı, onun şeirləri əsasında «Aşıq Musanın Qarayazı səfəri» adlı epizodik dastan da yaranmışdı [104, s. 286] [28, s. 182, 183] [229, s. 267–280, 291–298].

Əyrəmli Şair İbad (1882-ci il təvəllüdlü) həzin qoşqularıyla tanınmışdı.

İsmayıl Mərdanoğlu deyimləri aşığıların, xanəndələrin repertuarında bu gün də qalır [105-ğ, s. 16–17].

Şəxsiyyəti, yaradıcılığı konkret aydın olan söz əhlindən əlavə, elə şairlərimiz də olmuşlar ki, öz çağlarında Borçalıda məşhurlaşmışlar, indi isə bizə onların yalnız adları və şeirlərindən cüzi örnəklər bəllidir. Onlardan Piri, Nabat xanım, Sona xanım, Mina xanım, Heydər bəy, Qəhrəman və başqalarını xatırlada bilərik.

Şair Qəhrəmanın yaradıcılıq örnəkləri toplulara daxil edilmiş, belə qeydlər verilmişdir ki, 19-cu, 20-ci yüzillər aşırımında yaşamışdı, nə vaxt və harada yaşaması haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur [375, s. 75–79].

Ziya Borçalı cüng-bəyazından əldə etdiyimiz bir şeirin möhürbəndində [51-ə, s. 109] o özünü belə təqdim edir:

İsmim Qəhrəmandır, Lətif nəvəsi,
Sərgərdan oluban çölə dolanar.

Borçalı sənətkarlarının repertuarında Qəhrəmanın şeirləri çox olmuşdu. Soğanlıqlı aşiq Məmmədbağırın (1906–1950) ev arxivindəki şeirlər dəftərində bir səhifədə «Qəhrəman (Borçalı)» sözləri yazılmışdır [105-ğ, s. 25]. Şair Qəhrəmanın Sadaxlı tərəflərdən olduğu ehtimalı var.

Qəhrəmanın qoşqu Borçalıda sevilmiş, dillər əzbəri olmuşdu.

Borçalının qadın şairləri arasında Güllər Pəridən başqa, Nabat xanım, Sona xanım, Mina xanım, Səhnə (Səkinə) və başqalarının yaradıcılıqlarından örnəklər bəllidir.

Qaynaqlarda şeirlərinə rast gəldiyimiz Nabat xanımın bir gəraylısında: «Gürcüstanın vecəsiyəm» – eyhamından [56, c. 1, s. 164] onun Gürcüstandan olduğu aydınlaşır. Bu fikri görkəmli alimimiz Əzizə Cəfərzadə vurğulamışdır [56, c. 1, s. 163].

1929-cu ildə Süleyman Rüstəmin, Məmməd Rahimin hazırladıqları topluda Nabat xanımın üç qoşması var [245, s. 27–28]. Sonra onun şeirləri Azərbaycanın aşiq və şair qadınları toplularında verilmişdir [56, c. 1, s. 163–164] [56, c. 2, s. 192–193].

Qeyd edək ki, aşiq və şair qadınlar toplusunun 1991-ci il nəşrində bu şeirlər əslən Naxçıvanlı olub, sonralar Bərdədə yaşamış Aşiq Nabat Cavadovaya şamil edilmişdir [56, c. 2, s. 192–193]; ancaq S. Rüstəmin və M. Rahimin qoşmalar kitabının çap edildiyi

1929-cu ildə Nabat Cavadovanın cəmi 15 yaşı olduğunu nəzərə alsaq, bunun səhv olduğu aydınlaşır. Əslində isə, bu nəğmələr Aşıq Talib Nardaranlının söylədiyi «Cəlali Məmməd» epizodik dastanıdır [50-x]. Bu dastanda «Gürcüstanın şəhəri», «Gürcüstan eli» ifadələri işlənir, dastan qəhrəmanı Məmməd «Mən özüm göndərdim Navat xanımı» deyir. Buradakı Nabat xanımın adıyla söylənən gəraylı, qoşmaları sonra S. Rüstəm, M. Rahim və Ə. Cəfərzadə təkrar çap etdirmişlər*.

Borçalıda 20-ci yüzilin ilk rübündə lirikanın yüksəlişində o illərin şairləri Arıxlı Yusif Əfəndi Allahyar oğlu, Həsənxocalı Musa vələdi-Mahmud, Məhəmməd vələdi-Binnət Musazadə, el şairləri Kürüstü-Kosalıdan Sədi Bəy Arif, Kürüstü-Kəpənəkçidən Xoca Mahmud oğlu, Faxralı Səhnə Alməmmədli, Kərbəlayı İbrahim, Dost Pirməmməd, Sacalı Balakəşi Alı oğlu, Soyuqbulaqlı Məmməd (Tülü) Əhməd oğlu, Saraçlı Hüseyn, Əhməd, qismən də Goraxılı Abbasqulu Eləbağlı, Qaçğanlı İsa Borçalı, Ləcbəddinli Vəli Səyyar, Əyyar, Əhməd Xançallı oğlu, Kolayırılı Məhəmmədli, Qarayazı-Kəpənəkçili Məhəmməd Qasım oğlu, Kosalı Mayıl Usuboğlu, Təhləli Teymur Məşədi Cəfər oğlu, Əhməd Məşədi Hüseyn oğlu, Alməmməd Məşədi Hüseyn oğlu, Şeytanbazarlı Əsədullah, Şəfi, Rəfi, Qaraçöplü Güllü, Bayram, habelə ustad yaradıcı aşıqlar Quşçu İbrahim, Ağtalalı Sadıq Sultanov, Bəyazitli Məsim, Qaş-Muğanlı Xındı Məmməd, Goraxılı Oruc, Soğanlıqlı Məmmədbağır və başqalarının da müəyyən mövqeləri olmuşdu; mühitdə saz-söz ovqatının qaynarlığına sırf ifaçı aşıqlardan (sazçalanlardan) Faxralı Həsən, Saraçlı İsmayıl, Ərcivan-Sarvanlı Dəllək Paşa, Qaçğanlı Yetim Hüseyn, Kürüstü-Kəpənəkçili Paşa, Çürük-Kəmərli Məşədi Hüseyn, Qasımlı Yusif, Faxralı Şəmistan, Faxralı Bayram, Daştəpəli Şamil, Axılmahmudlu Hüseynxan, Qırxılı Nadir və başqalarının sənətləri təkan vermişdi.

* Qeyd: Məşhur ustad aşıq Molla Cumanın məzmunca Tiflisə bağlı «Cəlali Məhəmməd və Tavat xanım» dastan-nağılı da bəllidir [41, c. 4, s. 341–352].

Bununla da, məlum olur ki, Borçalının aşağıdakı el-obalarında ədəbi-poetik ocaqlar cəmlənmişdi:

- Aran-Borçalıda – Baydar, Bəylər, Görərxı, Kirəc-Muğanlı, Kürüstü, Qaçğan, Qaş-Muğanlı, Qızılhacılı, Quşçu, Ləcbəddin, Sarvan, Təkəli, Ulaşlı;
- Bağ-Borçalıda – Arıxlı, Bolus-Kəpənəkçi, Faxralı, Həsənxocalı, İmirhəsən, Kolayır, Saraçlı;
- Yaylaq-Borçalıda – Qarabulaq, Saca, Soyuqbulaq, Yırğançay;
- Qaraçöpdə – Əyrəm, Qazlar;
- Tiflisdə və yөрələrində – Soğanlıq, Şeytanbazar, Təhlə.

Bu poetik-sənət ocaqları arasında məhsuldarlıq dərəcəsi müxtəlif olmuşdu [bu monoqrafiyaya əlavə]. Bunu bəlli olan ədəbi yaradıcı şəxslərin kəmiyyəti üzrə belə müəyyənləşdirmək olar:

- 5 və 5-dən çox sənətkarlılar – Faxralı, Kosalı, Şeytanbazar, Soğanlıq, Təhlə;
- 4 sənətkarlılar – Sarvan, Qaçğan, Qızılhacılı, Ləcbəddin, Görərxı;
- 3 sənətkarlılar – Həsənxocalı, Kolayır, Quşçu, Saraçlı;
- 2 sənətkarlılar – Bolus-Kəpənəkçi, Əyrəm, Qaş-Muğanlı, Təkəli, Kürüstü-Kəpənəkçi;
- 1 sənətkarlılar – Arıxlı, Baydar, Bəylər, İmirhəsən, Kirəc-Muğanlı, Qarabulaq, Qazlar, Saca, Soyuqbulaq, Ulaşlı, Yırğançay.

Başqa cür desək, ədəbi ocaqlar arasında

- 11-ində (36,6%) 1 sənətkar;
- 5-ində (16,7%) 5 və 5-dən çox sənətkar;
- 5-ində (16,7%) 4 sənətkar;
- 5-ində (16,7%) 2 sənətkar;
- 4-ündə (13,3%) 3 sənətkar olmuşdu.

Göründüyü kimi, bəhrəli poetik ocaqlar olaraq Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsi (30 sənətkar) və Bağ-Borçalıdakı Faxralı eli (17 sənətkar), sonra Kürüstü-Kosalı eli (6 sənətkar), Soğanlıq eli, Təhlə elatı (hərəsində 5 sənətkar) seçilmişdilər. Aran-Borçalıdakı Sarvan, Qaçğan, Qızılhacılı, Ləcbəddin, Görərxı elləri (hərəsində 4 sənətkar) və Həsənxocalı, Kolayır, Quşçu, Saraçlı elləri (hərəsində 3

sənətkar) fərqlənmişdilər. Qalan ocaqlar ya iki, ya da bir nəfər sənətçi yetirmişdilər.

Beləliklə, Borçalıdakı poeziya ocaqları fərdlərdən ümumiyyə, yəni ədəbi ocaqlardan ədəbi mühitə doğru formalaşmanın mühüm elementləri rolunu oynamışlar.

2.1.4. Qonşu poetik areallarla əlaqələr

Ədəbi prosesdə, ədəbi dinamikada nadir və çox önəmli hadisələrdən, faktlardan biri ədəbi şəbəkə, ədəbi arealdır. Borçalının ona yaxın və doğma bölgələrlə ədəbi şəbəkədə qovuşmasının məhvərini məhz bu çeşidli bölgələrin etnik, tarixi tale baxımlarından qohumluqları təşkil etmişdi. Belə bir yaxınlıq onların mədəni-etnoqrafik yaşayış, danışiq tərzlərində, psixoloji ovqatlarında olduğu kimi, ədəbi ənənələrində də vəhdəti şərtləndirmişdi. Və bu geniş şəbəkədə Borçalı ədəbi mühiti özünəməxsus mövqe qazanmışdı.

Bunu ədəbi məkanların həm şəcərə kökündə, həm də bədii vəhdətində görürük.

Şəcərə kökü vahidliyi deyəndə onu nəzərdə tuturuq ki, Tiflisdə də, Ahısqada da, Qarsda da əksər saz-söz sərrafları Borçalı əsilli olmuşlar. Bu amilin də qaynağı ondadır ki, zaman-zaman Borçalıdan miqrasiyalar, deportasiyalar (sürgünlər, köçkünlər) vaxtı sənətkarlar yurddan məhz Ahısqaya, Göyçəyə, Ağbabaya, Qarsa, Urmiyəyə, həmçinin Qazağa, Qarabağa getmişlər. Və Borçalılılar təzə yurdda öz əzəli adət-ənənələrini, ələlxüsus da saz-söz ləngərini saxlamışlar, yaşatmışlar.

Əvvəlcə, Borçalı ədəbi mühitinin Tiflis şəhər poeziyasıyla yaradıcılıq əlaqəsi haqqında. Bu ülfət o qədər əhatəli olmuşdur ki, Borçalı ədəbi mühitinin Tiflis budağı (yönümü) biçimlənmişdi.

Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi mühitinin yüksəlişi Borçalıda ədəbi ənənələrin gəlişməsinə mühüm təsir göstərmişdi. O dövrdə Tiflisin ümumən Qafqazın ictimai-siyasi, mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsiylə ilgili görkəmli alimlərin, şairlərin, ədiblərin buraya gəlib fəaliyyət göstərmələri Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin, həmçinin yaxın Borçalı ədəbi mühitinin çiçəklənməsinə təkan

vermişdi. Tiflisin mədəniyyət mərkəzi potensiyasından Gürcüstan azərbaycanlıları da yararlına bilmişdilər.

Məşhur şərqşünas alim, şair Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784–1869) tiflislidir, ana tərəfdən Borçalı Yadigaroğluları nəslindəndir. Əhəmiyyətlidir ki, Mirzə Cəfərin şairlik istedadını görkəmli Rus ədəbi tənqidçisi V. Q. Belinski müsbət qiymətləndirmiş, onun şeirlərini «çiçəklənən poeziya örnəkləri, ilhamlı əsərlər» adlandırmışdı [247, s. 98–144]. Mirzə Cəfərə şairlik şöhrəti qazandıran 1835-ci ildə işıq üzü görmüş Fars dilində «Qalibiyyət təranəsi» poeması və Türk, Fars dillərində iki şeir kitabı olmuşdu. «Qalibiyyət təranəsi» Rus dilinə tərcümə edilmişdi; əsərdə 1812-ci il müharibəsinin ağrı-acıları ön məqama çəkildi. Müəllif dünyanı sal qayaya, insanları bu sal qayanın dənələrinə bənzətmiş, müdrikcəsinə bildirmişdi: dünyanın iki qapısından biri giriş, biri çıxış üçündür və o adam şəərəflidir ki, bu dünyada özündən sonra şan-şöhrət qoyub gedir...

Mirzə Cəfərin atası Gəncəli Əlimərdan bəy Borçalının Yadigaroğlular nəslindən vəzir Məhəmməd Sadiq bəyin qızını almışdı. Qafqaz canişini sarayının müşaviri Ağə bəy, general-mayor İsrəfil bəy Yadigarovlar Mirzə Cəfərin bacısı oğullarıdır. Mirzə Cəfərgilin evi İraklinin vali sarayına bitişik olmuşdu, o, Tiflisi tez-tez böyük ehtiramla anmışdı.

Şair, müəllim Fazil xan Şeyda (1790–1852), mütəfəkkir şairimiz Mirzə Şəfi Vazeh (1792–1852), görkəmli alim, şair Abbasqulu ağə Bakıxanov Qüdsi (1794–1847), yazıçı İsmayıl Bəy Qutqaşanlı (1806–1869), adı bəlli şəxsiyyətimiz, dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundzadə (1812–1878), şair Seyid Əzim Şirvani (1835–1888) və başqa ədəbi şəxsiyyətlərimiz ömürlərinin mənalı çağlarını Gürcüstanda keçirmişdilər, bir çoxlarının ədəbi-bədii yaradıcılıqları məhz burada çiçəkləmişdi.

Təbrizdən Tiflisə gəlib, burada müsəlman epiqrafiya abidələrinin tərcüməçisi, Əliyyə məktəbində müəllim işləmiş, dərsliklər yazmış şair Molla Fətulla Fazil xan Şeyda hörmət qazanmışdı.

Gəncəli müdrik, Tiflisdə gimnaziya müəllimlik etmiş, ədəbi məclis açmış Mirzə Şəfi Vazehin hikmətli şeirləri dünyaya buradan

qanadlanmışdı*. Fridrix Bodenştedt Mirzə Şəfi haqqında xatirələrində yazmışdı: «Gəncəli Ustadımın bir çox nəğmələri şənliklərdə Gürcü, azərbaycanlı sazandaların dilindən düşmürdü». Tiflisdəki sazandalar arasında Borçalılıların da olduğunu nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Mirzə Şəfi nəğmələrini Borçalı sənətçiləri də sevmiş və yaymışdılar.

Müəyyən müddət Gürcüstanda yaşamış Abbasqulu ağa Qüdsi qəzəllərinin birində belə yazmışdı: «Tiflisin küncündə bu ömrü keçirəm bəxtəvər». Lirik əsərlərinin, mənzum hekayələrinin, başqa bədii əsərlərinin çoxunu Tiflisdə qələmə almış Qüdsinin «Tiflis» müxəmməsi daha çox məşhurdur. O, həmin şeirdə «Tiflisə nəzər qıl ki, gülüstanə dönübdür» – deyə vəsf etmişdi [46, c. 8, s. 397].

Mirzə Fətəli Axundzadə 66 illik ömrünün 44 ilini Gürcüstanda keçirmişdi. Tiflisin ictimai-ədəbi aləmi onun püxtələşməsində mühüm rol oynadığı kimi, o da öz ideyalarıyla, realist bədii yaradıcılığıyla bu mühitə böyük təsir göstərmişdi. Böyük sənətkarımızın komediyaları hələ 19-cu əsrdə Tiflisdə Azərbaycan teatrımızın təşəkkülündə əsas yer tutduğu kimi, onun «Lənkəran xanının vəziri» əsərinin Gürcü dilində tamaşası da mühüm mədəni-ədəbi hadisəyə çevrilmişdi*.

M. F. Axundzadənin Borçalıyla əlaqələrinin də maraqlı məqamları olmuşdu.

Borçalının Yadıqaroğluları nəslinin ziyalıları Mirzə Fətəlinin sirdaşları, əziz dostları olmuşdular; belə ki, Akaki Seretelinin məktublarından onun Sankt-Peterburq Universitetində təhsil illərində Peterburqda çarın xüsusi konvoy (mühafizəçilər) dəstəsində

* Qeyd: İlya Çavçavadzenin «გვერდი» («İveria») qəzetinin səhifələrində hələ 1890-cı illərdə «Mirzə Şəfi» imzasıyla aforizmlər dərc olunmuşdu. (Bax: [146, 1981 # 96, s. 3] [279, s. 77–80]).

* Qeyd: «Lənkəran xanının vəziri» komediyası 1898-ci ildə Gürcü dilində tamaşaya qoyulmuşdu. Əsəri məşhur şair, Türk-Azərbaycan dilini də öyrənmiş Akaki Sereteli çevirmişdi [149] [32, 1982 # 10] [259] [256, 1987 # 12] [279, s. 121–137] [382, 1990 # 11] [281] [278].

xidmət göstərmiş Borçalı Yadigaroglular nəslindən əsgərlərlə dostluq işlətdiyi aydınlaşır [382, 1990 # 11, s. 26]. General-mayor rütbəli İsrafil Bəy Yadigarov Mirzə Fətəli ilə səmimi sirdaş, kirvə olmuşdu, Mirzə xəstə yatanda başı üstündə İsrafil bəy dayanmışdı; Borçalının Rusiyada təhsil almış ilk ziyalı, Peterburq universitetinin məzunu olmuş Ağa bəy Yadigarov (1823–1892) Tiflisdə Qafqaz canişinliyi dəftərxanasında Mirzə Fətəli ilə bərabər işləmiş, onun əlifba islahatı niyyətini dəstəkləmiş, əlifba islahatı xüsusunda özü də bir kitabça hazırlamışdı.

Mirzə Fətəli də Borçalıyı çox sevirmiş. Onun burada dostları olmuşdu. Borçalı əsilli tanınmış ziyalı Axund Mustafa Talıbzadə onunla dostluq işlətməmişdi. Axundun oğlu Abdulla Şaiqin xatirələrindən görünür ki, yaxın məhəllələrdə yaşayan Mirzə Fətəli ilə axund Mustafanın elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, incəsənətə, dinə aid maraqlı söhbətləri olurdu. Hərdən söhbət mübahisəyə çevrilirdi... Mirzə Fətəli özü tez-tez axundun yanına gəlir, onun zəngin kitabxanasından faydalanırdı [340, s. 5–6].

Vaso Çaçanidze atasının xatirələrinə əsasən yazmışdı: «Bir gün Mirzənin qapı qonşusu Qurban səhər tezdən onun qapısını bağlı görür... Axşam Mirzə yenə də gözə dəymir. Qurban düşünür ki, Mirzə ya Borçalıya, ya da Qarayazıya gedib. Lakin ikinci gün Qurban şübhələnir və polis çağırır. Polis qapıyı açır və Mirzə əminin öldüyünü görürlər. Atamdan eşitdiyimə görə, Mirzə əminin ailə üzvləri həmin günlərdə Borçalıdaymışlar» [118, 1981 # 11, s. 3]. Həqiqətən, Mirzə Fətəli Borçalıya, Qarayazıya tez-tez gedərmiş; qoca vaxtlarında günlərlə Borçalıda qalarmış; ailəsiylə birlikdə hər yay Qocordakı yaylaq evində, Borçalı ellərində istirahət edərmiş.

İsmayıl bəy Qutqaşınli səfərnaməsində yazmışdı: «Sınıq körpüdən keçdikdə sağ tərəfdə Dəmirçihasanlı mahalı, sol tərəfində Baydar, ondan bir az uzaq Borçalı mahalının kəndləri görünür» [253, s. 96]. Bu qeydlər göstərir ki, o da Borçalıda çox olmuş və ona görə də bu bölgə haqqında belə rəğbət hissiylə bilgilər vermişdi...

Bu dövrdə müğənnilərimiz Allahverdi, Cəfər, Səttar öz konsertləriylə, Məlikballı Qurban, başqa aşığılar öz ifalarıyla söz və sənət

dəyərlərini Tiflisdə də xalq içində aktiv şəkildə yaymışdılar. Onlar da yerli azərbaycanlı sənətkarlarla, ziyalılarla bir mühitdə fəaliyyət göstərmiş, bu mühitin nümayəndələri kimi çıxış etmişdilər.

Gürcü xalq şairi, akademik İoseb Qrişaşvilinin xatirələrində oxuyuruq: Tiflisdə ticarət meydanı Türk-Tatar Meydanı sayılırdı, buraya Şürəgəldən, Marneuldan, Dürnükdən un, buğda, Qarayazıdan düyü, Şıxlıdan pendir, Hamamlıdan yumurta, Cəlaloğludan və Məngilisdən qartof, Ləmbəlidən yağ, Borçalıdan bostan və tərəvəz, soğan, badımcan gəlirdi [246, s. 139–140]. Əlbəttə, Borçalı–Qarayazı tərəflərdən şəhərə söz-söhbət də gəlirdi. İ. Qrişaşvilinin «Əzəldən bizdə aşıqsız bayram olmazdı» deyimi Tiflisin özünəxas mədəni-ədəbi ab-havasını açıq göstərir [246, s. 139–140] [241, 2002 # 4, s. 72–74].

Tiflisdə dilimiz özgə millətlər arasında da ən çox işlək və şeir-sənət dili olmuşdu, Tiflisin yerli azərbaycanlılar yığcam yaşayan məhəllələri, Ortacala bağları, Şeytanbazar çayxanaları çalib-oxuyanların yığamat yerlərinə çevrilmişdi.

Qaynaqlarda [150-b] [150-c] [105-ğ] Şeytanbazarın saz-söz əhlindən Divani, Allahverdi, Qul Əli, Səməd, Əziz, İsmayıl, Seyran, Hüseyn, Rəsul Yetimi, İbrahim, Xurşid, Əsədullah, Şəfi, Rəfi və başqalarının şeirlərinə rast gəlirik. Tiflis arxivlərindəki Gürcü əlifbasıyla əlyazmalarda [150-b] [150-c] şeirlərinə rast gəldiyimiz Rza, Fağır, Qurban, Əkbər, Mücür, Nişat, Müştəq, Ülfət, Rəvani, Məlul, Məzlum, Mina, Məhzun, Çirkin Nəvas, Qasım, Məmmədəli, Mürşüd, Süleyman, Təklə Şeyda, Şükür, Zəki, Xəstə Yetim və başqa aşıqların, şairlərin kimliyini konkret müəyyənləşdirmək imkansızdır; bunlardan bəziləri, şübhəsiz, Tiflisdə, Borçalıda yaşamışlar.

Tiflisdəki xanəndə Allahverdi tədqiqatlarda Nəriman Nərimanovun babası nişan verilmişdir [291, s. 5] [123, s. 5–7] [118, 1987 # 30] [303, s. 40]. Araşdırmalar təsdiqləyir ki, yüzilin sonunda İkinci İraklinin sarayındakı Allahverdi Borçalının Yadigar oğulları nəslindən vəzir, şair Məhəmməd Sadıq bəyin oğludur [272, s. 54, 61].

Allahverdinin uşaqlıq, yeniyetməlik çağları Borçalıda keçmişdi, o burada müğənni, xanəndə kimi məşhurlaşmış, Gürcü şahının

oğulları onun xoş avazına qulaq asmaqdan ötrü Borçalıya gələrmişlər. Sonra İrakli Allahverdiyi Tiflisə vali sarayına gətirmişdi, sarayda Allahverdi Azərbaycan xalq mahnılarını və Gürcü mahnılarını məharətlə ifa edərək şöhrət tapmışdı. Borçalıda evləndiyi Nabat adlı sevgilisi cavankən vəfat etdikdən sonra Gürcü şahının nəvəsi Anastasya ilə sevişmişdi; Anastasya kefsizləyəndə xanəndə Allahverdiyi dəvət edərləmiş, onun şirin oxumalarını dinləyən Anastasya ona aşiq olmuş, ona qoşulub qaçmışdı, Allahverdi hamam yanındakı evində bir müddət onunla yaşamış, Anastasyanın da qəfil ölümündən sonra Allahverdi sazını sındırıb, tar çalıb, qəmli mahnılar oxumuşdu.

Dahi Rus şairi A. S. Puşkin Ərzuruma gedərkən yolüstü Tiflisdə qalan vaxt Ortacala bağlarında Allahverdi öz məlahətli oxumalarıyla onun qəlbini oxşamışdı; Nikoloz Barataşvilinin atası Meliton Barataşvili ona səmimi şeir həsr etmişdi; Şah Giorginin oğlu, Borçalıda mülkü, malikanəsi olmuş, günlərinin çoxunu Borçalıda keçirmiş «Qərib» təxəllüslü şair David müxəmməsində Allahverdiyə «ağır kişi, bərk ərən, isti-isti şilə-plov bişirən» deyə xoş tərif demiş, «Çağırın, könül ovunduran Allahverdiyi, gəlsin» söyləmişdi; şair Qriqol Orbeliani müxəmməsində Allahverdiyi şirin cəh-cəh vuran qoca bülbül adlandırmışdı.

Borçalı əsilli Allahverdi sənətçi kimi Tiflisdə yetkinləşmişdi. Şəhərin musiqi həyatında tarın, kamançanın, sazın üstünlük qazanmasında Allahverdi, həmçinin «Tiflis əhlinin dildadələri» (sevimli-ləri) adlandırılan [241, 1987 # 2, s. 92] Səttar, Əbdülbaği, Sadıqcan böyük rol oynamışdılar. (O dövrdə nəinki Borçalı elatında, eləcə də Tiflisdə, başqa yerlərdə də tar, saz, kamança, dəf, zurna, düdük, nağara kimi musiqi alətləri, həmçinin «Çahargah», «Bayatı-Şiraz», «Mahur», «Rast», «Şur», «Humayun» muğamları çox xoşlanırmış. Tiflisdə Allahverdinin, Səttarın, Əbdülbağinin və Sadığın Şərq konsertləri böyük marağa səbəb olmuşdu [241, 1987 # 2]).

Azərbaycan poeziya şəkillərinin (bayatı, gəraylı, qoşma, tənris, müxəmməs) Gürcü şairlərinin poetik irslərinə təsir göstərməsində də Allahverdinin və başqa sənətçilərimizin xidmətləri əvəzsizdir.

Bu baxımdan Allahverdinin görkəmli Gürcü şairi Aleksandre Çavçavadze ilə (1786–1846) yaradıcılıq əlaqəsi maraq doğurur. O çağ-ların poeziya, musiqi məclislərinin fəal iştirakçılarından olmuş Ketevan Orbeliani xatirələrində yazmışdı: «Onun şeirlərinə bir tatar mahnı bəstələyib oxuyurdu» [91, s. 9]. Burada aşkarca şair Alek-sandre Çavçavadze və müğənni Allahverdi nəzərdə tutulublar... A. Çavçavadzenin atası Qarsevan Çavçavadze uzun müddət Qaraçöpdə murov, mülkədar olmuşdu. Aleksandre Çavçavadze şeirlərini «Ba-yatı», «Müxəmməs», «Müstəzad», «Təcnis», «Latayır» («Rişxənd mahnı») adlandırmışdır və onları bu havalar üstündə yazdığını bildirmişdir: «Nazı, mən nazı», «Sən bir eylə azarım», «Uçdu könül quşu», «Bağça divarından aşdım», «Can gülü bu yerlərdədir», «Getməsəm öldürər o yara məni», «Ağam sənsən», «Hər baxanda çeşmim axdı», «Şüştər-müxalif», «Hüseyni», «Mənsuriyyə», «Os-manlı qaydası», «Rast-Guşə», «Dügah-guşə», «Dübeyti», «Qacar bayatı», «Badisəba çəmən», «Bir naziynən, bir qəməzəynən», «Cövri-canda qəribəm», «Lacəram», «Şahnaz», «Mən ha gəncəli deyiləm»... [91]. Hiss olunur ki, bunlar Allahverdinin repertua-rındakı havaların və xalq mahnılarının adları, motivləridir... «Şah Giorginin həyatı» salnaməsində Allahverdinin adı «tiflisli tatar müğənni» kimi verilmişdir.

Xatırladaq ki, Aleksandre Çavçavadzedən əvvəl yaşamış Gürcü şahları və şairləri I Teymurazın (1589–1663), Arçilin (1647–1713), VI Vaxtanqın (1675–1737), Tiflis şəhər aşığı poeziyasının məşhur nümayəndəsi Besikin (1750–1791) qoşmaları, təcnisləri, müxəmməsləri, müstəzadları, cinaslı bayatıları Şərq poeziyası ruhundadır.

Besikin (Besarion Qabaşvilinin) gözəlləmələri [219, s. 59] maraq doğurur:

Ey şux bədən, bəzənibsən ceyran kimi,
Boynun mərmər, hörüklərin ilan kimi,
Alışırım mənə nəzər salan kimi,
Canım çıxır səndən cavab alan kimi,
İnsaf eylə, gəl dolanma gəndən belə.
(Tərcümə Əflatun Saraçlınındır)

Burada «şux bədən», «boynun mərmər», «hörüklərin ilan kimi» deyimləri Azərbaycan klassik poeziyasından gələn bənzətmələrdir.

Ədəbiyyatşünaslığımızda çoxdan müəyyənləşdirilmişdir ki, Tiflisdə Azərbaycan xalq şeiri ruhunda, Azərbaycan dilində qoşub düzən, öz repertuarlarında bayatılarımızdan, qoşmalarımızdan, dastanlarımızdan, xalq mahnılarımızdan geniş bəhrələnmiş Gürcü, erməni aşığı, şairləri də yetişmişdilər.

Borçalıda etnik münasibətləri, ədəbi-mədəni inkişaf dialektikasını tədqiq edən Şahbaz Şamioğlunun bildirdiyi kimi, Borçalı folkloru Gürcü ədəbiyyatına təsir göstərə biləcək səviyyədəydi [361, s. 35] [362, s. 56–57]. Borçalı aşığılığının öncüllüyünü təsdiqləmiş Tinatin Məmmədovanın da bu mülahizəsi orijinaldır ki, Tiflisdə Gürcü, erməni milli sənətlərinin Azərbaycan ədəbi gedişatının əlavəsinə çevrilməsi hadisəsində mərkəz, ocaq rolunu Borçalı aşığı mühiti oynamışdı [191, s. 20].

Tiflis şəhər poeziyasının xüsusiyyətlərini incələmiş Giorgi Şağulaşvilinin bu fikrinə haqq qazandırırıq ki, aşığı poeziyası Gürcü düşüncəsi üçün qeyri-immanent (qeyri-üzvi) fakt idi, bu sənət Şərq-türk aləmindən daxil olaraq, Tiflisdə kök salmışdı [358, s. 11].

Həqiqətən, aşığı poeziyası Gürcü ədəbiyyatına Türk dilli aləmdən, Azərbaycan mühitindən, ən çox da yaxın Borçalıdan gəlmiş, yayılmışdı. Tiflisin məşhur xanəndəsi Allahverdinin buraya Borçalıdan gəlməsi, Tiflisdə aşığı, sazanda kimi püxtələşmiş Gürcü, erməni sənətçilərinin bəzilərinin (o cümlədən Həzrin) Borçalı qəzasından olmaları, bəzilərinin Borçalı ellərində çalıb-çağırmaları (məsələn, Yetim Gürcünün) faktları dediklərimizə söykək ola bilər.

Gürcülər söz qoşub-oxuyan öz xalq sənətçilərinə «mqosani» deyiblər və «ozan–mqosan» səsleşməsi əlbəttə, maraqlı doğuran məsələdir [168, s. 8–9].

Tiflisdə mqosanlar, eləcə də qaraçoxelilər (qaraçuxalılar), sazandalar adlanmış bir qism xalq sənətkarlarına özləri Azərbaycan Türkcəsində gəraylılar, qoşmalar, o sıradan təcnislər, yedəkləmələr, dodaqdəyməzlər qoşmuşdular, ya da bizim aşığıların, şairlərin şeirlərini oxumuşdular.

Sözcəlişi xatırladaq ki, Tiflisdə Gürcü mqosanları, aşığıları, şairləri (Besiki, Aleksandr Çavçavadze, Qriqol Orbeliani, Akaki Sereteli, Yetim Gürcü və b.) öz dillərində Azərbaycan şeir biçimlərində (bayatı, qoşma, təcnis, müxəmməs, müstəzad...) maraqlı orijinal əsərlər ortaya çıxarmışdılar. Bunlardan fərqli olaraq, Tiflisli erməni sazandalarının, aşığılarının çoxu (Çaxmaxçı Aslan, Dülğər-oğlan vb) əksər məqamlarda ədəbi plagiatlıqla, «kərdiyar» (eyni bənddə Azərbaycan, erməni, Gürcü, Rus sözləri işlədib, qafiyə qurulması) biçimli cızma-qaralar quraşdırmaqla məşğul olmuşdular.

Məsələn, Görgəz-oğlan (Martışka Qorqazov) «Bağçada güllər» adlı məşhur Azərbaycan xalq mahnısını 1893-cü ildə öz adına çap etdirmişdi [391, s. 82–83] [113, 1986 # 7]. Aşıq Civani adlı birisi muğamlarımızı öz adına çıxmışdı [155-ç, 1894 # 270]. Tiflis Azərbaycan teatrımıza müxalif olaraq Erməni truppası yaradılmışdı [162] [279]. Hətta, bəzi Erməni qondarma sənətçiləri öz təxəllüslərini də azərbaycancaya uyğunlaşdırmışdılar (məsələn: Sayat-nova, Kiçik-nova, İsgəndər-nova*, Şikəstə Şirin, Şamçı Melkon, Keşiş-Dərdimənd, Beçərə, Yolçu-oğlan, Dəllək-oğlan, Allahverdi, Görgəz-oğlan, Çərkəz-oğlan, Naçar-oğlan, Civani, Hazira, Çaxmaxçı Aslan, Abdulla Zabuzal oğlu...) [391, s. 86–87] [279, s. 66–67].

Arxiv saxlanclarındakı Gürcü əlifbasıyla mahnı dəftərlərində Füzulinin, Vidadinin, Vaqifin şeirlərinə rast gəlməyimiz təsdiqləyir ki, Tiflis məclislərində onların şeirləri də səsləndirilmişdi. Gürcü müəlliflərinin Azərbaycan Türkcəsində şeirlərində, nəğmələrində Azərbaycan şairlərinin, yaxın Borçalı aşığı, şairlərinin yaradıcılıqlarından, burada yayılmış dastanlardan bəhrələnmə hiss olunur.

Yetim Gürcü, Həzir daha çox məşhur olmuşlar və onların maraqlı qoşmaları, təcnisləri məlumdur [219] [146, 1973 # 76] [60, s. 13–16].

* Qeyd: Sayat-nova və başqalarının təxəllüsündəki «nova» hissəciyi müxtəlif cür yozulsa da, zənnimizcə, bu, azərbaycanca «nəvə» sözüdür. Həzir (Hazira) Farsca bülbül anamlı, Azərbaycan ədəbiyyatında da çox işlənmiş «həzarə» sözünü özünə təxəllüs götürmüşdü (bax: [279, s. 66–67]).

Yetim Gürcünün nənə-babası Osmanlıya əsir düşmüş, müsəlmanlığı qəbul etmişdi və onlara orada «Gürcü» ayaması verilmişdi. Onun atası İbrahim Tiflisə qayıdıb, Türklərin daha çox yaşadıkları Xarpux məhəlləsində binə qurmuşdu, oğlunun adını Yetim (bəzi qaynaqlarda İakob) qoymuşdu. Onun Dabğışvili (Dabbağ oğlu) familiyası da atasının dabbağ (gön-dəri ustası) peşəsiylə bağlı olmuşdu. Yeniyetmə yaşlarında ata-anasını itirən İakob böyüyüb şair kimi tanınanda, mahnıları dildən-dilə dolaşanda «Yetim Gürcü» təxəllüsü götürmüşdü və onu belə çağırırdılar [399, s. 2]

Yetim Gürcü (1875–1940) Qaracaoğlanı özünə ustad saymış [60, s. 15], Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində, Borçalı ellərində, habelə Bakıda da çalıb-çağırmış, Vidadinin, Vaqifin də sözlərini mahnıya çevirmişdi. O, azərbaycanca da şeirlər qoşmuş, Gürcücə şeirlərində loğman, qoç, bülbül, kotan, sim, ləl-zümrüd, dəftər, qəhrəman, bayraqdar, iqbal sözlərini işlətmişdi. Onun bir gözəlləməsi [219, s. 91]:

Bənzəyirsən pəriyə sən,
Ömrü verdin yarıya sən,
Gəl şirə ver arıya sən,
Hicran salma araya sən,
Nə qocalıb qarıya sən,
Nə gedib yad arıya sən,
Yetim Gürcü, yarıya sən,
Ola dərdə çarə belə!

(Tərcümə Əflatun Saraçlıındır)

David Qərib, Şahoglu, Gürcü Güloğlan, Miskin Gürcü, Gürcü Kikola, habelə Qriqol Orbeliani, Akaki Sereteli, Rapiel Eristavi və başqalarının da Azərbaycan poeziyası şəkillərində şeirləri var.

Arxivlərdəki Gürcü əlifbasıyla şeirlər, mahnılar dəftərlərində Borçalı şairlərinin (məsələn, Qızılhacılı Qul Əlinin, Faxralı İveylər Allahverdinin, Dərdli Xurşidin) şeirlərinin də yazılması [150-b, s. 226, 274] [133, s. 79] şahidlik edir ki, bu şeirlər Tiflisdə Gürcü aşıqlarının, sənətçilərinin də repertuarlarında müəyyən yer tutmuşdu. Belə faktlar Borçalı ədəbi ənənələrinin Tiflis şəhər

poeziyasına təsirini, onlar arasında yaradıcılıq ülfətini təsdiqləməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tiflisin Meydan, Ortacala, Şeytanbazar məhəllələrində şairlər, aşıqlar Rizvan, Kazım, Sadiq, Divani, Səməd, Əziz, Seyran, İsmayıl, Hüseyn, Rəcəb, Dərdli Xurşid, Əsədullah, Rəsul Yetimi, Şəfi, Rəfi, İbrahim, Kamal və başqaları Azərbaycan bədii sözünü yaymışdılar. Tiflisdə daha çox dini məzmunlu şeirlər ərsəyə gəlmişdi.

...Hələ İran hakimi Nadir şahın özünün mənsub olduğu Əmbərli tayfasından qohumlarını Borçalıya gətirib, əvəzində buradan Dəmirçihasanlı ellərindən on iki min sayseçmə sənətkarı ana vətəni Xorasanın Sərgah mahalına köçürdüyü tarixdən bəllidir [272, s. 37]. Əvvəlki sürgünlərdən geniş danışa bilməsək də, XIX yüzildə Borçalıdan Urmiyəyə, Qarsa, Ahısqağa köçləri qaynaqlar təsdiqləyir.

Yüzilin əvvəllərində Borçalıyı əldən vermək istəməyən İran vəliəhdi Abbas Mirzəyə tərəf çıxmış Borçalı–Qazax Qarapapaqlarının müəyyən qismi yurddan didərgin düşərək, İrəvan xanlığına qaçmışdı, 1827-ci ildə İrəvan da Rus işğalına uğrayandan sonra onlar daha güneylərə səpələnmişdilər, 1828-ci ildə 800 ailə Borçalı Mehdi xanın öndərliyiylə Urmiyə gölünün günbatarındakı Sulduz mahalında yurdlaşmışdı, təzə yurdu Borçalı Qulu xan idarə etmişdi [336, s. 58–59] [272, s. 66].

Ahısqa paşalığında yaşamış tərəkəmələrin bir qismi 18-ci yüzilin axırlarında, başqa bir qismi 19-cu yüzilin əvvəllərində Borçalı, Qazax mahallarından köçmüşdülər. 1830-cu ildə Osmanlı Türkiyəsindən Ermənilər Cavaxetə gətirildikdən sonra oradakı Qarapapaq–Tərəkəmələrin müəyyən qismi – vaxtilə Borçalının İmirhəsən obasından gəlmiş İmirhəsənli tayfası Niyal düzü adlanan ərazidə məskunlaşmış, Levis icmasını yaratmışdılar [146, 1983 # 44] [168, s. 24–25].

1827–1830-cu illərdə Borçalıdan ağır köç arabaları Qars tərəflərə də üz tutmuşdu. 1855-ci ildə, 1877–1878-ci illərdə də Rus–türk hərbləriylə ilgili olaraq Borçalıdan, Qazaxdan iyirmi beş min nəfərə yaxın Qarapapaq Qars tərəflərə qaçmışdı, onlar Qars, Ərdəhan, Qağızman, habelə Ərzurum, Dol mahallarında təzə

məskən, yurd qurmuşdular. Bu da bəllidir ki, 1877-ci ildən sonra Qars vilayəti Rusiya tərkibində olmuşdu, yəni Borçalı ilə Qars arasında gediş-gəliş asanlaşmışdı, Tiflis–Qars dəmiryolu da Borçalıdan keçmişdi [272, s. 67, 82].

Beləcə, Borçalıdan miqrasiyalar, deportasiyalar zamanı köçənlər arasında saz-söz adamları çox olmuşdu və onlar təzə yurdda da şəyirdlər yetirmiş, Borçalı saz ovqatını şəbəkə halında davam etdirmişdilər.

Borçalı aşığı sənətinin daha çox qonşu mühitlərdən təsirləndiyini, Borçalı aşığılarının da sənət şəcərəsində dördüncü ya beşinci ustadın Güney Azərbaycandan gəlməsi faktının ortaya çıxdığını [234, s. 222], Dollu Mustafanın, Dollu Əbuzərin Urmiyədən Borçalıya güney təsirinin daşıyıcıları olduqlarını [191, s. 25] bildirənlərin müqabilində bizə belə gəlir ki, müəyyən vaxt kəsirlərində Borçalı mahalından köçən saz-söz adamlarının Borçalı saz ənənələrini, sənət keyfiyyətlərini özləriylə aparıb yaydıqları səbəbindən Ahısqa'nın da, Qarsın da, Urmiyənin də Qarapapaq aşığı mühitləri Borçalı sazının ovqatı üstündə köklənmişdilər. Əhməd Cəfəroğlunun, Məhməd Fəxrəddin Kırzioğlunun, Yaşar Kalafatın, Orhan Yeniarasın Türkiyədə Qars, Ərzurum, Anadolu yörlərindəki Qarapapaqlardan [73] [210] [211] [398], Mehdi Rzəvinin İranda Sulduz Qarapapaqlarından [336], Valeh Hacıyevin, Asif Hacılinın Ahısqa Türklərindən [168] [166] [161] [158] topladıqları folklor və yazılı ədəbiyyat örnəkləri fikrimizə əyani dəstəkdir. Şenlik Borçalı əsilli, Borçalı saz kökənli olduğuna görə sənətin incəliklərinə yiyələnəkdən ötrü Borçalıya üz tutmuşdu. Elə Dollu Mustafanın, Dollu Əbuzərin Urmiyənin Dol-Dizək kəndindən, yoxsa Ərzurumun Dol mahalından gəldikləri mübahisə doğursa da*, onlar da dedə-baba yurdu havasının gücü ilə buraya qayıtmışdılar.

* Qeyd: «Ağacanın Ərzurum səfəri» dastanında Dollu Mustafa Ərzurumlu nişan verilir [26, s. 168], Digər məlumatlarda da onun Türkiyənin Dol kəndindən anadan olduğu bildirilir [105-d, s. 1].

Borçalı ədəbi mühitinin başqa qonşu, doğma mühitlərlə qarşılıqlı əlaqələri, onlardan bəhrələndiyi təbiidir, ancaq Borçalının saz qaynarlığı mühit xarici yox, mühit daxili amillərlə əlaqədardır. Borçalı sazın, aşılığın beşiyi olduğu səbəbindən o, daha çox təsiredici qüvvəyə malik olmuşdu, Ahısqa da, Qars da, Urmiyənin də saz-söz sərraflarının şəcərə kökünü əslində Borçalıda arayıb tapmaq mümkündür.

Önemlidir ki, Ahısqa da, Qars da, Urmiyənin də ən məşhur saz-söz sərrafları məhz «Qarapapaq aşığı» adlanmış sənətkarlar olmuşlar.

«Urmiyənin cənub zolağı boyundakı Sulduz mahalında Qarapapaq aşığı adıyla tanınmış el aşığılarının yaradıcılığı, ifaçılığı bir sıra özəlliklərə malikdir» – bu, milli aşiq mühitlərimizin mütəxəssisi Məhərrəm Qasımlının sözüdür [234, s. 211] və zənnimizcə, Urmiyədəki bu özəlliklər məhz Borçalı mühitinin orada yayılmış varislik gələniylə bağlı olmuşdu*.

Urmiyəli Qarapapaqlardan alim Mirzə Mehdi Rzəvinin oradakı Qarapapaq ellərinin tarixinə, folklor və ədəbi-mədəni ənənələrinə aid qiymətli monoqrafiyası (fars dilində) əlimizdədir [336]. Burada misal gətirilmiş bədii nümunələrdə [336, s. 151–187] məhz Borçalı saz məktəbinin nəfəsi duyulur. Hələ Urmiyə Qarapapaqlarının dilində ləhcə özəllikləri, həftə günlərinin adlarında, şəxs adlarında, yerli toponimlərdə Borçalıya doğmalığa müşahidə olunur.

Borçalıda, Ahısqada, Qarsda, Anadoluda, Urmiyədə eyni köklü saz ənənələri yaşadığına görə bu mühitlər bir-birilə üzvi bağlanan vahid ədəbi areal şəklində inkişaf etmişdilər, yəni şəcərə vəhdəti öz növbəsində bədii vəhdəti də yaratmışdı.

Borçalı mühacirət ədəbiyyatının elmi konturlarını Şahbaz Şamioğlu daha təfəsilatıyla açıqlamışdır [362, s. 20, 38–43].

* Qeyd: Sulduza köçmüş Borçalı Qarapapaqlarından olan şair Qulu xan Borçalının (Nağı Rzaqulu oğlunun) (1915–1945) şeirləri çap edilmişdir [88, s. 154–156].

Borçalı–Ahısqa–Qars saz-söz şəbəkəsinin üzvlərinə gəlincə, bu baxımdan Xəstə Hasanın bir divanisi və Ziya Borçalının cüng-bəyazı tədqiqə möhtacdır.

Xəstə Hasanın «Yüzdə bir» divanisi tədqiqatçıları təzə bir sahəyə – indiyədək öyrənilməmiş Ahılkülək, Ahısqa aşıqlarının, şairlərinin yaradıcılıqlarını öyrənməyə istiqamətləndirir [146, 1986 # 79, s. 4]. Əli Şamilovun bu fikrinə şərikik. Həqiqətən, bu fəxriyyədə [51-ə] [22, s. 73] Xəstə Hasan öz çağdaşları və yurddaşları olmuş məşhur söz xiridarlarının hər birinə layiqli qiymət verir:

Vaqif dərddən xəbərdardır, Gövhərinin əvəzi yox,
Qul Qarani, Qara Zülal, Aşıq Ömər sözdə bir.

Sonrakı bənddə Qurbani daim xamdan sökən haqq aşığı, İsmayıl qoşmanın baş tacı adlandırılır. Bəndlərin biri belədir:

Molla Xalis dələlətdən içdi eşq bədəsinə,
Güfdadiyə vermişdilər ondan ziyadəsinə,
İrfani haqq aşığıdır, keçilməz adasını,

Aşıq Seyfi, Usta Polad, Dəli Tamı sazda bir.

Burada xatırlananların çoxu, öncəliklə də, Qul Qarani, Qara Zülal, Ömər, Çöllü İsmayıl, Molla Xalis, Güfdadi, İrfani, Seyfi, Usta Polad, Dəli Tamı Borçalı–Ahısqa–Qars şəbəkəsinin Xəstə Hasana qədərki yetirmələri olmuşdular.

«جنگ بیاد» (cüng-bəyaz) saxlancında [51-ə] şeirlərindən örnəklər toplanmış Abdulla, Aydın, Cabbar, Dəli Yusif, Əliyar, Əmrah, Əsəd, Əvəz, Hali-vətən, Heydər bəy, Həmdullah, Hümmət, Xalis, Xəstə Hasan, İsmayıl Əfqan, Kəlbi, Qarani, Qəhrəman, Qəmbər, Mirsis, Molla Əhməd, Molla Mustafa, Müştəqi, Nuru, Pirverdi, Sadiq, Səyyad, Sona xanım, Şenlik, Talıb, Vəkil qızı, Yunus, Zahid və başqalarının da çoxunu Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi şəbəkəsinə (bəzilərinin Qazax, Göyçə–Ağbaba areallarına) aidliyini zənn etmək olar zənnindəyik. Bunların da arasında Qarani, Xəstə Hasan, Nuru, Şenlik daha çox, Xalis, Əmrah, Əvəz, Əhməd, İsmayıl, Mirsis, Talıb, Müştəqi, Pirverdi, Qəhrəman, Əsəd müəyyən dərəcədə məşhurlaşmışdılar.

Ədəbi qaynaqlarda şeirlərinə rast gəldiyimiz qüvvətli şairlərdən

biri Əmrahdır. O, 18-ci əsrin axırları və 19-cu əsrin birinci yarısında əvvəl Borçalıda, Ahısqada, sonra Ərzurumda ömür sürmüşdü.

Gürcüstan əlyazmalar institutundakı mahnı dəftərlərindəki [150-b] [150-c], Azərbaycan əlyazmalar institutundakı cünglərdəki [50-a, cüng 108], Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki Ziya Borçalı cüng-bəyazındakı [51-ə] Əmrah adlı müəllifin şeirləri Borçalı–Ahısqa–Ərzurum şəbəkəsində məşhur olmuş Əmrahdır. Bunu bu da təsdiq edir ki, Əmrahın Gürcü əlifbasıyla dəftərlərdəki, Ziya Borçalı cüng-bəyazındakı, habelə Hümmət Əlizadə topluslarındakı şeirləri lirik-bədii çalarlarla bir-birinə yaxındırlar, hətta onun «Deyiləm» rədifli qoşması müxtəlif mənbələrdə [150-b, s. 52] [50-a, cüng 108, s. 5] olmasına baxmayaraq, eyni şeyirdir.

Qul Qarani Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi məkanında nəqşbəndi təriqət şeirinin davamçısı və yayıcısı olmuşdu.

Bəllidir ki, Qarani təxəllüslü şairlər çox olmuşlar və bu təxəllüs öz ilkinliyini hicrətin birinci yüzilinin əvvəllərində Yəməndə yaşamış, müqəddəslik zirvəsinə yüksəlmiş Üveys (Veysəl) Qarani-dən götürmüşdür. Qaran onun qəbiləsinin adı olmuşdur. O, səadət əsrində uzaq bir məkanda Rəbbimizin damızdırdığı bir duyğudan həzrət Məhəmmədə iman gətirmiş, ona peyğəmbərlik veriləcəyini və verildiyini qaibənə şəkildə duymuşdu, peyğəmbərin Allah buyruqlarını yaymışdı, Üveysilik–Qaranilik təriqətinin əsasını qoymuşdu. Yunus Əmrə Veysəl Qaraniyə şeir həsr edib, Şah İsmayıl Xətai: «Haqqın yaranıdır Veysəl Qarani» – deyib; onun adı ədəbiyyatımızda dosta, dostluğa sdaqət rəmzi kimi tez-tez çəkilib.

Borçalı–Ahısqa ədəbi arealına mənsub şair Qul Qarani təxəllüsü götürmüşdü.

İndiyə qədər bilginlər Qul Qaraninin yalnız adını çəkməklə, onu Borçalı ədəbi mühitinin qüdrətli təmsilçilərindən biri təqdim etməklə yetərlənmişlər [22, s. 76, 217] [146, 1986 # 79] [118, 1992 # 7] [129, s. 12] [345, s. 613] [191, s. 46], məlumat azlığı səbəbindən onun barəsində geniş danışa bilməmişlər.

Qarani, müəyyən soraqlara görə, Ahısqa tərəflərdə doğulmuş, orada və Borçalıda məşhurlaşmışdı; başqa soraqlara görə isə,

Borçalının Bəylər kəndindən olmuş, 19-cu yüzilin birinci yarısında yaşamışdı. Bəylər kənd sakini Balabəyin dədə-baba yaddaşına söykənərək dediyinə görə, hündür boylu, dolu bədənli, zəhmli Qarani onun ulu babasının çobanı, aşığı olmuşdu [105-b, s. 1].

Bəlkə də bu Qaranilər ayrı-ayrı müəlliflərdir. Hər halda, onlardan hansısa biri Borçalıda, Ahısqada şair kimi püxtələşəndən sonra Osmanlıya keçmiş, Ərdahanın Dəyirman kəndində yaşamış, Çıldırda Xəstə Hasanla deyişmiş, şöhrət tapmış, Nağı bəyin aşığı, şairi kimi fəaliyyət göstərmişdi, ahıl yaşlarında Borçalıya qayıtmışdı.

Qul Qaraninin şeirləri, deyişmələri indi də Borçalıda elin hafizəsində yaşayır [105-b] və bu fakt özü də onun Borçalıya bağlılığı faktının müəyyən anlamda dəstəklənməsinə kömək edir*.

Borçalı Qul Qaraninin şeirləri təsəvvüf qaynaqlı fikirlərlə zəngindir.

Borçalı, Qarayazı, Qaraçöp tərəflərdə Qaraninin, ümumən Qarançilik təriqəti davamçılarının, o sıradan Qazağın Aslanbəyli kəndində türbəsi ziyarətə çevrilmiş Hacı Mahmud əfəndi Qaraninin şeirləri də yayılmışdı. Xatırladaq ki, dini-nəqşbəndi poeziyanın kamil ustadı Mir Həməzə Seyid Nigari də Borçalıda çox olmuş, bu tərəflərdə onun şeirləri sevilmişdi.

Borçalı–Ahısqa ədəbi şəbəkəsinin dəst-xəttini yaradıcılığında bariz şəkildə əks etdirən Xəstə Hasan (1800–1866) əsil-nəsilliklə Borçalı Qarapapaq tərəkamələrindən olmuş, onun atası Bolus bölgəsinin Çürük-Kəmərlı kəndində yaşamışdı. Bu faktı Pənah Mahmudov xüsusi vurğulamışdır [118, 1976 # 50, s. 8]. Tarixi dəlillərə söykənən Valeh Hacıyev məntiqli olaraq Levis tərəkamələrinin məhz Borçalıdan köçdüyü və Cavaxetin Dırqına kəndində yaşamış, sonra Levisə köçmüş Xəstə Hasanın buraya ilk dəfə gələn Tərəkamə ailəsindən olduğu gümanına bəraət qazandırır [146, 1983 # 44] [168, s. 23–26].

* Qeyd: Bəylər, Saraçlı, Kosalı, Qaracalar kəndlərində Qaranizadə soyadı indi də qalmaqdadır.

Xəstə Hasanın ömürlüyü hicri 1182–1265-ci illər (miladi 1768–1849) qəbul edilir. Onun Levisdəki qəbri ziyarət ocağı olub. Özü yazdığı kimi, kamil bir ustadın dərslərini almış, Qaraniyə şəyirdlik etmiş, Xəstə Qasım özünə mənəvi ustad saymışdı.

O, şeir qoşmağa erkən yaşlarından başlamışdı. Yeniyetmə çağlarında yuxuda ona pirilər şairlik bədəsi içirmişdilər və həmin vaxtdan da Xəstə ayaması ilə tanınmışdı.

Xəstə Hasan Ahısqa səmtində, Borçalı–Qarayazı, Qazax, Qars yörələrində güclü ustad təki ad-san qazanmışdı. O, neçə-neçə sənətkara ustadlıq etmiş, şeyirdi Nuruya, onun vasitəsilə də məşhur Şenliyə böyük sənət təsiri göstərmişdi. Türk-Azərbaycan xalq-el şeiri ənənələriylə yetişmiş ahısqa aşığı Səfil Lado qoşqularının birində onun sənətini yüksək dəyərləndirmiş, «Aşıqlıq Xəstə Hasana qalmadı» – demişdi.

Şairin irsinin yığılıb nəşri yönündə Ziya Borçalı, Ənsar Aslan, Pənah Mahmudov, Əli Şamilov, Valeh Hacıyev, Asif Hacılı və başqalarının xidmətləri təqdirəlayiqdir [51-ə] [22] [118, 1976 # 50] [146, 1986 # 79] [161] [166]. Ustadın təcnisləri, divaniləri, qoşmaları, gəraylıları, deyişmələri üzdədir; dastanları da olmuşdu; onun haqqında da dastanlar düzüb-qoşulmuşdu.

Bir mübahisəyə öz münasibətimizi bildirək. Vəqif Vəliyev yazmışdı: «Bu, həmin Xəstə Hasandır ki, Xəstə Qasımın «Divam-ül ovqat» qıfılənd ayaqlı qoşmasını öz adına çıxıb, Aşıq Ələsgərə göndərmişdi. Aşıq Ələsgər həmin qıfıləndi açmış və hətta Xəstə Hasana eyham vurub: «Qasım qafnandır, Hasan heynən, xeyir tapmaz ustadından deyənən» [24, s. 232]. Əli Şamilov bu iki sənətkarın yaş fərqi nəzərdə tutaraq, ustad Xəstə Hasanın gənc Ələsgərə qıfılənd göndərməsinin ağlabatan görünmədiyini qənaətinə gəlmişdir [146, 1986 # 79, s. 4]; Valeh Hacıyev Xəstə Hasanın plagiatlığını şərh hesab etmişdir [168, s. 22]. Bunlara dəstək və əlavə olaraq demək istəyirik ki, birincisi, Xəstə Qasımın şeirini öz adına çıxan aşığı irəvanlı nişan verilir [24, s. 317]; ikincisi, Ahısqa tərəflərdə Ələsgər adında başqa bir sənətkar yaşamışdı, 1851-ci ildə «Kavkaz» qəzetinin jurnalisti Pərvanə gölü qırağında həmin Ələs-

gərin çalıb-oxumağına valeh olmuşdu [155-d, 1851 # 1, s. 2–3].

Xəstə Hasan şeirlərində [51-ə] [22] dövrünün söz sərraflarının adlarını çəkmiş, «Çox aşıqlar gəldi keçdi, Xəstə Hasan üzdə bir» sözlərini də iftixarla söyləmişdi. Şairin: «Ahu-zar çəkərim, bursalı dağlar», yaxud: «Xəstə Hasan xocaların xocası...» kimi şah misraları göstərir ki, onun qoşquları ürəyəyatımlıdır.

Borçalı–Ahısqa–Çıldır ədəbi şəbəkəsinin iki böyük siması Xəstə Hasanla Şenlik Babanı körpü kimi bir-birinə qovuşduran bir ustad da bəllidir: bu, Xəstə Hasanın şeyirdi və Şenlik Babanın saz ustadı Nurudur. Xəstə Hasan:

Öylən, oğlum, xəbər verim, pərli peykan məndədi,

Yüz açar olsa açılmaz, bağlı dükən məndədi –

sözlərini [22, s. 50] Nuruya xitabən söylədiyi kimi, Nuru da şeyirdi Şenliyi sınağa çəkərkən ona ustadının eynən həmin sözləriylə üz tutmuşdu.

Nuru Ahısqa'nın Levis kəndində yaşamışdı. Onu Borçalıya möhkəm doğmalığ telləri bağlayır. Tarix təsdiqləyir ki, Levislilər vaxtilə Borçalı ellərindən, ələlxusus da, İmirhəsən kəndindən və yörələrdən köçkün düşmüşdülər [146, 1983 # 44, s. 4]. İkincisi, Şenliyin şahidliyinə görə, Nuru Borçalının Sarvan, Qasımlı, Sadaxlı, Hallavar, Meçidli-Görrarxı, Arıxlı, İmirhəsən, Faxralı, Saraçlı, Qızılkilsə, Hamamlı, Qəmərli, Gümrü, Soğanlıq ellərində toylar keçirmişdi.

Nurunun Qarani ilə, Şenliklə deyişmələrindən onun güclü şairlik təbi aşkarlanır.

Nurunun ədəbi mühitimizə əhəmiyyətli xidmətlərindən biri də budur ki, o, Türk dünyasının Borçalı əsilli böyük aşığı Şenliyin üzünə sənət qapılarını açmışdı.

Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi şəbəkəsi özünün bədii-estetik zirvəsinə Borçalı saz ənənələrinə sıx bağlı olan məşhur Şenlik Babanın ilhamında, sənətində çatmışdı.

Bəri başdan qeyd edək ki, Şenliyin dədəsi Qədir ağa 1827–28-ci illərdə Rusiyaya boyun əyməyərək, bir yığamatla Güney Azərbaycanın Suldüz mahalına, böyük bir yığamatla da Qars tərəflərə köçmüş Borçalı Qarapapaqlarındandır [209, s. 3] [22, s. 4] [118,

1976 # 50] [83, s. 4] [146, 1979 # 14] [395, s. 9]. Tədqiqatçı Məhyəddin Sultanovun Şenliyin kiçik qızı Gülxanımın və nəvəsi Qələndər Piriyevin dilindən eşitdiyi xatirələrdən də belə nəticə hasil olur ki, Şenliyin atası Qədir öz külfətiylə 19-cu əsrin birinci yarısında Borçalı mahalından köçən ailələrlə birlikdə Artvin çayının yuxarılarında, Çıldır dərəsindəki Suhara kəndində sakin olmuşdu [146, 1979 # 14, s. 2]. Qarapapaq Qədirgillərin Qədir ağa (bəzi qaynaqlarda Qərib) məhz o vaxt Borçalıdan on beş külfətlə gedib, Çıldır (Zurzuna) yaxınlığında sulu bir yerdə Suhara (Yaxınsu) obasını qurmuşdu. Anası Zalxa sinədəftər, hörmət-izzətli qadın olmuş, Şenliyə uşaq yaşlarında cəng kitabları, dini qissələr oxumuşdu...

Şenliyin qızı Gülxanım, nəvəsi Qələndər axır vaxtlara qədər Borçalıda (Bolnisdə) yaşamışdılar. İndinin özündə Borçalıda, o sıradan Hamamlı, Faxralı, Qəmərli kəndlərində Şenliyin qohum-qrabalrı var.

Şenlik 1850-ci (yaxud 1853-cü) ildə doğulmuşdu. Adı Hasan olub. Yuxuda pirilər ona sevgi, şairlik butası, el nəğməkarı anamlı Şenlik ayaması vermişdilər...

Həddi-buluğa çatanda onu dayısı İbrahim kişi Levis kəndində məşhur Nurunun yanına şeyirdliyə gətirmişdi. Şenlik saz və söz dərslərini burada almışdı. Nurunun və onun vəsitəsiylə də Xəstə Hasanın ona böyük təsiri keçmişdi. Onun barəsində Nuru: «Bu oğlan məni tərlətdi, bu çox yaman şair olacaq» demişdi.

Şenlik əvvəlcə Xəstə Hasana nəzirələr söyləmiş, sonra özü Şenlik, Sefil Şenlik, Xəstə Şenlik, Beçərə Şenlik, Qul Şenlik, Şenlik Baba ayamalarıyla gəraylılar, qoşmalar, təcislər, divanilər qoşmuş, dastanlar bağlamışdı.

Gürcüstanın arxiv sənədlərində Şenlik mahalın baş aşığı adlandırılır [166, s. 52]. Qars şəhərində Şenlik Babanın heykəli Dədə Qorqud abidəsiylə yanaşı durur...

Bu müqtədir sənətkarın zəngin irsi Türkiyədə, Azərbaycanda, Gürcüstanda toplanıb yayınlanmışdır.

Xatırladaq ki, Ziya Borçalı cüng-bəyazında Şenliyin: «Bu gün Səməd bəyin seyrinə vardım», «Əzraildən sonra əcəl də olu»

(Abbasla deyişmə), «Fikrim pərişan oldu, xəyalım dağnıq», «Aldanma cahana, olma divanə», «Axır gündə tor göründü gözümə» misralarıyla başlayan şeirləri yazılıb [51-ə, s. 48, 77a, 80, 85a, 92]; Tiflisin «Dan yıldızı» jurnalında 1928-ci ildə Şenliyin «Həsretin çəkdiyim Tiflis şəhrinin» misrasıyla başlayan qoşması dərc edilmişdi [147-b, 1928 # 4/5, s. 55].

Soykökü Borçalıya bağlı Şenliyin yaradıcılığı öz rişəsi, gövdəsi, budaqları, barı-bəhrəsiylə Borçalıya, Borçalı saz-söz aləminə qovuşur. Bu qovuşuğun bir neçə möhkəm bağları var: Şenlik yaradıcılığında Borçalı mövzusu; Borçalı saz-söz sərraflarıyla deyişmələri, sənət ülfəti; ənənə tipologiyası; ləhcə, ləmis, deyim amilləri...

Ustad sənətkarın Borçalı söz xiridarları ilə yaradıcılıq ünsiyyəti, onlarla deyişmələri də maraqlı faktlardır. Bu faktlar Hüseyn Saraçlının düzüb-qoşduğu «Aşıq Şenliyin Borçalı səfəri» dastanında öz əksini tapır [26, s. 93–117].

Şenliyin yetişdirdiyi şeyirdlər arasında Borçalıdan, Ahısqadan Abbasəli, Nuru oğlu Balakışi, Əhməd və başqaları da olmuşlar.

Şenliyin Qasımlıda Səməd bəyin istəyiylə Quşçudan şair Abbasəli ilə deyişməsi dillər əzbəridir. Abbasəlinin hərbə-zorbasına Şenlik təmkinlə: «Arzulayıb gəlmişəm, Mən sizi deyın, aşıq» – cavabını qaytarmışdı.

Onunla Faxralı Nəbinin deyişmələri də gözəl sənət nümunələridir. Şenlik şair Nəbiyə üz tutub, belə söyləmişdi:

Ta əzəldən qətrə ikən bəhri-ümman olmuşam,
Heç tükənməz xəzinədən ləli-mərcan olmuşam,
Söylənər cümlə-cahanda şanı-şöhrətim mənim,
Aşıqlərin arasında nitqi-lisan olmuşam.

Şenliyin ölümünə Borçalı Şair Nəbinin, Xındı Məmmədin mərsiyələri var.

Faxralı Güllər Pərinin göndərdiyi qıfılbəndləri Şenlik açmışdı. Gürcüstanlı Abdul Bəyin qızı Zübeydə Şenliyə şeir yollayanda Şenlik ona şirin bir gəraylı həsr etmişdi.

Şenliyin «Borçalı Səməd bəy», «Mehralı bəy», «İsmayıl», «Cüyür ovu», «Gürcüstan səfəri» dastan-əhvalatları [22] [335]

[167] bu yerlərlə bağlıdır, daha doğrusu, məşhur Şenliyin Borçalı məkanında hərəkət trayektoriyasının göstəriciləridir.

Qüdrətli sənətkarın şeirlərində Borçalıya, Qarapapaqlara məxsus şivə, ləmis koloriti diqqəti çəkir. Onun ən çox sevdiyi, çalıb oxuduğu «Borçalı Dübeytisi», «Borçalı Gözəlləməsi», «Borçalı Qaytarması», «Borçalı Urfanisi», «Çıldır Divanisi» («Çuxuru»), «Sultanı» («Qürbəti-Kərəmi») saz havaları olmuşdu və bu havalar onun ifa ehtiyatında o qədər möhkəm yer tutmuşdu ki, çox vaxt onlar «Şenlik xoşlamağı» havaları kimi yayılmışdı.

Şenlik poeziyasının kəlmə xəzinəsində Borçalı–Qarayazı şivəsi tam əks olunur. Bu baxımdan onun şeir dilində torpaq (topraq yox), yarpaq (yapraq yox), yayılıftı, qurtuluf, atdar, asdan, qızdar, şennih, mən (bən yox), mahna (bəhanə anlamında), çöyür, döölət, gələr, gəlmer kimi deyim biçimləri, habelə Osmanlı Türkcəsində işlənməyən, yaxud başqa adlar daşıyan açar, ağ, acal, akuşka, aloy, anarı, andır, ayam, başatan, beyqafıl, bıy, bildir, birçək, cahal, əppəh, eşih, fırxıllax, hancarı, havah, sənəh, süysün, yığval, ürüzgər, layıx, xavar, yağın, mazarrat, taqsır, yekə, beçərə, buxaq, bulaq, əmlik quzu, qalmağal, xəlvət... sözləri üstünlük təşkil etmişdi.

Şenlik haqqında görkəmli alimlər, araşdırıcılar tədqiqat aparmış, fikir söyləmişlər. Ələlxüsus, Eynəli Sultanov, Salman Mümtaz, Əhliman Axundov, Məhməd Fəxrəddin Kırzıoğlu, Orhan Özbəy, Ənsar Aslan, Akay Beşmart, İslam Ərdənər, Firidun Nüsrət, Sədnik Paşayev, Kamil Vəliyev, Məhyəddin Sultanov, Həmid Vəliyev, Elxan Məmmədli, Qəşəm Vəliyev, Pənah Mahmudov, Valeh Hacıyev, Alp Bərat Alptəkin, Türkey Yücük, Hikmət Dizdaroğlu, İsmayıl Aşıqoğlu, Ənvər Daşdəmiroğlu, Əkrəm Tormutlu, Orhan Yeniaras, Məhərrəm Cəfərov, Rüstəm Rüstəməzadə, Azad Ozan, Əsəd Əliyev, Tinatin Məmmədova və başqalarının bu yöndə xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Biz daha çox Şenliyin Borçalıya bağlılığı aspektində tədqiqatlar aparırıq [274, s. 136–141] [185, ## 110, 111].

Önəmlidir ki, Şenlik məhz Borçalı ədəbi-aşıq mühitinin yetirməsi, Borçalı–Ahısqa–Çıldır ədəbi şəbəkəsinin qüdrətli təmsilçisi

qəbul edilir. Türkiyəli alim Ənsar Aslan Şenlik Babanı «bütün məmləkətimizdə böyük aşıklar yetişirən okulun (məktəbin) gerçək hocası» tərifini verməklə, belə vurğulamışdır: «Bu aşıklıq kultürünü Şenlik Azərbaycan aşıklarından almıştı. Çünkü şu devirde Anadolu Şenliye təsir edəcək bir aşık yoxtu. Eyni zamanda dil və gələnek (ənənə) bakımından onları kendine daha yakın biliyordu... Şenlik Azeri sahasından aldığı bir çox unsuru Anadoluya yayarak, aşık edebiyatımıza yenilik getirmiş, bu tarzın gelişip daha mukəmmel eserler vermesine yardım etmişti» [22, s. 40–41]. Ustadın həyat və irsinin tədqiqinə dissertasiya həsr etmiş Qəşəm Vəliyev doğru olaraq yazmışdır: «Aşık Şenlik Borçalı mahalına dərinədən bağlı olmuş, həmin ədəbi mühitdə sənət məktəbi keçmişdi». Müəllif haqlı olaraq bildirmişdir ki, Şenlik yaradıcılığında Qul Allahqulunun poetik ənənələrinin izləri aydın duyulur [395, s. 18, 26].

Şenlik irsinin bilginləri hesab edirlər ki, ondakı Allah eşqi Füzulidə gördüyümüz eşqlə bənzərlik qədər irəlidir [13, s. 17].

Şenliyin yedəkli qoşmaları, divaniləri, cıqalı təcisləri, sicilləmələri, dastanları da qiymətli sənət inciləridir.

Mühitdə şair Molla Xalisin də müəyyən yeri olmuşdu. Xəstə Hasan məşhur fəxriyyəsində [51-ə] [22, s. 73] onu «Molla Xalis dələlətdən içdi eşq bədəsinini» deyər yüksək dəyərləndirmişdi.

Qul Əhməd təxəllüslü şair haqqında danışarkən M. F. Kırzioğlu onun Borçalı mahalından Çıldıra köçmüş Qarapapaqlardan olduğunu, Əhməd Paşa ləqəbini götürdüyünü, 1915-ci ildə Ərdahanda, Çıldırda Ermənilərin törətdikləri qırğınla bağlı söylədiyi qoçaqlamasıyla məşhurlaşdığını bildirmişdir [210, s. 96]. Tiflisli Həsən Sadıqovun cüngündə [50-b], Ziya Borçalının cüng-bəyazında [51-ə] Əhməd Paşanın anasına xitabı, qarı nənə ilə, Mələk xanımla dəyişmələri bir-birinin eynidir. Əslində, bu şeirlər Borçalıda yayılmış onun adıyla bağlı «Əhməd–Cəvahir» dastanındandır.

Ahısqa, Ahıləkək tərəflərdə Qarapapaq sənətkarlarının təsiri ilə Türkcə xalq şeiri səpgisində şeirlər düzüb qoşan Gürcü şairlər, Gürcü aşıkları da yetişmişdilər, maraqlıdır ki, oradakı Gürcü aşıklar çoxqur deyil, saz çalmışdılar [168, s. 73].

Ahısqaanın yerli sənətkarlarının, tez-tez oraya getmiş Borçalı saz-söz əhlinin təsiri ilə orada yetişmiş Gürcü, Məshəti Türk yaradıcı aşığılarından Ruhani, Şivğa, Şeydayi, Sandro, Yaralı Mahmud, Zeyin, Pəktayi, Sefil Lado və başqalarının Türkcə şeirləri [168] [29] məzmun-sənətkarlıqca Borçalı–Ahısqa sənət fenomeniylə bağlıdır.

Aşıq musiqisi mütəxəssisi Azad Ozan (Kərimli) yazmışdır: «Çıldır aşığı məktəbi sırf Azərbaycan (Borçalı, Tovuz, Gəncə–Şəmkir, Göyçə, Şirvan, Güney Azərbaycan aşığı məktəbləri) və sırf Türkiyə aşığı bölgəsi arasında çox şaxəli körpü vəzifəsini yerinə yetirmiş» [205, s. 130].

Borçalı ilə Qazax, qismən də Şəmsəddil (Tovuz) qarışıq Gəncəbasar yөрələri milli-etnik, tarixi soy birliyi, dialekt-ləhcə yaxınlığı və s. meyarlarla doğmadırlar. Xüsusi də, Borçalı və Qazax – bu iki qoşa Qıpcaq-Qarapapaq uruğu, qövmü əzəllərdən bir-birilə yaxın qohumluq şəraitində yaşamışlar.

Bu ərazilərdə ədəbi ənənələr də bir-birini zənginləşdirmişdi.

Hər ikisi Borçalıya doğma olan Qazax, Qarabağ ədəbi mühitlərinin yetirməsi Molla Pənah Vəqifin Borçalılılarla yaxın qohumluq əlaqəsində ola bilməsi ehtimalını Dədə Qorqudun, Füzulinin, Vəqifin ata soyu olmuş bayat ellərinin vaxtilə Qarabağ, Qazax bölgələrində və Borçalıda yaşadıkları [274, s. 64], digər tərəfdən, Vəqif Qazaxdan Qarabağa köçən zamanlar Borçalının Dəmirçihasanlı, Cinli, Qızılhacılı, Bəyəhmədli elatlarının Gürcüstan hökumətinə boyun əyməyibən, Qarabağ vilayətinə getdikləri [227, c. 1, s. 160] faktları da istisna etmir*.

* Qeyd: Vəqif şeirində [386, s. 6] Borçalı (Boşşalı şəklində) sözü var:

Nağaraxananın yolların gözlə,
Boşşalıdan gələn dərəni saxla!

Boşşalı sözü Borçalı mahalına da, indiki Xanlar rayonundakı Borçalı kəndinə də aid ola bilər. Buradakı Boşşalı deyimi maraqlıdır, çünki Borçalıya folklor nüsxələrində, yerli söz əhlinin, məsələn, Şenliyin, Xəstə Namazın, Məcruhun, Hüseyn Saraçlının əsərlərində [22, s. 26] [51-ç, s. 16] [146, 1988 # 112] [26, s. 87, 88, 95, 117] və yerli camaatın dilində Boşşalı çökəyi deyilir.

M. P. Vaqifin şeirlərində Borçalının [386, s. 6], M. V. Vidadinin şeirlərində Borçalının Quşçu kəndindən Namazəlinin xatırlanması da [46, c. 6, s. 377] bu görkəmli şairlərin bu yerlərlə bağlılığına dəlalət edir.

Hələ XVIII yüzildə Qazax şairlərinin şeirlərinin Borçalıda da geniş yayıldığını faktlar təsdiqləyir.

Qazağın Şıxlı kəndindən Mustafağa ağa Arifin:

Qaldı Baydar–Borçalının bəyləri,
Meydan günü bir-birindən yeyləri,
Mehman qarşısına mərd gəlməkləri,
Yadıma düşəndə onlar aqlaram –

misralarını [217, s. 264] [55, c. 2, s. 88] günü bu gün də Borçalılılar çox xoşlayırlar; Borçalı aşığıları bu şeiri xüsusi fəxrlə ifa edirlər. Həmin şeirin məzmunundan («Yadıma düşəndə onlar aqlaram») belə çıxır ki, şair Borçalıda çox olmuş, Baydar–Borçalı bəylərinə mehman gəlmişdi.

Kazım ağa Salikin də Tiflis–Borçalı ədəbi arealıyla əlaqələri maraq doğurur. Onun bu tərəflərdə yaşamış şairlər Cəlali, Rizvani, Sadiqi, Kazımı şeirlərində təriflədiyi barədə əvvəl söhbət açmışdıq. O, Tiflisin quzey-günbatır tərəfindəki Muxran elatının bəylərinin zövqü-səfa sürmələrini də rəğbətlə nəzmə çəkmişdi.

«Ey iki növcəvan Muxran bəyləri» xitabıyla başlayan həmin şeirdə [55, c. 2, s. 74] oxuyuruq:

Qədəh tutsun ol saqi-yi-sadələr,
İçək, keyf eləyək gülgün badələr,
Dursun yanımızda ağazadələr,
Bəzminizdə söhbət olsun, saz olsun.

Gördüyümüz kimi, Kazım ağa Salik Muxran əhalisinin sazsevər olduqlarını da duymuşdu.

Diqqətiçəkən faktdır ki, Ziya Borçalı cüng-bəyazında Qazax şairlərindən Ədürrəhman ağa Şairin «Yenə gəldi bahar fəsli», Mustafağa ağa Arifin «Mən də iraq düşdüm səndən», «Fikr eylərəm, bir-bir düşər yadıma», «Gəldi təmiz namən», Kazım ağa Salikin «Ey yasim, sən yasim razdan gözəlsən», «Dəxi eşq əhlini kafi

görmənəm» misralarıyla başlanan şeirləri, M. Arifin K. Salikə mənzum məktubu, Kəsəmənli Çoban Əfqanın qoşquları, başqa şeirlər də toplanmışdır [51-ə]. Və bu topluda Borçalıda yayılmış lirik şeirlər cəmləndiyini nəzərə alsaq, onda bu məkanda Qazax şairlərinin də əsərlərinin yayıldığını aşkarlamış oluruq.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəlində Qazaxlı şairlərdən Molla Hüseyn Sabit, Şıxlı Mustafa Ağa Arif, Dağkəsəmənli Mustafa ağa Nasir, Əbdürrəhman ağa Dilbazi Şair, İsgəndər ağa Şair, Xanlıqlardan Hacı Rəhim ağa Vəhidi, Şahnigar xanım Rəncuri, Kəsəmənli Çoban Əfqan, Qıraqqəsəmənli Məhəmməd, Köçəsgərli Əli, Miskin Əli, Ağstafalı Mirzə Səməd, Məhəmmədəli, Şıxlı Səməd, Qaymaqlı Avdı, Daşsalahlı Tapdıq, Canallı Məmməd və başqaları Borçalı ellərində də ağır məclislər keçirmiş, sevilmişdilər.

Hüseyn Saraçlı Borçalıda məşhur sənətkarlardan söhbət düşər-kən Çoban Əfqandan da iftixarla danışardı [26, s. 199].

Canallı Məmmədin Borçalı ellərində axşamdan səhərəcən dastan danışdığı xatirələrdən silinmir. Ana sazın mahir ustadı, Borçalı saz havalarını orijinalıqla yaşatmış Əmrah Gülməmmədov belə söyləyərdi: «Canallı Məmməd basılmaz bir orduydu, sazınan, sözünən, aşıqlıq yükünən, bir də, insafnan desək, havacatıynan. Rəhmətlik atam Paşa kişiynən dost idilər. Günlərin bir günü də Canallı Aşıq Məmməd bizim kəndə toy keçirməyə gəlirmiş... Həmin gecə Məmməd kişi Əmrahın dastanını danışmış. Atam da məclisdə olur. Birdən gecənin bir vaxtı bir muştuluqçu gəlib atama deyir ki, Paşa əmi, oğlun oldu. Aşıq Məmməd söhbətini saxlayır, atamı öpüb qucaqlayır, deyir: Paşa, icazə ver, oğluyun adını mən qoyum. Atam razı olur. Onda Canallı Məmməd deyir ki, axşamdan bəri mən burda Əmrahdan danışırım, gəlsənə, elə oğluyun adını Əmrah qoyaq. Beləcə, adım olur Əmrah... Mən də ağlım kəsəndən onun sənətinə aşına olmağa başladım».

Tovuz–Şəmkir aşıq məktəbindən Şəmkirli Hüseyn, Bozalqanlı Vəli, Bozalqanlı Hüseyn, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn Cəfərqulu oğlu, Bozalqanlı Xəyyat Mirzə və başqalarını da Borçalı mühiti ilə müəyyən məqamlar, sənət vəhdəti birləşdirmişdi.

Şəmkirli Hüseynin, Bozalqanlı Vəlinin, Bozalqanlı Hüseynin şeirləri Borçalı sənətkarlarının repertuarında müəyyən yer tutur [105-ğ, s. 7, 13, 14, 15]. Hüseyn Bozalqanlının «Nəriman», «Tiflis səfəri» dastanları, Tiflisli Əsədullahla, Borçalı Ağacanla, Quşçu İbrahimlə deyişmələri [25] [105-h] [222, s. 542–543] Borçalıda fəal şəkildə yayılmışdı. Şəmkirli Hüseynin «Oynasın» qoşması Hüseyn Saraçlının sevimli mahnısı olmuşdu.

Azad Ozan Tovuz aşığı mühitində yayımlı havalardan danışarkən onların arasında Borçalı aşığı mühitindən gəlmə havalardan da olduğunu göstərir [191, s. 27]. Deməli, Borçalı ədəbi mühiti həm bəhrələnmiş, həm də təsir göstərmişdi. Bu fikri bütövlükdə qərb ədəbi arealına şamil edə bilərik.

Borçalının öz yaxın qonşuları Göyçə, Ağbaba, Şörayıl, Loru mahallarıyla həm etnik qohumluq, həm tarixi keşməkeşlər, həm də mədəni-ədəbi ənənələr baxımından bağlılığı çox möhkəm olmuşdu.

Xüsusən, Borçalı Loru ərazisi ilə son çağlara qədər eyni coğrafi vahid təşkil etmişdi. Belə ki, bu mahalların camaatı ortayüzillərdə Borçalı–Pənbək–Loru xanlığında, 1918-ci ilədək Borçalı qəzası tərkibində bərabər yaşamışdı. Yalnız 1918-ci ildə Borçalı ərazisi üç dövlət arasında mübahisə obyektinə çevriləndə Ermənistan–Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi olaraq Borçalı qəzası paralanmışdı, onun güney, yəni Loru qismi neytral zona hesab edilmiş, Şura hökuməti gələndən sonra isə Borçalının Loru–Voronsovka bölgəsi, üstəlik, Lök–Ləlvar dağ silsiləsinin yamacları ermənilərə peşkəş verilmişdi [280] [237, s. 19–22]. Borçalıdan kəsilib qondarma, yığma Ermənistana qatılan həmin Loru nahiyəsinin ərazisi indiki Ermənistanın Allahverdi (Tumanyan), Qarakilsə (Quqark, Kirovakan), Şınıx (Noyemberyan), Hamamlı (Spitak), Gümrü (Aleksandropol, Leninakan), Cəlaloğlu (Stepanavan), Taşir (Voronsovka, Kalinino) rayonlarının, Ayrım, Əyridağ, Moşul, Nəhədək, Təhlə, Şamlıq, Armudlu, Bayatlar, Mollaquşlaq (Güllüdəre), Gözəldərə, Hallavar, Heydərlı, Qalaqala, Qaraisə, Qızılkilsə, Cücəkənd, Dəmirçilər, Evli, İlməzli, Sarıyal, Soyuqbulaq, Körpülü, Ləmbəli, Qursalı, Qızılörən, Saral vs kəndlərin ərazilərinə uyğundur.

Loru nahiyyəsinin sənətkarlarından Mollaeyyublu İmanqulu, Göyəmlikli Əhməd və başqalarının şeirləri Borçalı sənətkarlarının ifa repertuarında həmişə olmuşdu [105-ğ, s. 31]. Onlar bilavasitə Borçalı aşiq-ədəbi arealına daxildirlər.

Göyçəli ünlü sənətkar Ağ Aşığın (Allahverdinin) şöhrət qazandığı yerlər arasında Borçalı mahalının da adı qeyd olunur [181, s. 322]. «Ağ Aşığın Borçalı səfəri» dastanı barədə də soraq var [383, s. 51]. Göyçəli Aydın, Əziz, Qaraqoyunlu Musa, Daşkəndli Məmmədhüseyn, Qızılvəngli Alı, Ağkilsəli Musa, Məhəmməd, Zodlu Məhəmməd Tağı oğlu, Hacı bəy, Aşıq Qurban, Ağkilsəli Talib, Qarakilsəli Tapdıq, Sarıyaqublu Miskin Abdal, Zodlu Mirzə Bəylər, Dost Pirməmməd, Ağbulaqlı Kazım, Yarpızlı Əli, Başxanım Şəfi qızı, Bəşir Əli oğlu, Usta Abdulla, nəhayət, Dədə Ələsgər və başqalarının* deyimləri Borçalıda toy-düyünü bəzəmişdi. Məhəmməd Ağkilsəlinin «Məhəmmədlə Gürcü qızı», yaxud «Məhəmməd və Səlbi Xuraman» dastanı Borçalı aşiq məclislərində dinlənilmişdi.

Ələsgərin ağır məclislər keçirmiş olduğu yerlər arasında Gürcüstan birincilər sırasında xatırlanır [24, c. 2, s. 316]. Hələ 1920-ci illərdə Tiflisin «Dan yıldızı» jurnalı «Ələsgərin şeirlərinin, şirin-şirin sözlərinin və qoşmalarının Gürcüstan qəzalarında da çox sürətlə yayılıb xalq arasında böyük hörmət qazandığını» fəxrlə bildirmişdi: «Bu yerlərdə aşiq Ələsgər adını eşitməyən, onun gözəl-gözəl sözlərini, şeirlərini artıq həvəslə dinləməyən tapılmaz» [147-b, 1926 # 4] [289, s. 127]. Borçalı şairlərinin, aşıqlarının (məsələn, Ağacanın, Şair Nəbinin, Qaraçöplü Musanın) Ələsgərə nəzirələri, onun qıfıləndlərinə açmaları bəllidir [51-ə, s. 7, 36] [146, 1993 # 19, s. 4]. Əlbəttə, «Ələsgərin şagirdləri yalnız bilavasitə onun yanında dərs alanlar deyil, bir də aşığın irsi əsasında tərbiyə tapıb yetişən, o ustadın yaratdığı ədəbi məktəbi, indiki istilahlə desək,

* Qeyd: Göyçə sənətkarları barədə İslam Ələsgərli, Ziyəddin Məhərrəmov, Tərən Göyçəli, Hüseyn İsmayılov və başqalarının tədqiqlərindən [127] [263] [142] [141] [193] bilgilənirik.

qiyabi surətdə bitirən el aşığılardır» [315, s. 147–148]. Bu anlamda Ələsgərin sənət davamçıları cərgəsinə Borçalı söz əhlindən Ağacan, Şair Nəbi, Yetim Musa və başqalarını da əlavə etmək olar.

Loru nahiyyəsinin Körpülü kəndindən Nəziroğlu Əsgərin (1880–1953) gözəlləmələri, həcvləri cəmi Borçalı çökəyində məşhur olmuşdu. Bunu aşağıdakı şeir parçası [66, 2001 # 31–34, s. 9] barədə daha əyani şəkildə söyləmək olar:

A günü qara fəhlə,
Əppəyi para fəhlə,
Niyə məlul durmusan,
Samanı dara fəhlə.

Dost Pirməmməd barədə açıqlama verməyi məqsəduyğun sayırıq. Əslən Göyçəli olan, çox vaxt Borçalıda yaşamış, yerli sənətkarlarla (məsələn, Faxralı Şair Nəbi ilə) deyişmiş şair Dost Pirməmməd Borçalı mühitinə o qədər qaynayıb-qarışmışdı ki, onu Borçalı şairi tanıyırlar. Bu, ədəbi şəbəkə doğmalığına da sübutdur.

Bir maraqlı məqamı qeyd edək. Poetik örnəklər arasında elə-lərinə rast gəlirik ki, onlar müəyyən fərqlərlə bu və ya digər sənətkarlara şamil edilir. Məsələn, «Yüküm» rədifli divaniyi götürək. «Dan yıldızı» jurnalında Göyçəli məşhur Aşıq Alının şeiri kimi təqdimlənmiş bu nümunə [147-b, 1927 # 8, s. 26] [289, s. 124–125] qismən variantlaşmış şəkildə Borçalı şairləri Nəbi Dürdəhanın, Dollu Əbuzərin də adlarına çıxılmışdı [69, s. 62] [105-d]. Bu sözləri «Dolandırır» rədifli qoşmanın həm Şenliyə, həm Aşıq Alıya, həm də Əbuzərə aid olunması [22, s. 97] [23, s. 68–69] [181, s. 107] [105-d, s. 7], «Ov» şeirinin həm Nəbiyə, həm də Dollu Əbuzərə aid olunması [69] [105-d] haqqında da söyləyə bilərik. Əlbəttə, bu məqam, birincisi, eyni şeirin Borçalı arealında populyarlaşması və ikincisi, həmin sənətkarların yaradıcılıq kredosunun bir-birinə yaxın olması, bu nümunələrin dildə-ağızda dolaşa-dolaşa bu və ya digərinin adına çıxılması nəticəsi kimi izah edilə bilər.

Borçalı aşığılarının ifa repertuarında Göyçə, Ağbaba sənətkarları Aşıq Alı, Ələsgərin, Məmməd Hüseyin, Nəcəfin şeirləri mühüm yer tutur [105-ğ, s. 19, 20, 35a].

Təsadüfi deyil ki, ünlü şair Şenlik Baba Borçalı ədəbi mühiti və Ağbaba çevrəsi arasında da körpü yaratmışdı. Onun şəyirdi, Ağbabanın söz xiridarı Güllübulaqlı Nəsibin şeirləri, bu şeirlərdəki:

Bu Ağbaba oylağından
Bir cüt gözəl gəldi keçdi.
Qızıl tənə qulağında,
Bu dərdimi bildi keçdi –

kimi deyimləri, Ələsgərlə sənət ülfəti el-el dolaşmışdı [26, s. 179–184] [41, c. 7].

Və bu da əhəmiyyətli faktdır ki, Loru, Göyçə, Şörayıl, Ağbaba sənətkarlarından bir neçəsi də Borçalıya köçərək, burada yaşamış, öz sənətlərini davam etdirmişdilər və bununla da həmin mühitlər bir-birilə yaxınlaşmış, doğmalaşmışdı. Mühitlər arasında sənət körpüsü salanlardan biri məşhur Aşıq Alının bacısı oğlu Sadıq Sultanov olmuşdu. Tədqiqatçı T. İ. Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, Sadıq «əslində ustad-şagird ənənəsiylə Borçalı aşıq mühitinə ustadı və dayısı Aşıq Alının, mühit baxımından yanaşdıqda isə Göyçə aşıqlığının təsirini gətirmişdi» [191, s. 26].

Gümrüyə yaxın Şörayıl mahalından Borçalıya köçmüş məşhur Ağacan öz yaradıcılığıyla nəinki təkcə o tərəflərin saz sənəti xüsusiyyətlərini Borçalıya gətirmişdi, eləcə də bu dövrlərin özünəməxsus gələniyi qovuşdurmuş, tamamlamışdı.

Tiflis–Borçalı–Qarayazı ilə Şəki–Şirvan sənətkarları da təmasda olmuşdular.

Şəkili Məhəmmədin «Tiflisin» müxəmməsinin [112, c. 1, s. 266–268] məzmunundan aydınlaşır ki, şair buraya gəlmiş, şəhərin gözəlliyinə valeh olmuşdu:

Tiflisi mədh qılan bir şair yoxdur yarana,
Hər kimin düşər yolu baxar o sərdar devrana,
Şəkili Məhəmməd ol gün ki, çıxar yelvurana,
Çox uzun söyləməli Allah yaradıb qurana.

Hələ Şəkili Molla Turab Miskin Bürcünün də şeirləri burada sevilmiş, yayılmışdı. O, özü Tiflisdə olmuş, yerli sənətkarlarla yaradıcılıq ülfəti saxlamış, öz sənətiylə Tiflis şəhər poeziyasına

təsir göstərmişdi. Onun «Tiflisin tərifı» şeiri [112, c. 2, s. 23–25] bu təəssüratlar zəminində yaranmışdı:

Şəhri Tiflis içində yetmiş iki millət gəzər,
Kimisi yaşıl geyər, kimisi geyər laləzər.

Məlikballı Qurban Tiflisi gəzməsiylə öyünmüşdü [112, c. 1, s. 202].

Bu şəbəkədə Borçalı sazının üstün mövqe tutmağı önəmli məsələdir. Ə. Y. Saraçlı çox düzgün nəticə çıxarmışdır ki, Türkiyədən Şenlik, Göyçədən Ələsgər kimi ustadların Borçalıya gəlişi, yerli aşıqlarla yığamat aparmaları da Borçalı ədəbi mühitinin öncüllüyü ilə bağlı idi [118, 1992 # 7, s. 7].

Qazax–Borçalı–Ahısqa–Göyçə–Qars saz-söz şəbəkəsinin özünəxas çalarları, ənənələri nəinki təkcə Borçalı ədəbi mühitinin, eləcə də ümummillî ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm yer tutur.

Beləliklə, Borçalı ədəbi mühitinin yaradıcılıq ülfətində olduğu mühitlər bunlardır: Tiflis, Ahısqa, Qars-Çıldır, Anadolu, Urmiyə, Şörayıl, Göyçə, Ağbaba, Qazax, Şəmşəddil (Tovuz, Şəmkir), Gəncəbasar, Qarabağ, Şəki–Şirvan. Bunlardan Tiflis, Tiflis, Ahısqa, Qars-Çıldır mühitlərilə münasibətlər sənət şəbəkəsi səciyyəsi, qalanlarıyla qarşılıqlı sənət əlaqələri səciyyəsi daşmışdı.

2.1.5. El şairlərinin yaradıcılıqlarında mövzu çevrəsi

«Ondoqquzuncu əsr Borçalı aşiq şeiri yaradıcılığının kamilləşmə dövrüdür» – bu, tanınmış alim Sədnik Paşayevin qənaətidir [325, s. 15]. Həqiqətən, yüzil boyu Borçalıda xalq-el şeiri həm mövzu, həm də sənətkarlıq cəhətlərindən inkişaf etmişdi.

Borçalı yaradıcı sənətkarları məhəbbət, təbiət, qəhrəmanlıq, vətən mövzularında dəyərli şeirlər qoşmuşdular.

Onların lirik əsərlərini mövzu etibarilə üç qismə bölə bilərik:

- 1) öyüd-nəsihət ruhlu deyimlər – ustadnamələr;
- 2) məhəbbəti tərənnüm edənlər – gözəlləmələr;
- 3) vətən sevgisi üstündə köklənənlər – yurd mənzumələri.

Birinci yöndə İveylər Allahverdinin, Qaraninin, Xəstə Hasanın, Şenlik Babanın, Əbuzərin, Mirzə Mehдинin, Alxas ağanın həyat,

dünya haqqında düşüncələr üstündə köklənmiş ustadnamələrini, öyüd-nəsihət şeirlərini qeyd etməliyik.

İveylər Allahverdinin yaradıcılığında nəsihətamiz fikirlər baxımından onun «Qocaldı» rədifli qoşması [51-ə, s. 80a] səciyyəvidir:

Çox da qəm eləmə, divanə könlüm,
Bu dünyada hamı canlar qocaldı.
Bu dünya fanidir, heç kəsə qalmaz,
Övliyalar, pəhləvanlar qocaldı.

Və şairin təsəllisi odur ki, bu fani dünya əbədi heç kəsə qalmır, həyatın özünəməxsusluğu onun hamıya bir gözlə baxmağıdır.

Borçalı əsilli olub, Ahısqada şeir-sənət ovqatını şenləndirmiş Xəstə Hasan insanları mərdliyə səsləyirdi [161, s. 196]:

Gəl beçərə Xəstə Hasan, danışma namərdiynən,
Cəhd eylə ki, dost olasan əhli dil comərdiynən.

Geniş bir ədəbi şəbəkənin ən məşhur sənətkarı titulu qazanmış Şenlik Baba da ustadnamələr ustasıdır.

Onun şeirlərindən misraları [22, s. 133, 140] yada salaq:

Əxlaqda həlim ol, pəncədə polad,
Lisanda kamalın hal eylə qat-qat,
Əvvəl sərraf ara, sora sözün sat,
El qədrin bilməzsə, sözün yazıqdır;

Şenlik Babanın ölüm ayağında söyləyib başdaşına yazılan:

İstər ixtiyar ol, istər növcavan,
Bu dünyada baqi qalan öyünsün;
Maraqsız, fikirsiz, qəmsiz hər zaman
Başatan şad olub gülən öyünsün –

sözləri [395, s. 9] hikmətli kəlam kimi Borçalı mahalında indi də dillər əzbəridir.

Borçalı ədəbi mühitində hikmətamiz ifadələr daha çox Alxas ağa Hacallının qoşqularında boy vermişdi. Onun bu qəbil ustadnamələri [156, s. 27–28] xalq təfəkküründən, el düşüncəsindən süzülüb gələn hikmət xəzinəsi təsiri bağışlayır:

Külü küllüyündən, odu ocaqdan,
Közü kömüründən böləsən gərək,

Çörəyi təknədən, qabı qacaqdan,
Qundağı qucaqdan alasan gərək.

Alxas ağa deyimlərində öyüd-nəsihətçilik axarı sərrastdır:

Almanı rəngindən, armudu daddan,
Heyvanı dəridən, insanı addan,
Soyundan seçəsən qohumu yaddan,
Aslanı pəncədən biləsən gərək.

T. İ. Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, «Alxas ağanın şeirlərində el müdrikliyiylə həyat keşməkeşlərinin acı təcrübəsi dərin poetik ilham zəminində qovuşaraq, parlaq həyatı lövhələrin təsviriylə nəticələnmişdi» [191, s. 45].

Şairin qoşmalarında [156, s. 16, 24] halallığa çağırış güclüdür:

Kasıblıq alçaqlıq sayılan deyil,
Comərd əlin, halal nanın olanda.

Bu qəbil deyimlərində şair ağsaqqal kimi çıxış edir:

Alxas gileyli di xeyli sənədi,
Zamanın gərdişi bir məngənədi,
Səlləmə yağmurun faydası nədi,
Yağış dürr bitirər narın olanda.

Şairin yetkin çağlarının qoşqularında [146, 1998 # 37–38] [156, s. 15, 48] məna yükü daha dərinidir:

Dağ odu ki, arxası var, dalı var,
Gədiyi var, yamacı var, yalı var;
Köhlən odu, qayalarda nalı var,
Yəhərində Rüstəm olu, Zal olu;

və yaxud:

Qalvı dağlar yetim qalar,
Qartal qanad çalmayanda,
Təbib-loğman naçar olar,
Dərdə dərman bulmayanda.

Alxas ağanın divani janrındakı şeirlərində [156, s. 53] hikmətli fikirlər daha sərrastlıqla aşılır:

Bir adamla dost olanda əsli zatın bilməli,
Qal deyəndə qulum ola, öl deyəndə ölməli,

Dar günündə dayaq durub, şad günündə gülməli,
Mərifətdə tən görəkdi, tən olmasa gen görək.

Mirzə Mehdi gəraylılarında [105-c] [92] [321, c. 2] öyüd-nəsihətçilik üstündür:

Üç günlüksən sən də, kef çək,
Gedəcəksən bir gün gerçək,
İşlər gör ki, gözəl-göyçək,
Dünya üç gündür, beş gündür.
Müxənnətə bel bağlama,
Sirrini mərddən saxlama,
Mirzə, öləndə ağlama,
Dünya üç gündür, beş gündür.

Şair üç, beş günlük dünyada yaxşı ad qoymağı təlqin edirdi.

Borçalıda nəsihətamiz, hikmətamiz tutumlu şeirlərin belə sevilib yayılması bir də onun nəticəsi idi ki, burada şairi, aşığı el atası, ağsaqqal, dədə, ustad gözündə görürdülər, onun məsləhətlərinə hamı əməl edirdi. Məclislərdə deyilən bu cür kəlamlar əhali arasında daha tez və daha geniş yayılırdı.

* * *

Borçalı şairləri məhəbbətin tərənnümünə, gözəlin vəsfinə həsr etdikləri aşiqanə şeirlərində – gözəlləmələrində səmimidirlər.

Faxralı Allahverdinin bu qəbil qoşquları öz gözəlliyiylə seçilir. O, gah gözəlin nazənin yerişini nəzmə çəkir, gah sevgilisinin poetik tablosunu yaradır, gah vüsəl intizarında qovrulur, gah da Leylisi ilə görüş arzularını misralara hopdurur.

Şairin «Yeriyir» qoşmasının [51-ə, s. 74] [140, s. 30] qəhrəmanı olan gözəlin hər qıya baxmağı yüz qan eyləyir, yel dəyəndə kəlagayısı yana sallanır, bulud arasından günəş camalı şölə salır:

Allahverdi dərddən odlara yandı,
Xəyal o xəyaldı, demə usandı,
Nə şahdı, nə sultan, nə də ki xandı,
Sanki başı taclı paşa yeriyir.

Allahverdinin arxivdən götürdüyümüz başqa bir qoşmasında [51-ə, s. 78a] şair sevgilisinə «gözəllər içində gözəl bəllisən»,

«gözəllər içində gözəl bir inci» – deyə üz tutur. Bu gözəl uzun boyludur, nazik bellidir, qələm qaş altından gözü görünür, aşıq sevgilinin bircə şirin sözünə möhtacdır:

Bağban olub bağ gülünü dərmədim,
Həsret olub yar üzünü görmədim,
Allahverdi deyər: ləbin sormadım,
Öldürüb məzarım qazma, ay gözəl.

Şair özünü gül bağına bağban sanır, bağbanın dərdi də, fərəhi də güldədir.

«Yandırar» qoşmasının [51-ə, s. 94a] rişəsi Türk klassik poeziyasının öncül ənənələrindən, o cümlədən də Qaracaoğlanın poetik dünyasından gəlir:

Könül qəm-qubarda, can intizarda,
Bu eşqin atəşi canı yandırar;
Saxla qədəmini, gəlmə yaxına,
Od düşər üstümə, kanı yandırar.

Eşq atəşi aşıqın eşqinə qovuşmaq həsrətiylə yanmasında təzahür edir. Qoşmada eşqin atəşi, od düşər üstünə ifadələrindən sonra yay kirpiyi, kəşanəni yandırar ifadələrinin düzümü məntiqlidir və arandağ təzadı da bununla ilgilidir.

Burada Allahverdiyə doğma olan Tərəkəmə yaşam tərzinin açıqlandığını görürük.

Allahverdinin məhəbbət mövzusunda mükəmməl təcnisləri [150-b, s. 226] var:

Seyrana çıxıbsan, səlmi-salatın,
Geyibsən al-yaşıl dalda ləsinə.
Aşkara çıxmaynan, eldən ayıbdır,
Baxmaynan üzünə daldala sinə...

Qul Qaraninin «Növcavan» rədifli divanisindəki [105-b, s. 1, 2] məhəbbətin tərənnümündə Vəqif üslubu hiss olunur:

Qarani də mehman ola otağında sazıynan,
Üzün sürtüb busə ala qədəmi-pişvazıynan,
Soyunub alsan qoynuna aşıqi min nazıynan,
Açılaydı üstümüzə sübhi-sabah, növcavan.

Xəstə Hasan da sələfləri Vaqif, Zakir, Qarani sayaq, gözəlin vəsfində pünhan hissləri açıq-saçıq ifadələyir [51-ə, s. 106] [273, s. 344–345]:

Başına döndüyüm səlmi-salatın,
Soyunub qoynuma girsən bu gecə;
İllər ilən həsrətini çəkdiyim,
Sinəni sinəmə sarsan bu gecə.

Ancaq gördüyümüz kimi, bu açıqlıq Vaqifin, Zakirin şeirlərindəki qədər çılpalıqlıyla verilməmişdi. Yəni Xəstə Hasanda nisbətən təmkin, salğar var.

Xəstə Hasanın: «Gözəllərin dərğahına uğradım, Birər-birər bəri varım, gözəllər» misralarıyla başlayan qoşmasından [40, s. 177]:

Xəstə Hasan deyər dürdü sözünüz,
Çəmənlərdə qaldı iki gözünüz,
Baxa-baxa bir aşiqə yüzünüz,
Yedirtməyin zəhrimarı, gözəllər.

Gözəlləmədə «üzə xınalar yaxan», «sözə şəkərlər qatan», cəfası da aşiqə xoş gələn el sənəmləri məharətlə vəsf olunur.

Divaninin gözəlləmələri aşıqların repertuarında indi də qalır.

Onun:

Fələk zülm eylədi, ayırdı yardan,
Qaldı mən yazığın gözləri yaşlı –

misralarıyla başlayan bir qoşması ilk notlardan hiss olunduğu kimi, hicran axarlıdır. Gül camalını doyunca görmədiyi nazlı cananın həsrəti aşiqin aqlını başdan aparır:

Divani aşiqdi nazlı canana,
Gözümə görünmür heç ata-ana,
Bu gözəl ömrümü verdi talana
Bir maral baxışlı, bir qələm qaşlı.

Məhəmməd Şindilinin «Kəkliyim» qoşması [51-ə, s. 79a] [273, s. 342–343] onun qoşma şəklində gözəlləmələrdən ibarət olan yaradıcılığında sənətkarlıq baxımından xüsusi yer tutur:

Dağlar başı heç şen olmaz, verandır,
Bulud çıxıb, yağış yağır, borandır,

Aşıqların bağrın başın yarandır,
Ayaqların batıb qana, kəkliyim.

Miskinoğlu Allahverdinin aşiqanə təranələrində [105-d] xoş bir təbiilik sezirik.

O, sevgilisinə pünhan dərini səmimiyyətlə izhar edir:

Xubların içində bəlli birinci,
Ləbləri nanədir, dişləri inci,
Ağlar Allahverdi zarı-zarıncı,
Mövlam nəzər etsin sana, ceyranım.

Qəhrəmanın «Dolanar» rədifli qoşmasında [51-ə, s. 109] gözəlin tərənnümü öz tərəvətilə diqqəti çəkir:

Bir cüt sona gördüm göl kənarında,
Əcəb seyr eyləyib gölə dolanar;
Əynində arxalıq, zərli mintənə,
Gümüş kəmər incə belə dolanar.

Əmrəhin Borçalıda yayılmış bir gözəlləməsindən [105-ğ, s. 24]:

Gözüm qaldı gözəllərin köçündə,
Boynu tumağalı tərən, laçında,
Mən ağlım itirdim qoynun içində,
Görən deyər qeyri-xəyala düşmüş.
Əmrəh yağısıdır ağa damının,
Sovqatı gül olar bağ adamının,
Səhra dəlisinin, dağ adamının
Gözü səni kimi marala düşmüş.

Xəstə Namazın da gözəlləmələri [51-ç, s. 17] səmimidir, axı-cıdır:

Sabah ertə gəldin çıxdın qarşıma,
Dağıtdın ağlımı, ay gedən gəlin.
O süzgəc baxışın aldı canımı,
Görməmişəm sənə tay, gedən gəlin.

Burada Vaqifin, Ələsgərin təsiri sərgilənir.

Xüsəsen də:

Gümüş kəmər xub yaraşır belinə,
Sən bir dürrəsən, düşdün cərrah əlinə,

Müşki-ənbər, ay layıqdi telinə,
Qaşın ucu olub yay, gedən gəlin –
kimi misraları bunu bir daha təsdiqləyir.

Ağacanın gözəlləmələrindən məşhur folklorçu Hümmət Əlizadənin çap etdirdiyi «Oldu» qoşması [34, s. 69] şairin erkən yaradıcılığının mükəmməl bəhrəsidir:

Gəşt eləyib bu cahanı gəzərkən
Tifil canım bir canana tuş oldu;
Əl uzatdım tutam yarın əlindən,
Sinəsində o mərcana tuş oldu...

Neçə zaman oldu çəkəram zillət,
Könlümü dağlamış düyün, dağ, illət,
Firiştə ismində, huriyi-cənnət,
Ya mələkdə Ağacana tuş oldu.

Şairin «Gəlmədi» qoşması da [146, 1993 # 19, s. 4] məhəbbət mövzusundaır:

Şair Ağacana badə veribdi,
Deyirlər, ilqarı yadə veribdi,
Özü bir həftəyə vadə veribdi,
Ay da keçdi, ilə dözdüm, gəlmədi.

Borçalı şairlərinin tərənnüm etdikləri gözəllər xırda yerişli, kəklik gülüşlü, pıyalə gözlü, gül buxaqlı, şirin dilli Borçalı qızlarıdır.

* * *

Borçalıda ana vətən, ana torpaq, ata yurdu sevgiləri müqəddəs tutulur. Bu, Borçalılıların yurd qeyrəti hissələrinin daim yüksək olmasıyla bağlı psixoloji keyfiyyətdən irəli gəlir. Yerli sənətkarların yaradıcılıqlarında aparıcı mövzu da məhz vətən, yurd sevgisidir.

Bu mövzu iki yöndə özünü biruzə verir:

- 1) ümumiyyətlə vətən mövzusu
- 2) bilavasitə Borçalı mövzusu

Ümumiyyətlə vətən mövzusu müstəvisində Əlimirzə Nərimanov Sənaninin romantik səciyyəli «Vətən» adlı şeiri qiymətlidir.

Xatırladaq ki, Əlimirzə bəy Molla Məmməd oğlu Nərimanov Sənani (1880–1943) əsil-nəsilliklə tiflisli (Nəriman Nərimanovun

yaxın qohumu) olmuş, Borçalı qəzasının Qızılhacılı kənd məktəbində, Tiflis məktəblərində müəllimlik etmiş, dərslikləri ilə tanınmışdı [243, s. 117–118]. Şeirləri, hekayələri əhəmiyyətlidir. Haqqında söhbət açdığımız «Vətən» mənzuməsi də onun Borçalının Qızılhacılı məktəbində və Tiflis mədrəsəsində müəllim işləyərkən hazırladığı, Tiflisdə 1907-ci ildə birinci, 1913-cü ildə ikinci hissələri çap olunmuş «نصيحة الأطفال» («Nəsihət-ül Ətfal») dərsliyində «Sənani» təxəllüsüylə* «Müəllifdən» imzasıyla verilmişdi [50-k, s. 58–59] [50-j] [273, s. 350–351].

Sənani vətən borcunu ona sidq-canla xidmətdə görür:

Şayət əhvali-zəmanə edərək kəsbi-vüquf,
Cani-dildən çalışaq vadiyi-himmətdə vətən.
Qıldı haqq ruzi-əzəl cismi-məhəbbətlə xəmir,
Necə razı ola dil, qalsa məzəllətdə vətən!
Sidq-canilə sənə gör necə xidmət edərək,
İftixar eyləyəsi aləmə şöhrətdə vətən!

Bu şeirdə vətən sevgisi ilə ürək döyüntüsünü eşidirik.

Bilavasitə Borçalı sevgisi ilə aşlanmış poetik örnəkləri «Borçalı ədəbi mühiti bədii obraz səviyyəsində» fəsilində təhlil edirik [bu monoqrafiyanın 4.2.1 bəndi].

Beləliklə, Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında hikmətli fikirlər, öyüd-nəsihətçilik, yurd sevgisi, məhəbbət, ailə-məişət, qarıblik motivləri üstünlük təşkil etmişdi.

2.2. Dini şeir

Əsrlər boyu bizdə milli-dini mənsubiyyət etibarilə dini dünya-görüşünün qüvvətli olması səbəbindən ədəbiyyatımızda dini möv-

* Qeyd: Əlimirzə Nərimanov Sənani, eləcə də Azərbaycanın xalq artisti Möhsün Cəfərov Sənani Tiflisin başı üstündəki Sənan dağının adını özlərinə təxəllüs götürmüşdülər. Mtatsminda (Müqəddəs dağ) və ya Sənan dağı adlanan bu dağ döşündə Şeyx Sənan türbəsi indi də durur

zular özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu amil Tiflis, Borçalı ədəbi arealımıza da müəyyən dərəcədə şamil olmuşdur.

Öncə qeyd edək ki, Borçalı əsəti, folklor örnəklərində də dinlə bağlı motivlərə rast gəlmək olar. Məsələn, bir nümunədə [48, s. 172] deyilir ki, uşağı gözdəymədən, nəzərdən qorumaq məqsədilə üzərrik yandırarkən bu sözləri söyləyərlər:

Çıxdım Savalan dağına,
 Çağırdım ya Əli, ya Məhəmməd!
 Dedi: nədir ağır beçərə?
 Dedim: nədir bu dərdə çarə?
 Dedi: kollu-görklü üzərrik,
 Başı börklü üzərrik.

Sonralar da Borçalıda mərsiyəxanlar, sinəzənlər yetişmişdilər.

Tiflisin məhərrəmlik mərasimini Abdulla Şaiq belə təsvir etmişdi: «Hər təkyənin başçısı öz təkyəsini gözə soxub ad qazanmaq üçün gözəl səslə nəvəxanlar və mərsiyəxanlar çağırır, sinəzənlər, zəncir vuranlar dəstəsi düzəldirdi» [360, c. 5, s. 53].

Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı Tiflisdə şəbih tamaşalarının canlı şahidi olmuşdu və o belə xatırlamışdı: «Bir-birlərinin bəhslərinə tasura və aşura günlərində müxtəlif şəbihlər tərtib edirdilər. Bu şəbihlərdən İmam Hüseyn, Həzrət Abbas, İmam Zeynalabdin, Bimari Kərbəla, Cənabi Qasim, Cənabi Ələkbər, Cənabi Zeynəb, xeyməgahlar, müslüm balaları, zücnəhlar, Qasim otaqları, müxtəlif tuğlar, yezid, şümür və onların qoşunları və s. şəbihləri bəzəyib, böyük bir «teatr» şəklində salırdılar...» [277, s. 43].

O vaxtlar Tiflisdə aşura mərasiminin daha bir şahidi şair Məmmədhüseyn Bəxtiyarlının xatirələrində [146, 1992 # 18, s. 4] Tiflisdə oxunmuş nəvə örnəklərinə də rast gəlirik:

Hüseynə həm göylər, həm yerlər ağlar,
 Bətuli Mustafa peyğəmbər ağlar;
 Necə qan ağlamasın daş bu gün,
 Kəsilib yetmiş iki baş bu gün.

Dini-təriqət şeirinin Borçalıda 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin əvvəllərində də müəyyən dərəcədə yayımını aşkarlayırıq.

Borçalıda dini məzmunlu poeziyanın yayılma səbəblərindən başlıcası onu yaradan şairlərin özlərinin təhsili ilə bağlı olmuşdu. Çünki, bu şairlərin çoxu mollaxanalarda, mədrəsələrdə oxumuş, Quran surələrini, qissələrini, şəriəti, dini risalələri öyrənmişdilər və bunlar da onların yaradıcılıqlarına təsir göstərməyə bilməzdi.

Borçalı mühitində dini məzmunlu poeziyanın iki istiqaməti nəzərə çarpır:

- Quran qissələrindən istifadə;
- Dini-təriqət şeiri.

2.2.1. Quran qissələrindən istifadə

Bu mühitdə xalq-aşıq poeziyasında dini motivli şeirin nümayəndələri kimi Qaratəhləli Məmmədxəlil, Xəstə Hasan, Molla Xalis, Faxralı Güllər Pəri, İveylər Allahverdi, Nəbi Dürdəhan, Dollu Əbuzər, qismən də Mirzə Mehdi və başqaları, sırf nəqşbəndi təriqət şeirinin təmsilçiləri kimi Qul Qarani, Tiflisli Rəsul Yetimi, Həsənxocalı Musa vələdi-Mahmud, Məhəmməd vələdi-Binnət və başqaları bəllidirlər.

17–18-ci əsrlər aşırımında yaşamış şair Qaratəhləli Məmmədxəlil İbrahim oğlunun bir təcnisindən əldə olan parçada [376, s. 237] oxuyuruq:

Nə ilə bağlanmış iki daldala?

Məhəmməd hüsnündə iki daldala.

Həmin müəlifin qılıbəndindən [376, s. 237] bir bənd:

Bir şəhərə girdim bağı münəvvər,

İki şöylü çıraqlı qüdrəti-təyyar.

On dörd pilləkən, dörd guşəsi var,

Onu cəm edənin birdir bənnası.

Aşkar olur ki, bu şeirdə cənnət, onu qadir Allahın bənnası kimi cəm edib yaratdığı təsvir edilir.

Xüsusi vurğulamalıyıq ki, Borçalı şairlərinin, aşıqlarının dilində Allah, Məhəmməd peyğəmbər və başqa müqəddəslərimizin adları ilahi qüdrətlə səslənmişdi. Onlar Allaha daha çox Sübhan, Mövla, Rəbb, Yaradan deyə üz tutmuşlar.

Xındı Məmmədin 1919-cu ildə yazdığı bir şeirində [27, s. 25] belə deyim var:

Çağır gəlsin harayına
Xaliqim, sübhanı sən.

Bu baxımdan Əbuzərin bir divanisi [105-d, s. 5] [273, s. 347] diqqəti çəkir. Burada o, «Əlifdi Allah əzəl» kəlamını qürurla söyləyir:

Dost tutma dünya malını, eylə bismillah əzəl,
Sidq-ürəklə haqqa güvən, əlifdi Allah əzəl.
Allahın min bir adı var, hər kəlmədən bəyandır,
Bir adına ya deyərlər, bir adı billah əzəl.

Buradakı «əlif» Allah anlamındadır, əbcəddə əlifin qiyməti birdir. Bu şeiri alim Qiyas Vəkilov xüsusi dəyərləndirərək, yazmışdır: «Bismillah əslində sidqi haqqa bağlı salehlərin dilində zikr olunmalıdır. İlahiyyat qanunlarına dərinədən bələd olan Dollu Əbuzərin «Əzəl» rədifli divanisində bu fikir bütün aydınlığıyla ifadə edilmişdir» [389, s. 60].

Tufarqanlı Abbasın, Xəstə Qasımın, Aşıq Alının, Dədə Ələsgərin və başqa klassiklərimizin şeirlərində olduğu kimi, Borçalı şairi Əbuzərin poetik dilində də müqəddəs bismillah sözü ilahi vüsətilə səslənir.

Rəsul Yetimi təxəllüslü şairin dini şeirlərinin birində [105-ğ, s. 8, 9] oxuyuruq:

Bismillah, verdim salamı,
Dərya-ümmana eşq olsun.
Haqqım yaratdı nuruynan,
Mən dedim kana eşq olsun.

Həmin şeirdə şair: «Sığın Sübhana, eşq olsun» – söyləyir. İveylər Allahverdi din övliyalarını belə xatırlamışdı:

Yüz iyirmi dörd min nəbi ullahtır,
Musa Tur dağında kəlamullahdır,
Məhəmməd meracda salamullahdır,
Onlar kimi din imanlar qocaldı.

Burada yüz iyirmi dörd min nəbinin müqəddəsliyi, Musa

peyğəmbərin Sinay dağında Allahla kəlmələşməsi, Məhəmməd peyğəmbərin Merac səfəri nəzmə çəkilir.

Şeir in son bəndinə diqqət yetirək:

Allahverdi, ölüm boynunda haqdı,
Namaz qıl, qəzaya qoyma beş vaxtı,
Gör necə boş qaldı Süleyman taxtı,
Neçə-neçə Süleymanlar qocaldı.

Şair ölümü haqq saymaqla, namaz qılmağı vacib bilməklə, Süleyman peyğəmbəri anmaqla Tanrı dərgahına tapındığını açıqlayır.

Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi şəbəkəsinin nümayəndəsi Molla Xalisin şeirində [51-ə, s. 5a] [273, s. 344] belə misralar var:

Bir kəs ki dinində müsəlman ola,
Onun da dilində səlavət olu,
Yazısı məhəzər olar duasız,
Kəlməsi dilində şəhadət olu.

Şeirin sonluğu da ibrətamizdir:

Molla Xalis xeyli səlavət verə,
Günahlarımıza irəhmət olu.

Burada ifadələnmişdir ki, islam müqəddəslərinin adları müsəlmanın dilində səlavata çevrilmişdir, iman yolunda sədaqətlə xidmət bərcdur.

Bildiyimiz kimi, Allah kəlamı olan Quran müsəlmanların ilahi hidayət kitabıdır, islami fəlsəfi-ədəbi fikrin qaynağıdır, həmişəyaşar dini, elmi, bədii abidədir.

Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi şəbəkəsinin qüdrətli simalarından biri olan, özünə müqəddəs bir islami-irfani adı təxəllüs götürmüş Qul Qarani müqəddəs Quranın insanlara çatmasını şeir dililə [51-ə, s. 77] belə söyləmişdi:

Haqq buyurdu Cəbrailə, İncil endi İsaya,
Zəburu Davuda dəxi, Tövrati da Musaya,
Məhəmməd durdu qibləyə, onlar girdi kilsaya,
Məhəmmədin hümmətində oxunan Qurana bax.

Allahın müqəddəs Tövrati, Zəburu, İncili, Quranı yer üzünə göndərməsi, Quranın Məhəmməd salavatullahə iman gətirənlərin

müqəddəs kitabı olması, Quranın vəhyində Allaha ən yaxın mələklərdən biri Cəbrailin xidməti ibadətlə ifadələnmişdir.

Borçalının Faxralı elindən Güllər Pəri məşhur Şenliyə ünvanladığı qıfılbənddə [22, s. 117] belə sual vermişdi:

Quranda oxunan qül hüvəllaya,
Yasində sırəbbi nöqtə nədəndi?

Müəllif Quranın «İxlas» surəsindəki <قل هو الله> (qül hüvəllahu) (De: O Allah birdir) kəlamının, «Yasin» surəsinin ilahiliyini dərk edərək, bağlamayı belə qurmuşdu.

Quran sözünə Faxralı Nəbinin şeirlərində daha çox rast gəlirik.

Gəl biçarə Şair Nəbi, haqq dini islamı gör,
Cəbrail nazil etdi, gətirdi Quranı gör.

«Talibəm sidqinən zikri Qurana» əqidəli şairin bir şeirində [69, s. 40] oxuyuruq:

Qul odur ki, qulluq etsin Qurana,
Qulluq yoxsa, əxrət gedər tufana,

«Sığınmam mövlaya», «sidqinən sığındım sübhana», «talib oldum, mən pirimdən dərs aldım» söyləmiş [69, s. 10, 40] Şair Nəbinin «min şükür» ifadəsini rədif düzəltmə funksiyasında irəli çəkməsi [69, s. 59] ona xüsusi vurğu və ahəng qazandırmışdı.

Bu şeirdə ən öncə Quran kəlamına şükranəlik vurğulanır:

Yazılanlar gəldi başa, qələminə min şükür,
Cümləmizə muraz verən kərəminə min şükür,
Göydən dörd baş kitab endi, əzəl başdan İncili,
Biz götürdük ol Quranı, kəlamına min şükür.

Sonra da həmin müəllif: «Əl götürüb dua qılan, salamina min şükür» demişdi.

«Şükür sözünün çox geniş və dərin fəlsəfi mənası var. Bu anlayışda dinin kökünün və budaqlarının müqəddəs qayələri ehtiva olunur. Allaha sidqi dillə şükür etmək onun hər şeyə qadir qüdrətini dərk etməkdir» [389, s. 87].

Borçalı şairi bu şükranəliyi min şükür şəklində ifadələmişdi və bu dərin inamdan irəli gəlirdi.

Qaraçöplü şair Miskin Vəli qoşmalarının birində [229, s. 289]

doğma yurdu nəzərdə tutaraq:

Bizlərdə bülbültək oxunur Quran –
deyə fəxrlə bildirmişdi.

Şenliyin «Qurban bayramı» mənzuməsi [22, s. 114–115] diqqəti çəkir. Şeir islamın müqəddəs Qurban mərasiminə həsr olunmuşdur:

Bu günə deyərlər Qurban bayramı,
Hacılar murada yetdiyi gündü;
Səksən min ehtacı, səksən min hacı
Alıb Ərəfata getdiyi gündü.

Şeirdə bir gecə rüyada cəlilin əmr etməsi, Ərəfat dağında İbrahimxəlilin İsmayılı qurban etməsi, quyunun içində Yusifi-Kənanın haqqın təhdirinə güman gətirməsi, ulu bəzirganın dada yetişməsi, götürüb Misirdə satması, Nəmrudu-Qaranın əzazilə uyması, Qəni Səttara şərik çıxması, İbrahimin əlini nara bağlaması, mancılağa qoyub atması, Yezidi-Ləinin iblisə aldanması, Kərbəla çölündə imam Hüseynin qızıl qan içində yatması, Tur dağından həzrəti Musanın gəlməsi, Misir əhalisinin yasa tutulması, Firovunla suya batması nəzmə çəkilməşdir. Şeirin son bəndində deyilir:

Şenlik der peyğəmbər getdi mehraca,
Dürdən libas geyib yetişdi taca,
Qənimət gətirdi yerdə möhtaca,
Əli də Qəhqəhi tutduğu gündü.

Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında müqəddəs Quranın ayələrindəki, qissələrindəki hikmətlərlə səsleşən şeirlərdən bir neçə nümunə verməyi zəruri sayırıq.

Güllər Pəridən [22, s. 117]:

Məhəmməd Mustafa ərşi-ələda,
Çəkilib Minaya Əqsa nədəndi?
Suyi-səlsəbildən doldurub bada,
Gətirib dəhanə dürdənədəndi?

Məhəmməd peyğəmbərin Mina dağına çəkilməsilə, cənnətdəki dörd bulaqdan biri olan Səlsəbillə, dörd müqəddəs kitab göndərilməsilə bağlı hədisləri xatırlamaqla müəllif dərin mənalara cavab arayırdı:

Əmirülmöminə oldu afitab,
Göydən yerə endirdilər dörd kitab,
Nurdan külah örtüdü, altdan sərəntab,
Dörd kitabın əslı xırda nə dəndi?

Faxralı Nəbinin bir divanisindən [69, s. 64]:

Əvvəl Adəm axır xatəm, ədalət divanı gör,
Ruzi-şəbi zikr eyləyib, ol qəni-sübhani gör.

Adəm yer üzünə gələn ilk insandır. Müqəddəs Quranın «Zumər» (Zümrələr) surəsinin 6-cı ayəsində deyilir: <Allah sizi tək bir nəfərdən (Adəmdən) xəlx etdi. Sonra onun özündən həmtayını (Həvvanı) yaratdı> [248, s. 460].

Əbuzərdən [105-d, s. 5]:

Gəl beçərə Dollu Əbzər, çağırğınən yaradan,
Nə biləcək din qədrini hər ağılsız, hər nadan.
Bir gün olar sinni dolar, köç eylərsəm fənadan.
Kimsədən bir imdad olmaz, mövladı pənəh əzəl.

Şair xəliq Allah dərgahına üz tutur. Şeirdə faniliyin əxlaqi səciyyəsi də ibrətamizliklə göstərilir. Quranın («Kəhf»–Mağara surəsi, 8-ci ayə) öz təbirilə desək, <Fani dünyaya, onun cah-cəlalına etibar yoxdur. Yer üzündə olan heç bir şey əbədi deyildir> [248, s. 295]. Faniliyi dərk edən hər kəs hidayət yolunu tutmalıdır.

Həmin müəllifin divanilərindən birinin [105-d, s. 3] son bəndində oxuyuruq:

Doxsan min alim yığıla, bağışlanmaz günahın,
Nəkrailə cavab verən şahı-şəhidan gərək.

Şahi-şəhidan şəhidlər şahı deməkdir.

Əbuzərin divanilərindən birində oxuyuruq:
Zəngüvarın padışahı sən də görsən mənəbəri,
Unutdu taci-taxtını şəfa gətədi hünəri;
Uyduq şeytanlar felinə, incitdik peyğəmbəri,
Əli çaldı Zülfüqarı, biz gəldik imana, bax.

Şeirdə Əli Əleyhissəlamın qüdrət, hünər sahibi olması tərənnüm edilir. Onun ikiqışlı qılıncını – zülfüqarını çalması deyəmi buna işarədir.

Son bənddəki «Sığın şahı-heydərə» kəlamında da müqəddəs iman ifadələnmişdir.

Divanidə daha çox günahdan, haqq divanından söhbət gedir:

Tut orucu, qıl namazı, sığın şahı-heydərə,

Yazan olsa günahımız heç sığışmaz dəftərə,

İsrafil çalsa surunu hamı gedər mənşərə,

Gəl beçərə Dollu Əbzər ədalət divana bax.

Bu səpgili şeirlərilə Borçalı şairləri dini, mənəvi-əxlaqi mətləbləri poetik axarda, estetik biçimdə təqdim etməyi bacaran sənətkarlar kimi çıxış edirlər.

Əbzərin «Yasini gözlər» qoşmasındakı [105-d, s. 8] cinas qafiyələr arasında Quranın qəlbi sayılan «Yasin» (Ya İnsan) surəsinin adı ilkindir:

İbtida əlifdən dərşimi aldım,

Oxudu, öyrəndi Yasini gözlər –

misralarıyla başlayan bu şeirdə deyilir:

Hər kəs sözlərimə yetirsən diqqət,

O qəni sübhandan almışam rüsxət,

Sisəbbih lillahi mafi səmavət,

Dilim kəlmə deyər, ya sini gözlər.

Müqəddəs bir ayədən <سبح الله مافى السموات> (<Sisəbbih lillahi mafi səmavət>) cümləsinin bütövlükdə şeirə gətirilməsi nadir, çox önəmli haldır. Bu cümlə «Həşr» surəsinin birinci ayəsindəndir. Mənası belədir: <Göylərdə və yerdə nə varsa, Allahı təqdis edib (müqəddəs tutub) şəninə təriflər deyər> [248, s. 546].

İkinci Yasin cinası Məhəmməd Mustafa salavatullahə işarədir.

Əbzərəm, deyərəm qül hüvəllah,

Qalmasın dilimdən zikiri-lillah,

Belə aq görmədim, vallahi-billah,

Sözün hər kəlməsi ya sini gözlər.

Müşahidə etdiyimiz kimi, şeirdə müqəddəs islam kəlamları («qəni sübhan», «qül hüvəllah», «zikiri-lillah», «vallahi-billah», «ya sin»), hətta Qurandan ayə misralara üzvi şəkildə hopdurulmuş, həm də onlardan uğurlu qafiyələr qurulmuşdur.

Əbuzərin gəraylılarında da [105-d, s. 8] dini-mənəvi düşüncələrlə rastlaşırıq:

Əbzər deyər gözümlə toxdur,
Var-dövlətdən fayda yoxdur,
Körpü birdir, karvan çoxdur,
Hamı bir-bir gələcəkdir.

Quran qissələrindən istifadə aşkardır. Rəbbimiz var-dövlətindən asılı olmayaraq, hamının haqq divanına çəkiləcəyini buyurur.

Mirzə Mehдинin gəraylılarında da irfan hikmətləri yığcam ifadələndir.

Qatar-qatar ellər görən şair bir gün fələyin onu da nəzərindən atacağını, yüz il qaçsa da, bir gün tutacağını söyləyir. Onun şeirlərində dünyanın faniliyi təlqin olunur, bu üç günlük həyatda «gözəl-göyçək işlər görmək» nəsihət edilir.

«Söyləyim» gəraylısında [105-c, s. 3] şair dostları başına yığıb, onlara dünyadan, ərşdən, gürşdən, yerdən, göydən söhbət açır:

Bilirsizmi otuz cüzü,
Fərzi, sünnəti, caizi,
Qışı, yazı, yay-payızı
Verən mövladan söyləyim.

Otuz cüz, fərz, sünnət, caiz islam istilahlarıdır. Belə ki, otuz cüz Qurandakı ayələrin müəyyən bölgüsüdür, fərz mütləq dini təlimatdır.

Şeirdə mövlanın qadirliyinə, haqqın təntənəsinə alqış ifadələndir:

Nədən haqq yaratdı bizi,
Gecə ilə həm gündüzü,
Göydə hesabsız ulduzu
Qurdu binadan söyləyim.

Bu deyimlər müəllifin Qurani-Kərimi yaxşı dərk etdiyinə dəlalat edir. Onun irsi Borçalı ədəbi ənənələrində nəsihətçi şeir axarının təmsali kimi əhəmiyyətli dir.

Borçalı ədəbi arealında aşiq deyişmələri müstəvisində geniş yayılmış qıfılbəndlərin, bağlamaların, onlardakı müəmmaların əksər qismi dini məzmun daşıyırdı.

Arxivdə rast gəldiyimiz Şair Nəbinin Aşıq Ələsgərlə deyişməsi də [51-ə, s. 7, 29] [273, s. 348–349] dini ehkamlara söykənir. Ələsgərlə Nəbinin şəxsən görüşdüklerini təsdiqləməkdə çətinlik çəksək də, Ələsgərin qıfılbaşını Nəbinin məharətlə açdığını aşkarlayırıq.

Məsələn, Aşıq Ələsgərin:

Altı gündə dünya neçə don geydi?

Nə üstə əyləndi, bərqərar oldu?

Əzəli kim oldu ərşin bənnası?

Ulduzlar nə təhər yerbəyer oldu? –

bəndi ilə başlayan, sirrli mənalar soraqlayan qıfılbaşının açımını Borçalı şairi sənətkarlıqla belə vermişdi:

Altı gündə dünya dörd cür don geydi,

Ab üstə əyləndi, bərqərar oldu.

Xaliqi-haqq olub ərşin bənnası,

Səmada ulduzlar yerbəyer oldu.

Pəncə yek piyadır müqərrarın mələyi,

Onların içində Cəbrail bəyi,

İsmi əzəm cansız ərşin dirəyi,

Çalındı lohi-qələm, mötəbər oldu.

Şair Nəbi keçməz etiqadından,

Xələti hafizdir göy büsatından,

Haqqıynan peyğəmbər əhvalatından,

Mərifət Allahdır, bu xəbər oldu.

Quran hikmətində belə deyilir: <İnsan əvvəlcə mövcud deyildi. Sonra o, yəni ulu babamız Adəm torpaqdan və sudan yoğrulub insan şəklinə salınmış, ona ruh verilmiş və o, həyat sürməyə başlamışdır> [248, s. 579]. Şair Nəbi bu mənaları şeirə gətirmişdi.

Ağacanla Mustafanın deyişməsindəki qıfılbaşlıların [26, s. 173–177] məzmununda əsas etibarilə dini hədislər dayanmışdı.

Bunu qıfılbaşlılarda Ağacanın cavablarından izləmək olar:

Həzrət Adəm getdi cənnət bağına,

Hürülər, pərilər dəstan dedilər.

Mələk tovuz ona səcdə etmədi,

Lohü-nəhlət keçdi, şeytan dedilər.

İbrahimxəlili atdılar oda,
 Əlinin nuruydu, yetirdi dada,
 Loğman çarə etdi, yetmədi nida,
 Nə ölməz, dirilməz mehman dedilər.

Ayrı sözün varmı bu Ağacana,
 Yusif gözəlliyi düşüb cahana,
 Həzrəti-Züleyxa getdi mehmana,
 Axırda Misirə sultan dedilər.

Gördüyümüz kimi, şeirdə ilk insan Adəmin cənnətdən çıxarılması, İbrahimxəlil peyğəmbərin tonqala atılması və Rəbbin qüdrətilə xilas olması, gözəllik rəmzləri Yusiflə Züleyxanın məhəbbəti barədə dini ehkamlara işarələr var.

Kilsənin, məscidin və sinaqoqun eyni məhəllədə mövcud olduğu Tiflis şəhərində yaşamış İbrahim şeirlərinin birində [105-ğ, s. 40] belə söyləmişdi:

İbrahim din bəslər dinlər içində,
 Qızıl gül də müşki-ənbər içində.

Tiflis–Soğanlıq ədəbi çevrəsinin üzvləri Dərdli Xurşidlə İbrahimin deyişmələri də [105-ğ, s. 10–11] dini mövzudadır. Qıfılənd üstündəki bu deyişmələrdə əzəl bu dünyaya Adəm atanın gəlməsi, cənab əmirin qüdrət çuvunu çalması, haqqın nizam-tərəzi qurması, şəriətin dörd kitab kəndimanı olması mətləbləri şeirə gətirilmişdi.

2.2.2. Təriqət şeiri

Bəllidir ki, islam dinində məzhəblər, təriqətlər islami təfəkkürün şaxələridir, onların hər birinin əsasını müqəddəs Qurani-Kərim təşkil edir və bu məzhəblərin, təriqətlərin hər birinin öz yeri, öz mövqeyi var. Bu təriqətlərdən biri olan nəqşbəndilik bədii ədəbiyyata, poeziyaya da öz təsirini göstərmişdi. Şərq aləmində məşhur şairlər Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Seyid Mir Həmzə Nigari və bir çox başqaları bu təriqətə bağlı olmuşlar.

19-cu əsrdə Borçalı ədəbi mühitində də dini-təriqət şeiri müəyyən mövqe qazanmışdı və bu proses 20-ci əsrin əvvəllərində də davamlanmışdı. Məhərrəmlik təziyədarlığıyla bağlı mərsiyələr,

dini əhvalatlar, peyğəmbərin şəninə fəxriyyələr, nəqşbəndi şeirləri az-çox burada da yayılmışdı.

Borçalı–Ahısqa–Qars ədəbi şəbəkəsində Qul Qaraninin özünə Qarani təxəllüsü götürməsi bir fakt olaraq onun Qaraniçilik təriqətinə xidmət etdiyini göstərir.

Bu baxımdan Qul Qaraninin «Ayağa səni» cinaslı təcnişi [105-b, s. 3] [273, s. 344] xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Müşgül olsa, pəkim atar nəx əndan,
Qorxum yoxdur nə sultandan, nə xandan,
Mələkülmövt bir gün tutar yaxandan,
Qoymaz ki, qalxasan ayağa səni.

Mələkülmövt əzrail anlamındadır, onun yaxadan tutması məcazi deyimdir.

Cəhd eylə, Qarani, qıl beş vaxtını,
Günahkar olarsan, tərək et taxtını,
Soyarlar əynindən taci-raxtını,
Yüyərlər, bükərlər ay ağa səni.

Şair insanlara son günü göz önündə saxlayıb, xeyirxah olmağı, günah işlətməməyi öyüd verirdi.

Qul Qaraninin Xəstə Hasanla deyişməsi [105-b, s. 4] ayrıca qeyd olunmalıdır:

Üstümüzdə kərəm kanı bir dura,
Qadir sübhan nicat verdi, birdir a,
Əliyi də mindirdilər Dürdürə,
Karvanıydı qabağında qara hey.

Bu şeir öz poetik qəlibi ilə gözəl sənət incisi olmaqla bərabər, həm də islami və irfani dəyərləri hidayətlə əks etdirdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Kərəm kanı, qadir sübhan, Əli, Dürdür, Əyyub sözləri nur, hikmət işıqlarıdır.

Qul Qarani ilə Xəstə Hasanın deyişməsinin qıfılbənd hissəsinə Ziya Borçalı cüng-bəyazında rast gəlmişik [51-ə, s. 77]. Burada Qul Qaraninin cavabı dini motivlərilə maraq doğurur:

İbrahim ki İsmayılı götürdü Ərəfətə,
Bağladı əl-qollarını, onu saldı zillətə,

Xəsmi gəldi, bıçaq vurdu ol həcəri-əlhətə,
Kim göndərdi, kim gətirdi qoç quzu qurbana bax...

İslamın Qurban mərasimi inayətlə misralara hopdurulmuşdur.

Qarani insan üçün ömrü salavatla keçirməyi, imanı kamil-ləşdirmə mərhəmətə, inayətə nail olmağı müqəddəs borc bilirdi:

Bir igid ki kamil olsa, haqqı yəqin bilməli,
Salavatın əda edib zəkətını qılmalı,
Ay Qarani, yüz yaşasan, axır günü ölməli,
Bizi yoxdan var edənin yazdığı fərmana bax...

Qaraninin bu qıfılbandı də [51-ə, s. 145] din mövzusundaır:

Bizi yoxdan var eyləyən o sübhandan ver xəbər,
Səkkiz cənnət əzizindən, o qılmandan ver xəbər,
O kimdir ki, höllə biçər insanların qəddinə,
Doqquz bağa su axıdar, o bağbandan ver xəbər...

Qarani də, Xəstə Hasan da öz hikmətamiz fikirlərini dini obrazlara söykənərək ifadə etmişdilər. Qıfılband-açmadakı qadir sübhan, abu-atəş, Adəm, cənnət-rizvan, İsa, Davud, Musa, Barixuda, səkkiz cənnət əzizi, İdris, doqquz bağ, Qabil, Habil, Əzrayıl, Həzrət Yunus və başqa adlar, deyimlər irfani mətləblərə açardır.

Seyid Mir Həməzə Nigari, Hacı Mahmud əfəndi kimi sırf nəqşibəndi əqidəli şeirlər yazan şairlər Borçalıda da olmuşdu. Onlardan Musa vələdi-Mahmudu, Binnət vələdi-Məhəmməd Musa-zadəni göstərmək olar.

Bəri başdan bildirək ki, Ziya Borçalının cüng-bəyaz saxlancında xeyli sinəzən şeir örnəkləri var. «Dur ayağa, eyləmə xab, oğul», «Təneyi-əğyar öldürür zeynəb-zeynəb», «Ey quş, bu necə qandı ki, qərq olmusan, ey vah», «Mübarək ramazan gəldi», «Talanıbdır xeyməgahım, başı açıq qalib hərəmlər», «Qanlı fələk görün nələr qayırdı», «Ey can, gələn var Kərbəla yolundan» misralarıyla başlayan bu sinəzənlər [51-ə] Borçalıda dini mərasimlərdə ifa olunmuş nümunələrdir.

Müəyyən müddət Qazağın Xanlıqlar kəndində, habelə Borçalıda yaşamış, bu yerlərdə də başına müridlər cəm etmiş Seyid Mir Həməzə Nigarinin (1815–1885) şeirləri Qazaxda, Borçalının, Qara-

yazının, Qaraçöpün ellərində də çox məşhur olmuşdu, onun şeirlərini buradakı müridləri öz məclislərində əzbərdən ifa etmişdilər.

Seyid Mir Həməz Nigarinin şeirləri də burada çox sevilmişdi. Nigarinin ilk kitablarından birinin «دیوان نگاری» («Divani-Nigari») adıyla Tiflisdə «غیرت» («Qeyrət») mətbəəsində 1908-ci (hicri 1326-cı) ildə çap edilməsi [51-f], Ziya Borçalı cüng-bəyazında Nigarinin «Mübtəlayi-firqətim biçərə nə can, ey təbib», «Bülbül tək oyandım bir səhər nəgah» misralarıyla başlanan şeirlərinə rast gəlməyimiz [51-ə, s. 31, 99], 1908-ci ildə Tiflisdə çıxmış «دیوان نگاری» («Divani-Nigari») kitabının bir nüsxəsinin Ziya Borçalının arxivində [51-f], 1885-ci (hicri 1305) ildə Türkiyədə çap olunmuş «نیگار نامه» («Nigarnamə») divanının bir nüsxəsinin hazırda Borçalının Keşəli kənd sakini Molla Əflatunun evində qorunub saxlanması [146, 1997 # 23, s. 2] faktları bu məşhur nəqşbəndi şairinin yaradıcılığına Borçalı mahalında da maraq göstərildiyini təsdiq etdiyinə görə əhəmiyyətli dirlər.

Həmçinin Veysəl Qaranini «övliyalər piri» adlandıraraq, müqəddəs Qarani adını özünə təxəllüs götürmüş, Nigarinin Qazaxda layiqli müridi olmuş, Aslanbəyli kəndindəki türbəsi Borçalılıların da müqəddəs ziyarət ocağına çevrilmiş*, dövründə dərin bilikli təriqət şairi kimi də tanınmış Hacı Mahmud əfəndi Qaraninin (1835–1891), Qazaxlı təriqət şairləri Hacı Rəhim ağa Vəhidinin (1822–1874), Şahnigar xanım Rəncurinin (1850–1890) də hədisləri, nəqşbəndi şeirləri nəinki təkcə Qazaxda, eləcə də yaxın Borçalı, Qaraçöp, Qarayazı ellərində müqəddəs tutulmuşdu.

Hacı Mahmud əfəndi hər il Borçalının Qarağac, Qalaqala yaylaqlarına çıxarmış. Buradakı Hacıxalıl ocağı onun təşəbbüsü ilə ziyarətgaha çevrilmişdi [344, s. 71].

Xatırladaq ki, nəqşbəndi təriqət şairləri sünnü-şiə parçalan-

* Qeyd: Türbədəki hərimi 19-cu yüzilin axırında Borçalıdan Qalaqalalı Cəlal Səməd oğlu, Keşəli Əhməd Osman oğlu öz xərclərilə və Borçalının kəndlərindən toplanmış vəsaitlə hördürmüşdülər [353, s. 65–66]. Sonra türbənin bərpasında Sadaxlı Avdı kişinin zəhməti çox olmuşdu [6, s. 88].

masının əleyhinə, islamın bütövlüyünə tərəfdar çıxmışlar. Mir Həmzə Nigarinin şeirlərindən birində [51-f] deyilir:

Allahı, Məhəmmədi ali sevən dostdanız,
Nə sünniyiz, nə şiə, xalis müsəlmanız.

Qazaxlı Şahnigar xanım Rəncuri də belə söyləmişdi:

Nə şiə, nə sünnüyəm pürlaf,
Çahar yarə könülüm saf.

Maraqlıdır ki, bu ifadələr bizə Borçalı tarixindən bir məqamı – Türk salnaməçisi İbrahim Rəhimizadənin 1587-ci ilə aid bu sözlərini yada salır: «Beləcə, bütün Borçalı–Qazaxlar Osmanlı idarəsinə keçib, əvvəllər olduğu kimi, yenə də hənif oldular, nə sünnü, nə də şiə, xəlis müsəlmanıq dedilər» [272, s. 31].

Bu tarixi fakt bir daha sübutlayır ki, nəqşbəndilik Borçalı dindarları üçün məqbul təriqət olmuşdur.

Borçalıda nəqşbəndi təriqət şeirinin yayımını təsdiqləmək yönündə Ziya Borçalı cümgündəki bir qeyd maraqlı doğurur.

Həmin mənbədə bir nəvhənin aşağısında «ملا محمد ولدی بنت» («Sahibi Molla Məhəmməd vələdi-Binnət») sözləri yazılmış və onun Hacı Mahmud əfəndiyə sədaqətlə xidmət göstərdiyi bildirilmişdir [51-ə, s. 2]. Deməli, Həsənxocalı Musa vələdi-Mahmud, onun nəslinin və əqidəsinin davamçısı Məhəmməd vələdi-Binnət də həm əqidəcə, həm dini nəvhə yaradıcılığı etibarilə Hacı Mahmud əfəndinin sədaqətli davamçıları olmuşdular.

Cümgdə yer alan, Nəbi adlı bir şəxsin dilindən yazılmış nəvhədə deyilir:

Gəl sənə bir ərz eyləyim, dərddli sinəmə ol dərman, Allah, Allah,
Təbib gəldi yaram deşdi, ölməyəm belə yaradan, Allah, Allah,
Göydə doğan ulduzlar qoşa-qoşadır, gələn qada can-başadır,
Fələyin duası biz iki qardaşdır, əl-aman, Allah, Allah.

Burada nəqşbəndi təriqəti ilə səsleşən deyimlər, motivlər nəzəri cəlb edir.

20-ci əsrin birinci yarısında yazılmış Həsənxocalı Molla

Məhəmməd Musazadənin «Şəfəqqətnamə» əsəri də nəqşbəndi təriqətilə bağlıdır*.

Sadaxlıdan Usta Mahmudun, Yetər Nənənin, Hacı Hüseynalının, Kürüstü-Kosalıdan Nəsib Babanın da nəqşbəndi şeiri səpgili sözlər söylədikləri barədə soraaqlar verilir [6, s. 88–89] [30, s. 158].

Beləliklə, Borçalıda da dini-təriqət şeirləri diqqətə səbəb olmuş, daha çox dindar zümrə arasında yayılmış, dini ayinlərdə, mərsiyə mərasimlərində ifa edilmişdi.

2.3. Satirik şeir

Ədəbi Borçalıda lirik xalq-el poeziyası müqabilində satirik poeziyanın gec meydana çıxması təbii görünməlidir. Bu proses konkret olaraq mühit üçün ümummilli ədəbiyyatdan gələn tipoloji hadisə idi, ümummilli ədəbiyyatımızda satirik poeziyanın inkişafıyla əlaqədar olaraq formalaşmışdı.

Borçalıda da poeziyada satira-yumor əvvəlcə xalq-el şeirinin hərbə-zorba, həcv və s. tiplərində, sonra sırf satirik poeziya qurumlu şeirlərdə öz ifadəsini tapmışdı.

2.3.1. Xalq-el şeirində yumor-satira axarı

19-cu əsrin ortalarından etibarən milli poeziyamızda fərdi mahiyyət daşıyan həcvlər yayılmışdı və belə həcvlər milli ictimai satiramızın ilk rüşeymi kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə satira xalq aşiq şeirində də yayılmağa başlamışdı. Kəndlərdə yaşayan, bəylərin zülmünü görən, yaxud şəxsən özləri bu zülmə məruz qalan el şair və aşıqları satirik şeirlərində kəndli hüququnun tapdalanmasına qarşı mübarizə aparmışdılar.

* Qeyd: Borçalının Qarakeşəli kəndində Molla İsmayılın tərtiblədiyi bu əlyazmanı hazırda Keşəli kənd sakini Molla Əflatun öz evində saxlayır [146, 1997 # 23, s. 2] [30, s. 133].

Milli poeziyamızda satiranın inkişaf spektrini müəyyənləşdirmiş Kamran Məmmədov haqlı bildirmişdir: «XIX və XX əsrlər Azərbaycan satirasının təsirləndiyi mənbələrdən biri olmaq etibarilə aşiq şeirini daha dərinlən öyrənməyə, tədqiq etməyə ehtiyac var» [288, s. 52].

Bu sözləri Borçalı mühitinə də şamil edə bilərik.

Faktlara keçərək, qeyd etməliyik ki, o çağlarda Borçalının ellərində Qasım ağa, Güllər Pəri, Məhəmməd Şindili, Miskin Vəli, İbad, Xəstə Namaz və başqa şairlərimizin yaradıcılıqlarında məişət məzmunlu satirik-yumoristik çalarlar üzə çıxır; onların bu səpgili şeirlərində daha çox Baba bəy Şakirin, Qasım bəy Zakirin satira-yumor ovqatı duyulur.

Borçalının Qaş-Muğanlı obasında yaşamış şair Qasım ağanın şeirləri arasında satirik çalarlı mənzumələr də nəzərə çarpır. Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatşünas Abbas Kirəclı (Məmmədov) «Borçalı şairləri haqqında» məqaləsində [51-d] [146, 1990 # 113] [65, s. 38] Muğanlı Qasım ağanın Qasım bəy Zakir ruhlu şeirlərinin çox səciyyəvi olduğunu vurğulamışdı.

Satirik çalarlı el-məişət şeirlərindən birini də 19-cu yüzilin birinci yarısında Qaraçöplü Miskin Vəli qoşmuşdu.

Torpağın tavadlar arasında bölüşdürülməsi Miskin Vəlinin şeirlərində əksini tapmışdı. Rəiyyətin hey çapıldığı, talandığı, dərdə düşüb, qəm oduna qalandığı şairin həmin həcvində [229, s. 289] satirik boyalarla ifadə olunmuşdu:

Niyə baxdıq bir gəvürin sözünə,
Həsət qaldıq Düzəyrəmin düzünə,
Ərzə yazın düz knyazın özünə,
Ağlayın, söyləyin, bu hal nə haldı?!

Faxralı Güllər Pərinin, Qaraçöplü Molla Qasımın, Əyrəmli İbadın, Ləcbəddinli Xəstə Namazın, Faxralı Səhnə (Səkinə) Alməmmədlinin, Muğanlı Mirzə Həsən Məcrhun, Kolayırılı Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin, Mollaeyyublu İmanqulunun həcvləri, yumorlu qoşmaları, istehzal bayatıları satirik motivli elat-məişət lirikasının tipik nümunələridir.

Örnəklər:

Xalq günüz gedəndə bu gedər gecə,
Görmüyör yolları göz merət qalmış.
Harava çaxçaxdı, ulaq çəkmiyer,
Harava, ulağı tez merət qalmış.

(Güllər Pəri)

Bacım oğlu Alı orda dilləndi,
Qızbəş xalam köhnə qədir biləndi,
Keçəl Hasan əsirgədi, diləndi,
Bir oğlum var, o da az gəlib-gedər.

(İbad)

Xəstə Namaz deyər, Allah, amandı,
İmdad elə, əhvalımız yamandı,
Bu il dirriyimiz otnan samandı,
Bostan quru qalıb, göy də tapılmaz.

(Xəstə Namaz)

Bu fələyin qəsdı nə,
Tale bizdən küsdü nə,
Mallara azar düşdü,
Namaz bir-bir kəsdı nə.

(Səhnə Alməmmədli)

Qaraçöplü Molla Qasımın yaradıcılığından bəlli olan (sinədəftər el şairi Həsənəli Təhməzoğlunun söyləməsində) hər iki şeir [229, s. 290] cavan qıza gözü düşmüş altmış yaşlı Zorba Alıya həcvdir. Bu şeirlər yumorlu boyalarla ovqatlanmışdır:

Sən qoca köpəksən, həddini tanı,
Əl uzadıb, qonça nara toxunma.
Himarın ruzusu otdu, samandı,
Gül-çiçəkli cəmənzara toxunma...

Şair «ovçu döysən, xub şikara toxunma» deməklə mənfi tipə rixşənd etmişdi.

Molla Qasımın ikinci bəzəməsi də maraqlıdır:

Niyə xar elədin adını eldə,
Ağlın başda olub zay, Alı dayı.

Əvlək köpək kimi oldun ağılsız,
Umdun qəysəvədən pay, Alı dayı...

Şeirinin sonrakı bəndlərində kinayə daha da güclənir, müəllif «çal saqqal», «qoca aygır olmaz day» epitetlərilə daha acı istehzaya keçirdi.

Həcvlərdə daha ağır sarkazmlara rast gəlirik:

Görüm verən qalsın belə zamana,
Yaxşını çəkirlər indi yamana,
Bir çomaq endirdi fağır İmana,
Gədəyi vurmuşdu bic donuz oğlu.

Bu səpgili şeirlər sırf satirik poeziya örnəyi olmayıb, xalq şeirinin həcv, hərbə-zorba, bəzəmə formaları kimi maraqlıdır.

Əlbəttə, yumor ovqatlı həmin xalq-el şeiri örnəklərinin sırf satirik şeirin təşəkkülündəki rolunu, mövqeyini danmaq olmaz.

Borçalı ədəbi mühitində sırf satirik poeziya örnəkləri 20-ci əsrin əvvəllərindən «Molla Nəsrəddin»çilərin, xüsusən də Mirzə Ələkbər Sabirin təsirilə yaranmışdı.

2.3.2. «Molla Nəsrəddin» şeir üslubunda yazan şairlər

Tiflisdə «غيرت» («Qeyrət») mətbəəsində nəşr olunmuş «الدين ملا نصر» («Molla Nəsrəddin») satirik jurnalı ictimai-siyasi, bədii fikir tariximizdə intibah səviyyəli hadisəyə çevrilmişdi. «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım» məramıyla [50-m, 1906 # 1, s. 2] [304, s. 2] meydana atılan, M. C. Məmmədquluzadənin dedişi kimi, «zəmanənin özü yaratdığı» [264, s. 673] «Molla Nəsrəddin» mütərəqqi ideyaların carçısı, demokratiyanın tərəfdarı olmuş, çar mütləqiyyətini, onun müstəmləkəçilik siyasətini, cəhaləti tənqid etmiş, xalqın azadlığı, yeni quruculuq uğrunda mübarizəyə öz kəskin ictimai satirasıyla böyük kömək göstərmişdi.

«Molla Nəsrəddin» xalqın həqiqət deyən səsi, XX əsr Azərbaycan ictimai həyatının ədəbi-bədii salnaməsi, ensiklopediyası idi» [296, s. 24]. Jurnalın milli önəmli, şərəfli fəaliyyətində Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid

Ordubadi, Firidun bəy Köçərli və başqalarının xidmətləri dərin ehtiramla anılır.

Əlamətdardır ki, «Molla Nəsrəddin»in Tiflisdə nəşrə başlaması və on ildən çox burada nəşr olunması Borçalının qələm, söz əhlinin də onun səsinə səs verməsinə, onun ənənələrini yaşatmasına səbəb olmuşdu [382, 2000 # 12, s. 64–66]. Gürcüstanın Axalsıx (Ahısqa) bölgəsindən Ömər Faiq Nemanzadənin (1872–1941) «Qeyrət»in də, «Molla Nəsrəddin»in də yaradıcılarından biri, M. C. Məmmədquluzadənin ən yaxın məsləkdaşı, qələmdaşı olması buna aşkarca sübutdur.

Görkəmli jurnalist, publisist Ömər Faiq həm də «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin aparıcı icraçılarından olmuşdu.

Millət, yetər bu qədər səbr, cövrü-təhəmmülət,

Heç olmasın cəhalətə bağlı olan həyat –

deyə millətin dərdlərinə qovrulmuş, həm də:

Cümlə gülzari-vətən məhv oldu istibdad ilə,

Bizdən istimdad edər hər zərrə bir fəryad ilə –

deyə Ömər Faiq ədəbi hərəkatımızda inqilabi-demokratik ovqatı gücləndirmişdi.

Gürcüstanlı jurnalistlər, yazıçılar Nəriman Nərimanov, Hüseyn Minasazov, Mirzə Şərif Mirzəyev «Molla Nəsrəddin» ideyalarını müdafiə etmiş, onun mübarizəsinə qoşulmuşdular. Belə ki, N. Nərimanov jurnalın nömrələrini müsadirə edən polisi rişxəndlə ifşa etmişdi; H. Minasazov jurnalın yaradıcılıq və siyasi mübarizə xəttini bəyənmiş, onun «mübarizə meydanına gecikmədiyini» bildirmişdi; yerli şairlər Mirzə Həsən Məcrüh, İsmayıl Həqqi və başqaları onun səhifələrində öz satirik şeirlərilə çıxış etmişdilər; tiflisli mühərrirlər, çapçılar İsmayıl Həqqi, Məhəmməd Hüseynov, Allahverdi Feyziyev, Paşa Məmmədov, Müslüm Bağırov, Ələkbər Məmmədov, Seyfulla Feyziyev və başqaları onun nəşri işinə böyük əmək sərf etmişdilər.

1918-ci ildə Tiflisdə Ərəb hürufatıyla çıxmış «تارتان-پارتان» («Tartan-partan») satirik jurnalı burada «Molla Nəsrəddin» ənənələrini davam etdirməyə cəhd kimi nəşr olunmuşdu. Bu satirik,

şəkilli jurnalın ilk və yeganə sayı 1918-ci ilin sentyabrında çıxmışdı. Səkkiz səhifəlik bu məcmuənin «Məqsədimiz» adlı baş məqaləsində oxuculara müraciətlə bildirilmişdi ki, «Molla Nəsrəddin» gedəndən bəri üzümüz gülməyir [50-ö, s. 1]. Əliheydər Qarayevin redaktorluğuyla çap edilmiş jurnalda Ə. Qəmküsarın, Ə. Haqverdiyevin və başqalarının əsərləri, habelə dövrün ictimai-siyasi hadisələri əks olunan şəkillər, karikaturalar verilmişdi. Karikaturaların biri «Gürcüstan» adlanır və onun şəkildə deyilir: «Qatso, əqlə gəl, yer məsələsinin vaxtı deyil». «Azərbaycan» adlı karikaturada isə bəy kəndlinin bıqından yapışıb soruşur: «Adə, nə vaxta kimi tutuquşu olub, sosialistlərə qulaq asacaqsınız?» [50-ö].

«Molla Nəsrəddin» poetikasının tədqiqçisi İslam Ağayevin yazdığı kimi, «Molla Nəsrəddin»in lirikası onun publisistikasının yetirməsidir, yeni şeirin yaradıcıları zamanənin ən önəmli məsələlərindən bəhs etmişlər, xalqın milli-ictimai şüurunu oyatmaq onların başlıca amalına çevrilmişdi» [7, s. 78–79]. Bu amallar Borçalı ziyalılarını da düşündürmüşdü. O sıradan Borçalının yaradıcı şəxslərindən Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Həsən Məcrüh, Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, Əlyar Qarabağlı «Molla Nəsrəddin» ədəbi hərəkatıyla əlaqədar olmuşdular.

Məcrüh təxəllüslü Mirzə Həsən Məmmədov 1894-cü ildə Borçalının Sınıq körpüyə yaxın Kirəc-Muğanlı kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini atası Molla Əyyubdan almış, Qazağın Şıxlı kəndində, Borçalının Qızılhacılı kəndində, Tiflis şəhərində ibtidai məktəblərdə oxumuş, kənd müəllimi hüququ qazanmış, Nazarlı-Kosalı, Dəmirçihasanlı, Qaçaqan nahiyyə məclislərində katib, Borçalı qəza komissarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yanında kargüzər vəzifələrində çalışmışdı.

Məcrühün yaradıcılığında lirik, satirik şeir axarları üzvi bağlamdadır. Onun poema, qəzəl, mütəxəmməs, mürəbbə, bayatı, gəraylı, qoşma, tənqis janrlarındakı lirik şeirlərilə yanaşı, felyeton, satira, təmsil, həcv, bəzəmə, hərbə-zorba janrlarındakı satirik şeirləri də var. Onun təbiətin, el gözəllərinin tərənnümünə həsr olunmuş lirik şeirlərində də satirik-yumorlu boyalar nəzərə çarpır:

Mən ki gəldim sənə sürtüm üzümü,
Qucağında beş gün qalım, yaylaqlar!
Döşlərinə həsrət qoydun gözümlü,
Heç sormadın mənim halım, yaylaqlar!

Yaxud da:

Eşqin pünhan dərdlərinə a çara,
Qapı bağlı, kim əl ata açara,
Fələk, bir gün ilmələri aç, ara,
Səbr et, Həsən, gözlərinin yaşı nə?

Lirik şeirlərilə də sevilmiş şair satiralarında daha çox uğur qazanmışdı:

Çalqız oğlu xalqı cana yetirib,
Qurt–Baydarı tamam dilə ötürüb,
Amerkadan yeddi ülgüc gətirib
Tamam xalqı qırıxıb üryan etməyə.

Əlyar Qarabağlının qeyd etdiyi kimi, Məcruhun «əliəyrlər, köhnəpərəstlər, elm və mədəniyyət düşmənləri, bəzi üzdənirəq müəllimlər haqqında yazdığı duzlu, məzəli şeirləri, felyetonları Gürcüstan mətbuatında çox nəşr olunmuşdu» [226, s. 4]. «Molla Nəsrəddin»də də Mirzə Həsən Məcruhun felyeton, məqalə və xəbərləri dərc edilmişdi [50-m]. Tədqiqatçılar Süleyman Süleymanov və Məhyəddin Sultanov bu xüsudə yazmışlar: «Bu satirik parçaların hamısında Borçalı nahiyyəsinin kəndlərindəki bəzi hadisələr qələmə alınmışdır. Müəllif Şüləver, Təkəli, Qızılhacılı kəndlərində baş vermiş hadisələri yerli-yataqlı təsvir etməklə, satirik şeirlərdə tənqid hədəfinə çevrilmiş mənfi obrazların canlı portretini yaratmışdır» [146, 1980 # 124, s. 2].

Şairin xatirələrindən aydınlaşır ki, onu Mirzə Cəlillə məşhur ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tanış etmiş və onun satirik şeirlərinin altında Məcruh (Yaralı) təxəllüsünü Mirzə Cəlil əlavə etmişdi.

Xatirələrdə oxuyuruq: «1917-ci ilin yanvarında Mirzə Cəlillə söhbətimiz çox qısa oldu, o mənə diqqətlə nəzər saldıqdan sonra belə dedi: «Jurnalımızın əməkdaşlarından S. Mümtaz, Ə. Haqverdi-

yev və Q. Şərifzadə məşhur İbrahim bəyin «Səyahətnamə»sinə nəzirə olaraq, «Mozalan bəyin səyahətnaməsi» adlı felyetonlar yazıb nəşr etdirmişlər. Mozalan bəyi Borçalı qəzasının qəsəbə və kəndlərində gəzdirməyi və onun müşahidələrini müntəzəm olaraq yazıb göndərməyi sizə həvalə edirəm» [146, 1980 # 124, s. 3].

Mirzə Həsənin «Molla Nəsrəddin»lə yaradıcılıq əlaqəsinə aid bir fakt da diqqəti çəkir. Jurnalda bir Ərəb şairinin şeirinin tərcüməsi üzrə müsabiqədə birinci yeri Üzeyir bəy Hacıbəyov, ikinci yeri Mirzə Həsən tutmuşdu.

Məcruhu «Əbdürrəhim bəyin, Mirzə Cəlilin yadigarı» xatırlayırlar [244, s. 192].

«Molla Nəsrəddin»də Borçalı kəndlərindən yazıların çoxunu Məcruh yazmışdı. O, satiralarında Borçalının o dövr olaylarını tənqid atəşinə tutmuşdu.

«Zəbani Molla Həsən əhli-Şüləver» satirasında şüləverli Molla Həsən, «Xanın qamçısı» satirasında Təkəli kəndinin ağası Həsən bəy, «Ramazanlıq» satirasında Qızılhacılı Molla Həsən ifşa olunmuşdular.

Şair «Payız yağışına» adlı satirasında yazır:

Uçurtmasın balasını, kamə yetməsin kapitan,
Alıb evi əlimizdən, edibdir eli sərgərdan,
Nə tövləni bizə verir, edək malımızı bir yan,
Açıqda qalmış xəlayiq olub biabiru-bədnam.

Şairin 1918-də yazdığı qoşmalarının birində satirik boyalar var:

Ey Şikəstə, qara günlər əlindən
Başım dəstəgahi-misgərə dönmüş;
Könlümün kitabı olub pərvərəq,
Bir köhnə tullanmış dəftərə dönmüş.

Şeirdə cahan savaşında müsəlmanların üstünə yaxılmış şərə etiraz bildirilir:

Məhv olsun ingilis, belə siyasət,
Şərq əhli yaşasın asudə-rahət,
Sümük çox böyükdür, udammaz əlbət,
Şərqin xəlqi bütün əsgərə dönmüş.

Məcruhun satira və həcvlərində Sabir ənənələrindən ilham aldığı duyulur:

Günüz axşama kimi işlə, başı daşlı kasıb!
İftara arpa çörək dişlə, başı daşlı kasıb!
Gün qaraldan başıyın işlədikcə sil tərini,
İçmə yansan da suyu, gözlə behişt kövsərini.

Bu misralar «Ramazan» satirasındandır və şeirdə varlıların riyakarlığı pislənir:

Görsə naməhrəmi mömin orucu batil olur,
Alacaq yüz mələk ol gün ki, gora daxil olur,
Həq sözünü söyləyənə babi deyən dövlətli,
Tutmayır kəndi orucu bəs niyə bu lənətli.

Alimlər Abbas Kirəcli, Əlyar Qarabağlı Borçalıda şöhrət tapmış şairlərin siyahısında Məcruhun adını birincilər sırasında çəkmişlər [51-d] [65, s. 38] [226, s. 4].

Mirzə Həsən Məcruh daha çox həcv ustası kimi məşhur olmuşdu.

Gürcüstanlı mollaəsrəddinçilərdən olan İsmayıl Səməd oğlu Həsənzadə Həqqi (1882–1938) barədə də danışmağa dəyər.

Əziz Şərif onu «Molla Nəsrəddin»in mürəttibi və əməkdaşı» deyə xatırlamışdı [366, s. 155]. Hörmətli alimimiz Əziz Mirəhmədov onu «Molla Nəsrəddin»in əməkdaşı» kimi təqdimləyərək, elmi ictimaiyyətimizə onun barəsində mühüm bilgiler çatdırmışdır [300].

İ. Həqqi Tiflisdə doğulmuş, Tiflis Azərbaycan dram teatrımızın səhnəsində rollar aparmış, Tiflisdə «Şərqi-Rus», Bakıda «Kaspi», sonra Tiflisdə «Qeyrət» mətbəələrində mürəttiblik etmiş, bədii tərcüməçiliklə, publisistik, şeir yaradıcılığıyla məşğul olmuş, 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdu. O, Mirzə Cəlilin, Ömər Faiqin, Əziz Şərifin, Məmməd Səid Ordubadinin xatirələrində dövrün bacarıqlı nəşiri, jurnalisti, «səmimi və etibarlı dost» kimi anılır [366, s. 109]. Xatirələrdən aydınlaşır ki, Mirzə Cəlil istirahətə gedəndə «Molla Nəsrəddin»i Qızdırmalıya (Əliqulu Qəmküsara), Məmmədəli Sidqiyyə və İsmayıl Həqqiyyə tapşırırmış [177, s. 34–

36]. İ. Həqqi xatirələrində göstərir ki, Sabir Tiflisdə xəstəxanada yatarkən onunla yaxın ünsiyyət yaratmışdı [177]. Çağdaşlarının xatırladıqlarına görə, «Tiflis azərbaycanlılarının mədəni mərkəzi Həqqinin kontoru idi» [366, s. 179].

İsmayıl Həqqini dövrün mötəbərləri M. C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, M. Ə. Sabir, H. Cavid, H. Ərəblinski, Ə. Şərif, S. Şuşinski, M. Ə. Abbasov və başqaları ilə səmimi dostluq telləri bağlamışdı.

İsmayıl Həqqi Tiflisdə Şeytanbazar məhəlləsində müsəlman qiraətxanasının və teatr binasının yanında «شرق» («Şərq») adlı mətbəə yaratmış və burada əhəmiyyətli kitablar (o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu», Hüseyn Cavidin «Ana», «Keçmiş günlər», Əziz Şərifin «Rəhm çeşməsi», Salman Mümtazın «Seyid Əhməd Hatif», Borçalı şairi Mühəqqərin «El şeirləri» kitablarını) nəşr etmişdi.

İsmayıl Həqqi «Molla Nəsrəddin»in çapına xüsusi əmək sərf etmiş, özü də ara-sıra jurnalın səhifələrində satirik şeirlər, mənzum felyetonlar çap etdirmişdi.

Ədəbi-tənqidi fikrimizdə «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin bilavasitə təmsilçisi adını daşımaqla bu ədəbi məktəblə əlaqədar olmaq bir-birindən fərqləndirilir [197, c. 2, s. 173]. Bu anlamda ədəbi Borçalının yetirməsi, görkəmli «Molla Nəsrəddin»çi Ömər Faiq Nemanzadə bu məktəbin qüdrətli nümayəndəsi, Borçalının kəndlərində yaşayıb yaratmış Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, Mirzə Həsən Məcrüh, Əlyar Qarabağlı, Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş İsmayıl Həqqi və başqaları bu ədəbi hərəkata mənsub, onun ənənələrinin davamçıları olmuşdular.

«Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin ideya-estetik söykəkləri onun inqilabçı publisistikamızı zirvəyə çatdırmasından, Sabir inqilabçı satira məktəbimizin özülünü qoymasından ibarət olmuşdu.

«Sabir ədəbi məktəbi ideya, ruh, mövzu və üslub etibarilə Sabir yaradıcılığına yaxın şairləri birləşdirir» [319, s. 3]. Bu baxımdan Borçalıda «Molla Nəsrəddin» şeir üslubunun, Sabir məktəbinin davamçılarından məşhuru Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərdir.

Mühəqqərin özünün səliqəylə yazıb tərtiblədiyi Ərəb hərfləriylə «شعرلر دفتري» (Şeirlər dəftəri) adlı əlyazısı külliyyatını Borçalının Kolayır kəndində şairin qardaşı oğlu Vladimir Əliyevin evindən tapmışıq. Bu əlyazısı üç bölmədən ibarətdir: 1) el mahnıları və qəzəllər, 2) felyeton, 3) inqilabi şeirlər [105-f].

1920-ci ildə Mühəqqərin «Borçalı qəzasının Kolagir kəndindən Məhəmməd Molla Rza oğlu» təqdimlənərək, Tiflisdə Ərəb hərfləriylə nəşr olunmuş «ايل شعرلری» («El şeirləri») kitabı qiymətli yadigardır [151-b]. 1920–1921-ci illərin Ərəb hürufatıyla «وطن» («Vətən») dərgisində, iyirminci illərdə Tiflisdə çıxmış Ərəb hərflərilə «اشعر مجموعەسى» («Əşar məcmuəsi») kitabında, habelə Ərəb hürufatıyla «ينى فكر» («Yeni fikir»), latın qrafikasıyla «İşıq yol» qəzetlərində də Mühəqqərin şeirləri yayınlanmışdı [147-a] [51-b] [147-c, 1927 # 2].

Eləcə də, Mühəqqərin sinədəftər bacısı Gülgəz Abdulla qızının, Mühəqqəri şəxsən görüb tanımış şair Məmmədhüseyn Bəxtiyarlıının, müəllim Müslüm Hüseynovun, şairin qardaşı qızı Limon Əli qızının, şairin adı qoyulmuş qardaşı nəvəsi Mühəqqər Əliyevin, alim Razim Məmmədlinin köməkliylə sənətkarın üç yüzə yaxın şeirini toplayıb yazıya almışdıq [Örnəklərə bax: 273, s. 351–353].

Ədəbiyyatşünas Abbas Kirəcli Mühəqqəri Borçalının geniş şöhrət tapmış şairlərindən biri kimi dəyərləndirmişdi [51-d] [146, 1990 # 113] [65, s. 38–41]. Müəllim-ədəbiyyatşünas Ziya Borçalının «Mühəqqər yaradıcılığında satira» adlı məqaləsinin əlyazısı [105-ə] və mətbuatda çap olunmuş «Şair Mühəqqər» məqaləsi [146, 1962 # 86, s. 3] [70, s. 30–32] əlimizdədir. Ziya Borçalı Mühəqqər haqqında fikrini konkret belə ifadələmişdi: «Onun ən çox sevdiyi və ehtirasla oxuduğu Sabirin «Hophopnamə»si və «Molla Nəsrəddin» jurnalı olmuşdu, elə bunların təsiri altında da o öz şeirlərini yazmağa başlamış, yoxsul həyatıyla əlaqədar olaraq Mühəqqər təxəllüsünü qəbul etmişdi» [105-ə, s. 1]. Bu tədqiqatlarda Mühəqqər Borçalı şairləri arasında ən məşhurlardan biri kimi səciyyələndirilir, ona «Molla Nəsrəddin»in, «Hophopnamə»nin böyük təsiri vurğulanır. Alim Əlizəbun Əkbərov «Yeni fikir»

qəzetinə həsr etdiyi tədqiqatında [126] Mühəqqəri görkəmli felyetonçular Məmməd Səid Ordubadi ilə, Balaqədəş Səttaroğlu Mürşüdlə bərabər səviyyədə qiymətləndirmişdir. Filoloq Razim Məmmədli şairin o çağ mətbuatındakı şeirlərini təhlilə cəlb etmişdir [146, 1989 # 106] [290] [289, s. 56–59].

M. R. Mühəqqərin həyatını, bədii yaradıcılığını biz daha müfəssəl tədqiq etmişik.

Mühəqqər yaradıcılığı iki yönlü olmuşdur: lirik və satirik.

Onun:

Sevdalı könlümə qəm-qubar gəlir,
Yel yıxan budaq tək paralanmışam;
Açıram, yumuram, gözə yar gəlir,
Tale dəftərindən qaralanmışam –

misallı səmimi deyimləri [105-f, s. 34] [146, 1994 # 2] Borçalı lirik el şeirini daha da zینətləndirən gözəl poetik nümunələrdir. Lirik şeirləri də sevilmiş Mühəqqərin satiraları daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, bu satiralarıyla o, Borçalı ədəbi aləminə təzə ab-hava gətirmişdi.

Borçalıda xalq-el şeiri əzəllərdən, yüzillərdən üzübəri uğurla davamlanıbsa, satirik şeir üslubunun inkişafının yüksək nöqtəsini Mühəqqər irsində aşkarlayırıq.

Onun ilk lirik şeirlərinin alt qatında satira ovqatı var. Məsələn:

Bu dünya bir belə şeydir, əzizim,
Mal ilə, pul ilə tutarlar onu;
Hər kəs fəqir olub ayrı gəzərsə,
Məclisdən kənarə atarlar onu.

«Tərəfdarlıq» [105-f, s. 5].

Bahalıq gün-gündən olubdu betər,
Xəliqlər nə qədər cəfa çəkərlər,
Hər ayda bir bıçaq alan Mühəqqər
Üç ildir bir sınıq bıçaq saxlayar.

«Bahalıq» [105-f, s. 7].

Dövranı dönübdür bu zəmanənin,
Bəzi kəslər mənim faqqım olubdur.

Avropa davası qəhətlik salıb,
Sarı sabun, budru raqqım olubdur.

«Mənim haqqım» [105-f, s. 17].

Mühəqqərin xalq yumorundan mayalanmış mənzum felyetonlarında, təziyanələrində, həcvlərində, satiralarında Zakir realist şeirinin, Sabir ənənələrinin davamını, bu ənənələrə uyğun olaraq hər cür yaramazlığın yerli-yataqlı ifşasını görürük. Onun tənqid hədəfləri əliəyriilər, qolçomaqlar, sitəmkarlar, ziyankarlar, bədəxlaqlardır.

Mirzə Cəlil: «Günlər dolanar, sular axar, zəmanə təzələnər və axırda yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşlarım dostuyla düşməniini tanıyıb hamən yoğun dəyəniəkləri sizin əlinizdən alar və başlar... dəxi dalısını demirəm» deyəndə Borçalıda şair Mühəqqər bu dəyəniəyi götürüb:

İndi düşübsən duzağa, incimə!

Öz əməlidir, ay ağa, incimə! –

deyərek, zalımlığa meydan oxumuşdu.

Mühəqqərin şeirlərində azyaşlı qızların qocalara ərə verilməsi, pul, qumar, şərab düşgünlüyü qamçılanır, onun bu yönlü satiraları S. Ə. Şirvani, M. Ə. Sabir, Ə. Nəzmi, M. Ə. Möcüz, B. Abbaszadə yaradıcılıqlarıyla səsləşir. O, M. F. Axundzadə, Q. Zakir və M. Ə. Sabir ifşa üsulunu davam etdirməklə, mənfi tipi öz etirafnaməsilə tənqid etmişdi; Şakir, Zakir kimi «antiqəhrəmanlarını» adıyla qınamış, həcvlərində «zölmü rəşbərlərə həddindən aşırən» qolçomaqları, sitəmkarları birbaşa adlarıyla yamanlamaqdan çəkinməmişdi. Bu baxımdan şairin satiralarından birində [105-f, s. 53] Allah adından pis niyyətləri üçün istifadə edənələr tənqid atəşinə tutulurlar:

Qorxut hamını ki, Allah sizə qənim olsun,

Dəyməz sənə heç kimsə, qənimdən qazanıbsan...

Borc pulları verdin, birə üç qat sələm aldın,

Çəkdik güzarı, xalça-kilimdən qazanıbsan.

Biçdim yeri yay günü, sən haqqımı kəsdim,

Hər nə ki, yeyirsən, bu əlimdən qazanıbsan.

Haramlıqla varlananlar adını apogen (himayədar) qoyub, yetimlərin malını yığanlar, nöker işlədib, onun haqqını kəsənlərdir.

Mühəqqər hər gün tər töküb, müqabilində ac-yalavac yaşayanların halına acıyırdı. O, bir şeirində [105-f, s. 121] belə söyləmişdi:

Rəşbər adımız, özgəyə amma nökrək biz,
Varlı bağına il uzunlu püş tökrək biz.

Şair o rəncbərlərdən söhbət açır ki, ata-babadan qalma yeri əkib-becərməkdə tənbellik edər, varlıların bağında işləyərdilər:

Qışda sajan ilə çəkərik zənginə daşlar,
Torpaq qazımaqda edərik çoxlu savaşlar,
Öz nəfimizə eyləmərik səy, təlaşlar,
Daxmada qalıb, özgələrə ev tikərik biz.

Bu qəbildən olan şeirləri Mühəqqəri Mirzə Cəlilin və Sabirin önündə getdikləri inqilabi-satira cərəyanına yaxınlaşdırır.

Şair 1916-cı ildə yazdığı «Maşallah bizə» sərlövhəli satirik şeirində [105-f, s. 39] Borçalının məişət dərdlərini kinayə üsulundan yararlanmaqla belə üzə vurur:

İldə tökrək yerlərə al-qanı biz,
Öldürərik pul kəsib insanı biz,
Qaldırırıq göylərə əfqanı biz,
Aləmə vuruq odu, vulkanı biz,
Molladan allıq belə fitvanı biz,
Paylarıq zilhöccədə qurbanı biz,
Eyləyərik tövbəni, hoqqanı biz,
Dost edərik xaliqi-rəhmanı biz,
Yaxşı əməldi, bu da qah-qah bizə.

Satirada yeniyetmə qızların qocalara ərə verilməsi tənqid edilir, kinayəli gülüş zahirən sakit, soyuqqanlı olsa da, daxilən tədrici surətdə nifrətli sarkazma keçir.

Şair 1917-də Sandar stansiyasındakı «eşelon qırğını»nda Rus əsgərlərinin qəddarlığını satira atəşinə tutmuşdu [105-f, s. 43–44]:

Söyləndi mahal yandı – bildim ki, müsəlmandı,
Malı-pulu talandı – bildim ki, müsəlmandı,
Arvad-kişi qovlandı – bildim ki, müsəlmandı,
Etdikləri tufandı – bildim ki, müsəlmandı,
Pislikləri çoxlandı – bildim ki, müsəlmandı.

Müəyyən zümrənin vəhşiliyinin səbəbini Borçalı satiriki, öz böyük səlafi Sabir kimi, avamlıqda, nadanlıqda axtarırdı.

Sabir seyr etməyə fəzanı balonlar icad olduğu, əcnəbinin seyrə balonlarla çıxdığı zamanda bizim hələ avtomobil minmədiyimizə [337, s. 214, 283] heyifsiləndiyi sayaq, Mühəqqər belə yazmışdı [105-f, s. 64]:

Hər maşın ilə fənn bilən hər yanı gəzsin,
Göylərdə balonlar ilə gəzib aləmi süzsün.

M. Rzazadənin 1920-ci ildə Tiflisdə «Şərq» mətbəəsində çıxmış «ايل شعرلری» («El şeirləri») kitabında [151-b] müəllifin lirik və satirik şeirləri cəmlənmişdi.

Ziya Borçalı (Əfəndiyev) «El şeirləri» kitabının iki hissədən ibarət olduğunu soraylayır [105-ə, s. 1] [146, 1962 # 86]. Xatırladaq ki, araşdırıcı R. Ə. Məmmədli «El şeirləri»nin iki hissə deyil, bir hissə olduğunu zənn etmiş, Ş. Ş. Musayev bunu ədəbi mübahisə adlandırmışdır [289, s. 57] [362, s. 126]. Əlbəttə, Ziya Borçalı Mühəqqərin çağdaşı olmuşdu, «El şeirləri» haqqında bizə soray çatdıran da o olmuşdu; yəni onun məlumatı daha dəqiq ola bilər. Bizcə, araşdırıcıları çaşdıran «El şeirləri»nin hissələrindən birinin hələlik əldə olmamasıdır.

«Mühəqqərin kitabının çap edilməsi də sübuta yetirir ki, o, Gürcüstanda ədəbi dairələr tərəfindən yetkin şair kimi qəbul edilmiş və sevilmişdi» [289, s. 32]. Kitabdakı «İnsanlara», «Dükən», «Ana və qız», «Müsəlman», «Taxıl», «Üxüvvət», «Mütəim», «Möhnətim», «Əsrimiz», «Qonaqlıq» satiraları əhəmiyyətlidir.

«İnsanlara» satirasında [151-b, s. 2–4] şair tarixdən İsgəndəri, Rüstəm-Zalı, Hatəmi, Bəhramı, Sultan Süleymanı xatırladır, insanları gözütox yaşamağa çağırır:

İbrət gözü ilə gəzdi bu dünyanı Mühəqqər,
Heç görmədi bir kimsədə xəndanı Mühəqqər,
Solğundu həmişə gül-reyhanı Mühəqqər,
Hər yerdə görüb nalə və əfqanı Mühəqqər,
Qara geyinib hər kəs ki, geyib alı, ey insan!
Dünyaya hər is olma gəl, ol halı, ey insan!

«Dükən» satirasında [151-b, s. 5–7] o vaxtkı ağır yaşayış acı gülüşlə qamçılanır:

İspişkə alan yox, hamı çaxmaq daşı saxlar,
Paltarı alan yox, hamı ancaq başı saxlar,
Tənbəki çəkən boş qutuyu yanaşı saxlar,
Sakit eləməkçün uşağı xaşxaşı saxlar...
Əsr bizi ac qoyan, hər şeyə möhtac qoyandır,
Dükana qarovul çəkirəm, həqqə əyandır.

Satirada kirvəngə qurutun çox baha, bir badiyə qatığın yüz mənata satıldığı, qaymaq görənin ağzı sulandığı, ayran tapılmadığı, bu dövrandə olanın halı yaman olduğu satirik eyhamla tənqid edilir.

M. R. Mühəqqərin «Qonaqlıq» sərlövhəli satirasında [155-ı, s. 18–20] M. Ə. Sabirin «Fəhlə», «Dilənçi» satiralarının [337, s. 81–82, 137–138] təsiri aydın sezilir. Sabir eyşü-səfanın dövlətlilər üçün olduğunu, onların məclislərinə büsbütün ərbabi-qına (sərvət əhli), kök, yekə, boynuyoğun, nücabə, bəy, ağa, ağzı dualı üləma mehman gəldiklərini sarkazmla söylədiyi kimi, Mühəqqərin də kinayə, eyhamla təsvir etdiyi dövlətlilərin keyf məclislərinə çağırılanlar elobanın «nüfuzlu» adamlarıdır. Sabir kasıblara «Hər məclisi-alidə soxulma tez arayə, sən dur ayaq üstə, demə bir söz ümərayə», «dikmə gözünü mətbəxə» deyər sətiraltı anlatdığı kimi, Mühəqqərin də şeirində dulun, yetimin halı dövlətliyi maraqlandırmır, məclis sahibi cır-cındır səslemir, çünki bilir ki, arxada palan gələcək.

Satiranın gülüş hədəfləri işrət edib, millətə biganə qalanlardır.

Mühəqqər kasıb kütlənin acınacaqlı halıyla, zəmanənin mürəkkəb gərdişiylə bağlı misli görünməmiş bahalıq düşməsi, yaşayışın ağırlaşması kimi ictimai bəlaları öz duyum ələyindən keçirmişdi.

Sabirin və başqa satiriklərimizin poeziyasıyla Mühəqqərin irsi arasında janr, rədif, qafiyə, istiarə, təzad və s. bənzəyişləri də tapmaq olar. Bu xüsusiyyətlərlə Mühəqqər əsrlərdən bəri xalq-el şeiri müstəvisində intişar tapan Borçalı ədəbi məkanına təzə ruh, təzə məzmun gətirmişdi.

Onun sənətkarlıq məharəti hadisələrin, olayların inandırıcılıqla bədii gerçəkləşdirilməsinə nail olmağındadır.

Mühəqqərin Gürcüstanda demokratik cümhuriyyət dövründə çıxmış «ايل شعرلری» («El şeirləri») kitabındakı [151-b] qələm məhsulları ilə yanaşı, Tiflisdə 1920–1921-ci illərdə müsəlman gənclərinin maarif cəmiyyətinin orqanı olaraq nəşr edilmiş «وطن» («Vətən») məcmuəsindəki [155-ı] satırları da müəllifin bədii yaradıcılığında, eləcə də bütövlükdə Borçalı ədəbi mühitində əhəmiyyətli hadisə olmuşdu*.

Qeyd edilən məcmuə Gürcüstanın Azərbaycan məktəblərinə yardımçı vəsait olaraq buraxılmışdı və oradakı şeirlər məktəblilərin mütaliəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu [243, s. 100–101]. Onun 1920-ci ildə çıxmış birinci və 1921-ci ildə çıxmış ikinci saylarında Mühəqqərin «Zəmanə», «Dünya», «Qafqaz», «Təb və Ağıl», «Başsızlar», «Tələf olanlar», «İslam pozğunluqları» satırları çap olunmuşdu [155-ı]. Bu şeirlərdə şair « vurub-yıxıb dünyada ad almaq» iddiasında olanları, istismarın, talanın, sitəmin həddini aşmasını ürək ağrısıyla qələmə almışdı:

Yatmış idin, kimlər dedi sənə oyan, zəmanə!

Oyandığın vaxtı qızıl qana boyan, zəmanə!

Hər çalınan pis sazları tezəcə yayan zəmanə!

Nələr olmuş, sənə edim bəyan, zəmanə!

Yatmış idin, kimlər dedi sənə oyan, zəmanə!

(«Zəmanə»)

Kasıblar cərgəsinə parayçün bir zəhrimar oldun,

Gədəya, oğruya həmdəm olub, xoş ruzigar oldun,

Cəm olmuş dövləti dağıtmağa sən aşikar oldun,

Nə etmək istəyirsən axırında sən yenə, dünya!

Qiyamət qaim olduqca bu işlər söylə nə, dünya!

(«Dünya»)

«Təb və Ağıl» şeiri müəllifini bizə maarifçi kimi təqdimləyir.

* Qeyd: «وطن» («Vətən») məcmuəsi, «ايل شعرلری» («El şeirləri») kitabı barədə elmi ədəbiyyatda ilk məlumatı Razim Məmmədli vermişdir [146, 1989 # 106] [290, s. 46]. Həmin məcmuənin və kitabın ksero-surəti bu monoqrafiya müəllifinin ev arxivində də var.

Şeirdə Təb xalqın şirin məcazına zəhərlənmiş şərbət qatmağı, talan pulundan ali evlər yapmağı tərif etdiyi halda, Ağıl həqarət işlərindən utanmağı, elm söhbətləri qılmağı üstün tutur:

Ağlım deyir heyvan olma, insan cərgəsində ol,
Elm-fənni, elm-təbii, kimyanı qıl üsul.

Maarifçiliyi müəllif «İslam pozğunluqları» şeirində davamlamışdı:

Şair olmuşkən Mühəqqər çağırır, ey islam,
Ayılın, birlik edin, elm oxuyun cümlə tamam.

Elə bu misralardan da aydınlaşdığı kimi, şair islam hümmətinin, öz həməllilərinin tərəqqi açarını əsas etibarilə ayılmaqda, birlikdə, elm oxumaqda görmüşdü.

Səriştəli alim Razim Məmmədlinin vurğuladığı kimi, «Mühəqqərin şeirlərində dövrün ən mühüm ictimai-siyasi hadisələri öz bədii ifadəsini tapmışdı» [289, s. 78]. Mühəqqər poeziyası üçün yüksək sosial mahiyyət dərəcəsini hiss edirik. Bu anlamda «Molla Nəsrəddin»ə dövrün salnaməsi, Sabirə satira güzgüsü deyiriksə, Mühəqqəri Borçalının həqiqət aynası adlandırmaq olar.

Hətta şair siyasi məsələlərə də öz münasibətini bildirməkdən ehtiyatlanmamışdı:

İslama firənglər olubdu şah, sultan,
İngiltərə zəbt eylədi çoxlarca müsəlman,
Xaç dəstəsinə məskən olubdur Ərəbistan,
Bu olmaq Ərəbdəki vəhşidən oldu.

Mühəqqərin dinə münasibətində aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan məqamlar var. Xatirələrdən aşkarlanır ki, şair özü dini mükəmməl bilmiş, məktəbdə şagirdlərə şəriət dərsi də keçmişdi. Və o, şeirlərində də islamın təəssübünü çəkmişdi.

Bu məqamda da o, Sabirin davamçısıdır. Bu baxımdan Sabirin «Təhəssür» [337, s. 303–304] və Mühəqqərin «Müsəlman» şeirləri [151-b] səciyyəvidir.

Belə ki, Sabir:

İslamımızı etməliyiz boyləmi ihya?!
İmanımızı qılmalıyız boyləmi ifa?! –

deyərk; Mühəqqər də:

Fikr eyləyirəm, belə müsəlmanlıq olurmu?

Allaha rəsullinidə də düşmanlıq olurmu? –

deyərk, öz narahatlıqlarını ifadə etmişdilər.

Mühəqqər islam adından danışıb, öz mənafeləri üçün istifadə edənləri biabır etmişdi. Zakir, Sabir ənənələrinin davamçısı kimi özünü göstərmiş Borçalı satiriki şeirlərində saxta mollaları qırmanclamış, dinin saflığını qorumağı təlqin etmiş, islam adına ləkə olanları pisləmişdi.

Mühəqqər Borçalı ədəbi mühitinin inkişafında satirik şeirin əsas nümayəndəsi kimi meydana çıxmışdı və milli ədəbiyyatımıza bununla daxil olmağa layiqdir.

Bu qeydlər aşkarca göstərir ki, Borçalı şairlərinin satiraya, istehzaya, məsxərəyə, ümumiyyətlə bədii gülüşə müraciəti onlardan ötrü doğma yurdun ağrı-acılarını açıb göstərməyin, xalqı mübarizəyə səsləməyin gərəkli vasitəsinə çevrilmişdi.

Borçalı mühitində satiranın yaranıb inkişaf etməsi realizmin, o cümlədən də demokratik realizmin burada da yayılmasıyla əlaqədar olmuşdu.

2.4. Süjetli şeir

Ədəbiyyatın lirik-epik təsvir tiplərindən biri epik şeir, başqa sözlə, süjetli şeirdir. Milli ədəbiyyatımızda epik şeirin inkişaf yolları və süjetli lirikanın poetik xüsusiyyətləri sahəsində sanballı tədqiqatlar bəllidir [334] [350] [235]. «Süjetli lirika sinkretik formadır. O, lirikanın elə bir qoludur ki, burada xarakter və hadisə, başqa sözlə, süjet lirikanın epik inkişafı əsasında açılır» [235, s. 14]. Süjetli şeir Borçalı ədəbi mühitində də yayılmışdı. Bu baxımdan burada mənzum təmsillər çox azdırsa, mənzum hekayə janrında əhəmiyyətli nümunələrə rast gəlirik.

2.4.1. Mənzum hekayə

Milli ədəbiyyatımızda mənzum hekayənin 17-ci əsrdən müstəqil janra çevrilməsi, 19-cu əsrdə A. Bakıxanlı, Q. Zakir, S. Ə. Şirvani kimi şairlərin yaradıcılıqlarında geniş vüsət tapması [350, s. 151], bu janra 19-cu əsrin axırları və 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii fikrinin realist-maarifpərvər, inqilabi-demokratik, romantik qolları müstəvisində meylin güclənməsi, romantik poemanın nəzmlə romanı, nəzmlə hekayəni meydana gətirməsi [320, s. 160] müqabilində milli ədəbi hərəkətimizdəki bu amilin Borçalı mühitinə də sirayət etdiyini müşahidə edirik.

18–19-cu əsrlər aşırımında Borçalının Qaş-Muğanlı obasında yaşamış şair Qasım ağanın mənzum hekayəsindən parçalar [401, s. 95] bu qəbildəndir.

Mənzum hekayənin məzmunu məişət xarakterlidir. Borçalı kəndlərinin birində lobbaz bir kişinin söyüddən uzun dəyənəyi varıymış və hara getsəydi, həmişə dəyənəyi özü ilə apararmış. Bir dəfə o, dəyirmanı dən üyütməyə gedir, həyətdə dəyənəyinə üz tutub deyir:

Ay söyüd, mən sənə verirəm öyüd,
Hamıdan birinci dənə sən üyüd.

Dəyirmanı girəndə başqa novatçının əlində onunkundan da iri, özü də zoğaldan çomağı görüb, dili topuq çala-çala öz dəyənəyinə söylənir:

Ay söyüd, mən sənə verirəm öyüd,
Qoy zoğal üyüdsün, sonra sən üyüd.

Qasım ağa Borçalıda ağızdan-ağıza dolaşmış nəsihətamiz rəvayəti nəzmə çəkmişdi.

Bu baxımdan Borçalının Bolus-Kəpənəkçi kəndində yaşamış Emin Hacıalıyevin «Bəsdı, oyan!» mənzum hekayəsi də təhlil üçün mühüm material verir.

Həmin əsəri hələ 1950-ci illərdə namizədlik dissertasiyası yazmış Ziya Borçalı o dövrdə Gürcüstanda ərsəyə çatan təqdirəlayiq bədii nümunələrdən biri kimi qiymətləndirmişdi [51-e]. Kitabın bir nüsxəsini Gürcüstan Elmlər Akademiyası Serqi Canaşaia

adına Dövlət Muzeyinin kitabxanasının Şərq arxiv fondunda əldə etmişik [151-a] və elmi ictimaiyyətə bu barədə məlumat vermişik [185, 2002 # 133, s. 14–15].

Kitab hicri 1330, miladi 1912-ci ildə Tiflisdə «Şərq» mətbəəsində çıxmışdı. Titul səhifəsindəki möhürdən bəlli olur ki, kitab bu fonda sabiq Qafqaz muzeyindən daxil olmuşdu [151-a, s. 1, 2].

Titul səhifədə belə yazılmışdır:

«بەسدى، اوين! مىلى حكاية. شعر. مؤلف و ناشرى: امين اغا حاجى عليوف» – «Bəsdî, oyan! Milli hekayə. Şeir. Müəllifi və naşiri: Emin ağa Hacıahyev».

Sərlövhə güclü siyasi, poetik tutuma malikdir.

Yığcam müqəddimədə oxuyuruq: «Hər kəsin boricudur, əlindən gəldiyi qədər hər növ ilə olmuş olsa, bəşərə, ələlxusus öz millətinə kömək eləsin. Nə fayda ki, əcdadlarımız bizi naşı qoyublar, məramımızı ifadə etməyə dil və qələmimiz yoxdur. Bununla belə, millətimizin bu günkü halına baxanda insan sakit dura bilmir, odur ki, bəndə-həqir də bu balaca kitabçanı yazıb nəşrinə iqdam etdim...»

Müəllifin xitabından və əsəri «milli hekayə» kimi təqdim etməsindən göründüyü kimi, bu əsəri yazmaqda məqsədi milli tərəqqi problemini önə çəkmək olmuşdu.

İlk dəfə elmi tədqiqə, təhlilə cəlb etdiyimiz bu mənzum hekayədə növrəsində kəndli oğlu gənc Fərhadın başına gələn əhvalat nəql olunur. O, on yaşında elmə yiyələnməyi fəhm qılır, atasından rica edir ki, onu oxutsunlar. Atası Mahmud öz oğlunun bu sözlərini cin, şeytan sözü qəbul edir, hirslənir, onu evdən qovur. Fərhad meşədə elm qədri bilən, çoxlu dövlət sahibi, dünyagörmüş bir ovçuya rast gəlir. Rəşid adlı bu ovçunun övladı yoxuymuş, Fərhadı oğulluğa götürür, mal-mülkünün yarısını ona vəsiyyət edir, onu oxumağa həvəsləndirir. Fərhad gimnaziyanı qurtarıb həkimlik elmi öyrənmək üçün xaricə – Parisə gedir. Parisdə yeddi il oxuyub, fənnində kamil olur. Orada bir milyonçu xəstəyə şafa verir, xeyli pul qazanır. Bu əsnada Rəşid də ağır xəstələnir, Fərhad vətənə qayıdır. Gətirdiyi dərmanlardan istifadə edərək, Rəşidin dərдинə əlac bulur, üç gündən sonra Rəşid ayağa durur. Fərhadın gəlişinə qurbanlar

kəsilir, məclis qurulur. Mahmud da arvadı Fatma ilə məclisə gəlir. On səkkiz illik ata-oğul, ana-oğul intizarı sona yetir.

Bu bədii-publisistik əsərin sonunda «میددالملعی للچروب» – «Borçalı təlimindəyəm» deyə xatırlanmasıyla [151-a, s. 24] məzmun Borçalı gerçəkliyinə əlaqələndirilir [Əsərdən parçalara bax: 273, s. 355–356].

Göründüyü kimi, əsərdə ruh maarifçilikdir, elm, biliklərə yiyələnmək xalqa nicat gətirəcək ictimai amil olaraq dəyərləndirilir.

Baş qəhrəman Fərhad elmə, maarifə meylli gəncliyin təmsilçisidir. O, hələ on yaşında olanda atasından onu oxutmağı xahiş edir:

Ay atacan, çək zəhməti, oxuyum, olum adam,
Nə üçün yaranmışıq, dünyadan bir şey dadam.
Oxusam mən səbəb ollam bağlı qapı açmağa,
Bu qaranlıq xeyməmizə ləl, gövhər saçmağa.

Fərhad camaata belə xitab edir:

Eşidin, ay islamlar, elmsiz şəxs adam deyil,
Gözü var, görmür heç şey, özü də xoşqədəm deyil.
Atın bu boş fikirləri siz, yerişək elmə sarı,
İnsana fərzdür üç şey: elm, ədəb, peşə barı.

Bir yerdə də: Bilin və eşidin, millət, elm lazımdı bizlərə, – söyləyir.

İkinci müsbət surət olan Rəşid əmi burada adicə ovçu deyil, elmin, maarifin faydasını başa düşən, ziyalılara yardımçı olan sadə kəndlidir. Bu keyfiyyətilə o, cəhalətin təmsilçisi Mahmud kişidən və başqalarından fərqlənir. Rəşid əmi Fərhada: «Elmə səy et, millət üçün, yatanlar gözünü açsın» – deyərək, elm yolunda ona xeyir-dua edir. O, elmin, elm dalınca gedən gənclərin himayəçisi kimi şərəfli bir missiyanı öz üzərinə götürməklə dövrü üçün böyük xeyirxahlıq göstərmiş olur. Fərhad elmin açarının Rəşid əmi tək əşrəflər əlində olduğunu ehtiramla bildirir, çatdığı mənsəb üçün ən əvvəl ona minnətdarlıq edir:

Məni girdabi-qəflətdən götürən gəmiyə sənsən,
Bu qədər çıraq işığı yetirən hamıya sənsən.

Borçalı müəllifinin əsərində romantizm axarı nəzərə çarpır. Bu, ən öncə, millətin tərəqqisi, elmə çağırış motivlərinə romantik münasibətdə, yeniyetmə, gənc insanın idealiyla həyatın gerçək potensialı arasındakı kontrastda və problemin romantik həllində öz ifadəsini tapır. Romantik qəhrəman mövcud cəmiyyətə sığmır, öz arzularıyla özünü cəmiyyətdən üstün tutur, romantik ideallar dalınca gedir, gələcəyə ümidlə qətiyyət göstərir. Şair xəyalının səciyyəsinə millətin taleyi, insanın elmlə hər məqsədə nail olmaq qüdrətinə inam müəyyən edir.

Burada Borçalı balasının elm, təhsil üçün xəyali olaraq Parisə getməsi Avropa mədəniyyətini təqdirdən irəli gəlmişdi.

Əslində, Emin ağa romantizmin qüvvətli təsirinə düşmüş realistdir. Bu cəhətdən millət və elm mövzusunun seçməklə estetik səciyyə etibarilə onunla S. Ə. Şirvani, A. Səhhət, A. Şaiq, M. Hadi, M. Ə. Sabir arasında metod, ideya əlaqəsi hiss olunur.

Emin Hacıllının «Bəsd, oyan!» mənzum hekayəsini oxuduqca Seyid Əzim Şirvaninin «Oğluma nəsihət» şeirini, milli ədəbiyyatımızdakı əxlaqi-didaktik mənzumələri, millətin taleyinə həsr olunmuş romantik poeziya nümunələrini yada salırıq.

E. Hacıllının əsərini «Bəsd, oyan!» adlandırması təsadüfi deyildi. 20-ci yüzilin əvvəllərində «bəsd», «oyan» sözləri «qeyrət», «hüriyyət» kimi çağırış nidalı sözlər səviyyəsində milli ədəbiyyatımızda, xüsusən də poeziyada tez-tez hallanmışdır. Əli bəy Hüseynzadə: «Bilirmisən cühələ nə etdilər vatana, Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana»; Məhəmməd Hadi: «Açıldı sübh-i-sadiq, xabdən millət oyanmazmı», «Bəsd, yetər artıq, dur, oğul, dur, daha yatma», «Oyan, ey milləti-mərhumə, vaxti-səyü qeyrətdir» [172, s. 32, 36, 92]; Abbas Səhhət: «Bəsd, bu qədər xabi-qəflətdə ki yatdıq» [352, s. 18]; Abdulla Şaiq: «Aç, aç o qəmli köksünü, ey məxzəni-mələl» [360, c. 2, s. 7] – dedikləri kimi, Emin Hacıllı da Borçalıda «Bəsd, oyan!» nidasını kitab sərlövəsi seçməklə milləti cəhəldən qurtarmağa, tərəqqiyə səsləmişdi.

M. Ə. Sabir milləti hələ avtomobil minməməkdə qınadığı halda, E. Hacıllı Parisdə təhsil alan qəhrəmanını Borçalıya

avtomobildə qaytarır:

Bu sözdə yetdi qapıya aftamabil, Fərhad endi,
Təəccüb etdi camaat, hamısı qorxulu dondu.

Sabir gəncliyə:

Oxuyun, millətin nicatı olun! –

deyə müraciət etdiyi kimi [337, s. 337], E. Hacallı da millətin nicat yolunu elmdə, maarifdə görmüşdü:

Elmə səy et, millət üçün, yatanlar gözünü açsın.

Emin Hacallı «Bəsdi, oyan!» əsərini aşağıdakı misralarla tamamlamışdı:

Xudaya, saxla yazanı, oxuyuban dinləyəni,
Borçalı təlimindəyəm, yazardım bundan iyi yəni.
Emin, dua et sübh-i şam, sənin də Fərhadın bulsun,
Tək elmdən bir şey çıxmaz, elm ilə əqli də olsun.

«Bəsdi, oyan!» ideya mükəmməlliyilə yanaşı, forma etibarilə də diqqəti cəlb edir. Əsər klassik ədəbiyyatdan gələn, A. Səhhət, A. Şaiq, M. Hadi və başqa romantiklərin də müraciət etdikləri məsnəvi formasındadır. Müəllif özü əsəri hekayə-şeyr adlandırmışdı. Burada hekayəyə məxsus təhkiyə ilə poetik ovqat bir-birini tamamlayır. Hərəkət aktının qabarıqlığı, obrazların psixoloji davamlılığı, konfliktin qismən gərginliyi ona həm hekayə, həm də poema-şeyr səciyyəsi verir.

Milli poeziyamızdakı bu qəbil nümunələr kimi, Borçalı ədəbi mühitinin bəhrəsi olan «Bəsdi, oyan!» əsəri də manifest xarakteri daşıyır.

Saz kökənli lirik poeziya Borçalının ellərində, o sıradan onun Sarvan, Bolus, Başkeçid, Ərcivan bölgələrində, habelə Qarayazıda, Qaraçöpdə, Muxranda da, Tiflis şəhərində də boy vermişdi; mahalda kamil şairlər poetik sözün potensiyasından güc alaraq, rəngarəng janrlarda, çeşidli şəkillərdə, müxtəlif mövzularda şeirlər qoşmuşdular; Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında qoşma, gəraylı, divani geniş işlənmiş, habelə qəzəl, təcnis, müxəmməs, bayatı şəkillərinə də meyl göstərilmişdi; nəsihətçilik, yurd sevgisi, məhəbbət əsas mövzulara çevrilmişdi.

19-cu yüzildə və 19-cu əsrlə 20-ci əsrin aşırımında Borçalıda poeziyanın inkişaf istiqamətlərini həmin yaradıcılıq istiqamətləri daşıyıcılarının say tənəsübündə izləyə bilirik: Tarixi xronoloji şəcərə kataloqundan [bax: bu monoqrafiyaya əlavə] açıq-aydın görürük ki, həmin dövrdə Borçalıda poetik yaradıcılıq təmsilçilərindən şair statuslu 43 nəfər (34,4 %), el şairi statuslu 63 nəfər (50,4 %), yaradıcı aşiq statuslu 19 nəfər (15,2 %) qeydə alınmışdır. Deməli, xalq-el şeiri təmsilçilərinin (el şairləri və yaradıcı aşıqların) xüsusi çəkisi (65,6 %) daha çoxdur. Üstəlik, şair statusluların irslərində də xalq-el şeiri tiplərinin mühüm yer tutduğunu nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlirik ki, Borçalıda poetik prosesdə prioritet mövqeyi saz kökənli el şeiri qazanmışdı. Burada dini şeir hər üç poetik istiqamət daşıyıcılarının yaradıcılığında özünü əks etdimişdi, burada satirik poeziyanı, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin ənənələrini davam etdirən 2 satirik şair (ümumi ədəbi nümayəndələrin müqabilində 1,3 %), süjetli şeir yaradıcısı olan 1 şair (0,7 %) yetişmişdi.

... Beləliklə, iki əsrin aşırım çağlarında Borçalıda ədəbi proses o qədər geniş, əhatəli olmuşdur ki, bu dinamika ənənəvi lirika ilə yanaşı, poeziyanın süjetli şeir, satirik şeir formalarının, bunlarla paralel şəkildə Borçalıda ədəbi proses üçün yeni növlərin – bədii nəsrin, dramaturgiyanın, habelə ədəbi tənqidin, bədii publisistikanın da yaranıb inkişaf etməsinə optimal şərait yaratmışdı.

III FƏSİL

BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YENİ ƏDƏBİ NÖV-JANR ÜZVLƏNMƏLƏRİ

Borçalı ədəbi mühiti üçün poeziya səciyyəvi, ənənəvi növ, bədii nəsr, dramaturgiya isə yeni, kəmiyyətə məhdud növlərdir.

Təsədüfi deyil ki, həmin növlərdə əsərlərə bu mühitdə əsasən iyirminci əsrin əvvəllərində rast gəlirik.

Bu, ədəbi Borçalı saz-söz nümayəndələrinin tarixi-xronoloji şəcərəsində onların ədəbi-sənət statusuna dair bilgilərlə də təsdiqlənir [bu monoqrafiyaya əlavə, s. 333–337]. Belə ki, Borçalılı yazarlar arasında çoxluğu şairlər, el şairləri təşkil etdiyi halda, nasirlər, dramaturqlar, publisistlər barmaqla sayılacaq qədər azdır.

19-cu yüzilin axırları və 20-ci yüzilin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri Mirzə Fətəli Axundzadə realist ədəbi ənənələrinin davamıyla, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbiylə səciyyələndir. Həmin dövrdə ədəbiyyatımızda yeni düşüncə tərz, milli realist-maarifçilik məfkurəsi, eləcə də publisistika, mətbuat milli taleyin, gerçəkliyin həqiqətləri kimi əks olunmuşdu. Ümummillə ədəbi hərəkatımızdakı hadisələr, gedişatlar (o sıradan satirik şeirin, bədii nəsrin, dramaturgiyanın üstünlüyü ələ alması) doğma milli məfkurəmizlə, bədii-estetik təfəkkürümüzə bağlı olmuş Borçalı ədəbi gələnlərinə də müəyyən dərəcədə sirayət etmişdi. M. F. Axundzadə Tiflisdə şöhrətlənmiş, «Molla Nəsrəddin» buradan Şərqi səs salmışdı. Tiflis Azərbaycan ədəbi mühitində yenilik meylləri Borçalıya nisbətən daha güclü olmuşdu. Belə bir şəraitdən Borçalı ədəbi mühiti yararlanırmışdı.

«M. F. Axundov, Mirzə Cəlil, Ö. Faiq, M. Şahtaxılı, F. Köçərli, M. Ə. Sabir, H. Cavid, N. Nərimanov, A. Şaiq və başqaları kimi onlarca sənətçilərin Borçalı və Tiflislə ilgiləri bu mühitə yeni ab-hava gətirdi; bu, öncə, ədəbiyyatda duyulur» [118, 1992 # 7, s.

7]. Vaxtilə Abbasqulu Ağa Qüdsinin, Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Fazil Xan Şeydanın, İsmayıl Bəy Qutqaşının... canlandırıqları Tiflis ədəbi mühitimizi 19-cu yüzilin sonlarında və təzə əsrin ibtidasında da görkəmli simalarımız, tanınmış yazıçılar, şairlər, dramaturqlar, publisistlər Mirzə Əbdürrəhim Talibi, Mirzəli Xan Ləli, Sultanməcid Qənizadə, Xanqızı Natəvan, Mehdiqulu Xan Vəfa, Rəşid Bəy Əfəndiyev, Həsən Bəy Zərdabi, Mirzə Şərif Mirzəyev, Firidun Bəy Köçərli, İsa Sultan Şahtaxtılı, Məhəmməd Ağa Şahtaxtılı, Eynəli Bəy Sultanov, Mirzə Rəhim Məmmədzadə, Əsgər Ağa Gorani, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Abbas Ağa Qaibzadə Nazir, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Abdulla Sur, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məşədi Həbib Zeynalov (Qızdırmalı), Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Məmmədzadə Kaşif və başqaları zənginləşdirmişdilər.

Ünsizadə qardaşlarının «ظياء» («Ziya»), «كشكول» («Kəşkül»), Məhəmməd ağa Şahtaxtılının «شرق روس» («Şərq-i Rus») qəzetlərinin, öncəliklə də Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin «الدين ملا نصر» («Molla Nəsrəddin») jurnalının, Ünsizadələrin daş basma-xanalarının, Mirzə Cəlilin və Ömər Faiqin «غیرت» («Qeyrət») nəşriyyat-mətbəəsinin fəaliyyətləri*, 1908–1917 illərində «مظهر» («Məzhər») adlı ictimai-siyasi-ədəbi qəzetin, 1918–1921 illərində «Müsəlman ictimaiyunları»nın orqanı «آل باراق» («Al Bayraq») qəzetinin, Tiflis mərkəzi müsəlman təşkilatı «Hümmət» menşevik sosial-demokrat fəhlə partiyasının orqanı olan «گلەجک» («Gələcək»)

* Qeyd: «Tiflisdə açılan Qeyrət mətbəəsində Türkcə, Farsca, Ərəbcə, Rusca, Firəngcə hər növ kitab, məcmuə və hər cür tüccar və divanxana dəftər və kağızları ən gözəl hərflə çap edilir, hər şəhərdən poçta ilə sifariş qəbul olunur və tezliklə təb edib göndərmək təəhhüd olunur»du [50-m, 1906 # 1, s. 2] [304, s. 2]. «Siyasi, inqilabi ideyaların yayılmasına kömək etmək məqsədilə elmi-kütləvi kitabçaların nəşri Qeyrət mətbəəsinin fəaliyyətində əsas cəhətlərdən idi» [298, s. 64]. Mətbəənin çap məhsulları sırasında Gürcüstan Türkləri nümayəndələrindən Ömər Faiqin ictimai-siyasi məzmunlu kitabçaları, Əlimirzə Nərimanovun dərs kitabları [50-n] [50-k] qeyd olunmalıdır.

adlı siyasi-ictimai-ədəbi qəzetin, Tiflis gənclər cəmiyyətinin orqanı olan «گنجلر يورду» («Gənclər Yurdu») adlı ictimai-siyasi-ədəbi-elmi qəzetin, «يڭى دۇنيا» («Yengi Dünya») adlı siyasi-ictimai-ədəbi qəzetin, Gürcüstan Müsəlman Milli Şurası nəzdində Müsəlman Gənclər Maarif Cəmiyyətinin orqanı «وطن» («Vətən») jurnalının, «تارتان-پارتان» («Tartan-partan») adlı satirik məcmuənin nəşri, Tiflis Azərbaycan teatrının uğurlu tamaşaları Tiflis–Borçalı mədəni-ədəbi mühitimizdə yenilik meyllərinin intişarına rəvac vermişdi.

Mirzə Fətəlinin həyat-yaradıcılığının Tiflis dövrü Tiflis ədəbi mühitimizdə əsas mərhələ təşkil etdiyi kimi, «Molla Nəsrəddin» jurnalının burada nəşri və Mirzə Cəlilin buradakı fəaliyyəti də həmin mühitin inkişafında mühüm dönəm olmuşdu.

Böyük ədibimiz M. C. Məmmədquluzadə Tiflis mühitini təzə bədii ovqatla zənginləşdirmişdi, «Zindanda olana azadlıq, qaranlıqda olana, əlbəttə, işıq lazımdır» əqidəsilə «Molla Nəsrəddin»ə dünya şöhrətini burada qazandırmışdı. İftixar hissi doğurur ki, Ahısqa mahalından Ömər Faiq Nəmanzadənin, Borçalı mahalının Sarvan elindən Hüseyn Minasazlının da Tiflis mühitində avtoritet mövqeləri olmuşdu; Borçalı əsilli Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq Nəmanzadə, Hüseyn Minasazlı kimi adibəlli yazarlarımız Borçalı–Tiflis ədəbi bulağından su içmişdilər.

Xatırladaq ki, bu çağlar Borçalı həyatı Nəriman Nərimanovun, Abdulla Şaiqin yaradıcılıqlarında olduğu kimi, «Borçalı Emin ağa (Keçmiş qaçağın xatirələri)» sənədli memuar povestində, Seyid Musəvinin, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin, Hüseyn Minasazlının hekayələrində, Mixeil Cavaxişvilinin əsərlərində bədii əksini tapmışdır.

3.1. Bədii nəsr

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafını tədqiq edən, o cümlədən Borçalı–Tiflis mühitindən çıxmış və orada bir müddət çalışmış,

yazıb-yaratmış Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, eləcə də Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Eynəli Sultanov kimi yazıçıların nəsr əsərlərini araşdıran Əflatun Saraçlı belə qənaətə gəlir ki, ondoqquzuncu yüzilin axırı və iyirminci yüzilin əvvəllərində bədii nəsr sahəsində bir oyanış baş verdi [341, s. 4].

Borçalı ədəbi mühitində bədii nəsrin təkamülü məhz o vaxtlar başlanmışdı. Doğrudur, Azərbaycan milli bədii nəsrimizdəki diqqəti çəkən «Rəşid Bəy və Səadət Xanım» (İ. Qutqaşınılı), «Aldanmış Kəvakib» (M. F. Axundzadə), «Səfıneyi Talibi» (M. Ə. Talıbov), «Səyahətnameyi İbrahimbəy» (Z. Marağayi), «Danabaş kəndinin əhvalatları» (M. C. Məmmədquluzadə), «Bahadır və Sona» (N. Nərimanov), «Məktubati Şeydabəy Şirvani» (S. M. Qənizadə)... əsərləri timsalında klassik bədii nəsr örnəyinə Borçalı mühitində rast gəlmirik. Burada roman, povest, iri həcmli hekayə janrları formalaşa bilməmişdi.

Ancaq xatırladaq ki, Tiflis–Borçalı ədəbi məkanında bədii nəsrin belə iri həcmli janrları yönündə Borçalı əsilli yazarlardan öncə Azərbaycandan gəlib bu mühitə qaynayıb-qarışmış ədiblər uğurlar qazanmışdılar.

Mirzə Cəlil gerçəkliyi dəqiq ifadə edərək yazmışdı: «Tiflisin Şeytanbazarında rast gəldiyim İslam aləmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi» [264, s. 667–668]. Belə şəraitdə zamanə özü «Molla Nəsrəddin»i yaradana qədər Mirzə Cəlil Tiflisdə «Usta Zeynal» hekayəsini yazmışdı. Hekayənin qəhrəmanı yazıçının Tiflisdə tanıdığı bir bədbəxt müsəlman zəhmətkeşi olmuşdu, təsvir edilən hadisələr Tiflisdə baş vermişdi... Ədib «İranda hürriyyət», «Quzu», «Nigarançılıq» hekayələrini də Tiflisdə yazmışdı.

Borçalı ədəbi mühitini öz dəyərli nəsr əsərləriylə rəvnəqləndirmiş Azərbaycan yazıçılarından biri Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevdir. O, 1916-cı ildən Tiflisə gəlib, burada müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, 1917-ci ilin yazında Borçalı qəzasının komissarı vəzifəsinə təyin olunmuş, il yarım qəza mərkəzi Şüləverdə yaşayıb-ışlənmiş, 1918-ci ilin mayından sonra Tiflisdə azərbaycanlılar üçün açılmış yüksək pillə ibtidai məktəbinə müdir keçirilmiş, payızda

Gürcüstan parlamanına deputat seçilmişdi. Ədibin Borçalıda, Tiflisdə yaşayıb-yaratdığı illər onun ədəbi-bədii yaradıcılığının da mühüm çağı olmuşdu. 1917-də «Molla Nəsrəddin»dəki «Həmşəri pasportu», yenə həmin il Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliylə çıxmış «Qardaş Köməyi» məcmuəsindəki «Süleyman əfəndi» («Röya») [233, s. 132–137] və 1918-də Tiflisdə «Tartan-Partan» jurnalındakı «Şair» («Mirzə Səfər») hekayələri [50-ö] [173] Borçalıda, Tiflisdə ərsəyə gəlmişlər... Dövrün hərc-mərcliyinin ifşasına həsr olunmuş «Həmşəri pasportu» müəyyən anlamda Tiflislə bağlıdır... Ədibin «Süleyman əfəndi» («Röya») hekayəsində külfətindən, mal-mülkündən əli çıxan, divanə olan Acar bəylərindən birinin daxili iztirabları açıqlanır...

Mənalı ömrünün əksər qismini Tiflisdə keçirmiş maarif xadimi, yazıçı, publisist Eynəli Sultanovun da bədii nəsr yaradıcılığı məhz burada çiçəklənmişdi, o da hekayələrinin, demək olar, hamısını burada qələmə almışdı; onun «Seyidlər», «Acı masqara», «Təzə pır», «Çadra altında», «Aşiq üz görən yerdə», «Cənub gecələri» hekayələri bu qəbildəndir.

3.1.1. Realist-maarifçi miniatur hekayələr

Bəlli olduğu kimi, milli ədəbiyyatımızda 19-cu əsrdə realist maarifçilik məfkurəsi qüdrətli ədəbi hərəkət kimi meydana çıxmış, 20-ci yüzilin əvvəllərində qabaqcıl ictimai ideallar ruhunda ideya, əxlaq tərbiyəsi Azərbaycan ədəbiyyatının məfkurə bünövrəsini təşkil etmişdi. Bu çağlarda maarifçilik bədii ədəbiyyatda daha bariz ifadəsini tapmış, qüvvətli ədəbi cərəyana çevrilmişdi... «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi-realizm bir bədii yaradıcılıq metodu, realizmin müəyyən mərhələsi və tipi kimi mövcud olmuşdu. Bu metodun ideya əsasını maarifçilik ideologiyası təşkil etmişdi» [390, s. 4]. Maarifçi ədiblərimizin yaradıcılıqlarında pedaqoji, didaktik fikirlər, çağırışlar üstünlük qazanmışdı. Milli ziyalılarımızın mühüm bir qismi də Tiflisdə cəmləşmişdi.

Gülənə Qocayeva-Məmmədovanın yazdığı kimi, Borçalı şairlərinin: «İbtida əlifdə dərşimi aldım» (Dollu Əbuzər), «Bizlərdə

bülbül tək oxunur Quran» (Miskin Vəli), «Oxuyub qananlar Borçalıdadır» (Miskinoğlu Allahverdi), «Ərşdən, gürşdən, yerdən, göydən, sudan, dəryadan söyləyim» (Mirzə Mehdi) tipli deyimləri Borçalıda təlim-təhsilin səviyyəsi barədə fikir yürütməyə də imkan verir [243, s. 34].

Mədəni-maarif həyatındakı canlanmayla bağlı olaraq məktəbli uşaqlar üçün bədii əsərlər yaratmaq məsələsi ortaya çıxdığı, Azərbaycan yazıçılarının, demək olar, hamısının uşaq əsərləri yazmağa başladıkları bir zamanda Gürcüstandakı qələm sahibləri də bu ənənəyə qoşulmuşdular.

Hərçənd ki, A. Bakıxanov-Qüdsinin, M. Ş. Vazehin, S. Ə. Şirvaninin, M. Ə. Sabirin, A. Şaiqin, A. Səhhətin... yaradıcılıqlarında təşəkkül tapmış maarifçi poeziyanın gələnlərini davam etdirən elə bir konkret şairi Borçalı mühitində tanımırıq; bu səpgidə Əlimirzə Nərimanovun, Mühəqqərin, Məcruhun bir neçə şeirinə rast gəlsək də, bu hələ maarifçi şeirin varisliyi demək deyildi; hər halda, Gürcüstandakı azərbaycanlıların ədəbi irsində maarifçilik ideyalarının inkişafında yerli müəllimlərin bədii nəsr əsərlərinin ümdə rol oynadığını qeyd etməliyik.

Borçalı mahalında əzəldən İslam dini təhsil ocaqları yayılmışdısa, 19-cu yüzilin ortalarından dünyəvi məktəblər şəbəkəsi genişlənməyə başlamışdı. Tiflisdəki Əliyyə, Öməriyyə məktəblərimiz, yüzilin son rübündə Borçalı qəzasında fəaliyyətə başlayan Qızılhacılı, Qaxet bölgəsindəki Qaracala, Ahısqa bölgəsindəki Azğur, Okam, Hirtız, Adıgün, Varxan, Oşora, Sinis məktəblərimiz, 20-ci yüzilin əvvəllərində Borçalıda yaradılan Sarvan, Arıxlı, Sadaxlı, Görarxı, Tecis, Sərtcalı-Muğanlı, Soyuqbulaq, Lök-Candar, Bolnis-Kəpənəkçi məktəblərimiz burada mədəni-maarifin inkişafına güclü təkan vermişdi. Bu məktəblərdə çalışmış xalq müəllimlərimiz Borçalı balalarının gözünü maarif ziyasıyla işıqlandırmışdılar, onların bir qismi müəllimlik fəaliyyətlərini bədii əsərlər yaratmaqla zənginləşdirmişdilər. Həmin müəllimlərimizin ədəbi-bədii yaradıcılıqlarında didaktik-tərbiyəvi mövzularda kiçik hekayələr, məktəbə çağırış motivləri başlıca yer tutmuşdu.

Borçalıda maarifçi-realist nəsrin inkişafı da iyirminci yüzilin əvvəllərinə rastlayır.

Azərbaycan bədii nəsrində maarifçilik məzmununun yaranmasında və inkişafında bilavasitə məktəblərdə təlim-tərbiyə işilə məşğul olmuş ədiblərin mühüm rol oynadıqları bəllidir. Borçalı mühitində də yerli müəllimlərdən bəzi öncüllər tədrisin gedişatında M. Ş. Vazehin, S. Ə. Şirvaninin, S. Vəlibəyovun, F. Köçərlinin, R. Əfəndiyevin, S. M. Qənizadənin və başqalarının dərsliklərini dərindən mənimsəmiş, bu təcrübədən, həmin dərsliklərdəki hekayələrdən bəhrələnməklə, özləri də məktəblilərin mütaliəsi üçün kiçik həcmli hekayələr yazmışdılar. Onlar da bu didaktik-tərbiyəvi mahiyyətli hekayələrini öz dərs kitablarına daxil etmişdilər. Borçalı-Tiflis mühitində nəsr sahəsində maarifçiliyin yayılmasında əhəmiyyətli xidmətləri olan yerli müəllim-ədiblərdən Mirzə Hüseyn Həsənzadə, Mir Seyfəddin Seyidov, Əlimirzə Nərimanov və başqalarının adlarını çəkməyə bilərik. Bu müəlliflər bilavasitə müəllimliklə məşğul olduqlarına və dərs kitabları yazdıqlarına görə onların əsərlərində tərbiyə məsələləri əsas yer tutmuşdu. Həmin müəllim yazıçılar məktəbdəki pedaqoji fəaliyyətlərini təlim-tərbiyə mövzularındakı bədii əsərləriylə tamamlamışlar.

Mirzə Hüseyn Axund Hacı Baba oğlu Həsənzadə (1869–1943) Qori seminariyasını bitirmişdi, Ahısqağın Azğur kənd məktəbində, Tiflis gimnaziyasında müəllim, şəhər Azərbaycan məktəbində müdir işləmiş, Gürcüstanda demokratik respublika dövründə parlaman üzvü seçilmiş, şəhərdəki Sədi adına Azərbaycan məktəbində müdirlik etmişdi [243, s. 115–117], daha çox «تمام الیفا» («Tamam əlifba») dərs kitabının [50-i] müəllifi kimi tanınmışdı.

Ziya Borçalı mənşəcə Tiflislə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda elmi tədqiqatında «Tamam əlifba» kitabını bədii əsər örnəyi kimi dəyərləndirmişdi [51-e, s. 257]. Gürcüstanın Azərbaycan məktəblərində istifadə olunmuş [243, s. 98] bu dərs kitabında miniatür-hekayə mətnlərindən əlavə, ayrıca hekayələr də var.

Mirzə Hüseyn Həsənzadənin 1914-cü ildə çıxmış «اوج حکایي» («Üç hekayə») kitabını aşkarlamışıq [50-ı]. Kitabda onun özünün

yazdığı «Tülkünün nağılı» hekayəsi, habelə Rus dilindən tərcümə-iqtibas etdiyi «Gözətçi Vəli», «Çalğıcı İbrahim» hekayələri yer alır.

Məktəbyaşlılardan ötrü nəzərdə tutulmuş «Tülkünün nağılı» hekayəsinin [50-ı, s. 1–21] təhkiyəsi, dili obrazlıdır. Əhvalatın əvvəli belə nəql olunur: «Tülkünün əlinə çoxdan ov düşməmişdi. Acından qarnı dalına yapışdı. Dan yeri ağarandan yuvasından çıxıb, dağı-dərəni, kolu-kosu bir-birinə vururdu. Kolların dibini qoxuluyurdu ki, görsün quş yuvasından zaddan varmı? Yumurtasını, ətcə balasını yesin. Sən demə, kolların birinin dibində bir bildirçin yuvası varıymış. Anaş bildirçin də yumurtalarının üstündə oturubmuş» [50-ı, s. 1]. Hekayə belə tamamlanır: «Ertəsi gün kəndli tülkünün dərisini aparıb şəhərdə satdı. Puluna da özünə, evliyinə çılpalıq alıb gətirdi. Evliyi də tülkü başını üzmüş fərelərdən dadlı-dadlı qovurma bişirmişdi. Yedilər, içdilər, dedilər, danışdılar, gülüşdülər. Durub yerlərini salıb yatdılar» [50-ı, s. 21].

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında monoqrafiyasında Ə. Y. Saraçlı haqlı olaraq bu dövrdə dəb halına çevrilmiş iqtibasların, təbəllərin də əhəmiyyəti olduğunu vurğulamışdır [342, s. 100–103]. Mirzə Hüseynin bədii iqtibas məhsulları olan «Gözətçi Vəli» və «Çalğıcı İbrahim» hekayələrinə də bu meyarın aidiyyəti var.

M. H. Həsənzadənin hekayələrində, iqtibaslarında irəli sürdüyü ideyalar onun mətbuatdakı məqalələrində təlqin etdiyi fikirlərlə üst-üstə düşür. Məsələn, onun 1920–1921 illərinin «وطن» («Vətən») məcmuəsindəki «معارف» («Məarif») məqaləsi bu səpgidədir. Məqalədə maarifi insana bəxş olunan, onu səadətə yetirən ən ümdə sərvət kimi dəyərləndirmiş müəllifin bu fikirləri də orijinaldır: «Məarif bir günəşdir ki, hər yerdə tulu edər, ziyalandırdığı məhəllələri tamamilə tənəvvür edər, həmişə afaq insanıyyəti işıqladar. Dünyada olan heyvanat və nəbatatın daim həyanlarına vasitə yeganə aydınlanan günəş olduğu kimi, aləmin də parlaqlıq saçan, tərəqqi olmasına xidmət edən məarifdir. Bir millətin rifahəti, halı, izzət və iqbali məarif sayəsində təmin olunur, məarif sayəsində tərəqqi edilir, məarif sayəsində car-iftar aləmə işıq artıran heyrət olur» [155-ı, 1920 # 1, s. 6] [71, s. 123–130]. Mirzə Hüseyn

çağdaşlarına belə tövsiyə verirdi: «Səy və qeyrət olmasa, məarifdən zərrə qədər əsər görülməz. Demək olur ki, məarif bir cismdir, o cismə hərəkəti və iqtidarı verən ruh, yəni səy və qeyrətdir» [155-1, 1920 # 1, s. 6] [71, s. 123–130]. Maarifi həyat, insan səadətinin qaynağı hesab etmiş Mirzə Hüseynin mövqeyi beləydi ki, hər kəsdən maarifə çatmaqdan ötrü ən əvvəl səy və qeyrət tələb olunur.

Mirzə Hüseyn Həsənzadənin, eləcə də mühitin başqa maarifçi nasiri Əlimirzə Nərimanovun didaktik mahiyyətli hekayələrinin ideya-məzmununu doğruluq, mərdlik, dostluq, səmimiyyət kimi nəcib insani keyfiyyətlərin aşılınması təşkil edir.

Telav-Qaracala kənd məktəbində, Tiflis gimnaziyalarında Şərq dilləri və Şəriət müəllimi işləmiş Mir Seyfəddin Seyidov kiçik hekayələrdən ibarət «خداين الاطفال» («Xəzain-ül Ətfal» = Uşaqlara xəzinə) adlı qiraət kitabı yazıb çap etdirmişdi [151-c].

Mütəxəssislərin fikrincə, konkret olaraq mənsur miniatür-hekayələr məktəbin, pedaqoji-didaktik prinsiplərin tələbindən, yeni dərs üsulunun ehtiyacından yaranmışdı. Yeni məktəb yeni dərslik tələb edirdi, yeni dərsliyə yeni bədii ədəbiyyat lazım idi [285, s. 13]. Milli ədəbiyyat tariximizdə 19–20-ci yüzillər aşırımında müəyyən əxlaq prinsipləri təbliğ edən mövzular kiçik epik formanın qəlibinə çevrilmiş, silsilə şəklində miniatür hekayələr yaranmışdı.

Tiflisdə, Borçalıda Mirzə Hüseyn Həsənzadə kimi, Əlimirzə Nərimanov Sənanini də miniatür hekayəyə maarifçilik sövq etmişdi. Bu müəlliflərin ikisi də yeni tipli məktəb müəllimləri olmuşdular.

İlk təhsilini Tiflisdə Əliyyə məktəbində almış, Qori seminariyasını qurtarmış, Borçalının Qızılhacılı kənd məktəbində, Tiflis məktəblərində ana dilini tədris etmiş Əlimirzə Nərimanovun ədəbi fəaliyyəti bəhrəlidir. O, Borçalının Qızılhacılı məktəbində müdirmüəllim işləyərkən bədii tərcüməçiliklə, ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, Tiflisdə 1907-də birinci, 1913-də ikinci hissələri çap olunmuş «نصيحة الاطفال» («Nəsihət-ül Ətfal» = Uşaqlara nəsihətlər), 1907-də Tehranda çıxmış «تحفة الصبيان» («Təhfət-ül Səbiyan» = Yeniyetmələrə təhfə) dərs kitablarına öz yaradıcılığından da örnəklər daxil etmişdi.

Onun Borçalıda və Tiflisdə müəllimlik illərində hazırladığı, Sə-nani təxəllüsüylə «2-ci ilə məxsus və şagirdlərin tərbiyə və əxlaqına xidmət üçün qiraət kitabı» olaraq çap etdirdiyi «نصيحة الاطفال» («Nəsihət-ül Ətfal» = Uşaqlara nəsihətlər) dərs kitabında [50-j] [50-k] yüzə qədər miniatür-hekayə verilmişdir. Bu nəsr parçalarının bir qismi təbdildir, bir qismi kitablardan götürülmüşdü, bir qismini də müəllif özü yazmışdı.

«Nəsihət-ül Ətfal»-ın müqəddiməsində oxuyuruq: «Qəsdim budur ki, ibtidai məktəblərdə təhsil edən müsəlman balaları – ki, gələcəkdə millət atalarının qatarlarında oturacaqlar, – bu məcmuədə yazılan hekayələri oxuyub, kamalınca anlayıb, nəsihətlərə əməl edələr» [50-k, s. 1].

Həmin kitabdan Gürcüstamın Azərbaycan məktəblərində tədris prosesində istifadə edilirmiş [243, s. 98].

Bu kitabdakı hekayələrdən «Tənbəl və səyli», «At və cüt», «Əlifba», «Oğul məhəbbəti», «Quş yuvası», «Maral», «Xəzinə», «İki dost», «Nənə nəsihəti», «Qoca bağban», «Yaxşılığa yaxşılıq», «Qərib yolçu» və başqa örnəklər tərbiyəvi mündəricəsilə seçilir. Hekayələr uşaqların yaş özəlliklərinə uyğun olaraq bəsit quruluşa malikdir, bəzisi bir-iki cümlədən ibarətdir, bəzisi dialoq şəklindədir.

Miniatür-hekayələrdən birinin [50-j, s. 3] məzmunu belədir:

«Səyli dedi: – Bu gün oxuyaram, sabah oynayaram.

Tənbəl dedi: – Bu gün oynayaram, sabah oxuyaram».

Müəllif hekayənin sonunda «Bu günün işini sabaha qoyma» ata sözünü əxlaqi fikir olaraq misal gətirir.

Əlimirzə Nərimanovun «Əlifba» adlı hekayəsi də [50-j, s. 5] məzmunu etibarilə ibrətamizdir:

«Bir gün İsmayıl gördü ki, atası kitab oxuyanda çeşmək taxır.

Dedi:

– Dədəciyim, mənim üçün bir çeşmək al, mən də səni kimi kitab oxumaq istəyirəm.

Atası cavab verdi:

– Çox yaxşı, mən sənə bir uşaq çeşməyi alaram.

Gedib oğlu İsmayıl üçün bir əlifba kitabçası aldı».

Bu hekayənin məzmunu onu Rəşid Bəy Əfəndiyevin «Çeşmək» hekayəsinə [121, s. 93–94] yaxınlaşdırır. Belə ki, R. Əfəndiyevin hekayəsində dükandan kitab oxumaq üçün çeşmək almaq istəyən cavana çeşməkçi məktəbə gedən yolu göstərdiyi kimi, Ə. Nərimanovun hekayəsində də kitab oxumaq üçün çeşmək istəyən uşağına atası əlifba kitabı alır.

Ə. Nərimanov öz dərsliyindəki və mətbuatda Məşriq təxəllüsüylə dərc olunmuş hekayələrilə maarifçi nasir kimi çıxış edir. Onun hekayələri, miniatürləri məktəbyaşlı uşaqlara, yeniyetmələrə ünvanlanmışdır və tərbiyəvi-didaktik səciyyəlidir.

Mirzə Hüseyn Həsənzadənin, Əlimirzə Nərimanovun miniatür hekayələri daha çox pedaqoji təmayüllü «Dəbistan», «Rəhbər», «Məktəb» jurnallarındakı, Abdulla Şaiqin, Rəşid Bəy Əfəndiyevin dərs kitablarındakı kiçik hekayələri xatırladır.

Borçalı maarifçi nasirlərinin miniatür hekayələri sırf əxlaqi-didaktik mahiyyətlidir. Həmin hekayələrdə həyatın gerçək mənzərəsini, bədii təhkiyə sənətkarlığını, tipik şəraiti, tipik xarakteri görməsək də, onlar əxlaqi fikirləri təbliğ-təhqin etdiyinə görə müəyyən əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu əsərlərdə əxlaq normaları, elmi müddəalar, pedaqoji-nəsihətamiz, əxlaqi məzmun üstünlük təşkil etmiş, maarif, qeyrət, insanpərvərlik, yaxşılıq, paklıq, halallıq keyfiyyətləri təqdir olunmuşdur. Bununla, ədiblərimiz yeniyetmələrin, gənclərin təbiət və cəmiyyət hadisələrini dərk etmələrinə, elmi biliklərə yiyələnmələrinə çalışmış, gənc nəslin tərbiyəsinə, layiqli vətəndaş, ağıllı, ədəbli, hörmətçil övlad kimi yetişməsinə kömək göstərmişlər.

3.1.2. Romantik-sentimental hekayələr

Borçalıda belə səpgili bədii nəsrin təkamülü yönündə mühitin bilavasitə yerli nümayəndələri Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Hüseyn Həsənzadə, Əlimirzə Nərimanov və başqalarının xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Ömər Faiq Nəmanzadə (1872–1941) Ahısqaının Azğur kəndində doğulmuş, İstanbulda mədrəsə qurtarmışdı, Tiflisdə, Nuxada,

Şamaxıda, Gəncədə müəllimlik etmiş, «Şərqi-Rus» qəzetində fəaliyyət göstərmiş, «Qeyrət» mətbəəsinin fəaliyyətində, «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrində önəmli rol oynamışdı, sonra doğma yurdda müəllim işləmişdi. Ö. F. Nemanzadə daha çox «Molla Nəsrəddin»çi publisist kimi tanınsa da, ara-sıra hekayə janrında da qələmini sınıamışdı.

Onun «Günah kimdə?» hekayəsində [50-o, 1904 ## 88, 91, s. 4] [310, s. 62–67] ata-anası gənc Xədicəyi sevdiyi İsmayıl vermirdi, cavan qızın ölümünə bais olur.

Yazıcının gənclik dövrü bədii yaradıcılığının dəyərli məhsulu olan «Həmiyyətli bir cavan» hekayəsində mövzu mədəni-millətçilik, vətən məhəbbəti üstündə qurulmuşdur [310, s. 183]. Ömər Faiqin səriştəli tədqiqçisi Ş. D. Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, bu hekayə sentimental-romantik üslubda yazılmışdır [251, s. 178]. Əsərin qəhrəmanı məktəb müdavimi Əhməddir, o, dostu Sadıq Bəyə, sevgilisi Fəridəyə də vətənsevərlik amalları aşılayır: «Bizim kimi gənclər vaxtında çalışmazsa, bu müqəddəs vətəni fəlakətdən, övladi-vətəni pəncəyi-cəhalətdən qurtarıb ruhi-nicata çıxarmağa əlindən gəldiyi qədər çalışmazsa, vicdanına qarşı bir xəyanət etmiş olarlar».

Ö. F. Nemanzadənin 1916-cı ildə yazdığı «Gülsüm» hekayəsi [310, s. 254–258] o çağlarda sistemləşmiş lirik-psixoloji nəsrin maraqlı nümunəsidir. Ə. Y. Saraçlının qeyd etdiyi kimi, iyirminci əsrin əvvəllərində lirik hekayələrdə əhvalatın qısa, duyğun təsiri, hiss və həyəcanlı, titrək təsviri mühüm yer tutur, lirik qəhrəman kompozisiyanın əsasında durub, müəllif sıradan nağılçıya, müşahidəçiyə çevrilib, gah da öz lirik qəhrəmanının dərindən şərik olub, onunla qəmlənib, onunla sevinib [341, s. 102–103]. «Gülsüm» tragik səciyyəli portret hekayədir, əsas surət 17-18 yaşında uca boylu, aləngözlü sarışın gənc qız Gülsümdür. Onun gözəl üzündən daha gözəl olan mülayim xasiyyəti, dadlı danışığı, hünəri, hələ ən artığı gözəl əxlaqıdır. Gənc qızın cəhalət qurbanı olması, dərmdəndə anasının iztirabları oxucuda dərin hissi ovqat doğurur. Əsərin bir yerində oxuyuruq: «Of! Tərpənən kölgələr – yellər, uçub-gələn quşlar bu

baharın uğurlu bahar, bu yayın qədəmli, bərəkətli yay olacağına lətif əsmələrlə, can verən nəğmələrlə deyəsən bizi müjdələyir, muştuluq verirlərdi. Bu muştuluqlar yalnız Gülsümün dərdmənd anasını fərəhləndirmirdi. Onun üçün həmişəlik qış gəlmişdi. Onu artıq heç bir bahar güldürməz idi». Bu başlanğıc epizodda müəllif gözlənilən insan faciəsinə sənətkarlıqla işarə vurmuşdu.

Peşəkar jurnalist, publisist Hüseyn (Şahhüseyn) Mirzə Baxşəli Bəy oğlu Minasazlı (Minasazov) (1881–1932) əslən Borçalının Sarvan elindəndir*, Qori seminariyasında təhsil almış, Tiflisdə Rus dilində qəzetlər, jurnallar nəşr etmiş, demokratik cümhuriyyətlər dövründə Borçalıda yaşamış, müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmiş, Ərcivan-Sarvan bölgəsində məktəb açıb, müdir-müəllim işləmişdi.

Onun həyat-yaradıcılığının incələnməsi yönündə Şamil Qurbanovun və Arif Əliyevin [249] [295] [252] [10] xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Publisist, tənqidçi kimi məşhurlaşmış Hüseyn Minasazlı həm də maraqlı hekayələr müəllifidir. Onun «Namus uğrunda» hekayəsiniin [295, s. 208–212] mövzusu Borçalının Sarvan kəndinin həyatıyla ilgilidir, burada Sarvanlı Məmmədin timsalında Borçalının zəhmətkeş kəndlilərinin tipik obrazı, canlı portreti yaradılmışdır. «Müsəlman qadını son nəfəsdə» hekayəsində [155-ə, 1907 # 2, s. 2] [295, s. 213–214], adından da göründüyü kimi, qadınların faciəsi əks etdirilmişdir.

Hüseyn Minasazlının alovlu publisistikasında olduğu kimi, nəsr əsərlərində də, o cümlədən «İnsan», «Yola salma», «Eybəcər», «Namus uğrunda», «Müsəlman qadını son nəfəsdə», «Tar fəryadı» hekayələrində də millilik ideyası, ləyaqət ön mövqeyə çıxarılır.

* Qeyd: Hüseyn Minasazlı mənsub olduğu Minasazlı nəslinin adını özünə soyadı götürmüşdü. Bu nəslin adamları, o cümlədən Hüseynin babası saz bəzəmək (minasaz) sənətilə məşğul olduqlarına görə belə adlanmışlar. İndi də Borçalının aran Sarvanındakı Minasazlı məhəlləsi, bu kəndin yaylaq yeri olmuş Ərcivan–Sarvan bölgəsindəki Minasazlı kəndi həmin nəslin adını yaşatmaqdadırlar.

3.2. Dramaturgiya

Borçalıların ədəbi ənənələrində dramaturgiya yeni hadisə idi. Yerli ədəbi mühitdə 20-ci yüzilin ilk vaxtlarında dramaturgiyaya meylin güclənməsinə Azərbaycanda da, Gürcüstanda da teatr sənətinin yüksəlişi, xüsusən Tiflisdə milli səhnəmizin coşğunluğu mühüm təsir göstərmişdi.

Tiflis teatrımızın əzəl tarixi, həqiqətən, zəngin və maraqlıdır*. Tiflis teatrımızın tarixini Abbas Hacıyev əsaslı tədqiq etmişdir [163] [164] [162]. 1870-li illərdən 1920-ci ilədək Tiflis səhnəmizdə milli dramaturgiyamızdan «Lənkəran xanının vəziri», «Müsyö Jordan...», «Hacı Qara», «Qocalıqda yorğalıq», «Nadanlıq», «Nadir şah», «Dağılan tifaq», «Millət dostları», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «Müsibəti-Fəxrəddin», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Ölülər», Gürcü dramaturgiyasından biri neçə pyes, dünya dramaturgiyasından «Otello», «Qaçaq», «Gavə», «Zorən təbib» əsərləri, habelə vodevillər tamaşaya qoyulmuşdu. Bu tamaşalarda Mir Seyfəddin Seyidov, Süleyman Ağa Qaibzadə, Mirzə Şərif Mirzəyev, İbrahim Zeynalov, Cahangir Şahtaxılı, Yusif Bəy Məmmədbəyov, Salman Nərimanov, Baxşəli Bəy Məhərrəmbəyov, Hüseyn Minasazlı, Mirzə Əli Abbasov, Abdulla Xəlilov, Məmmədtağı Ələsgərov, Əşrəf Yüzbaşov, Mirzəxan Quluyev, Məmmədcəfər Cəfərov, Yunus Nərimanov, Eynəli Sultanov,

* Qeyd: «Закавказский вестникъ» = Zakavkazskiy vestnik qəzetindən: «1846-cı il dekabr bayramında Tiflis teatrında «Ayı və Paşa» komediyası göstərildi. Komediya köhnə olsa da, məzəli idi... Paşa Şərqdə məşhur ifaçı müğənni Səttarın gur səsinin tərənələri altında xoşhallanırdı» [155-f, 1847 # 3]. Diqqətlə fikir verib aşkarlayırıq ki, sadə məzhəkənin sadə qurumlu tamaşasında üç obraz-rol olmuşdu: Ayı, Paşa, Müğənni. Müğənni rolunda Səttar çıxış etmişdi. Bu xəbəyə əsasən, teatrımızın tarixini 1846-cı ildən başlamaq xüsusunda düşünməyə dəyər.

Əlimirzə Nərimanov, Teymur Axundov, Göyərçin xanım, Mustafa Mərdanov, Əli Qurbanov, İbrahim İsfahanlı, Möhsün Sənani... kimi səhnə mücahidlərimiz fəallıq göstərmişdilər.

Borçalı–Tiflis ədəbi mühitimizin sənət bulağından içmiş Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» faciə-komediyası bu mühitin dəyərli bəhrələrindəndir. (Bu barədə Borçalı mövzusunun bədii ədəbiyyatda inikası kontekstində bəhs olunur [bu monoqrafiyanın 4.2.3 bəndi]).

Ədəbiyyatşünas Ziya Borçalı «Tiflisdə yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı (1880–1920-ci illər)» mövzusunda elmi tədqiqatında o çağlar Tiflisdə çap edilmiş məşhur əsərlər arasında Mirzə Rəhim Məmmədzadənin «İslamiyyə otağı», «İranda qarət», «Arvad məişəti» dramlarından da söhbət açmışdır [51-e]. M. R. Məmmədzadə-Ehrabi Təbrizdən gəlib, Tiflisdə yaşamış, kiçik kitab dükanında işləmiş, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdu*.

Tiflis–Borçalı ədəbi arealında ərsəyə gəlmiş dram əsərləri cərgəsinə Rəşid Bəy Əfəndiyevin «Qan ocağı», Mir Rövşən Əfəndizadənin «Tiflis səfərləri», Əsgər Ağa Goraninin «Qocalıqda yorğalıq», Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər», Hüseyn Cavidin «Ana», «Şeyx Sənan», eləcə də M. R. Məmmədzadə-Ehrabinin «Məhəmmədəli Mirzə Qacar» əsərlərini, yerli müəlliflərdən Mirzə Əli Abbasovun, Mirzəxan Quluyevin, Təhmasib Bəy Qulubəyovun, Hüseyn Qasimovun, Əlimirzə Bəy Nərimanovun, Kərim Bəy Şəriflinin, Mirzə Həsən Məcruhun və başqalarının dram əsərlərini də aid edə bilərik.

3.2.1. Tarix mövzulu dramlar

Milli ədəbiyyatımızda tarixi dramın zəngin inkişaf yolu var [165]. Borçalının yerli dramaturqlarının bu janrdan olan əsərləri onlarda daha çox tarixi olaylara müraciət olunmasıyla səciyyələnir.

* Qeyd: Ehrabinin «İranda qarət» dramının Rusçaya tərcümə nüsxəsi Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində senzura fondunda (sv 480–2/1165) saxlanır.

Mirzə Əli Abbasov (1870–1943) Tiflisli olmuş, Tiflis teatrımızın müqtədir aktyoru, rejissor, dramaturq kimi məşhurlaşmışdı. M. Ə. Abbasov səhnədə böyük həvəslə çalışmışdı. O, Tiflis teatrımızın ən öndər qüvvələrindən biri, Otello, Nadir şah rollarının təkrarsız ifaçısı sayılmış, Hacı Qara, Gavə, Hacı Qəmbər, Əlmənsur, Fon Moor, Ağa Məhəmməd Şah rollarında da gözəl oyun göstərmişdi. Onun repertuar palitrasında «Otello», «Qaçqlar», «Hacı Qara», «Nadir Şah», «Ölülər», «Arşın mal alan», «Şeyx Sənan», «Dağılan tifaq», «Dəmirçi Gavə», «Qaçaq Kərəm» əsərlərinə verdiyi quruluşlar mühüm yer tutur.

M. Ə. Abbasov «Sultan Mahmud Qəznəli», «Fəxrəddin kişi», «Dövrə-yi səltənət-i Ənuşirəvan-Adil, yaxud Taq-i Kəsra», «Yusif və Züleyxa» adlı səhnə əsərləri də yazmışdır. Onun tarixi mövzulardakı dramları daha çox qiymətlidir.

1915-ci ildə səhnəyə ayaq açmış «Sultan Mahmud Qəznəli» faciəsi dörd pərdə, beş təsvirdən ibarətdir [50-d].

Adından da göründüyü kimi, əsər Türk mənşəli Qəznəlilər dövlətinin banisi Sultan Mahmudə həsr olunmuşdur.

Burada Sultan Mahmud yenilməz fəteh, mahir siyasətçi, elm və mədəniyyətin tərəqqisinə çalışan hökmdar surətidir. Əsərdə Sultan Mahmud hüsurunda olan şairlər Firdövsi, Xaqani, Ünsüri, Əscüdi, Ənbərinin obrazları da yaradılmışdır. Xaqani sultan hüsurunda öz şeirlərini oxuyur, şahənşahı ədalətə, ibadətə çağırır. Firdövsi ölməz «Şahnamə»sini Mahmud Qəznəliyə təqdim edir, sultan dastandakı İran–Turan motivlərindən, zülmə qarşı çağırış ruhundan inciyir, ancaq sonra o, dahi şairə beytlərinin sayı qədər qızıl verilməsini əmr edir. Sultanın xələti şairin vətəninə çatanda Firdövsinin cənazəsi şəhərin darvazasından çıxarılır... Bəhram Gur sultan elçisinə deyir: «Bu, Firdövsinin cənazəsidir. İndi buradan gedərsən Qəznəyə və o pulları da apararsan şahın hüsuruna və deyərsən ki, Firdövsiyi Qəznə ilanı çalmışdır». Əsər belə ibrətamiz məzmunə malikdir.

Milli ədəbiyyatımızda tarixi mövzulu dramın ilk nüsxələri kimi «Nadir Şah», «Ağa Məhəmməd Şah Qacar» əsərləri bəllidir. Maraqlıdır ki, tarixi mövzulu dram əsərlərinin hamısı faciə janrındadır.

Sələflərinin məramını davam etdirən M. Ə. Abbasov da tarixlə müasir dövr arasında bənzərlik yaratmaqla, tarixdən ibrət dərsi götürməklə ədalətli, səriştəli rəhbər ideyalarını irəli sürmüşdür.

Mirzə Əli Abbasovun ikinci dram əsəri «Dövrəy-i səltənət-i Ənuşirəvan-Adil, yaxud Taq-i Kəsra» (Ənuşirəvan Adilin səltənət dövrü, yaxud Kəsra sarayı) adlanır və bu da tarixi mövzuda faciədir. Xatırladaq ki, Ənuşirəvana Kəsrevilər xanədanına mənsub olduğuna görə həm də Kəsra, onun tikdirdiyi binaya Kəsra sarayı (Taq-i Kəsra) deyilmişdir; Xosrov (Keyxosrov) da Kəsra sözüylə bağlıdır. 1916-cı ilin mayından səhnəyə qoyulmasına icazə verilmiş dörd məclisli və beş şəkilli bu faciədə Sasanilər sülaləsinin məşhur nümayəndəsi Birinci Xosrov Ənuşirəvanın – Kəsranın hökmdarlıq fəaliyyətindən bəhs edilir [50-ç], hadisələrin çox hissəsi Kəsra sarayında vaxə olur, əsas obrazlar Dara, Ənuşirəvanın atası Şah Qubad, Məzdek, Ənuşirəvan (Kəsra), Ənuşirəvanın böyük oğlu vəliəhd Hörmüz və başqalarıdır.

Əlbəttə, dramaturq heç də tarixi faktları sadəcə əyaniləşdirməmiş, bu olaylardan öz maarifçilik baxışlarını, ədalətli dövlət başçısı fikirlərini ifadə etməkdən ötrü yararlanmışdır. Əsərdə saray və ədalət problemi önə çəkilir. Şikayətçilər şaha üz tutaraq deyirlər: «Zülmət basıb dünyanı, çıx gör bu tufanı».

Faciənin qət hissəsində (sonunda) elçilər şaha peyğəmbərin məktubunu gətirirlər. Ənuşirəvan oğulları Əbuzərin, Hörmüzün qolları üstündə canını tapşırır.

Ümumiyyətlə, bütövlükdə Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatlarında olduğu kimi, M. Ə. Abbasovun dramında da Ənuşirəvan adil hökmdar kimi təqdimlənir.

M. Ə. Abbasovun yaradıcılığında üstün yeri tarixi dramlar tutması təsadüfi deyildi. O vaxtlar Tiflis teatrımızda «Nadir Şah» (N. Nərimanov), «Ağa Məhəmməd Şah Qacar» (Ə. Haqverdiyev), «Sultan Əbdül Əziz» (M. Hacinski), «Məhəmməd Mirzə Qacar» (M. R. Ehrabi), «Sultan Osman» (F. M. Volter) kimi populyar tarixi dram əsərləri vaxtaşırı səhnələşdirilmiş və bu tamaşaların çoxunda M. Ə. Abbasov baş rolları ifa etmiş, bəzilərinin rejissoru da

olmuşdu. Tarixi dram tamaşalarının uğurla qarşılandığının şahidi olmuş aktyor-dramaturq özü də tarixi mövzulara müraciət etmişdi.

Bu baxımdan o, milli ədəbiyyatda tarixi dramın baniləri Nəriman Nərimanovun, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin davamçısıdır.

Borçalıda yaşamış dramaturq Kərim Bəy Şəriflinin «Məhəmmədli Şah, yaxud Səttarxan» tarixi faciəsi (əsərin başqa adı «Aldatma»dır) mühtidə yeni ədəbi hadisə olaraq dəyərləndirilməlidir. N. Nərimanovun «Nadir Şah», Ə. Haqverdiyevin «Ağa Məhəmməd Şah Qacar», Tiflisli M. Ə. Abbasovun «Sultan Mahmud Qəznəli», «Ənuşirəvan-Adilin səltənət dövrü, yaxud Taq-i Kəsrə» əsərləri kimi, «Məhəmmədli Şah, yaxud Səttarxan» əsəri də tarixi, ictimai mündəricəli faciədir.

Kərim Bəy Paşa oğlu Şərifli (1892–1918) Borçalının Sarvan elindən bəy nəslindəndir, Tiflisdə gimnaziya, Qoridə seminariya tamamlamışdı. Tiflis teatrımızda ara-sıra rollarda (o sıradan 1907-ci ildə «Nadir Şah»da Gürcü Bəy rolunda) çıxış etmişdi. Yeniyetmə yaşlarından şeirlər qoşmağa başlayan Kərim Bəy sonra bədii yaradıcılığını hekayələri, publisistik məqalələri və dram əsərləriylə davam etdirmişdi.

Əsərdə 20-ci yüzilin əvvəllərində İrandakı siyasi olaylar önə çəkilmiş, Qacarlar sülaləsindən Məhəmmədli Şahın İran məclisini silah gücünə qovması, xalq kütləsinin istibdada qarşı yenilməz mücadiləsi əks etdirilmiş, Azərbaycan xalqının mərd, igid oğulları, Təbriz üsyanının öndərləri Səttarxanın, Bağırxanın, Mir Bahadır Cəngin, Rəcəb ağanın bədii obrazları ehtiramla yaradılmışdır.

Pyesdə inqilab harayı güclüdür. Bir səhnə [370, s. 2] buna sübutdur:

Vəzir – Qibleyi aləm, nə vaxtadək bunun bihəyalığına səbr edəcəksən? Ömr verin, cəlladlar bunu rahatlasınlar.

Rəcəb ağa – Öldürün!.. Sizin peşəniz qan tökməkdir, hiyləlik, bayquşluqdur. Elə zənn edirsiniz, məni öldürməklə sizin şahlığınız möhkəm bərqərar qalacaqdır? Xeyr, mənim kimi minlərlə xalq fədailəri ayağa qalxıb bu gün, sabah sizi öz cəzanıza çatdıracaqlar.

Şah – Aparın, zindana salın, səh tezdən başını kəsdirin.

Rəcəb ağa – Aparın. Millət yolunda, Vətən uğrunda bir qurban da kəsin... Lənət sənə!

Belə yüksək dramatik axar əsərin son dərəcə uğurlu tamaşasına rəvac vermişdi. «Məhəmmədli Şah, yaxud Səttarxan»ın ilk və son tamaşası Tiflis teatrımızın səhnəsində 1914-cü ildə məşhur aktyor Hüseyn Ərəblinskinin qastrolları zamanı onun iştirakıyla göstərilmişdi; o, dramaturqla sıx yaradıcılıq əlaqəsində çalışmış, Tiflislilərin xahişini nəzərə alaraq, çətinliklə də olsa, əsəri səhnəyə gətirə bilmişdi [162, s. 76]; Səttarxan rolunu Hüseyn Ərəblinski, qalan rolları Tiflis artistləri Mirzə Əli Abbasov, İbrahim İsfahanlı, Məmmədağlı Ələsgərov və başqaları oynamışdılar.

Tiflis teatrımızın aparıcı qüvvələrindən olmuş, Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı bu tamaşanı belə xatırlamışdır:

«Nəhayət, beşinci pərdəyə qədər çatdı. Bu pərdədə Siqət-ül İslam rolunda Əşrəf Yüzbaşov səhnədə remarka üzrə Məhəmmədli Şahın üzünə tüpürdü və dedi:

– Sən ümmi-xaqanın oğlusan.

Bu əsnada salonda böyük bir iğtişaş qalxdı.

Bir tərəfdən, salonda əyləşən çar polisləri, digər tərəfdən, Tiflis İran konsulxanasının tamaşada iştirak edən cənabları pərdənin yarımçıq salınmasına nail oldular.

Onsuz da həmin pərdədə Məhəmmədli Şahın son sözü beləydi:

– Aparın. Bu vətən mücahidini parça-parça edin» [148, s. 55].

Xatırladaq ki, M. Ə. Sabir də Məhəmmədli Şaha ithafı yazdığı satirasında ona «ümmi-Xaqan oğlu» (yəni şah anasının oğlu) deyərək xitab etmişdi [337, s. 133]. K. Şərifli də bu ifadəni yerində işlətməmişdi.

1914-cü il aprelin 22-də M. R. Ehrabinin «Məhəmmədli Mirzə Qacar» pyesiylə bərabər məzmunca oxşar gələn K. Şəriflinin «Məhəmmədli Şah» əsərinin də tamaşasına qadağa qoyulmuş, mayın 5-də əsərin icazə nüsxəsi müəllifdən geri alınmışdı [154-a, s. 99, 116, 120]. Əsərdəki çağırış pafosuna görə K. Şərifli Sibirə sürgün olunmuşdu, qayıdandan sonra yağı gülləsinə tuş gəlmişdi.

3.2.2. Ailə-məişət məzmunlu faciə

Bəllidir ki, «dramatik faciəyə mövzu seçərkən fəlsəfi amil, yəni dramaturqun dünyagörüşü, siyasi baxışları da müəyyən rol oynayır» [195, s. 144]. Gimnaziya, seminariya təhsilli, siyasi baxışlarına görə sonralar təqib olunmuş, qətlə yetirilmiş Kərim Bəy Şəriflinin Borçalı problemləri barədə dramatik faciə yazması faktına bu rəqursdan yanaşa bilərik.

Borçalı ədəbi məkanında dramaturgiyada ən fəvqədə duran K. Şəriflinin dörd səhnə əsəri var: «Aqvalideyn», «Kəbin», «Müsibətli Zinyət», «Məhəmmədəli Şah, yaxud Səttarxan». Onun ilk əsərləri ailə-məişət mövzusunda, sonuncusu tarix mövzusundaır.

«Müsibətli Zinyət» faciəsinin surətini əldə etmişik [105-g]. Burada əsərin yazılış tarixi 1912-ci (h. 1330) il qeyd olunmuşdur.

1914-cü ilin aprelindən Qafqaz çap işləri komitəsi və Qafqaz canişini bu faciənin tamaşasına icazə vermişdi [154-a, s. 93, 94].

Əsərin dramatik konflikt düyümü Hacı Rəhim ağanın evində öz-özünə mükəlliməsindən başlanır. Yetmiş yaşlı tacir Rəhim ağa, özü demiş, qocalıqda yorğalıq eləmək, ondörd yaşlı Zinyətlə evlənmək istəyir... Sonra Hacı Mustafa öz evində müflisləşdiyindən gileylənir, faləbaxan Tellinin elçi gəlməyi onun ürəyindən olur, o, Rəhim ağanın puluna, sərvətinə susayıb qızını ona verməyə razılaşıır... Belə ekspozisiya şəklində başlayan hadisələr getdikcə gərginləşir, Hacı Mustafanın evinin qənsərində bir gözəl bağçada Zinyətlə tələbə Rüstəm Bəy bir-birilərini sevdiklərini bildirib, əhd-peyman bağlayırlar. Səhnədə Hacı Mustafa, onun arvadı Tükəzban xanım, nöker Bəşir görünürlər. Hacı Mustafa qızının, arvadının etirazlarına məhəl qoymayıb, toy tədarükünə başlayır... Növbəti pərdədə Rüstəm Bəyin evində onunla dostu knyaz Georgi müsəlmanların dərədləri barədə söhbətləşirlər. Seyidin, Tərəkəmələrin buraya gəlişlərilə həmin dərədlər əyani açılib göstərilir. Bəşir Rüstəm Bəyə xəbər gətirir ki, Zinyəti qoca kaftar Rəhim Ağaya ərə verirlər... Bununla da olayların düyümü, gərginlik zirvəyə çatır. Hacı Mustafanın evində Zinyət quş kimi qəfəsə salındığına görə əzab çəkir. Zinyəti qaçıрмаğa gələn Rüstəm Bəyi Hacı Mustafanın

gözətçiləri gülləylə vururlar. Aşiq sevgilisinin dizləri üstündə canını tapşırır... Son pərdədə əhvalat Rəhim ağanın evində davamlanır. Zinyət ona tabe olmur, tufəngi divardan götürüb özünü öldürür... Sonrakı məclisdə pristav, çaparlar Rəhim ağanı və Hacı Mustafanı əl-ayaqları qandallı halda uca dağ başındakı qalaya gətirirlər. Faciə qalada Mustafanın Rəhim ağanı boğub pəncərədən atmasıyla və Hacı Mustafanı ildırım vurub öldürməsiylə sona çatır.

Bununla da, «Müsibətli Zinyət» acı gerçəkliyin önündə idealın aciz qalaraq məhv olmasının faciəsidir.

Bu maraqlı süjet qurumlu faciə ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin, Nəriman Nərimanovun, Nəcəf Bəy Vəzirovun, Haşım Bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin, Əsgər Ağə Goraninin, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin müvafiq əsərləri arasında bağlamalar hiss edilir. Şəksiz, Borçalılı yazar milli dramaturgiyamızın bütün şah əsərlərini oxumuşdu, yaxud onlara Tiflis teatrımızın səhnəsində tamaşa etmişdi. Xüsusilə, bu faciə «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah», «Nadanlıq», «Şamdan Bəy, yaxud Dilin bəlası», «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Qocalıqda yorğalıq», «Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini», «Evlənmək su içmək deyil», «Müsibəti-Fəxrəddin», «Ölülər», «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», «Pəri cadu» əsərlərlə səsləşmədədir*. Bu səsləşmə həm məzmun-süjet, həm də xarakterlər baxımlarından sərgilənir.

Vaxtilə Fəridun Bəy Köçərli «Daldan atılan daş topuğa dəyər» əsərlə «Evlənmək su içmək deyil» əsəri arasındakı oxşarlığın kökünü izah edərkən bu qənaətə gəlmişdi ki, «bir tərəfdən bu əsərlərə «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah» qüvvətli təsir etmişdisə, digər tərəfdən də, əsasən gündəlik həyatımızda

* Qeyd: Bu baxımdan Nəcəf Bəy Vəzirovun «Pul düşgünü Hacı Fərəc» məzhəkəsini də xatırlamalıyıq. N. Vəzirovun əsərində də qəhrəmanın adı Zinyət xanımdır. Ancaq həmin məzhəkənin 1874-cü ilə aid birinci variantının itdiyini, 1914-cü ilə aid ikinci variantının yarımçıq qaldığını, əsərin bütöv halda 1924-cü ildə tamamlandığını [287, s. 222] nəzərə alaraq, Borçalıda yaşamış dramaturqun bu əsərlə tanışlığına əmin ola bilmirik.

mənəətpərəst ruhanilərin tez-tez müşahidə olunan, xalqa zərər gətirən təsiri müəlliflərə mövzu vermişdi» [155-e, 1895 # 3924, s. 2]. Kərim Bəy Şəriflinin əsərinin qabarıq cəhəti məhz bundan ibarət olmuşdu ki, burada hadisələr Borçalı gerçəkliyinə bağlanmışdı.

Baş qəhrəman Zinyət milli dramaturgiyamızdakı Nisə xanımın, Pərzadın, Sona xanımın, Səkinə xanımın (M. F. Axundzadə), Xədicənin (N. Nərimanov), Yetərin, Səadət xanımın (N. Vəzirov), Maralın (H. Cavid) müəyyən məqamlarda bədii tale xələfidir. Zinyət öz mübarizliyi, cəsəratilə tale sələflərinin hamısının fəvqündə durur. 13-14 yaşlı bu pak qız cəhalətin, sərvət düşgünlüyünün qurbanı olur.

Səkinə xanım əvvəlcə: «Könülə ki güc yoxdur» deyiminə inam bəsləyib, sonra cəsəratə gələrək: «Yaxşı deyil, bibi! Sənə mən nə zaman izn vermişəm ki, mənə Ağə Həsənə verəsən?» – dedi ki kimi [9, c. 1, s. 178], Zinyətin də atasının onu 70 yaşlı varlı-hallı Rəhim ağaya ərə vermək istədiyini eşidəndə ovqatı təlx olur, hüquqsuzluğundan, nadanlar əlində qalmasından, quş kimi qəfəsdə çırpınmasından gileylənir, yazıq-yazıq deyir: «Atacan, yazığam, mənə pula satma... Elə hesab elə ki, mən bir qulam, azad edirsən». Getdikcə bu yalvarış ciddiləşib, ittihamə çevrilir: «Bir belə zülm, müsibət heç yanda görünməyib. Atacan! Mən yaxşı bilirəm, qara pul səni aldadıb, görürəm. Bir ayıl, atamcan, ayıl, gör nə edirsən... Ancaq bu işi bir cahil görər, pula uyub qızını satar». Zinyət qoca kaftara yar olmaq istəmir. Rəhim ağaya tabe olmayan Zinyət mənliyi naminə tapançayla özünü vurub öldürür.

Zinyət xanım realist ədəbiyyatımızda N. Vəzirovun Səadət xanımından sonra daha bir maarifçi-ziyalı qız obrazıdır.

Diqqəti cəlb edən ikinci müsbət surət olan tələbə Rüstəm Bəy Zinyətin təkə sevgilisi deyil, eyni zamanda onun bir növ həyat müəllimi, köməkçisi, maarifçi-ziyalı məsləkdaşdır. Onlar eyni amallarla yaşayırlar, hər görüşəndə millət dərdi çəkirlər, millətin tərəqqisi uğrunda tədbirlər barədə düşünürlər. Əsərin finalında Rüstəm Bəyin qətl səhnəsi «Nadanlıq»dakı sonluğu xatırladır. Ömər: «Mənə... nadanlıq... avamlıq... bimarifətlik güllələdi» – deyər

ah çəkdiyi kimi, Rüstəm Bəyin ölüm ayağındakı monoloqu da təsirlidir: «Ay cəhalət içində alıxan insanlar, ey mövhumat qurbanları, ey işıqlı dünyadan murazı gözündə gedən gənclər... Ey cəhalət, nadanlıq əlində inləyən cəmiyyət... Bəlkə gələcəkdə biz məzlum millətin halına cavanlar qalalar...». Can üstündə Rüstəm Bəy: «Ehtiyatsız oldum» – deməklə öz mücadiləsinin zəifliyini, cəhalətə daha ciddi müqavimət göstərməyin vacibliyini boynuna alır.

Bu surət milli dramaturgiyamızdan Hacı Nuru, Şahbaz Bəy, Əziz Bəy (M. F. Axundzadə), Məhəmməd Ağa, Ömər, Yusif, Niyaz Bəy (N. Nərimanov), İsgəndər Bəy, Salman Bəy, Əşrəf Bəy, Fəxrəddin Bəy (N. Vəzirov) surətlərinə yaxınlaşır. Onlar kimi, Rüstəm Bəy də zülmət səltənətində bir işıq şüasıdır. Cəhalətin kökünü N. Vəzirovun Əşrəf Bəyi «ehkami-şəriətin bilmərrə yaddan çıxması ilə», elmsizliklə, ədəbsizliklə bağladığı kimi, K. Şəriflinin Rüstəm Bəyi də «cəmiyyətin nadanlıq əlində inləməsində» görürdü. Rüstəm Bəyə tuş gələn namərd gülləsi cəhalətin, zalımlığın gülləsiydi.

Müəllifin qəzəb silahının hədəfi ictimai ətələtdir. Əsərdə cəhalətin əsas təmsilçisi, elə əsərin də aparıcı obrazlarından biri Rəhim Ağadır. N. Vəzirovun Hacı Qənbəri, Ə. Göraninin Ları Zamanı, Ə. Haqverdiyevin Hacı Mehdisi kimi, K. Şəriflinin Rəhim Ağasının da yaşına uyğun gəlməyən eşqbazlığı, qocalıqda yorğalığı komik gülüşün doğmasına səbəb olur. Pərdə onun səhnəyə çıxmasıyla açılır və onun vahiməli psixoloji ovqatıyla bağlanır. Özünün etiraflarından aydınlaşır ki, o, kimişi ağlar qoymuş, kiminin evini tarmar etmiş, haramlıqla var-dövlət yığmışdı. Onu öz zülmələrinə görə cəhənnəm xofu rahat buraxmır, amma yenə də vicdanı təmizlənmir, qoca vaxtında cavan qız almaq həvəsinə düşür. Rəhim ağa müflisləşmiş Mustafanın tamahkarlığına bələd olduğuna görə bəd niyyətinin baş tutacağına arxayınlaşır.

Rəhim Ağə bilə-bilə, öz suçunu anlaya-anlaya günahlar işlədir. Gənc Zinyətin müsibətinə bais olan Rəhim Ağə özünə belə divan qurur: «Ey cəllad Hacı Rəhim Ağə, hacılığın, ağalığın sənə haram olsun. Nə qədər nahaq qanlar tökdün, neçə-neçə evlər yıxıb, qapılar bağlı qoydun. Axırda da öz əlinlə, öz ayağımla tələyə düşdün.

Allahın qəhri etdiyim əməllərin cəzalarıdır, çəkəcəyəm».

Hacı Mustafa da Rəhim Ağanın tayıdır, onun «öz adamıdır». O, vaxtilə var-dövlət sahibi olmuş, sonra isə sərvəti əlindən getmiş ağalardandır. O, səhnəyə belə sözlərlə çıxır: «Allah-taalanın bir dağarcıq pulu var, gah onun belinə mindirir, gah da bunun, gah birini ağladır, gah da birini güldürür. Bu fani dünyanın dövlətinə bel bağlamaq olmaz... Bir vaxt var idi ki, əlimi nəyə uzadardım, pul olardı. Amma indisə işim tutmur. Məsələn, bura qızıl tökülüb, əlimi ona uzadan kimi torpaq olur, cinbata çıxır. Bilmirəm, nə edim, nə çarə qılım». Rəhim ağanın elçi göndərməsi ona göydən düşmə şad xəbər olur: «Kaş, xudaya, bu söz doğru olaydı. Hacı Rəhim ağa çox yaşasa, bundan sonra 2 və ya 3 il yaşayacaq. Zinyəti verərəm, bütün mal-dövlət mənə qalar... 70 yaşında olmasın, 90 yaşında olsun, mənim cibimə pul girsin». Yeniyetmə qızının yalvarışlarına, xalqın tənbehinə məhəl qoymayıb, təcili toy tədarükü görür, hətta evinin dörd tərəfinə gözətçilər qoyub, Zinyətin sevgilisi Rüstəm Bəyi namərdcəsinə qanına qəltan elətdirir, qızı xəlvəti Rəhim Ağanın evinə yollayır. Hacı Mustafanın da axırı faciə ilə sonuclanır. Hacı Mustafanın faciəsi pul hərisliyi olur. Bu cəhətdən o, milli dramaturgiyamızın Hacı Qara, Hacı Qənbər obrazlarına birləşir.

Vasitəçi surətlərdən fala baxan Telli Rəhim ağanın qocalıqda yorğalığını eşidəndə sevinir ki, əlinə girəvə düşüb, Rəhim Ağanın başını qatıb, pul qazanacaq. Fala baxan Telli, Yolçu Dərviş surətləri ilk baxışdan Dərviş Məstəli Şahı (M. F. Axundzadə), Molla Qasımı (N. Nərimanov), Dərviş Heydərəliyi, Nurcahanı (N. Vəzirov), Molla Hadiyi, Fatma qarıyı (Ə. Görani), Mirzə Heydəri, Gülpəriyi (Ə. Haqverdiyev) xatırladırlar, onlar da tülkü fəndgirliyi işlədənlərdən, camaatı soymaq yolunu tutanlardır. Telli də, Yolçu Dərviş də, həmçinin Mustafanın arvadı Tükəzban xanım da, nökr Bəşir də bir yandan cəhalətin, nadanlığın çirkəbləri, başqa bir tərəfdən də, bu geriliyin ifşaçılarıdır.

Qət səhnəsində Qaçaq Məhəmmədin Hacı Mustafaya və Rəhim Ağaya qeyrət, ədalət divanı qurması, Hacı Mustafanı ruhların incitməsi də ibrətamiz epizodlardır.

Zülmə abad olan sonda bərbad olar. Bu kəlam əsərdə bir neçə dəfə vurğulanır. Maraqlıdır ki, əsərdə konfliktdəki hər iki tərəf – həm köhnəlik, ətalət, həm də yenilik, tərəqqiyə meyl məğlub olur, qalib gələn isə işıqlı sabaha, ədalətə inamdır.

«Aqvalideyn», «Kəbin» əsərləri əldə yoxdur. Aqvelideyn Ərəbcə ata-ananın üzünə ağ olan, valideynə hörmət etməyən anlamındadır [47, s. 9] və K. Şəriflinin bu başlıqlı komediyası ailə-məişət, didaktik-tərbiyə mahiyyətli olmuşdu. «Kəbin» əsərinə gəlincə, qeyd edək ki, Gürcüstan arxivində senzuranın materialları arasında «Kəbin»in tamaşaya qoyulmasına icazə sənədi var və burada əsər dörd pərdədən, beş məclisdən ibarət pyes olaraq təqdimlənmişdi [154-a, s. 4, 5] və Qulam Məmmədli 1850–1920 illərinin pyesləri siyahısında bu əsəri də göstərmişdir [53, s. 560].

Tiflis–Borçalı ədəbi arealında dramaturgiyanın inkişafında məşhur aktyor, rejissor Mirzəxan Quluyevin «Məhəbbət və azadlıq» pyesi* [154-b], Əlimirzə Bəy Nərimanovun məktəblilərin tamaşaya hazırlamaları üçün kiçik səhnə əsərləri [50-k], müəllim Təhmas Bəy Qulubəyovun və Hüseyn Qasimovun «Rüstəm və Söhrab» komediyası, başqa əsərlər də müəyyən yer tutmuşlar.

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, yerli müəlliflərin dram əsərləri içində tarixi mövzulu pyeslər, faciələr daha çoxdur. Yazarlarımız tarixi olayları səhnəyə gətirməklə öz azadlıq, istiqlal ideyalarını, arzu-diləklərini də ifadələmişdilər. Milli realist dramaturgiyamızın inkişafında qanunauyğun, əlamətdar hadisə sayılan faciə janrı həmin tarixi dönmədə yeni ilə köhnənin, şəxsiyyətlə cəmiyyətin kəskin mücadiləsinin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Və bədii ədəbiyyatda faciəliliyin əksi sosial bəlanın qüvvətli olduğu şəraitdə yeninin, mütərəqqi olanın mübarizəsinə rəğbət hissi doğururdu.

* Qeyd: Əsər 1914-cü ildə yazılmış və dörd pərdədən, 72 səhifədən ibarət olmuşdu. Arxivdə əsərin mətni itmiş, onun cildi və üz vərəqi qalmışdır [154-b].

3.3. Ədəbi-tənqidi mülahizələr, publisistika

Ədəbiyyatşünas akademik Kamal Talıbzadə iyirminci yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas cərəyanlarından danışarkən realist tənqidi, yəni realizm yaradıcılıq metodunu dəstəkləmiş tənqidi ən qüvvətli və geniş yayımlı qol hesab etmişdir [371, s. 127]. Bu anlamda Borçalı–Tiflis mühitində meyl şəklində özünü göstərmiş ədəbi tənqid də realist-demokratik səciyyə daşmışdı.

Tiflis mətbuatında bədii ədəbiyyatın vacib məsələlərinə, ədəbi qüvvələrin yaradıcılıqlarına həsr olunmuş yazıları, Tiflisdəki milli və Rus dilli mətbuatlarda F. Köçərli, M. C. Məmmədquluzadə, A. Sur, Ə. Haqverdiyev, Ə. Qəmküsar, E. Sultanov və başqa peşəkarların ədəbi tənqid yönündə xidmətlərini xatırlayaraq, Gürcüstan kökənli müəlliflərdən Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Minasazlı, Əlimirzə Nərimanov və başqalarının ədəbi-tənqidi fikirlərini, ədəbiyyatın, sənətin müxtəlif sahələrinə aid əhəmiyyətli məqalələr yazdıqlarını qeyd etməliyik.

Doğrudur, Borçalı maarifçi ədəbi qüvvələri ədəbiyyatın nəzəri-estetik meyarlarını, ədəbi prosesin inkişaf dialektikasını təhlil edən, ona istiqamət verən məqalələr, iri həcmli əsərlər yazmamışlar. Onlar ədəbi-tənqidi mülahizələrini, görüşlərini daha çox dərs kitablarına, məcmuələrə yazdıqları müqəddimələriylə, mətbuat səhifələrində dərc etdirdikləri məqalələriylə yaymışlar.

Yerli müəlliflər arasında H. Minasazlı ədəbi tənqidlə daha çox məşğul olmasıyla seçilmişdi, Borçalı mühitində ədəbi tənqid məhz onunla təmsil olunmuşdu.

20-ci əsrin əvvəllərinin bu görkəmli jurnalisti Borçalının Sarvan elindən Minasazlı soyundandır. O, Tiflisin Rus dilli qəzetlərində, jurnallarında çalışmışdı.

Akademik Kamal Talıbzadə H. Minasazlının adını o zaman maarif və mətbuat sahəsində çalışan Ə. Fəhmi, F. Ağazadə, M. M. Axundov, Ə. Səttar, Ə. Tofiq, Q. Rəşad, R. Məlikov, E. Sultanov,

Ö. Faiq, C. Bünyadzadə, X. İbrahimov və başqalarıyla bir sırada çəkmiş, onun da sənətin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş məqalələriylə qabaqcıl tənqidin inkişafına, onun irəli sürdüyü mülahizələrin möhkəmlənməsinə yardım etdiyini xüsusi dəyərləndirmişdir [371, s. 128]. H. Minasazlının həyat və yaradıcılığını səriştəli tədqiq etmiş Şamil Qurbanov, Arif Əliyev onun ədəbi-tənqidi məqalələrini də elmi təhlil süzgəcindən keçirmişlər [249] [252] [10]. Mütəxəssislər haqlı olaraq onu «XX əsr mətbuatımızın tarixində xüsusi mövqe tutan orijinal simalardan» biri kimi səciyyələndirmişlər [249, s. 36] [252, s. 95].

Tiflisdə Rus dilində nəşr etdiyi ədəbi-bədii jurnalın, qəzetin səhifələrindəki, Tiflisdə, Bakıda çıxmış qəzetlərdəki yazılarıyla [155-b] [155-ə] [155-x] [295] ən öncə ötgünsözlü publisist kimi tanınmış H. Minasazlı mübariz qələmini məşhur ədiblərimizin yaradıcılıqlarının təhlili yönündə də sınamışdı. O, tənqidçi kimi realist ənənələrin təbliğçisi olmuşdu.

Milli realist ədəbi tənqidçilər ordusuna daxil olan, ilk ədəbiyyatşünaslarımızın öndərlərindən sayılan H. Minasazlı ədəbiyyata yüksək meyarlarla yanaşmış, ədəbiyyatdan ideya müasirliyi, xalqçılıq tələb etmişdi. Onu ən çox ədəbiyyatın zamanla əlaqəsi, mövzu önəmliyi, janr əlvanlığı, xalq yaşayışını gerçək əks etdirmək qüdrəti düşündürmüşdü. Bir çox baxışlarıyla o, daha çox görkəmli peşəkar ədəbiyyatşünasımız, ədəbi tənqidçimiz Firidun Bəy Köçərli ilə həmməsləkdir.

H. Minasazlı klassiklərdən M. F. Axundzadə barədə önəmli fikirlər söyləmişdi. O, Mirzə Fətəlinin əsərlərində gülüş doğuran səhnələrin axarında cəhalətə qarşı mücadilənin, «yazıcının ovqatından qaranlıq aləmə axan göz yaşlarının» aydın sezildiyini vurğulamışdı [155-ə].

H. Minasazlı öz çağdaşlarının yaradıcılıqlarını tədqiq etməyə daha çox diqqət yetirmişdi. O, çağdaşı və dostu M. C. Məmməd-quluzadənin ölməz «Ölülər»ini ona görə yüksək dəyərləndirmişdi ki, əsərdə «həyatın qaranlıq və gözəgörünməz cəhətlərini son dərəcə dürüst əks etdirən lövhələr, xalq yaşayışının bir çoxlarına

sirr qalan maraqlı panoramı canlanır», müsəlman gerçəkliyinin bütün yaraları, cəhalət, avamlıq, bu yaraları törədən amillər açıqlanır. «Ölülər»i Şərq xalqları ədəbiyyatlarında yeni hadisə kimi qiymətləndirən, «Ölülər»in obrazlarını həyatı tiplər adlandıran tənqidçiyə görə, bu faciə qəmli bir həqiqətdir; xalqı tərəqqiyə aparmaq qayəsini güdən, dövrün gerçək nöqsanlarına acı-acı gülən əsərdir.

Böyük şair Mirzə Ələkbər Sabirə «Azərbaycan poeziyasında yeni ədəbi məktəbin banisi» tanıtımını verən H. Minasazlı fikrinə belə bəraət qazandırmışdı ki, xalqını hədsiz məhəbbətlə sevən, onun dərdlərinə kədərənən, işgəncələrindən əzab çəkən Sabir «həyat nəğməsi oxuyub», «müsəlmanları yuxudan oyatmaqdan ötrü üfüqdə dan ulduzu tək parlayıb, gələcək günlərdən müjdə yetirib». Sabir idrakının dərinliyini, itiliyini xüsusi vurğulamaqla tənqidçi yazmışdı ki, Sabir avamı dilə tutub tərbiyələndirmir, onun şüuruna amiranəliklə hökm edirdi.

Borçalıda yaşamış ədəbiyyatşünas nəinki təkcə milli ədəbiyyatımıza, eləcə də rəğbət bəslədiyi Gürcü ədəbiyyatına da xəlqiliyin, ideyalılığın ali zirvəsindən nəzər yetirmişdi. Bu baxımdan onun görkəmli Gürcü şair, ictimai xadim İlya Çavçavadze barədə fikirləri orijinallığıyla seçilir. H. Minasazlının məhz İ. Çavçavadze haqqında məqalələr yazması təsadüfi deyildi. Böyük İlya Gürcü ədəbiyyatında yeni, realist istiqamətin ən aparıcı qüvvəsi sayılır. Və H. Minasazlıdan əvvəl onun barəsində Firidun Bəy Köçərli, Abdulla Sur və başqaları da öz mülahizələrini bildirmişdilər, Gürcü ədəbin şeirləri və hekayələri hələ öz dövründə dilimizə tərcümə edilmişdi.

Gürcü xalqının böyük oğlu 1907-ci ildə qətlə yetirilərkən Gürcü dilindəki «ობრო» = İsari (Neştər) qəzetində H. Minasazlı «Gürcü poeziyasının bayraqdarı İlya Çavçavadzenin faciəli ölümü ilə bağlı olaraq müsəlmanların bir qrupu adından qardaş Gürcülərə səmim-qəlbdən dərin hüzn» ifadə etmişdi [155-c]. O dövrün Tiflis Rus dilli mətbuatında H. Minasazlı İlya Çavçavadze barədə daha məzmunlu başqa bir məqalə də dərc etdirmişdi [155-b, 1907 # 184, s. 2]. Burada o, əvvəlcə Şərqin dahi şairi Sədinin «Bu dünya bir aynadır,

hər gələn baxar gedər» kəlamını xatırlamış və müdrik sözləri Gürcü şairə şamil edərək yazmışdı ki, adamlar əbədiyyətə qovuşanda bu ayna dünyada surətlərini qoyub gedirlər, bəziləri eybəcər, çirkin surətlərini, bəziləri gözəl, işıqlı surətlərini. Nəsillər birinciləri lənətləyirlər, ikincilər isə nəsillərdə onların ölməz surətləri önündə müqəddəs ehtiram hisslərilə yaşayırlar. Gürcü xalqı üçün İlya Çavçavadze məhz belə insan, öz adını poetik qabiliyyətin bəhrələrilə əbədləşdirən insandır.

Bu layiqli qiymətdən sonra H. Minasazlı daha irəli gedib, İlya Çavçavadzeyi nəinki təkcə Gürcü xalqının, eləcə də bütün dünyanın, o cümlədən müsəlmanların sevimlisi olaraq dəyərləndirmişdi. H. Minasazlıya görə, istedadlar hamıya məxsusdur və onlarla hamı fəxr edir. Qafqaz oğlu, doğma düzlərin, dağların nəğməkarı, öz vətəninə, nə vaxtsa çiçəklənəcək vətəninə hədsiz məhəbbətlə sevən, Qafqaz poeziyasının bayraqdarı, sevginin, inamın və qüdrətin incə tellərindən həzin təranələr yaradan şair məgər biz müsəlmanlara da əziz deyil mi? Və məgər bu nəğməkarın yaratdıqlarında biz kədərli duyğularımızın, ağır əzablarımızın əksini tapmırıq mı?

H. Minasazlının bu ritorik suallarının hər biri əslində məntiqi təsdiqlərdir. Bir tərəfdən, ona görə ki, İ. Çavçavadze Azərbaycan xalqının səmimi dostu olmuş, redaktor-naşiri olduğu «İveria» qəzetinin səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatı, Borçalı mahalı, Borçalı Qarapapaqları barədə materiallar vermişdi*, Borçalı mahalını

* Qeyd: «ივერია» = İveria jurnal-qəzetində (1877–1906) Azərbaycan folkloru, «Avesta», M. P. Vaqif, M. Ş. Vazeh, M. F. Axundzadə, Ə. Görani barədə materiallar əhəmiyyətlidir [279] [32, 1982 # 10] [259] [256, 1987 # 12] [36, 1989 # 3] [278]. «ბორჩალოს მახლობლად» («Borçalı qəzası») adlı publisistik məqalədə [155-ç, 1890 ## 244, 245] [146, 1987 # 144] Borçalının o vaxtkı coğrafi durumu, Borçalıların etnoqrafik yaşayış tərzini barədə maraqlı fikirlər var. Məsələn: «...Bəzi kəndlərdə Gürcülər ana dilini yadırgayıblar, ya da çoxu Gürcü dilində Azərbaycan sözləri işlədir... Borçalılar yaraq gəzdirməyi çox xoşlayırlar. O, evdə acından ölər, amma özünə xəncər tapar, hələ bir oğluna da, qılınc da, tufəng də... Onların içində igid, boy-buxunlusu, yaxşı geyim-gecim-

çox gəzmış, yerli Qarapapaqlarla ülfət bağlamışdı, səmimiyyətlə yazmışdı: «Hərgah azərbaycanlı birini bəyənib inanmışsa, ona heç vaxt xəyanət eləməz, azərbaycanlı öz ağılı, təcrübəsi, hünərilə seçilən insanlara hörmət bəsləyər». Həm də məhz ona görə ki, H. Minasazlının dililə desək, «biz müsəlmanlara öz şairlərimizdən, xalq inamlarımızın, kədərimizin ifadəçilərindən eşitməyə alışdıqlarımızı İ. Çavçavadzenin təmiz Şərq ələminə ovqatlanan əsərləri də söyləyir və nəhayət, valehedici ilhamın həlim sədaları bizdə də xoşbəxt gələcəyə işıqlı ümid doğurur».

Başqa bir tərəfdən də, bu qeydlər H. Minasazlının İ. Çavçavadze irsi ilə tanış olduğunu da təsdiqləyir. Borçalı müəllifinin İ. Çavçavadzeyi məhz Gürcü poeziyasının bayraqdarı, doğma düzlərin, dağların nəğməkarı kimi xatırlaması, onun yaradıcılığını poetik istedadın cah-cəlalı bəhrələri, sevginin, inamin, qüdrətin həzin təranələri və həm də Şərq ələminə ovqatlanan əsərlər adlandırması təsadüfi olmamışdı. Həqiqətən, böyük şair Gürcü ədəbiyyatında yeni dönüşün əsas banilərindən biri, milli-realist ədəbi düşüncənin aparıcı qüvvəsi kimi qiymətləndirilir. Onun şeirlərində Şərq ovqatlı dərin hüzn, məhəbbət duyumları, Şərq poeziyasının şeir tipləri də üstün yer tutur.

H. Minasazlı ədəbiyyatın qayəsini həyatın aynası, səadət idealının işığı olmaqda müəyyənləşdirməklə özünün məsləkdaş sələflərinin fikirlərini dəstəkləmişdi.

Professional publisistikanı Borçalı mühitində özünə peşə seçən müəlliflər Hüseyn Minasazlı, Ömər Faiq Nemanzadə və Mirzə Şərif Mirzəyev məşhurlaşmışdılar.

lisi çoxdur. Qadınların arasında da qəşəng, girdəsifətli, qaragöz, qaraqaş, göyçək ağız-burunlu, həyat eşqi aşıb-daşan tapmaq olar. Bunlarda qız qaçıрмаq igidlik nişanəsidir... Xalqın sərvəti mal-qoyundur. Hər ailənin ondan başlamış yüzə qədər öküzü, camışı, atı, eşşəyi, qoyunu var. Bəzisinin də at ilxısı var. Əksəri ağaların... Taxtlara pərdə, xalça, gəvə döşənir. Xalça-gəvələri qadınlar toxuyurlar... Plovu lap çox xoşlayırlar. Onların hazırladıqları plov yağda, şəkər-kişmiş içində üzür... Kəndlərin hamısında məscidlər, mollalar var...».

Hüseyn Minasazlı Tiflisdə 1907-ci ildə «Огні» (Oqni) ədəbi-bədii jurnalının, 1909–1910-cu illərdə «Еженедельное обозрение» (Yejenedelnoye obozreniye) qəzetinin nəşir-redaktoru olmuş [155-ə] [155-x], Bakıda və Tiflisdə nəşr edilmiş Rus dilli mətbu orqanlarda publisistik, ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış etmişdi. Jurnalistin dövrü mətbuatda çıxmış yazılarının əsas məhəvərini xalqın maarif və mədəniyyətinin inkişafı, qadın təhsili və azadlığı, ana dilinin tədrisi və saflığının qorunması, müəllimlər hazırlığı, xeyriyyəçilik və başqa önəmli mövzular təşkil etmişdi. Onun publisistikasına kəsərli, təsirli fikir xasdır. Onun maraqlı mövzulara müraciəti məqalələrinə seçdiyi sərlövhələrdən də hiss olunur. Belə ki, onun sərlövhələri ilk baxışdanca oxucunu cəlb edirdi: «Müsəlmanlar arasında», «Vacib məsələ», «Çoxlu məsələlərdən», «Köhnə məsələ», «Məsələyə dair», «Mübarizə»...

«Həqiqət həmişə kəskin olur», «Mübarizə şikayət deyil» əqidəli H. Minasazlı mücadiləsində qəti və cəsarətli olmuşdu. O, məramını belə açıqlamışdı: «Məqsədimiz yatmış şüurları oyatmaq, imkan daxilində onlara obrazlar, rəsmlər və səhnəciklər vasitəsilə təsir etməkdir» [155-ə, 1907 # 1, s. 1]. H. Minasazlının publisistik mülahizələrindən: «Qadına alış-veriş malı kimi baxan xalq heç vaxt mədəni xalq ola bilməz». «Erkən kəbin» məqaləsində oxuyuruq: «16 yaşlı Fatma özünü öldürdü. Səbəb qoca kişiyyə ərə getmədiyinə görə valideynlərinin kobud hərəkəti olmuşdu... Vəcdanı olan heç kəs razı olmamalıdır ki, balaca qızları tanımadıqları, babaları yaşında adamlara məcburi kəbin kəsib, onları fiziki və mənəvi şikəst etsinlər» [295, s. 139–140]. Borçalı publisisti teatrı «mədəniyyətə və tərəqqiyə gedən pilləkanın bir pilləsi» kimi səciyyələndirmişdi [155-b, 1909 # 164, s. 3].

H. Minasazlının dilin saflığı xüsusunda mövqeyi: Dil nə qədər xalq danışiq tərzinə yaxındırsa, deməli, bir o qədər ədəbidir; nə qədər doğru yazsanız, bir o qədər sizə hörmət edərlər, nə qədər sadə yazsanız, bir o qədər sizi yaxşı başa düşürlər.

Ö. F. Nemanzadənin publisistik fəaliyyəti daha çox «Şərq-i Rus» qəzeti və «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə bağlı olmuşdu. Mirzə

Cəlil deyərmiş: «Faiq olmasaydı, «Molla Nəsrəddin» olmazdı» [403, s. 156].

Ömər Faiq qəzeti aləmin güzgüsü, zəmanənin kəskin qılıncı, cismi-həyatın ruhu, millətin ölçüsü, mizanı gözündə görərək yazmışdı: «İstədiyimiz mərifət və rahatın qapısı... ancaq mətbəə, mətbuatdır, maarif-i milliyədir» [50-n, s. 1] [310, s. 40, 83].

Ömər Faiqin şüarları belə olmuşdu: «İctimai fəlsəfənin başı özünü tanımaq fəlsəfəsidir; millətini bilmək elmidir» [233, s. 36]; «Millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur... Mən inanmaram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin tək nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir. Dilini sevməyənin ürəyində millətpərvərlik duyğusu aramaq istiotdan bal dadı gözləməyə oxşar» [310, s. 228–229]; «Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik... Məhəbbətimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq» [233, s. 31] [310, s. 230].

Deməli, Ömər Faiqin publisistikasında əsas mənəvi-etik prinsip vətənpərvərlik olmuşdu və bu, Ş. D. Qurbanovun vurğuladığı kimi, vətənə, xalqa bağlılıq, xalqın mənəvi sərvətlərinə ehtiraslı, qayğılı münasibətdə özünü biruzə vermişdi [310, s. 23]. Deməli, Ö. F. Nemanzadə millət sevgisi ilə onun dilini sevməyi bir mərtəbədə görmüşdü. Dilimizi sevmək deyəndə Ömər Faiq bu dilin saflığını qorumaq şərtlə onu qürurla işlətməyi nəzərdə tutmuşdu, bir Avropa pedaqoqundan bu sitatı gətirmişdi: «Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim; mükəmməl bir dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim».

Ö. Faiqin çağırışı beləydi: «Hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı Ərəbi, Farsı sözlərin yerinə Türkcə sözlər yazaq» [50-n, s. 1] [310, s. 90]. O, üç-dörd yaşındakı balalarımızın da bildikləri tanrı, ata, ana, bacı, qardaş, yoldaş, çörək, su, göy, yer, eşik, sevgi, yaşıl, qırmızı... kimi doğma sözlərimizin yerinə həqqi-təala, pədən, mädər, həmşirə, bəradər, rəfiq, nan, ab, səma, zəmin, astanə, məhəbbət, səbz, sürx... sözlərini işlətməyi, yazmağı özlərinə bir «hünəri-sərəfrazlıq» güman edənləri tənbehləyirdi, qəti tələb edirdi ki, öz Türk dilimizin aləmində Türk sərfini hakim etməliyik. Ömər

Faiq yazılan kitabların mümkün mərtəbə camaat dilinə yaxın olmasını lazım bilirdi, bildirirdi ki, gərək mümkün mərtəbə sadə yazmağı adət edib, özgələrə nümunə, örnək olaq [50-n, s. 1] [310, s. 90].

Ömər Faiq qətiyyətli, qeyrətli Türkçü idi. Bu baxımdan onun 1917-ci ildə çıxmış «قاۋرداش کومکى» = «Qardaş köməyi» məcmuəsindəki «Mən kiməm?» məqaləsi daha çox səciyyəvidir. O, Türk oğluna üz tutub, qeyrətlə xatırlatmışdı: «Sən ey Türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə Türksən! Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ Şiə, Sünnü, Babı, Şeyxi adları yox ikən sən var idin... Ey özündən xəbərsiz Türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və asayiş üsulu «yasaq» qanunları hənuz Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən sən yurdunda var idi. Sənin öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan Ərəb əlifba və yazısından əvvəl sən göyçək əlifba və yazın var idi». Ömər Faiq Türk əhlini ayılmağa səsləyirdi: «Vücuduna Allahın günəşi, havası dəysin. Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil!» [233, s. 35] [310, s. 268–269].

Ömər Faiqin publisistika söz dağarcığında qeyrət kəlməsi ən çox işlək sözlərdəndir. O, rəhbərlik etdiyi mətbəəyə «Qeyrət» adını təsadüfi verməmişdi. Onun dilində qeyrət və hümmət sözləri bir-birini tamamlayan anlamlar olaraq çox vaxt yanaşı işlənmişdi.

Ö. Faiq publisistikasında da maarifçilik ideallarından çıxış edirdi. O, müəllimi millətin tərəqqi dərəcəsi, məktəbi istiqbal ümidgahı adlandırmışdı [310, s. 105, 146]. «Hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə yox olar» əqidəli publisist «Dərdimiz və dərmanımız» adlı əhəmiyyətli məqaləsində qətiyyətlə yazmışdı: «Bizi adam edəcək, bugünkü qəflətdən qurtaracaq, bar-bar bağırduğumuz mədəniyyətə daxil edəcək vasitə, səbəb varsa, o da ancaq və ancaq məktəblər, mədrəsələr və mətbuatdır, bir sözlə, maarifdir» [50-o, 1903 ## 3, 4, 5] [310, s. 10].

Ö. F. Nemanzadə belə hesab edirdi ki, «istibdadın cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin işə, alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək bir o qədər, bəlkə ondan daha artıq çətinidir» [310, s. 20, 149].

Ö. F. Nemanzadə M. C. Məmmədquluzadə ilə bərabər dövrün ən güclü publisisti hesab edilir [310, s. 30].

Tiflisdə yaşayıb-yaratmış publisistlərdən biri də Mirzə Şərif Mirzəyevdir.

M. Ş. Mirzəyevin jurnalistlik fəaliyyəti barədə Adil Mişiyev, Ağarəfi Zeynalzadə geniş araşdırmalar aparmışlar [303, s. 214–224] [146, 1993 # 36]. Onun barəsində mütəxəssis A. Zeynalzadə belə yazmışdır: «Keçən yüzilliyin sonu, yeni əsrin əvvəllərində müəllim, tərcüməçi, publisist, alim və məmur kimi fəaliyyət göstərmiş Mirzə Şərif Mirzəyev Gürcüstan Türklərindəndir. O, 1860-cı ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdur» [146, 1993 # 36, s. 3].

Mirzə Şərif Mirzəyev (1860–1937) 1882-ci ildə Qori müəllimlik seminariyasını qurtarmış, iyirmi ildən çox Tiflisdəki Əliyyə məktəbində, eyni zamanda da Qafqaz hərbi dairəsinin zabitlər üçün Şərq dilləri kurslarında müəllimlik etmiş, iyirmi beş ilə yaxın hərbi məmur, on ildən artıq çap işləri komitəsində Şərq dilləri üzrə sensor işləmişdi, 1918-1919 tədris ilində Tiflisdə Şeyx Nizami adına yüksək dərəcəli ibtidai məktəbdə, sonralar da Bakı Dövlət Universitetində müəllimliyi davam etdirmişdi.

O, «كشكول» (Kəşkül), «Новое обозрение» (Novoye obozreniye), «Кавказъ» (Kavkaz) qəzetlərində elmi, publisist məqalələrlə, teatr tamaşaları haqqında resenziyalarla çıxış etmişdi. Publisistik məqalələrində ciddi ictimai problemlərə toxunmuş, Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi həyatını işıqlandırmış, böyük Rus şairi A. S. Qriboyedovun İranda qətlilə bağlı Fars dilli mənbələri araşdırmış, Şərq müdriklərinin qiymətli kəlamlarından örnəklər gətirmiş, müsəlman qadınlar arasında maarifin yayılması xüsusunda mülahizələrini bildirmiş, şairə Xurşidbanu Natəvanın ilkbeşiyi, şair Mehdiqulu xan Vəfanın yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmişdi.

M. Ş. Mirzəyevin 1918–1919 illərində Tiflisin Rus dilli mətbuatı, xüsusən də «Грузия» (Qruziya) qəzeti səhifələrində Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Qarabağa ermənilərin iddialarının qızıxdığı bir dövrdə bu gözəl diyarın tarixinə həsr etdiyi oçerki [155-h, 1919 # 79], ermənilərin yersiz torpaq xəyallarına düşdük-

lərini ifşa edən məqaləsi [155-h, 1919 # 93], Gürcüstan–Azərbaycan mehriban münasibətlərinə işıq salan publisistik yazısı [155-h, 1920 # 177], haqsız həbs edilmiş Ömər Faiqi müdafiə məqsədilə yazdığı məqaləsi [155-h, 1919 # 59] onun cəsarətli, yüksək amallı vətəndaş mövqeyindən xəbər verirdi.

Mirzə Şərifin «Qarabağ» məqaləsi [155-h, 1919 # 79] haqqında danışmaq istəyirik. O vaxt Rus mətbuatındakı Ermənipərəst bədxah, qərəzli yazılara cavab olaraq qələmə alınmış bu məqalədə müəllif Qarabağın, Şuşanın əsl tarixini bir daha yada salmış, əsaslı dəlillər gətirərək yazmışdı: «Müsəlman dünyasına hərtərəfli istedadla malik çoxlu mədəniyyət xadimləri verən Qarabağ eyni zamanda bütün Güney Qafqazın estetik-musiqi mərkəzidir». Mirzə Şərif Qarabağlı görkəmli şairlər Vaqif, Zakir, Asi, Növrəs, Fatma xanım, Vəfa və başqalarının əsərlərini Azərbaycan Türk ədəbiyyatının qiymətli xəzinəsi adlandırmışdı. Məqalənin son akkordları daha tutarlıdır: «Muzdlu tutulmuş mürtəce jurnalistlərə gəlinə, qoy onlar bilmədikləri və yaxşı anlamadıqları qonşuluq münasibətlərinə nahaq pəl qatmasınlar».

M. Ş. Mirzəyevin bu məqaləsi cəsarətliliyi ilə indi də aktualdır.

Həmin qəzetdə «M.» kriptonimlə getmiş «Erməni arzuları» («Армянские мечты») məqaləsinin də [155-h, 1919 # 93] müəllifini Mirzə Şərif Mirzəyev zənn edirik. Burada da Ermənilərin yersiz torpaq iştahası ifşa olunur.

«Gürcü–Müsəlman münasibətləri» məqaləsində [155-h, 1920 # 177] müəllif iki qonşu xalq arasında tarixi dostluğa nəzər salmış, bu xalqların üzləşdikləri ümumi problemlərə mövqeyini açıqlamış, onları təlatümlü günlərdə yekdilliyə çağırmışdı.

...Göründüyü kimi, 19-cu yüzildə və 20-ci yüzilin ilk iki onilində Borçalıda ədəbi mühitin zənginləşməsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dərəcələrində davamlanmışdı. Bu, qələm əhlinin, ədəbi örnəklərin çoxluğunda, ideya-məzmunca önəmli əsərlərin meydana çıxmasında, ədəbi növ və janrların rəngarəngliyində sərgilənir.

Həmin proses Borçalı ədəbi mühitində yeni ədəbi növlərin – bədii nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbi tənqidin, publisistikanın üzv-

lənmlərilə səciyyəli olmuşdu. Şərhimizdən də aşkarlandığına əsasən deyə bilərik ki, bu proses ümummilli ədəbiyyatımız fonunda Borçalıdakı ədəbi gələnlərimizdə də 19-cu əsrin axırlarında cücərməyə başlamış, 20-ci yüzilin əvvəlindən boy verməyə, təkamülə başlamışdı.

Buna əlverişli təkan olaraq Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet-jurnalların, kitabların nəşri, Azərbaycan teatrının fəaliyyəti səmərəli təsir göstərmişdi. Ona görə də ədəbi ocaqlar baxımından yeni ədəbi növ-janr üzvlənmələri prosesi ən çox Tiflisdə getmişdi. Belə ki, Borçalı ədəbi mühitinə mənsub olan nasir, dramaturq, publisist statuslu əksər müəlliflər (N. Nərimanov, Ö. Faiq, E. Hacıllı, M. H. Həsənzadə, Ə. Nərimanov, M. Ə. Abbasov, T. Qulubəyov, H. Qasimov, M. Quluyev, K. Şərifli) Tiflisdə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdular. Doğrudur, onlardan bir neçəsi (Ö. Faiq, E. Hacıllı, K. Şərifli) Borçalı-Ahısqa kəndlərində doğulmuşdular, ancaq onlar da bu və ya digər dərəcədə Tiflis ədəbi aləminə bağlı və ya yaxın olmuşdular.

Məsələyə kəmiyyət baxımından yanaşsaq görürük ki, Borçalı ədəbi mühitinə mənsub 150 nəfər müəllifdən nasir, dramaturq, tənqidçi, publisist statuslusu cəmi 12 nəfər olmuşdu (8 %); bunlardan da nasir 6 nəfər (4 %), dramaturq 6 nəfər (4 %), ədəbi tənqidçi, publisist 2 nəfər (1,3 %) olmuşdu. Yeni ədəbi «növçülər» arasında da çoxluğu dramaturqlar və nasirlər, daha sonra tənqidçi-publisistlər tutmuşdular [bax: bu monoqrafiyaya əlavə].

Məsələyə keyfiyyət baxımından yanaşsaq görürük ki, bədii nəsrə daha çox hekayə janrı, bu janrın da realist-maarifçi miniatur hekayə və romantik-sentimental hekayə tipləri meydana çıxmışdı. Bu janrdakı nümunələrin qeyd olunan birinci tipində maarifçilik ideologiyasının (M. H. Həsənzadənin, Ə. Nərimanovun hekayələrində), ikinci tipində vətənpərvərlik, insan ləyaqəti motivlərinin (Ö. Faiqın, H. Minasazlının hekayələrində) əsas məhvəri təşkil etdiyini xüsusi vurğulamalıyıq.

Dramaturgiyada janr baxımından keyfiyyət səviyyəsi onda özünü büruzə verir ki, əldə olan 11 dram əsərindən pyes janrında 4

əsər (36,4 %), faciə janrında 4 əsər (36,4 %), komediya janrında 2 əsər (18,2 %), kiçik səhnəcik şəklində 1 əsər (9 %) üzdədir. Dram əsərlərində tarixi mövzu (M. Ə. Abbasovun «Sultan Mahmud Qəznəli», «Dövre-yi səltənət-i Ənuşirəvan-Adil, yaxud Taq-i Kəsra», K. Şəriflinin «Məhəmmədli Şah, yaxud Səttarxan» əsərləri) və ailə-məişət mövzusu (N. Nərimanovun «Nadanlıq», M. Ə. Abbasovun «Fəxrəddin kişi», K. Şəriflinin «Aqvalideyn», «Kəbin», «Müsibətli Zinyət», M. Quluyevin «Məhəbbət və azadlıq» əsərləri, Ə. Nərimanovun səhnəcikləri, T. Qulubəyovun və H. Qasimovun «Rüstəm və Söhrab» əsəri) əsas yer tutmuşdu.

Ədəbi tənqiddə və publisistikada keyfiyyət meyarı bu iki yaradıcılıq yönlərinin bir-birindən ayrılmaz şəkildə davamlanmasında, bir-birini tamamlamasında özünü göstərmişdi.

IV FƏSİL

BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİ

BƏDİİ OBRAZ SƏVİYYƏSİNDƏ

«Zamanın bədii əsərdə tipi, xarakteri və istiqaməti özünə uyğun məkan konkretliyi tələb edir, məhz belə bir konkretlikdə real məzmun və mahiyyət kəsb edir» [136, s. 90]. Bu rəkursda hər bir qələm əhlinin öz doğma məkanını da məhəbbətlə vəsf-tərənnüm etməsi, onun ağrı-acılarına münasibətini bildirməsi, Vətən mövzusunun bədii ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzusu olması təbii haldır. Borçalının şairlərinin və yaradıcı aşıqlarının bədii irslərində Borçalı motivlərinin üstün yer tutması da bu baxımdan tamamilə anlaşıqlıdır və bunu, ən öncə, doğma yurda hədsiz sevgi, torpaq təəssübü, milli qeyrət hisslərinin vüsətli ifadəsi olaraq qəbul etməliyik.

4.1. Klassik epos-dastanlarda Tiflis–Borçalı konteksti

Azərbaycan ədəbiyyatının şah janrı olan dastan kökü tarixə dayanan, bədii sənətkarlığıyla bənzərsiz, əvəzsiz olan bir janrdır. O xalqın, o etnik toplumun dastanları ola bilər ki, o məkanda dastanlar yarana bilər ki, onun tarixində önəmli tarixi-mədəni olaylar (savaşlar, köçlər vs) baş versin, bu hadisələri yaddaş-yaddaş yaşadanlar olsunlar. Bu baxımdan Borçalıda nəinki təkcə dastan yaradıcılığı, eləcə də dastançılığın yaşaması (yayılması, nəsil-nəsil ötürülməsi) üçün əlverişli zəmin həmişə olmuşdur. Belə ki, «qırx gün, qırx gecə» dastan dinləməyə həvəs göstərmək, səbr gətirmək özü də bacarıqdır, bu da bir sənətdir.

Dastanlarda Borçalının və Borçalılıların bədii obrazlaşmasının əsas kökü də bundan irəli gəlir.

4.1.1. Ümummilli ənənəvi dastanlar

Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin əsas qollarından birini, ədəbi-mədəni özgünlüyümüzün sinkretik (çox şaxəli) özəlliklərə sahib örnəyi olaraq ədəbi-mədəni inkişafımızın başlıca meyarlarından birini təşkil edən, xalqımızın tarixini, ədəbi-mədəni üstünlüklərini ehtiva etdirən klassik epos-dastanlarımızda daha çox xatırlanan ədəbi-folklor məkanlarımızdan biri Borçalı–Tiflis area-lıdır. Bu fakt adı keçən məkanın ədəbi-mədəni vəhdət baxımından milli taleyimizdən ayrılmaz olduğunu təsdiqləyir.

Tiflislə bağlı «Şeyx Sənan» mövzusu bu sırada xüsusi yer tutur.

9–10-cu əsrlərdən etibarən ədəbiyyat tariximizdə, milli ədəbi irsimizdə «Şeyx Sənan» mövzusunun geniş yayıldığı təsdiqə ehtiyacı olmayan faktdır. Bu məşhur bədii abidənin qısa məzmunu belədir: Müqəddəs müsəlman Şeyx Sənan İslam dinini təbliğ etməkdən ötrü Tiflisə gəlir, Gürcü qızına aşiq olur, boynuna zünnar keçirib burada yaşayır. Şeyxin müridləri onun arxasınca Tiflisə gəlirlər. Onlar şəhərə girəndə şeyxin gur səsinə eşidirlər: bir Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd də onun peyğəmbəridir. Müridlər əmin olurlar ki, şeyx öz inamına sadıq qalmışdır. Şeyx Sənan Tiflisin başı üstündəki dağ döşündə dəfn olunur.

«Şeyx Sənan»ı o dövr üçün səciyyəli macərə ədəbiyyatına aid etmək olar. Bu əsərin qədim Runik abidələriylə, romantik macərə poemalarıyla, Balasaqunlu Yusifin «Kutadqu Bilik» poemasındakı ayrı-ayrı hekayətlərlə müəyyən oxşarlığı var. Maraqlıdır ki, «Şeyx Sənan» o çağlar Gürcü ədəbiyyatındakı yazılı əsərlərlə də səsleşmə-dədir. Belə ki, İakob Surtavelinin «Şuşanikin şəhidliyi» povestində Kartli hakimi xaçpərəst dinindən boyun qaçırır, Məzdəkliyi qəbul edir və öz arvadını – Oğuz Ərşahların sərkərdə sülaləsindən Vərdan Məmgünün qızını da xaçpərəstlikdən döndərməyə çalışır. Yuhan Sabanisdzinin «Müqəddəs şəhid Tiflisli Əbunun həyatı və əzabları» əsərində gənc alim İbrahim (Əbu) xaçpərəstliyi qəbul etdiyinə görə Ərəblər onu yandırır, sümüklərini Kürə atırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Sənan mövzusunda xalq das-tanı yaranmış, el ədəbiyyatında, klassik poeziyamızda Şeyx Sənan

təbii duyğuların aliliyi rəmzinə çevrilmiş, Xaqani, Şirvanlı Qasım, Vaqif, Aşıq Ələsgər, Yəhya Bəy Dilqəm, Abbasqulu Ağa Qüdsi, Qasım Bəy Zakir vb Sənan taleyini xatırlamışlar, Hüseyn Cavid bu mövzuya mənzum faciə həsr etmişdir. Bütün bunlar Tiflis mühiti ilə ilgili yaranmış «Şeyx Sənan» mövzusunun özündən əvvəlki və sonrakı milli ədəbi gələnlərimizlə üzvi əlaqədə olduğunu göstərir.

«Dünya sivilizasiyasının incilərinə məxsus olan» [331, s. 13], qədim yazılı ədəbi abidələrimizin, Oğuznamələrin şahı sayılan «Dədə Qorqud Kitabı»nın Borçalıya müəyyən dərəcələrdə bağlılığı faktı qabarıqdır.

«Dədə Qorqud»un Borçalı izləri əsas üç yöndə sərgilənir:

- 1) Tarixi olayların səsləşməsi
- 2) Tarixi-coğrafi onomastik uyarlıq
- 3) Dil-ləhcə identliyi

Birinci məqam, yəni eposdakı hadisələrlə Borçalı ərazisində baş vermiş tarixi dönəmlərin identliyi araşdırılmamış, dəqiqləşdirilməmişdir, ancaq önəmli məsələdir.

Bu baxımdan Türkiyənin tanınmış tarixçi-ədəbiyyatşünas alimi, o cümlədən Borçalının tarixinə aid «Karapapaklar (Borçalı–Kazak uruğunun Kür–Aras boylarındakı 1800 yılına bir bakiş)» adlı kitabın yazarı Məhməd Fahrəddin Kırzioğlunun araşdırmaları, mülahizələri öz elmi əsaslılığı və orijinallığıyla xüsusi maraq doğurur. O, «Dədə Qorqud» dastanlarının özünün məhz miladdan öncə 149-cu ildən miladın 429-cu ilinə qədər Balaərşahlar dövlətini qurmuş, Borçalının qədim keçmişində iz qoymuş əski Oğuzlara aid olduğunu sübut edən mühüm dəlillər gətirmişdir. Belə ki, müəllif Dədə Qorqud Oğuznamələrindəki Salur Qazan sülaləsinin atası Ulaş tarixdəki Xəzər-Barsıllarla vuruşan, döyüşdə öldürülən Balaərşahla identləşdirmişdir.

Xatırladaq ki, adı çəkilən Ərşah (Arşak, Arsak) sülaləsinin Xəzər gündoğarındakı Parı boyundan gəlib Xorasan tərəflərdə hakimlik etmiş, Bərç, Parallı qövmələrini də içinə alan qədim Sak Oğuzlarından törədiyi M. F. Kırzioğlunun, M. Seyidovun, V. Həmidoghlunun... araşdırmalarında təsdiqlənir [272, s. 9–10].

M. F. Kırzioğlu öz cəsarətli fikirlərində daha irəli gedərək, «Dədə Qorqud» kitabında Ulaş oğlu Salur Qazanın evi yağmalanmağı boyundakı hadisələrin miladın əvvəllərində Taron–Borçalı bölgəsində getmiş iki savaşın, yəni dədə Balaərşahla nəvə Üçüncü Təridat çağında quzeylilərdən Xəzər, Barsıl (Qazax, Borçalı) adlı iki boy və ya uruğun birgə axınlarından son ikisinin əks olunduğunu, Ərşahlar tarixindən Xəzər-Barslı (Borçalı) və Hunlarla savaşların Qıpcaq məlik, Buğaçuq məlik, Qara Toqan məlik adlarıyla anıldığını bildirmişdir [211, s. 2–3]. Türkiyəli başqa bir alim Orhan Yeniaras da «Salur Qazan» boyunda Arşaklarla Qarapapaqların miladdan sonra 200-cü ildə savaşının əksini tapdığını qeyd etmişdir [398, s. 17].

Həqiqətən, tarix göstərir ki, miladdan öncə 127 ildə və ondan sonra indiki Borçalı çökəyinə uyğun gələn, Berduci / Bördüzü çölü, Qarqar ovası kimi anılan ərazilərdə Xəzər–Barsılların Balaərşahlar üzərinə yürüşləri olmuşdu. Süryani (Assur) müəllifi Bardaysanın, Gürcü salnaməçi Leonti Mrovelinin, Alban tarixçisi Musa Qalakətlinin bu barədə sorğuları var [272, s. 10–11]. Barsılların Ərşahlı şahı Təridatın ləşgəriylə savaşını tarixçilər 215 (yaxud 216) ilinə aid edirlər [211, s. 2]. Barsılların bu yerlərə axınları o dövrdə olmuşdu. M. F. Kırzioğlu Borçalı–Qazax əkiz uruğunun yaşını həmin vaxtdan götürmüşdür [211, s. 3].

«Dədə Qorqud»un Salur Qazan boyunda, gerçəkdən də, Qazan «Gürcüstan ağzında oturur», doqquz түмән (bölgə) Gürcüstandan xərac alır, o, yağı üstünə gedəndə bu yerlərdən keçir, haqq didarın görən sudan, mübarək üzlü qurddan soruq tutur [213]. Görkəmli alim Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, «Oğuz elləri hüdudlarında şimal-qərb qonşularımızın ölkəsi Gürcüstan dayanır» [184, s. 28].

Borçalı ellərindən yazıya alınmış mifik mətnlər, nağıllar, alqışlar arasında Dədə Qorqud motivləriylə səsleşən nüsxələr çoxdur.

«Dədə Qorqud»un Borçalıya bağlılığının daha bir mühüm cəhəti də antroponimlərin (insan adlarının), etnonimlərin (etnik adların), toponimlərin (yer adlarının) uyarlığıdır. Bu yöndə də faktlar gətirmək olar.

Qeyd edək ki, ağ alınlı Oğuz bəylərbəyi Bayındır xanı [213, c. 2, s. 50–51] miladdan öncə Borçalı civarlarına Türk elləri köçürmüş Bulğarlar sərvəri Vahəndur Bulğar Vəndlə [272, s. 9] identləşdirmək mümkündür; «Dədə Qorqud»dakı qəhrəman Aruz oğlu Qiyan Səlcuqun qardaşı aslan kürəkli Basat və Bayburd qalasının hakimi Parasar adlarıyla [213, c. 2, s. 49, 428] Barsıl etnonimi arasında yaxınlıq var. 18-ci əsrə aid məxəzlərdə Borçalı sakinlərinin adları arasında Oğuz, Uruz, Qorqud, Qazan, Bayandur, Qarabudaq, Qaragünə, Dondar, Becan, Bamsı... adlarına rast gəlməyimiz [378] [33, s. 78] önəmli olqudur.

Oğuznamələrdə, o sıradan «Dədə Qorqud»da Oğuzun öncül qismlərinin Daşoğuz – Bozox, İçoğuz – Üçox verilməyi diqqəti çəkir [213, c. 2, s. 71, 145]. Bozoxlar adı Borçalılıların boykökü Barsılların Bozərlər / Börərlər adını [272, s. 7], həmçinin Bozoxların doqquz oxdan ibarət olmağı Barsılların qohum tirəsi Doqquz Oğurları, On Oğurları [272, s. 12] yada salır. Borçalı ərazisində Üçox (Gürcüce: Samşvilde–Şəmşil) şəhəri olmuşdu [272, s. 14]. Və qaynaqlarda Dədə Qorqud Oğuznamələrindəki Şəmsöldin Borçalıdakı Şəmşöldə (Şəmşədli) qəsriylə ilgiləndirilmişdi, Qoqalet qoca Şəmsöldin xanədanının, Göyərlərin atası qəbul edilmişdi [211, s. 5].

Oğuznamələrin, «Dədə Qorqud»un Borçalı izləri qədim toponimlərdə də sərgilənir. Bu baxımdan bir neçə toponimi qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Dədə Qorqud yurdu xəritəsində Borçalı İçoğuzdadır [211, s. 6].

Oğuznamələrdəki Ağzıbörü (börü ağzı) toponimiylə ilgidə qeyd edək ki, hələ erkən orta əsrlərin tarixi məxəzlərində, o cümlədən Gürcü xronikaçıları Cavanşirin, Sumbat Davitisdzenin salnamələrində, Ərəbcə «Aləmin hüdudu» kitabında, başqa qaynaqlarda Borçalı məkanında Bördüzü (Berduci) çayının, Bördiki dağının, Corabör mahalının adlarına rast gəlik [272, s. 14]. Və Borçalı (Barsıl) etnoniminin əsasında məhz börü (börcə) rəmzinin durduğunu bir daha xatırlatmaq istəyirik.

Oğuznamələrdəki «zülmət ölkəsi», Musa Qalakətlidəki «gecəyarısı ölkəsi» və Borçalı ərazisiylə identləşdirilən Qoqarendəki

(Göyərən) Qaranlıq Dağ (Qara Dağ), Başkeçidin o üzündəki Qaranlıq Dərə arasında uyarlıq da diqqəti çəkir.

«Dədə Qorqud»dakı Dəmirqapı Dərbəndin, Qapılar Dərbəndin, Qapılı Qara Dərbəndin, Qanlı Qara Dərbəndin [213, c. 2, s. 85–86, 168–169] eyni məkan olmadığı, onların mətndəki coğrafiyasının bəirlənməsi yönündə gərəkli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Qazan Xanın min qoyun saxladığı Qapılı Dərbəndi Türkiyəli Qorqudsünas O. Ş. Gökyay Daryal (Darboğaz) qapısı hesab etmişdir [184, s. 24]. Pənah Xəlilov ikinci boydakı Dərbəndlə bağlı qeyd edir: «Qazan xan Gürcüstan ağzında (sərhədində) otururmuş. Demək, Qazan ovda olanda gecə ikən onun ordusunun üstünə gələn Şöklü Məlik yalnız Gürcüstan tərəfdən hücumla keçə bilirdi... Şöklü Məlik bir gecəyə yağma yerinə çatdığı kimi, Qazan xan da təcili geri dönəndə ov yerindən şəhər tezdən çıxıb öylə (günorta) vaxtı ordusuna çatmışdı. Dastanın bu boyunda Qazan Kür–Araz qovşağındakı qışlaq ordusuna deyil, Göyçə dağlarında yerləşən Altuntaxt adlı yaylaq yurduna qayıdır» [184, s. 23]. Demək, görkəmli alim də bu Dərbəndi «Gürcüstan ağzına» yaxın qəbul edir.

Bu məntiqli mülahizələri biz də dəstəkləyirik. Və üstəlik də, iki tarixi-coğrafi faktı xatırlatmaq istəyirik. Birincisi, orta yüzillər qaynaqlarında Borçalıdakı Xram (Anaxatır) çayının yuxarı yarığının adı Dərbənd verilmişdir [385, s. 34, 60] [272, s. 51]. İkincisi, Faxralı yaxınlığında Dərvənddərə toponimi əzəl qaynaqlarda da, bu gün də belə adlanır [139, s. 96].

Onu da xatırladaq ki, Bəkil Oğuzdan köç eləyib, təzə yurd yeri seçməkdən ötrü «doqquz tümən Gürcüstan ağzına varıb qonur», Bozdağı aşıban iki çay arasında vətən tutur [213]. Qazaxla Borçalı arasındakı dağa Bozdağ deyilir və Borçalı çökəyi Ehram, Dəvəd (Borçalı) çayları arasındadır, burada Çayqovuşan toponimi də var...

Daha bir ilginclik faktı: Orta yüzillərə aid qaynaqlarda Soğanlıq kəndinin günbatar səmtində böyük bir ərazinin adı Qorqud anılmışdır. Belə ki, Səfəvi hakimi Şah Səfinin Borçalıya yürüşünü təsvir edən salnaməçi Vaxuşti yazmışdı: «O, Soğanlıqdan günbatar səmtə Qorqud adlanan yerdə təpə üstündə şah evi tikdirdi...» [385,

s. 34]. Həmin salnaməçinin coğrafi əsərində belə bilgiyə rast gəlirik: «Kürün sahilində Kurkut (Qorqud) adlı bar-bərəkətli vadi var və indi ona Soğanlıq deyilir, bu vadidəki Kürdən Yağlıcaya qədər uzanan sahə burada şah dövələri dayandığı səbəbindən indi Karvan adlanır» [385, s. 52]. Yenə həmin şahzadə Vaxuşti Baqrationinin 1721-ci ilə aid siyahısında Qorqud adlı oba, yenə o çağlara aid Gürcü dilindəki «Dəsturüləmə»də (təlimatnamədə) Soğanlıq–Qorqud, 1794–1799 illərində Gürcü şahzadəsi İoannın (Yuhanın) yazıya aldığı əhalisayımında da Qorqudoba toponimi xatırlanmışdı [272, s. 46–51]. Qorqud obası Tiflislə Borçalı arasında çox mənzərəli, arxa tərəfi dağlı, ön tərəfi düzəngahlı yerdir, buradan baxanda bütün Borçalı ovuc içi kimi görünür...

Beləcə, müdriklik, ululuq rəmzimiz Qorqud Dədəmizin adı doğma məkanımızın bir obasının adında əbədiləşmişdir; sonralar qəlbi, möhtəşəm dağlarımıza, qalalarımıza, qayalarımıza Koroğlu adı verildiyi kimi...

Dədə Qorqud ünvanlı Ağbaba, Ağcaqala, Ağılğan, Ağqaya, Ağsaqa, Aladağ, Altuntaxt (Altunqala), Azgəyliyə, Babakər, Bayat, Baydar, Baytallı, Bəytəkər, Bozdağ, Cabbagca, Cızıxlar, Çaxmaxlı, Çayqovuşan, Darbənd, Darvazqala, Dəllər, Dəliklidaş, Dumanəşan, Əyrək, Gümüş, İmir, Keçəlqora, Keşəli, Kəpənəkçi, Kolayır, Kosalı, Qabal, Qaçaqan, Qamışlı, Qaracıq, Qaradərə, Qaraqala, Qaranlıqdağ, Qaratikən, Qazan, Qazançı, Qazılıq, Qocalı, Qombor, Qorqudoba, Quşçu, Lök, Ormeşən, Oruzman, Ovdərə, Port-port, Sədaxlı, Sallaxana, Sarıyal, Sarpdərə, Sarvan, Saulğar, Sənəkuçan, Sığnaq, Sürməli, Şeytanlı, Şindi, Şirək, Talavarı, Tapan, Təkəli, Tumanin, Turan, Tüllər, Ulaşlı, Üçox, Yağlıca, Yavıqlı, Yırğanca... yer adları [101, s. 13–14] [267, s. 146–226] [213, c. 2] [97, s. 15–34] [33, s. 74–79] eyni və oxşar şəkillərdə Borçalı mahalında da var. Borçalıdakı Ulaşlı kəndinin adı da Dədə Qorqud soraqlıdır. Oğuzların ov yeri Tumanin (Dumanis), yaylağı Ağlağan, Qazan xanın yurd yeri Altuntaxt da Borçalıdadır, yaxud Borçalıya yaxındır.

Türkiyə Qorqudşünası Məhərrəm Ərgin haqlı olaraq yazmışdır: «Bu gün Azeri sahasında Dede Korkut dilinə ən yaxın ağız Dede

Korkut kitabındaki coğrafi sahanın ortasına yayılmış bulunan Terekeme–Karapapak ağzıdır» [146, 2000 # 22–23, s. 7]. Azərbaycan Qorqudşünası Əzizxan Tanrıverdi «Dədə Qorqud» mətnində öz ifadəsini tapmış tarixi qrammatika identliyini daha çox qərb ləhcəsində, xüsusən də Qazax–Borçalı şivəsində əsaslandırma bilmişdir [374, s. 4]. Bu, tarixi leksika baxımından daha qabarıqdır; belə ki, «Dədə Qorqud»dakı bir çox sözlər variativ fərqlərlə (axça, çözmək, qıyma-qıyma, yemşək, ilkindi, yəyax, qılıc...) Borçalı şivəsində saxlanmaqdadır.

Ümumiyyətlə, «Dədə Qorqud»un məkan lokallaşması ilə bağlı ən sensasiyalı sürprizləri, bəzi araşdırıcıların fikrincə, yaxın gələcəkdə məhz Borçalı səmtdən gözləmək olar [33, s. 74]. «Dədə Qorqud»un Borçalı izlərinin belə önəmli cizgiləri həm milli ədəbi irsimizin bütövlüyünə dəlalət edir, həm də bu möhtəşəm yazılı abidəmizin coğrafiyası, tarixiliyi problemlərinə aydınlıq gətirilməsinə kömək göstərir.

* * *

Qəhrəmanlıq eposumuz «Koroğlu»nun da Borçalı ilə, Borçalı ədəbi gələnlərlə bağlılığı maraqlıdır.

Koroğlu Borçalının Qoçulu kəndi yanındakı Koroğlu qalasında qərar tutubmuş, o, 7777 dəlisini döyüşə haraylayanda bu qalanın başında yeddi tonqal çatdırarmış, hər dəli əlində bir alov lopası yana-yana düşmənin üstünə gedərmiş [45, s. 212] – bölgədən toplanmış əsatir-folklor parçalarında belə nəql olunur. Həmçinin el söyləmələrinə görə, Koroğlu Borçalının Yastıqar, Babəkər, Ləlvar dağlarında, Sarp Dərədə cövlan edərmiş; Koroğlu Borçalıda Kür qırağında binə qurarmış, sonra «sən kür, mən kür» deyib buradan uzaqlaşarmış; Koroğlunun Qıratı Koroğlunun qıryatıdır (Borçalıda qeyrət sözünə qıryat deyilər) və Qırat Qarapapaq atlarından törəmişdi; Eyvaz Qarapapaq Tərəkəmələrindəndir, Cünun Qarapapaq aşığıdır.

Borçalıda yayılmış söyləmələrdə [168, s. 51] Koroğlunun yurdu Qocor qalasıdır, o, yaxın-uzaq məmləkətlərə oradan yürüşə gedər, qocalıqda da qalaya çəkilər, oradan Borçalıya, Borçalı boyunca

uzanan karvan yollarına göz qoyar, Başkeçid dağlarında, Qarayazı düzündə, Bolus ormanlarında ova çıxar, Kür qırağında şücaət göstərərmiş. Ahısqa variantında Cəmlibel Gürcüstanın Şayşet dağ-arındadır, indi də oralarda Koroğlunun sarayının, at tövləsinin xarabaları nişan verilir [216, s. 130]. «Koroğlu»nun Gürcü versiyasında [94] əfsanəvi Çənlibel Gürcüstanda, hətta bir variantda konkret olaraq Zalqadadır. Koroğlu Məshəti variantında Gürcüstanın sıx ormanlarında, sıldırım qayalı mağaralarında yaşayır; Acar və Kartli variantlarında Trialet (Başkeçid–Ərcivan) dağlarında, Ahıləkək tərəflərdə, Qaxet variantlarında Sardaxlıda–Sadaxlıda məskən salır; İngiloy variantında Koroğlunun atası Alazan (Qanix) çayı sahilində at otarır, Yorda (Qaraçöpdə) səhər çayını içir, Pərvanə gölü qırağında günorta yeməyini yeyir, Koroğlu dəlilləri Tiflisə qız qaçırtmağa gəlirlər, Cünun Tiflisə saz məclislərinə təşrif gətirir, Kaloğlan qaçırdığı atı Batuma aparır*.

Hələ 1830-cu ildə jurnalist D. Y. Zubaryev yazmışdı ki, Tiflis yaxınlığındakı Qocor dağlarında Koroğlunun qalasının qalıqları görürük [155-g, 1830 # 68, s. 4]. İ. Yevlaxovun (Evlaxişvilinin) «Şamlıbel dərəsi» povestində Koroğlu Eyvazla birlikdə Qocor qalasında yaşayır, müxtəlif yerlərə hücumə keçsə də, axırda buraya qayıdır, çünki onun daimi məskəni Qocordur. Gürcü dramaturq Zurab Antonovun «Koroğlu» faciəsində də Koroğlunun dayaq nöqtəsi Qocordadır. Gürcü yazıçı, publisist Zaxari Mtatsmindeli-Çiçinadzenin qələmə aldığı Koroğlunun qocalığıyla ilgili hekayət-fraqmentdə hadisə [155-a, 1878 # 147, s. 2–3] Borçalıda vəqə olur: Koroğlu Bolnis meşəsində ova çıxır, burada çiyni tüfəngli bir naxırçıya rast gəlir. Koroğlu bu dəmirlə maraqlanır, naxırçının tətii çəkməyiylə camışın yerə sərilməyi bir olur. Koroğlu öz-özünə

* Qeydlər:

1) «Koroğlu» Azərbaycandan Gürcücüyə tam tərcümədə nəşr olunmuşdur [37].

2) Qocordakı bu qalanın əzəl adı Aqarat vəya Şükür qalası olmuşdu; ehtimala görə, çariçə Tamara da burada dəfn edilmişdi [37, s. 4].

deyir: Tüfəng ki çıxdı, daha gücsüz, qüvvətsizsən. Bu epizodu Rəşad Eristavi nəzmə də çəkmişdi.

Dastanın Koroğlunun qocalığı qolu ilə, bu qoldakı: «Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay-haray!...» sədələriylə [44, s. 326] səsləşən həmin hekayət barədə Valeh Hacıyevin bu fikrinə biz də şəriklik ki, Z. Mətləsməndəli epizodu Bolnisdə azərbaycanlı kəndlərindən toplamışdı [168, s. 51]. Aşkarlanır ki, Koroğlu şücaətlərinin Gürcülər arasında yayılmasında onların qapıbir qonşuları olan Borçalı–Qarayazıdakı yerli azərbaycanlılarla mehriban ünsiyyətdə olmaları mühüm rol oynamışdı.

20-ci əsrin əvvəlində şair, dramaturq aktyor P. A. Opoçininin (1853–1907) dərc etdirdiyi «Koroğlu» adlı 6 hissəli əfsanədə (qoçaqlama-mənzumədə) qoçaq Koroğlunun Gürcüstanda Alget çayı vadisində, «doğma Gürcüstan qayalarında» göstərdiyi qəhrəmanlıqlar nəzmə çəkilməmişdir [155-d, 1906 # 24].

«Koroğlunun soykökü və məskəni məsələsilə bağlı Borçalı daha çox diqqəti cəlb edir» – bu fikri Qara Namazov söyləmişdir və o, fikrinə söykək kimi Borçalıda Qaçaqan kəndindən yuxarıdakı Koroğlu qalasının, qəhrəmanın öz Qıratını üzdürdüyü Dona çayının, Təkəli kəndinin varlığını xatırlamışdır [118, 1990 # 40, s. 8].

Borçalının Dona çayı «Koroğlu»da belə təriflənir [215, s. 481] [52, s. 52]:

«Endim, seyr elədim Dona suyunu»;
 «Hayqırtım Qıratı, keçdim Donadan»;
 «Mindir Qırı gəzdirməyə,
 Dona çayın üzdürməyə»;
 «Dona çayını üzüməyə
 Qırat bir qəvvəs olaydı»;
 «Biz düşdük Dona çayına»...

Dona ırmağı qaynaqlarda Borçalı, Dəvədüy, Debedə adlarıylada bəllidir və bu çay öz başlanğıcını Loru səmtlərindən götürüb, Borçalı obalarından, Ağcaqala yanından keçir, Ehram (Anaxatır) çayına qarışır.

Eposda Eyvazın soyu Təkə, Cünunun soyu Təhlə nişan verilir.

Koroğlunun dilindən:

Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,
Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.

Dastanın bir yerində Eyvaz xan qürrələnib deyir:

İgidlikdə vardır eldə adımız,
Aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər.

Cünün da bir yerdə zilə çəkir:

Mən aşıq, Təhlədənəm,
Tək evli Təhlədənəm...

«Koroğlu»nun Paris nüsxəsi «Koroğlunun əsl-nəsəbi Təkə-Türkmandandı» – sözləriylə başlanır, Tiflis nüsxəsində də tez-tez «Təkəlidir elim» ifadəsi işlənir [150-a] [32, 1990 ## 3, 9]. Borçalıda Təkəli, Təhlə kəndləri bu gün də var.

Türkman qövmü olan, Şah İsmayılın ordusunun ön cinahını təşkil etmiş, sonralar Şah Abbas tərəfindən qılıncdan keçirilmiş Təkəlilərin Borçalıda məskunlaşması xeyli qədimdir. Monqol-Tatar yürüşləri səbəbindən bu yerləri tərk etmiş Təkəlilər Qaraqoyunlu səltənəti tərkibində buralara qayıtmış, obalar, yaylalar tutmuşdular.

Osmanlı variantında Koroğlu Qaraman qövmündən göstərilir. Bu faktın işığında xatırladaq ki, tarixdə Borçalıda da Qaramanların özünəxas izləri var. Qaramanların kökü də Qıpcaq Qarapapaqlara gedib çıxır, sonra onlar Qaraqoyunlu səltənətini quran ellərdən olmuşlar, Qaraqoyunluların Borçalıya yürüşlərində Qaramanlar da mühüm rol oynamışlar, Səfəvilərin ordusunda əsas cinahlardan birini Qaramanlar tutmuşlar, 1560-cı illərdə Borçalının Yağılca düzündə çadır qurmuş Səfəvi ordusunun sərdarlarından biri Qaramanlı Bayram Bəy olmuşdu [272, s. 29]. Sənədlərdə Borçalı xanlığında Qaramanlı yer adları da anılır: Gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratınininin salnaməsində, 1701–1711-ci illərə aid əhalisayımında Kürüstü-Dəmirçihasanlının Fərmanlı–Qaramanlı obasına, İstanbul arxivindəki «Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»də [378, s. 59, 63, 156, 219] Baydar nahiyyəsinin Qaramanlı, Dəmirçihasanlı oymağının Alaagac–Qaramanlı, Şərəfəddin–Qaramanlı, Ağcaqala nahiyyəsinin Təkəli oymağının Qaramanlı camaatlarına rast gəlirik.

Beləcə, Koroğlular yetirmiş Qaraman, Eyvazlar yetirmiş Təkəli, Cünunlar yetirmiş Təhlə əsirətlərinin Borçalı mahalındakı qövmləri indi də bu adları daşımaqdadırlar.

Göyçədə yazıya köçürülmüş «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməyi» qolunda oxuyuruq: «Dəmirçioğlu hər yerdə qırdırmasına qırdı yolun damarını. Şamlıxdan enib üz qoydu Ərzuruma. Babəkərdə soluğunu dərib, toqqanın altını bərkitdi. Dəvədüyəndən keçib üz qoydu Yastıqar səmtinə» [181, s. 279]. Buradakı adı keçən Babəkər dağı Borçalıda uca bir dağdır, Dəvədüyən məşhur Dona (Borçalı–Dəvəd) çayıdır, Yastıqar Başkeçidin uca zirvələrindəndir.

Koroğlunun:

Tanrıdan dövlət istəmə,

Qaxetdə bir bağım ola!.. –

deyimində [391, s. 95] [44, s. 109] diqqəti çəkən mətləb aşkarlanır. Axı, müəyyən çağlarda Borçalılıların Qaxetdə bağ yeri olmuşdu və bu gün də Qaxetdə Qaraçöp adında yeddi para elatımız var.

«Koroğlu»nun Borçalı saz yığnaqlarının həmişə bəzəyi olduğuna sübut çoxdur.

«Koroğlunun Gürcüstan səfəri» adlı dastan qolu [49-b] az yayılsa da, maraqlı məzmunu malikdir. Burada Koroğlu Gürcüstan dağlarında qəhrəmanlıqlar göstərir.

Tiflis–Borçalı–Qarayazı–Qaraçöp tərəflərdə də Koroğlunun mərdanəliyi rəğbətlə anılır, Koroğlunun şöhrəti dildə dolaşır.

Hələ 1843-cü ildə Alman səyahətçi Baron Avqust fon Haksthausen (1792–1868) Borçalıda olarkən kor mehtər və onun oğlu Koroğlu haqqında şirin, maraqlı hekayətlər eşitmişdi; bu hekayətlərdən birində Erməni Həmzənin Koroğlunun Qıratını qaçırması nəql olunur [224, s. 149]. Bu da önəmlidir ki, Polyak şair Aleksandr Xodzkonun topladığı məşhur variantla bu hekayət səsleşir.

Uzun qış gecələrində Tiflisin Şeytanbazar çayxanalarında Türk aşıqlarının mərd Koroğlunun məhəbbəti, xan qızını qaçırması, igidliyi, qoçaqlığı barədə saatlarla söhbətlərini, oxumalarını dinləmiş Gürcü xalq şairi İoseb Qrişaşvili də «Köhnə Tiflisin ədəbi boheması» adlı xatiratında yazmışdı: «Biz qarabəxtli qaçaq

Koroğluyu, onun müxtəlif sərgüəştlərini və ürəyəyatan mahnılarını sevərdik. Koroğlunun atının tərifini hamı əzbərdən bilərdi» [246, s. 209]. Gürcü xalqına Koroğluyu sevdirenlər məhz bizim aşqlar, Borçalı saz ustadları olmuşdular.

Gürcüstan əlyazmalar institutundakı Ərəb hərfləriylə 28 qol-məclisdən ibarət «کوروغلی» («Koroğlu») yazılı dastan nüsxəsi [150-a] bilavasitə Gürcüstanda, Borçalı ədəbi şəraitində yaranmışdı. Bu nüsxə elmə xeyli öncə bəlli olsa da, onun barəsində Dilarə Əliyeva, Lia Çlaidze, Xalıl Koroğlu, Edişer Sarışvili, Həmid Vəliyev, Valeh Hacıyev vb qeydlərini bildirsələr də [94, s. 13, 67] [343] [214, s. 182–249] [391, s. 28–32] [169, s. 30], onu Xalıl Koroğlu daha geniş təhlil etmiş [214, s. 182–249], Dilarə Əliyeva üzə çıxarıb, nəşrə hazırlamışdı [118, 1989 # 40] [32, 1990 ## 3, 9] [92, s. 3, 10]. Əlyazmasının X. Q. Koroğlu 1856-cı ildən əvvəl, D. Ə. Əliyeva 19-cu əsrin birinci yarısında yazıldığı ehtimalını bildirmişlər [214, s. 183] [118, 1989 # 40, s. 6]. D. Əliyevanın bu fikirlərini biz də dəstəkləyirik ki, qollarda «Gürcüstan» sözünə tez-tez rast gəlinməsi, Gürcüstanın ayrı-ayrı məntəqələrinin göstərilməsi həmin əlyazmasının Gürcüstanda yazıldığına inam yaradır [118, 1989 # 40, s. 6].

Bütün qollarda Koroğlu igid qəhrəman, dərrakəli, sazlı-sözlü cəngavər, haqqın, ədalətin bayraqdarı kimi təqdim edilir.

Bu nüsxə A. Xodzko və S. Penn variantlarının təməlinə durur. Bir neçə epizod yalnız bu variantlarda var, özü də eynidir; bu yaxınlığı qoşmalarda da görmək mümkündür. Bizcə, «Koroğlu» əhvalatlarının, epizodlarının sonralar yayılmasında, mətbuat səhifələrinə çıxmasında, kitablarda, dram əsərlərində, şeirlərdə öz əksini tapmasında bir qaynaq kimi Tiflis nüsxəsi mühüm rol oynamışdı.

Qarayazılı Mirzə Vəlizadənin Qori seminariyasında oxuyarkən doğma kəndi Qacalardan (Hacılar-Kosalıdan) yazıya alıb, «СМОТРИТЕ» – «Qafqazın yerlərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi» jurnalında Rusca yayımlatdığı «Koroğlu» haqqında bilgiler və qoşmalardan nüsxələr [155-ğ, 1890 # 9, s. 121–126] [185, 2002 # 125, s. 27–28] dastanın Borçalı–Qarayazı variantından bir hissədir.

Mirzə Mehdi Koroğlunun Trialet dağlarında məskən qurduğunu bildirmiş, xatırlatmışdı ki, Koroğlu gözəl saz çalıb oxumağıyla da məşhur olmuşdu. Qacalar aşıqlarından yazıya alınmış nəğmələrdən ikisi Koroğlunun qocalıqda söylədiyi, biri Bəyazid səfərində Eyvazı sınağa çəkdiyi qoşmalardır. Birinci qoşma daha çox orijinaldır:

Xan adam göndərsə bizim tərəfə,
Kükrüyüb-kükrüyüb hirsənməlidir,
Müxənnəs namərdi vursa qoç oğlan,
Bürüşüb toyuq tək səslənməlidir.

Ordu gəldi, dörd yanıma düzüldü,
Hayıf, cavanlıqdan əlim üzüldü,
Tüfəng icad oldu, mərdlik pozuldu,
Əyri qılınc qında paslanmalıdır.

Çağır bir Allahı, min gəl Qırata,
Düşman qabağında qız, gəl qırıyata,
Dur yaxa-yaxaya, surat-surata,
Qoçlar sufatından yaslanmalıdır.

Koroğlu söylənir adü-sanından,
Quş da uça bilməz bu meydanından,
Köhlən köpüyündən, insan qanından,
Çəkmə dolub, paltar islanmalıdır.

Gürcüstan əlyazmalar institutundakı şeirlər dəftərlərində də, Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivinin Ziya Borçalı fondundakı cüng-bəyazda da xeyli Koroğlu mahnılarına rast gəlirik [150-b] [150-c] [51-ə]. Bunlar məhz Borçalıda, Tiflisdə daha çox yayılmış nümunələrdir. Gürcü əlifbasıyla dəftərlərdəki qoçaqlamalar: «İki derya arasında gəyim var», «Bəylər, biz səhra qurduyuq», «Bağdaddan gələn beş durna», «Getmə, dağlar, səndən xəbər alayım», «Çox iyidlər namus-ara gətirdik», «Mən yarımın əllərinə», «İllərnən arzumanın çəkərəm», «Uca dağlar başında», «Axırda çıxdı meşədən» misralarıyla, Ziya Borçalı cüngündəki nəğmələr: «Dəlilərim, bu gün dava günüdür», «Təzə sövdəgər olubsan», «Üç yaşından beş yaşına varanda», «Həməzə, atı yaxşı saxla» misralarıyla başlanan şeirlərdir.

Gürcü hərflərilə Koroğlu qoçaqlamalarının çox qismini Dilarə Əliyeva çap etdirmişdi [11, s. 130–137]. Bir gəraylı örnəyi:

Bəylər, biz səhra qurduyuq,
Quzu çapmaqdır işimiz.
Qoçaq aslanlar yaylağı
Sarpqayadır daşımız.

Sarpqaya Başkeçiddəki Sarpqalanı, Sarpqayanı xatırladır.

Borçalının kamil ustadı Aşıq Hüseyn Saraçlının söyləməsində «Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və qoç Koroğlu», ustad aşiq Aslan Kosalının söyləməsində «Ağcaquzu» («Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməsi») qolları [181, s. 218–261] [241, 1991 # 4, s. 62–83] [26, s. 50–74] «Koroğlu» eposunun Borçalı söyləmələridir. Bu qollar məzmun, süjet etibarilə özünə-xasdırlar. «Ağcaquzu»da Koroğlunun Təkə-Türkman xanımın qızı Bilqeyş xanımdan doğulan oğlu Ağcaquzunun Pərzad xanıma vurulması, bu yolda onun başına gələn olaylar və nəhayət, qoç Koroğlunun həlledici köməyiylə qəhrəmanın arzusuna yetməsi nəql olunur. Əhəmiyyətli ki, dastanda Həzrət Əli bir nurani qoca sifətində sağ əlini qoç Koroğlunun kürəyinə vurub ona igidlik badəsi içirdir, Koroğlunun qılıncı Həzrət Əlinin qılıncına dəydiyinə görə yenilməz olur [241, 1991 # 4, s. 62–83].

Borçalı–Qarayazıda ən möhtəşəm qalalar, ən vüqarlı qayalar Koroğlu adını daşıyır. Qocor yaylağındakı, Trialet (Başkeçid-Ərcivan) dağlarındakı, Ahısqa tərəfdə sıldırım qayalar arasındakı, Qaçaqan kəndindən yuxarıda Babakər dağındakı, Ağəmmədli kəndinin üst yanında sıldırım Qızıl qayadakı, Saraçlı, Faxralı, Abdallı, Qoçulu kəndlərinin yanındakı əzəmətli qayalara, qalalara, Başkeçid dağlarındakı Sarpqayaya... Borçalılılar Koroğlu adını yaraşdırmışlar və bu qalalar, bu qayalar, bu dağlar burada yurd qeyrəti, yenilməzlik, ucalıq rəmzləridir.

* * *

Saf məhəbbət abidəsi «Aşıq Qərib» dastanının Tiflislə, onun çevrəsiylə bağlılığı qabarıqdır. Belə ki, dastanın bir çox variantlarında Qərib Tiflislidir, o, Tiflisin ətraflarında və Tiflisdə yaşayıb.

Bəlli olduğu kimi, dastanın ilkin variantları görkəmli Rus şairi M. Y. Lermontovun «Aşıq Qərib» nağlında da əksini tapmışdır. Lermontovun «ученый татарин Али и Ахмед» = savadlı Tatar (azərbaycanlı) Əli və Əhməd adlandırıdığı şəxslərin söyləmələri əsasında yazılmış* nağılda Aşıq Qərib də, sevgilisi Mahul-Mehri də əsil-nəsilliklə Tiflislidirlər. Qərib Tiflisin sazlı-sözlü eşq əhlidir, Mahul-Mehri Tiflis qızlarının ən gözəlidir, onlar Tiflisdə toy məclisində sevişmişlər. Nağılın bir yerində Qərib «Tiflisli səyyah» (странник из Тифлиса) adlandırılır.

1892-ci ildə Həbib Bəy Mahmudbəyovun Şamaxıda yazıya aldığı nüsxədə Qərib də, onun rəqibi Şahvələd də Tiflisli verilmişlər [397, s. 30]. Qazağın Şıxlı kəndində yazıya alınmış variantda Hələb paşası Tiflisli Qəribin təşrif gətirdiyini biləndə soruşur: «Elə gözəl şəhəri qoyub niyə gəlib?» [397, s. 28].

Azərbaycan dastanı əsasında düzəldilmiş Gürcü versiyasında (variantiv fərqli mətnində) olaylar Tiflisdə başlanır, Qərib və Şahsənəm Tiflislidirlər, Qərib qürbətdən qayıdanda Qocora, Tiflisə vətən deyə ürək yandırır [152] [94]. Kabardin və Şimali Qafqazın Türk xalqlarının variantlarında da hadisələrin başlanğıc nöqtəsi Tiflis şəhəridir, qəhrəmanlar Tiflis sakinləridir [397, s. 177].

Dastanın variantlarında Qərib Tiflisin ətrafında yaşayır. Tiflisin yörələri məhz Qarapapaqların yığcam yaşadıkları Borçalı–Qarayazı, Muxran çökəkləridir.

Dastanın əsas variantlarında olaylar üç şəhərdə cərəyan edir: Təbriz–Tiflis–Hələb. Bunlardan Təbriz bəzi variantlarda yoxdur, bəzilərinə öteri xatırlanır; Hələb başqa şəhərlərlə əvəzlənir. Tiflis isə bütün variantlarda var və əsas məkandır.

Qərib yuxuda Tiflis şəhərində cənnət misallı bir bağda ceyran misallı gözəl bir qızı – Tiflisli Xacə Sənanın qızı Şahsənəmi görüb,

* Qeyd: M. Y. Lermontovun «Əli və Əhməd» deyə qeyd etdiyi bu şəxslər ədəbiyyatşünaslığımızda Mirzə Fətəli Axundzadə hesab edilmişdir; zənnimizcə, onlar şeyxülislam, Tiflis axundu Məhəmməd Əli və sonralar şeyxülislam olmuş axund Molla Əhməd Hüseynzadə Səlyanidir.

buta alandan sonra Tiflisə bağlanır. Qəribin (Rəsulun), onun anasının, bacısının, kiçik qardaşı Heydər in ilk öncə dayandıqları Kotan dağı Borçalı mahalının Bolus-Kəpənəkçi səmtlərindəki, şair Alxas ağanın qoşqularında da adı çəkilən Kotan arxını, Kotan dağını [156, s. 37] yada salır.

Qəribin Tiflisə qohumluğu əzəlidir. Bu xüsusda özü deyir:

Xacə adlı bir qohumum var burda.

O, Tiflisdə nurani, ipək qarı ilə, çayçı Dəli Mahmudla dostlaşır. Tiflisdə aşığa, şeirə yüksək qiymət verildiyinin, şəhər əhlinin aşiq-sevərliyinin şahidi olur. Qərib baş ustad kimi tanınan Tiflisli aşiq Güloğlanı mat qoyur, Xacənin evində saz-söz məclisi qurur, bu yığamata Tiflisin ətraflarından (yəni Borçalı, Qarayazı, Muxran ellərindən) sazsevərlər axışib gəlirlər...

Qəribdən ötrü Tiflis doğma vətəndir. O, Hələbə yola düşəndə deyir:

Gedirəm qürbətə gəzim bir zaman.

Qürbət Hələbdirsə, vətən Tiflisdir. Bu, Qəribin Hələbdə dediyi:

Ayrıldım elimdən, çıxdım qürbətə –

sözlərilə, Hələbdə Tiflisi vətən, bizim ellər anmasıyla da təsdiqlənir.

Dastan boyunca Tiflisə, onun yan-yörəsindəki yurd yerlərimizə məhəbbət, ehtiram duyulur [46, c. 1, s. 354, 397] [52, s. 52].

Səriştəli mütəxəssis İsrail Abbaslının üzə çıxardığı bir variantda [52, s. 52] Qəribin qardaşı Heydər onu Borçalıdan keçən Dona (Debed) çayından soruşur:

Başına döndüyüm xan gəmiçilər,

Dona, səndən Qərib qardaş keçdi mi?

Və Dona çayı belə tərənnüm olunur:

Yaz fəslində çanağından daşarsan,

Neçə-neçə dənizləri aşarsan.

Dastanda Borçalılıların Tiflis qüzeyində, Daryal güneyindəki Qaraqalxan yaylaqları belə nəzmə çəkilir:

Əngərsu ırmağım ola,

Bu ırmaqdan tez istərəm,

Açıqbaşdan qız istərəm,
Bir davardan yüz istərəm,
Qaraqalxan dağım ola.

Qərib Tiflisin Ortacala bağlarını belə vəsf eləyir:

Bağça burda, bağban burda, bar burda,
Heyva burda, alma burda, nar burda.

Əsərin bir yerində isə deyilir:

Dillərdə dastandır Tiflis alması...

Orta yüzillərdə Borçalının Pətək nahiyyəsində Qərib, Qəribüzən, Ağcaqala nahiyyəsində Qəribqaya, İncə nahiyyəsində Qərib kəndləri olmuşdu [378, s. 132, 173, 184].

Qəribin, başqa surətlərin dilindəki: mayıl-mayıl baxan yar, damaqdan salmaq, irəngim solsun, sınıx könlüm, yollar çamırdır, sarmaşa tikən, yoxdur dərdimin ilacı, dedlər (dedilər anlamında), götrək (götürək), öymüzün dalında (evimizin arxasında) kimi deyim çalarları da «Aşiq Qəribi»i Borçalıya bağlayır.

Qərib dastan qəhrəmanı olmaqla bərabər, bu dastanın ilk yaradıcısı, akademik Həmid Araslının dililə desək, «əsərləri dastan şəklinə keçmiş şair-aşıqlardan biri» [19, s. 69] qəbul edilir. Onun şeirlərini Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə saz şeirləri topluslarında ayrıca, öz adıyla vermişlər; hətta onun onaltıncı yüzildə yaşadığı da bildirilir; Qəribin adı ədəbiyyatımızda Qurbani, Kərəm, Abbas Tufarqanlı, Abdulla, Tahir, Novruz, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım və başqalarıyla bir sırada çəkilir.

Qəribin dastanı onun doğma vətəni olan Tiflis–Borçalıda daha çox sevilmişdi.

Borçalı saz sənətkarları (Soğanlıqlı Məmmədbağır, Hüseyn Saraçlı vb) Aşiq Qəribdən həmişə Tiflisli aşiq kimi bəhs etmişlər, belə söyləmişlər ki, Aşiq Qərib 17–18-ci əsrlərdə Tiflisdə yaşayıb-yaratmış tarixi şəxsdir [105-ğ, s. 1a].

Dastanın Borçalı variantlarından ikisi daha çox səciyyəvidir: biri – Daştəpə kəndində Məhəmməd Süleymanovun dilindən Səfurə Yaqubovanın yazıya aldığı nüsxə [49-a], biri də – Hüseyn Saraçlının söyləməsi [105-a].

Hüseyn Saraçlının söyləməsi öz tipikliyi və mükəmməlliyilə seçilir. Həmin mətndə özünəxas məqamlar çoxdur. Bu, obrazlarda özünü daha aydın büruzə verir. Qəribin anasının, bir qardaşının və bir bacısının adları deyilmir; Şahsənəmin atasının adı Xoca Sənani-dir; deyiklisinin adı Şahvələddir. Şahsənəmin yanında kəniz olan Ağcaqız Şahvələdin bacısıdır... Borçalı variantında bir surət – Tiflis xanı Sədətli xan obrazı diqqəti daha çox çəkir. Bu ad bizə tarixdə adı keçən Borçalı Sətli Məhəmməd xanı xatırladır. Həmin Sətli Məhəmməd xan Nadir şah çağında Borçalı vəkili qoyulmuşdu [272, s. 38]; o, Loru–Pəmbəyə və Acaqalaya hakim olmuş İsa xanın oğlu olmuşdur, qəbri Ləcbəddinin Xaccaoğlu–Çələbli məzarlığında böyük hərimdə indi də durur, başdaşından hicri 1223 – miladi 1807 ilində rəhmətə getdiyi bilinir. Şahsənəmin toyunda Sədətli xan məsabəyidir, davanı yatırdır və Qəriblə Şahsənəmin toyunu o çaldırır.

Hüseyn Saraçlı variantında boyunca saza ehtiram qızıl xətlə keçir. Sədətli xan da, Qəribin Tiflisdəki havadarı Dəli Heydarı da bütün Borçalılılar təki sazsevərdirlər. Sədətli xan aşiqpərəstdir, Qəribin saz çalıb-oxumağına valeh olur, onu dəyərləndirir. Toyda Qərib Dəli Heydarının aşığı kimi iştirak edir.

Poetik örnəklərə gəlincə, deyək ki, burada ustadnamələrdən əlavə üç qoşma var.

Birincisi – Şahsənəmin Hələbə qoca piranidən göndərdiyi «Gedər olsan, o Qəribə de gəlsin» mətləli namə-qoşma; ikincisi – Qəribin qayıdıb Tiflisə gələndə anasıyla görüşəndə sazla oxuduğu «Ana, vallah, mən Qəribəm, mən Qərib» mətləli qoşma; üçüncüsü də – axırda toyda oxuduğu «Gəldim» rədifli qoşma.

Birinci qoşmadan:

Şahsənəməm, söhbətdəyəm, sazdayam,
Qara bağrım kabab deyil, duzdayam,
Yeddi il söz verdim, doqquz gözdəyəm,
Gedər olsan, o Qəribə de gəlsin.

İkinci qoşmadan:

Bu səs doğma sədi, doğma səmirdi,
Hələbin yolları daşdı, dəmirdi,

Yeddi il dediyin xeyli ömürdü,
Ana, vallah, mən Qəribəm, mən Qərib.

Dastanın bir variativ mətni də Qarayazılı Aşıq Aslanın repertuarındadır [66, 1999 # 20–21, s. 3].

«Aşıq Qərib»in Ahısqa variantını yazıya almış V. Ə. Hacıyev mətnə söykənərək belə qənaətə gəlmişdir ki, «Cənubi-Qərbi Gürcüstanda yaşayıb yaradan sənətkarlar Borçalı və Anadolu variantlarından bəhrələnərək, dastanın yeni kamil bir variantını yaradıblar» [166, s. 93]. Dastanın Borçalı variantını da bitkin hesab edə bilərik.

Qənaətimiz belədir ki, Qəribin də, dastanın da beşiyi Tiflis–Borçalıdır.

4.1.2. «Şəhriyar» yazılı dastanı

18-ci əsrdə yaranmış, yeni intibah məzmunlu milli mədəniyyətimizin ədəbi faktlarından sayılan «Şəhriyar» yazılı bədii nəsr və poeziya abidəsinin Borçalı–Qarayazı–Tiflis ədəbi məkanında, ədəbi mühitində yarandığı önəmli məntiqə söykənir. Bu əsər barədə bizdən əvvəl müxtəlif tədqiqatlarda geniş danışıldığından daha çox onun Tiflis–Borçalı ədəbi mühitinə bağlılığına aid müəyyən səciyyəvi mülahizələrlə yetərlənəcəyik.

Ədəbiyyatşünaslardan Əlyar Səfərli «Şəhriyar»ın «Qazax və Borçalı nahiyyələrində meydana gəldiyi» [262, s. 24], Nizami Cəfərov «Gürcüstan ağzında yarandığı» [382, 1990 # 8, s. 84] [85, s. 152] [84], Lalə Əliyeva «Qazax–Borçalı regionunda yarandığı» [135, s. 105], Sevil Mehdiyeva «Qazax–Tiflis istiqamətli regiondan kənar olmayan bir ərazidə yaşayıb-yaradan xalq yazıçılarının qələminin məhsulu» olduğu [261, s. 10], İbadət Rüstəmov «məhz Borçalıdan olan bir şəxs tərəfindən yazıldığı» [65, s. 35] qənaətinə dəirlər. Mütəxəssislər haqlı olaraq belə qiymətləndirirlər. «Şəhriyar»ın Tiflis–Borçalı–Qarayazı–Qazax ədəbi məkanımızla bağlılığı məsələsi, elə bilirik, heç kəsdə şübhə doğurmamalıdır. Çünki bunu, ən başlıcası, əsərin özü deyir.

Bəri başdan xatırladaq ki, «شهریار» («Şəhriyar») adlı əlyazması Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır. Əlyazması qara meşin

cilddədir, uzununa açılır, mətn boz rəngli kağızda qara mürəkkəblə, Ərəb hərfləriylə nəstəliq xəttilə yazılmışdır, ölçüsü 22x13, həcmi 131 vərəqdir. Son vərəq qoparılmışdır. Üzərində yaylağa getmək haqqında sonradan yazılmış hicri 1245 (miladi 1829/1930) tarixi var [50-ə].

Hələ 1920–1930-cu illərdə S. M. Mümtaz «El şairləri» toplusunda Şəhriyar adlı bir şairin durnalara ithaf olunmuş qoşmasını və bülbülə həsr olunmuş gəraylısını dərc etdirmişdi [112, c. 2, s. 254–255]. Maraqlıdır ki, həmin şeirlərə «Şəhriyar»ın əlyazma nüsxəsində də rast gəlirik [262, s. 105, 75] və həmin şeirlər hər iki məxəzdə eynidir*. Belə nəticə hasil olur ki, hələ o vaxt bu əsər (yaxud əsərdəki şeirlər) S. M. Mümtaza, ya da bu şeirləri ona söyləmiş şəxsə bəlli olmuşdu.

Bu əsərdən ilk dəfə Həmid Araslı bəhs etmiş [19, s. 301–314], sonra onu Əlyar Səfərli geniş tədqiq süzgəcindən keçirmiş, nəşr etdirmişdi [350, s. 193–205] [351, s. 374–385] [262]. Nizami Cəfərov əsərin poetikasını [382, 1990 # 8, s. 81–84] [85] [84], Sevil Mehdiyeva dilini [260] [261], Lalə Əliyeva bədii məziyyətlərini [135] tədqiq etmişlər. Əsər barədə Əflatun Saraçlının [197, c. 1, s. 55–56], Araz Dadaşzadənin [102, s. 18], İbadət Rüstəmovun [65, s. 35–36], Şamil Cəmsidovun [87, s. 39–40], Afaq Yusifovanın da [402] mülahizələri var.

«Şəhriyar»ın müəllifi dəqiq bəlli deyil. Həmid Araslı onun müəllifinin məlum olmadığını bildirmişdi [19, s. 301] [39, c. 1, s. 452]; Əlyar Səfərli ustadnamədəki «Məhəmməd kuyində qalan yar hanı?!» misrasına əsaslanaraq yazmışdır: «Bu şeir parçası təsdiq edir ki, «Şəhriyar» əsərinin müəllifi Məhəmməd adlı bir yazıçı olmuşdur» [350, s. 193] [262, s. 5]; Nizami Cəfərovun fikrincə, əsərin

* Qeyd: «Durnalar» qoşması «El şairləri»də beş bənd olduğu halda [112, c. 2, s. 254], «Şəhriyar»ın çapında şeirin yalnız son bəndi getmiş, həm də ətəqeyddə (snoskada) bu qoşmanın əvvəlinin əlyazmasında düşdüyü bildirilmişdir [262, s. 105]. «Şəhriyar»ın gələcək nəşrlərində bu şeirin əvvəlki bəndlərini S. Mümtaz nüsxəsinə əsasən bərpa etmək olar.

müəllifinin «məhz Məhəmməd olması mübahisəlidir, çünki onun adı ancaq ustadnamədə çəkilir (ustadnamə isə, məlum olduğu kimi, dastan mətni üçün dəyişkəndir)» [382, 1990 # 8, s. 81]; Sevil Mehdiyeva Ə. Q. Səfərlinin mövqeyini dəstəkləmişdir [260, s. 10] [261, s. 11]; Lalə Əliyeva belə fikirdədir: «Məhəmməd adı təsadüfi çəkilmir – həmin məqamda ancaq bir adamın adının çəkilməsi onun ya müəllif, ya da əsərin üzünü köçürən... katib olmasını güman etməyə əsas verir» [135, s. 14]; İbadət Rüstəmov «dastanın məhz Məhəmmədin ilhamının bəhrəsi olduğunu» söyləmiş, «dastanın hökmən ustadnamədə adı çəkilən Məhəmmədin zəkasının məhsulu olduğunu təsdiq etməyin də» çətinliyini göstərmişdir [65, s. 35–36]...

Məhəmmədin kimliyinə gəlincə, deyək ki, Ə. Q. Səfərli əsərdə xatırlanan Şəmsəddinli mahalının Əmirli qəryəsinin bəyi Məhəmməd Əmirli ilə müəllifi eyni şəxs ehtimal etmişdir [262, s. 5]; A. Yusifova əsərin müəllifinin onsəkkizinci əsrin son rübündə yaşamış Gəncə xanı Məhəmməd Xan olduğu, Ziyadoğlular nəslindən olan hakimin sifarişilə yazıldığı fikirlərini irəli sürmüşdür [402, s. 29].

Bizcə, Məhəmmədin müəllifliyinə qəti etiraz etmək əbəs görünür; axı, birincisi – şifahi dastanlarda da dastan bağlayanın öz şeirini ustadnamə yerində verməsi halları çoxdur («Soltan–Qəndab», «Şəmşir–Sənubər» vs); ikincisi – bu əsər yaddaş ədəbiyyatıyla yazılı ədəbiyyat arasında müştərək körpü səciyyəsinədir, burada yazılılıq koordinatları daha üstündür, deməli, lap əvvəldəcə müəllif məhz öz adını çəkərdi. Bu onunla da təsdiqlənir ki, buradakı üç müqəddimə bir-birilə məntiqə zəncirvari bağlıdır: birincidə – müəllif eşqini tərənnüm etdiyi qoşmada öz adını, ikincidə – ümumiyyətlə eşq haqqında qəzəldə əsərin adını, üçüncüdə – kamil ustad yoluyla gedərək, «vaqiət-i sərgüzəştin bəzisin nəzm və bəzisin nəsr qılıb izhar etməkdə» məramını açıqlayır...

Müəllifliyin əsərdə ötürü şəkildə adı anılan Şəmsəddinli mahalından Məhəmməd Bəy Əmirliyə aidliyi inandırıcı görünür.

Əsəri Ziyadoğlular nəslindən hakimin sifarişilə Gəncə xanı Məhəmməd Xanın yazması mülahizəsi də özünü doğrultmur, bir hakim başqa hakimə sifariş verməzdi.

Bəs «Şəhriyar»ın müəllifi Məhəmməd kim ola bilər?

«Şəhriyar»ın Azərbaycan əlyazmalar institutundakı nüsxəsilə [50-ə] həmin arxivdə saxlanan Məhəmməd Sadiq Bəy Yadigaroglu Tiflisin yazıb tərtiblədiyi Mirzə Mehdi Xan Astrabadinin «نادرى تاريخ» («Tarix-i Nadiri») əsərinin əlyazmasını [50-g], həmçinin də Gürcüstan əlyazmalar institutunda «کوراولى» («Koroğlu») yazılı nüsxəsini [150-a] tutuşdurduqda xətt, üslub oxşarlığı, epik-lirik parçalarda təhkiyə uyğunluğu görürük. Həm «Şəhriyar», həm də Sadiqin tərtiblədiyi şeirlər məcmuəsi arxivə eyni şəxsin – ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadənin fondu içində daxil olmuşdu. Deməli, «Şəhriyar» da Məhəmməd Sadiq Bəy Yadigaroglu Sadiqin bədii təxəyyülünə məxsus ola bilər. Bir məqamı nəzərə alaq ki, Sadiq Bəyin Tiflisdə şah sarayının vəziri olduğu bəllidir və N. Q. Cəfərov əsərin dilindəki rəsmi üslub amillərindən çıxış etməklə belə qənaətə gəlmişdir ki, «Şəhriyar»ın müəllifi xanlıqlardan birinin sarayında yaşamış (bu baxımdan da M. P. Vaqifi xatırladır), rəsmi üslubu bütünlüklə mənimsəmişdi [382, 1990 # 8, s. 83].

Sadiq Bəy Yadigaroglundan məşhur şair olduğu, klassik üslubda və xalq poeziyası tərzində şeirlər yazdığı, cümlələr, tarixi əsər tərtiblədiyi faktlarına əsasən, onu nəinki təkcə köçürücü, yazıya alan, eləcə də müəllif olaraq təqdimləməyə haqqımız var.

«Şəhriyar»ın müəllifi xüsusunda mütəxəssislər: «mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş bir yazıçı olduğu aydındır» (H. M. Arslı) [19, s. 301] [39, c. 1, s. 452]; «dövrünün adlı-sanlı bir şairi və nasiri kimi tanınmış», «istedadlı bir yazıçı və şair olmuş, uğurlu bir yaradıcılıq yolu keçmişdir» (Ə. Q. Səfərli) [350, s. 193, 375] [262, s. 5]; «olduqca istedadlı (hətta bizə belə gəlir ki, M. V. Vidadi və ya M. P. Vaqif səviyyəsində) bir yazıçı» (N. Q. Cəfərov) [382, 1990 # 8, s. 81]; «mötəbər təhsil görmüş, son dərəcə hazırlıqlı, şifahi və yazılı ədəbiyyatı kamil bilən mahir şəxsiyyət, şair olmuşdur» (İ. M. Rüstəmov) [65, s. 36]; «dərin biliyi, böyük istedadı, estetik zövqü ilə fərqlənmiş, dövrünün ədəbi-bədii prosesinin dialektikasına bələd olmuşdur» (L. S. Əliyeva) [135, s. 123]... yazmışlar. Əsərin məzmunundan görünür ki, müəllif həm el-oba, ələlxüsus da, Tərəkəmə

aləminə, həm də saray dəbdəbəsinə, şəhər mühitinə yaxşı bələd olmuşdu. Və bütün bu faktlar Borçalıda Tərəkmələr içində böyümüş, Tiflisdə saray vəziri vəzifəsini daşımış, şeirlər yazmış, əlyazma kitabları tərtibləmiş Sadıq Bəy Yedigaroğlunun müəllifliyi xeyrinə olan amillərdir.

Bir məsələyə də aydınlıq gətirmək lazımdır; S. M. Mümtaz «El şairləri» kitabında Şəhriyar təxəllüslü şairin «Durnalar» qoşmasını və «Bülbül» gəraylısını çap etdirmiş [112, c. 2, s. 254–255], sonra belə də yazmışdı: «Vidadidən qabaq durnalara qoşma qoşan iki şairimiz var ki, birisi Quloğlu, birisi də Şəhriyardır. Bu iki şair Vidadi və Vaqifdən çox əvvəl yaşamışlar. Vidadinin qoşması isə bu şairlərə nəzirədir» [386, s. 264]. Hicri 17-ci əsrdə yaşamış, Şirvan vilayəti bəylərbəyliyinə vəziri olmuş, şair kimi də ad qazanmış, Gürcüstanda Gürcü murovu tərəfindən qəflətən qətlə yetirilmiş Molla Həsən Şəhriyar barədə S. M. Mümtaz maraqlı məlumatlar vermişdi [306, s. 211–212]. Ə. Q. Səfərli də bu yazılı dastanın Şəhriyar adlı bir aşığın adıyla bağlı ola biləcəyini güman etmişdir [262, s. 5]. Öz-özlüyündə bu faktlar diqqəti çəksə də, «Şəhriyar»ın müəllifliyi ilə bağlı qəti fikir söyləmək olmur.

Sifarişçiyə gəlincə, onun gəncəli Məhəmməd xan olması ehtimalına tərəfdar çıxırıq. Əsərdə Gəncə xanlarına ehtiram bəslənməsi, Gəncəli Şahqulu Xanın, onun qızı Şamama Bəyimin əsər boyunca mədhi, Gəncə və yörələrinin məhəbbətlə təsviri də bununla bağlı ola bilər. Xatırladaq ki, tarixdən Məhəmməd Sadıq Bəyin mənsub olduğu Borçalı Yedigaroğlular nəslə ilə Gəncə Topçubaşlar nəslə arasında qohumluq olduğu bəllidir – Topçubaşlardan Tiflisdə yaşamış Əlimərdan Bəy (Mirzə Cəfər Topçubaşovun atası) Yedigaroğlulardan qız almışdı [272, s. 83].

Müəllif Gəncə xanədanının surətini yaratdığı kimi, özünün prototipini də ziyalı həkim Sadıq obrazında vermişdi. Şəhriyar Tiflis xanı rütbəsi alanda Sadıq həkim də vəziri-əzəm olur. (Xatırladaq ki, Sadıq Bəy Yedigaroğlu da Gürcüstanın şah sarayının vəziri olmuşdu [272, s. 53–54] və onu da xatırladaq ki, «şəhriyar» Farsca hökmdar, padşah, qüdrət, əzəmət sahibi anlamlarındadır [47, s. 271]).

Sadiq bütün əsər boyunca fəal iştirak edən, butaları bir-birinə qovuşduran, ağıllı, təmkinli, xeyirxah, «cümlə elmdə mahir və həm şair və dərdimənd və nərm-süxən və şirin zəban» insan surətidir.

«Şəhriyar»ın məzmunundan [50-ə] [262] çıxış etməklə onun Tiflis–Borçalı həyatını bədiiləşdirməsi özgü motivlərdə üzə çıxır.

Qəhrəmanın Gürcüstanlı olması əsərdə dönə-dönə vurğuyla bildirilir.

Əsərin bədii ekspozisiya hissəsi: «...Bundan əqdəm şəhr-i Tiflisdə bir sövdəgər-i kəsirəl-mal və bir mərdi-aqıl və xoş xəyal var idi»;

Sənubər Sadiq həkimə:

Şəhriyardır Gürcüstanlı,
Tiflis Qalalı sevmişəm –

deyə sirr açanda Sadiq belə cavab verir:

Sadiq, səfər çək İrana,
Özün yetir Gürcüstana,
Şəhriyar kimi canana
Sənubər halın deyəsən;

Sənubər Şəhriyarın vətəni Gürcüstan olduğunu fəxrlə bildirir:

Adı Şəhriyardır, o, Gürcüstanlı,
Anası Zöhrədir ahu-fəğanlı,
Sənubər butası Tiflis məkanlı,
Nə müddətdir mən çəkərim cəfası;

Şəhriyar Sənubərə özünü belə təqdim edir:

Cahangir xan qızı Sənubər butam,
Şəhriyaram Gürcüstanlı, bil indi;

Şirin Sənubərə Şəhriyarı «Tiflisli cavan» nişan verir; Cahangir Xanın sorgusuna Şəhriyar: «Elliyətimiz Gürcüstandır», «Gürcüstan əhliyəm, sövdəgərzadə» və ya «Şəhriyaram, Gürcüstanlı, tanı, bil» deyə cavab qaytarır; Aşıq butasıyla görüşəndə: «Şəhriyaram Gürcüstanlı» – deyir... Qəhrəmana Tiflis bəylərbəyliyi ənam olunur.

Əsərdə toponimik məkan Tiflis–Borçalıya bağlı müəyyənliyə sahibdir. Tiflis və onun ətrafı əsərdə şövqlə, məhəbbətlə təsvir edilir. Başlanğıc hissədə Saleh sövdəgərin Tiflisdə məşhur olduğu

bildiriləndən sonra yenə eyham vurulur: «Nəhayət, bunların şəhərdən dışxaru Çərxi bağları arasında bir bağı-dilgüşaları var idi»; Bir az sonra Salehlə arvadının yuxudan duruban vəqiələrini danışmaları nəql olunandan sonra belə söylənir: «...sabah olanda hər ikisi bərabər durub, Soğanlıq yolu ki, şahrah idi, yol üstə çıxıb mintəziri-aciz və müztərr olub durarkən gördülər bir kişi iki uşağı qol-qola çatıb kəşan-kəşan gətirir»; Əsərin bir yerində oxuyuruq: «...Tiflisin cavan və cahal uşaqları hər gün yığılıb, gəlib gah Bağ seyrinə və gah hamam seyrinə və gah atlanıb Qarayazı tərəfinə ceyran şikarı üçün gedərdilər»; Usta Sadığın Tiflisə gəlişi belə nəql edilir: «gəldi Tiflis şəhərinə, gedib Məlik karvansarasında bir otaq fərş edib əyləşdi. O vaxtda Şəhriyar canan sevdası ilə eşqzadə bir para cahal, cavan uşaqlar ilə çərxi bağlarına seyran üçün çıxdılar, gedib bir bağda yemək və içmək mühəyya qılıb və bir basəfa yerdə bir su kənarında məclis arəstə edib, eyş-işrət edərdilər»; «Ol zamanda həkim Sadıq gəlib meydanı süpürtdürüb və bir para xoşnəva qayidələr çalıb ki, heç şairlərdən görməmiş olalar... Ta ki, Şəhriyar cavanlar ilə hamam qapısına* yetişdilər...»; Şəhriyarın buta dalınca səfərə çıxmağı səhnəsi: «Şəhər əhli, qövm-əqraba və dost-müsaib tamam atlanıb, Soğanlıqatan bərabər söhbət edə-edə gəldilər...»; Sadıq Tiflisə muştuluğa gedəndə «indi Allah saxlasın» deyibən ata minir və yola düşür, «Sınıx körpüdə düşüb şəhri-Tiflisə kağız yazıb Şəhriyar Xan tərəfindən xəbər göndərib...»; Şəhriyar sevgililərinə doğma diyarı belə nişan verir: «Bu, məmaliki-Gürcüstandır və qədimi təxti-ali mənşəb tavad və əznəvur və büzür-gzadələr və sahibi-əql və fərasət bunda çox var»; Axırda Sənubər xanım zərnişan saza zinət verib deyir:

Məmnunəm lütfi-xudadan, bu diyarı görmüşəm,
Belə əhli, belə xalqı, belə yarı görmüşəm.

* Qeyd: Bu yerlər Tiflisin qədimdən yerli Türklər (azərbaycanlılar) yaşayan Meydan, Qala məhəllələri, Ortacala bağları, Şeytanbazar, Gəncə Qapısı, Kür Qırağı, Bəzəkli Hamam, Narınqala, Məscid tərəfləridir.

«Şəhriyar»ın nəzm və nəsr dilində Borçalı ləhcəsinə səciyyəli olan: sən ol sənin Allahın; günün günorta vaxtı; gözüm üstə yerin var; sən mənim canım, ayağa dur; isti-soyuğa düşmüşdü; quru çörəyi baldan şirin yeyərdi; bağı daş idi; başına kül ələyim; ağzından köpük tökülür; tükan açma; sinəm qaynadı; dodaqlarını yeyim; kar könlündəkini anlar... kimi frazeoloji ifadələr, kəlmələr çoxdur*.

Əsərin söz dağarcığında Borçalı–Qarayazı deyimləri: qaxdılar (qalxdılar anlamında), söyüb (sevib), tabıla (tapıla), aşağı bax, etmiyə, üz çöörüb, deyəllər, yatallar, dolanıllar, billəm mi, qayım de (möhkəm de), sınaşaq, yerətən, gələnətən, Soğanlıgatan, axı-ratan, qoum-qardaş, günüz, genə, gədə, bulların (bunların), iləri, qorxax, xətirçəm, taxsırım, suç, həndəvər, harya, həriyə (hərəyə), ələk, cəm, başmaq, balış, ləyən...

Ə. Q. Səfərlinin qeyd etdiyi kimi, «Şəhriyar»da Qazax, Borçalının «şifahi danışiq xüsusiyyətləri daha qabarıqdır» [262, s. 24].

* Qeyd: Əski əlifbada bir çox şəkilçilər dodaq ahəngi əsasında ancaq bir variantda yazılırdı, məsələn, «گۆتۈرۈب» – götürüb, «گەتيريب» – gətirib, «سوزدور» – sözdür, «واردور» – vardır və s. [171, s. 60]. «Şəhriyar»ın mətnində Ərəb qrafikasında şəkilçilərdəki «و» (vav) hərfinin hər yerdə «u», «ü» hərflərilə əvəzlənməsinə, sözləri «saqidür», «Gürcüstanlu», «adamdur», «şəhərlüyəm», «gətürdin», «Allah kərimdür», «dolanullar» kimi verməyə lüzum yoxdur. Qaydaya görə, bu sözlər məhz «saqidir», «Gürcüstanlı», «Allah kərimdir», «dolanıllar»... kimi oxunmalı və yazılmalıdır. Bu, şeirlərdə daha aydın müşahidə edilir. Məsələn, əsərin çapında [262, s. 175] belə verilir:

Biri büstə dəhən, ləbi qönçə bu,
Birin danışdırsan, ruhi-dincəlu,
Biri Kirman ellü, biri Gəncəlu,
Ya behişt hurisi, ya qılman gəlir?!

Qafiyələrdə uyğunsuzluq göz önündədir. Bizcə, bu bənd belə oxunmalıdır:

Biri büstə dəhan, ləbi qönçəli,
Birin danışdırsan, ruhu dincəli,
Biri Kirman elli, biri Gəncəli,
Ya behişt hurisi, ya qılman gəlir?!

Əslində, bu sözlərin ahəngi əsərin dilini Qazax–Borçalı şivəsinə bağlayır.

Əsərdə aşiq pür-kamal sayılır, Şəhriyara aşiqlik badəsilə bərabər aşılıq badəsi də içirdilir, o, həm haqq aşiqi, həm haqq aşığıdır, haqq yuxusundan oyanan kimi saz istəyir, onun silahı ən öncə sazıdır, sözüdür, qəhrəmanlar saza zinət verib, tövr-tövr mahnılar oxuya-oxuya el-el dolaşırlar. Qəhrəmanları dardan saz qurtarır, saz butaları qovuşdurur. «Şəhriyar»da millilik, xəlqilik, yurdculluq (bir növ də Borçalı–Qarayazıya bağlılıq) saza, aşığa dərin ehtiramla da bağlıdır.

«Şəhriyar»ın süjet xətti, məzmunu belədir: Tiflis şəhərində yaşayan Saleh adlı sövdəgərin nəzir-niyazla oğlu olur, adını Şəhriyar qoyurlar. Oğlan böyüyür, bir gecə yuxusunda ona Kirman bəylərbəyisi Cahangir Xanın qızı Sənubər Xanım buta verilir. Qızı tapmaqdan ötrü əvvəl Saleh, sonra Şəhriyar özü Kirmana yola düşürlər. Şəhriyar yol boyunca Şəmsəddin mahalında Tərəkəmə qızı Pərizadla rastlaşır, sonra Gəncə bəylərbəyisi Şahqulu Xanın qızı Şamama Bəyim onu sevir, axır ki, gedib Kirmana çatır, sevgili butasını tapır. Soraq Şah Abbasa yetişir, o, Şəhriyara Gürcüstan bəylərbəyliyi, Tiflis hakimliyi verir. Şəhriyar Sənubəri Tiflisə gətirir, Şamama Bəyimlə evlənir, Pərizadı vəziri həkim Sadığa nişanlayır. Gəlib Tiflisdə toy məclisi qurur.

Göründüyü kimi, olaylar Şah Abbas çağında, yəni on yeddinci yüzildə vaqe olur. Aparıcı xətt məhəbbət mövzusudur.

H. M. Araslı: «Kağız əsərin XVIII əsrdə yazıldığını aydın göstərir, əsl əsərin yaranması daha qədim ola bilər» – fikrini ifadələmişdir [19, s. 301]; ümumi halda, «Şəhriyar»ın yaranması 18-ci yüzilə aid edilir [19, s. 301] [39, c. 1, s. 452] [262, s. 5] [135, s. 18].

Əsər klassik ənənə üslubunu saxlamaqla yanaşı, yazılı ədəbiyyatda folklor üslubunu daşımağa da meyllidir.

Əsərin janr müəyyənliyi barədə danışarkən müəllifin öz sözlərini misal gətirməyi məqsədəuyğun sayırıq:

İndi rüxsət ver, tərəfi-əşqidən mən söyləyim

Bir əcaib dastanı, ismi də ola «Şəhriyar».

Deməli, əsərə müəllif özü «əcaib dastan» deyir [262, s. 26]. Alimlər onu dastan mənşəli poema, yazılı ədəbiyyatımızın, nəsrin

mizin gözəl nümunəsi (H. M. Araslı) [39, c. 1, s. 452], hekayə, nəzmlə nəsrin qarşılıqlı münasibəti və xalq süjeti əsasında yeni nəsr nümunəsi (Ə. Y. Saraçlı) [197, c. 1, s. 55, 56], dövrün ən mühüm yazılı nəsr abidəsi (A. M. Dadaşzadə) [102, s. 18], hadisələrin bədii tutumu və əhatə dairəsinə görə roman, köhnə (klassik) nəslə yeni (müasir) nəsr arasında körpü (Ə. Q. Səfərli) [350, s. 205] [351, s. 383] [262, s. 4], istər problematikasına, istərsə kompozisiyasına görə bilavasitə dastan deyil, müəyyən müəllif mövqeyini, ümumən milli ictimai mövqeyi ifadə edən... yazılı ədəbi abidə, dastan-povest (N. Q. Cəfərov) [85, s. 63], yazılı dastan (S. H. Mehdiyeva) [261, s. 11], ümumdünya roman tipologiyası üçün səciyyəvi macəraçılıq xüsusiyyətli, dastançılıq başlanğıcıyla roman perspektivi genetik münasibətdə olan, epoxanın tarixi məzmununu inikas etdirən, on səkkizinci əsr ədəbi nəsr dilinin xarakterini müəyyən edən roman (L. S. Əliyeva) [135, s. 23, 27, 38], «dastan, povest və roman arasında orta biçimli bir nəsr nümunəsi» (S. Ş. Şərifova) [367, s. 19] adlandırmışlar. Bu meyarların hər birinə öz-özlüyündə bəraət qazandırmaq olar, yəni bu əsər üçün ilk növbədə dastan xronotopu səciyyəvidir, burada dastan mənşəli poema, hekayə, roman, dastan-povest üsurları var, zənnimizcə, bu əsər kompozisiyası, təhkiyəsilə yazılı dastandır, lirik-epik əsərdir. Bizcə, yazılı ədəbiyyatda dastan sözünü işlətməkdən çəkinməməliyik. Bu yerdə klassik ədəbiyyatda dastan sözündən çox istifadə edildiyini, Ə. Firdövsinin «Şahnamə»-sinə, Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» əsərinə dastan deyildiyini, M. Füzulinin öz «Leyli və Məcnun»unu nəzərdə tutaraq, «Təqrirə gətir bu dastanı» yazdığını xatırlayırıq. Ona görə, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi, «Şəhriyar»ı da yazılı dastan adlandırsaq, daha doğru olar.

Əsərin bədii kompozisiyası, təhkiyəsi, süjet örgüsü məntiqcə bütövdür. Əsərin bədii təhkiyəsi «Dədəm Qorqud Kitabı» ilə, M. Füzulinin «Hədiqət-üs Süəda»sı ilə, «Şikayətnamə»si ilə səsləşir.

N. Q. Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dililə müasir nəsr dili arasında «Şəhriyar»ın dili dayanır... «Şəhriyar»ın şeir dililə nəsr dili arasında mükəmməllik baxımından

əsaslı bir fərq yoxdur – hər iki nitq forması ədəbi-bədii dilin intibah kamilliyindədir... «Şəhriyar»ın dili bir tərəfdən M. Füzulinin nəsr dili, başqa tərəfdən M. F. Axundovun dramaturgiya dililə əlaqədardır [85, s. 143, 150].

Əflatun Saraçlı «Şəhriyar»ın süjetinin İ. Qutqaşının Rəşid bəy və Səadət xanımının taleyini yada saldığını, Sadiq həkimin M. F. Axundzadənin Yusif Sərracının, N. Nərimanovun Bahadırının, S. M. Qənizadənin Şeyda bəyinin sələfi xatırladığını bildirir [197, c. 1, s. 56].

Əsərin ideya-məzmunu, surətlərin səciyyəsi barədə H. M. Araslinın, Ə. Q. Səfərlinin, L. S. Əliyevanın... tədqiqlərində bəhs olunmuşdur.

Bu əsərdəki əruz vəznli qəzəllər, müxəmməslər də, heca vəznli gəraylılar, qoşmalar da mükəmməldir:

Badə içib məst olmuşam, ixtiyarım əldə yox,
Kim ki mənə yoldaş olsa, eylərəm divanə mən;

yaxud:

Salam olsun sənə, ey xan anası,
Gözün aydın, oğlun olub xan gəlir,
O dəbdəbə, o şövkət-şan ondadır,
Görən sanıb deyər Süleyman gəlir.

Şəhriyar əsas qəhrəman olaraq öncə aşıqdır. O özünü «vətən avarəsi, eşq mübtəlası» adlandırır, butası Sənubərlə görüşdə deyir:

Leyla kimi seyrangahda gəzərsən,
Məcnun tək divanə olan məni gör.

Doğrudan da, Şəhriyar aşiqlik vüsəti, mənəvi zənginliylə Məcnuna qardaşdır. Qəhrəmanın uzaq səfərə çıxması Qərbin, Kərəmin taleyini yada salır.

Məhəbbət dastanlarımızın əksərində olduğu kimi, burada da buta xüsusi önəm kəsb edir. Hətta «Şəhriyar»da eşq, buta sövdəgər oğlunu xan, bəylərbəyi, hakim mənəsinə yüksəldir, onun məhəbbəti «təqdir-i xuda» sayılır.

Müqəddəs üç rəqəmilə ilgili gözəl qızlar – Şəhriyarın butası Sənubər xanım, sevgilisi Şamama Bəyim, elat qızı Pərizad eşq

təşnəlidirlər, iradəli, cəsarətli, tədbirli, fərasətlidirlər. Bu qızlar, habelə qəhrəmanın anası Zöhrə Xanım Burlaxatunu, Banuçiçəyi, Şirini, Leyliyi, Gülşahı, Nigarı... xatırladırlar.

«Şəhriyar» yazılı dastanı, onun ədəbiyyat xəzinəmizdə yeri, əhəmiyyəti və onun müəllifinin yaradıcılığı məsələləri daha geniş, ayrıca tədqiqə möhtacdır.

«Şəhriyar»ı milli yazılı ədəbiyyatımız tarixində qiymətli abidə, Borçalı–Tiflis ədəbi mühitinin bəhrəsi saydığımız kimi, belə mülahizəni Tiflis arxivindəki «Koroğlu» yazılı dastan nüsxəsi xüsusunda da deyə bilərik («Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsini «Koroğlu» dastanının Borçalı izləri kontekstində təhlil etmişik [bu monoqrafiyanın 4.1.1 bəndi].

«Şəhriyar»ın epik dilinin «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsinin dili ilə səsləşdiyini Dilarə Əliyeva haqlı hiss etmişdi [92, s. 3]. Həqiqətən, hər iki mətni tutuşdurduqda əsərlərin epik təhkiyələri, poetik səciyyələri arasında yaxınlıq yəqinləyirik.

Epik təhkiyə səsləşməsinə müəyyən paralellər örnək ola bilər. Məsələn, «Şəhriyar» əsərinin əsas mətni belə başlayır: «Raviyani-əxbar və mühəddisani-xoşgüftar, naqilani-dürərbar, tutiyani-şəkkər-şikən, şirin əsari hər əyyam keçən ruzigari-zəmandan xəbər verir» [50-ə, s. 3] [262, s. 26]; «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsində də məclislərin birinci cümləsi belədir: «Raviyani-əxbar və naqilani-əsar belə rəvayət eyləyib ki...» [32, 1990 # 3, s. 135, 174] [92, s. 10]. Yaxud da: «Kirman xanı Cahangir Xanın pərdeyi-ismətdə bir qızı var ki, adına Sənubər xanım deyəllər...» («Şəhriyar»); «Paşanın pərdeyi-ismətdə bir qızı var idi ki, onun adına mələkeyi-afəq Şərəf xanım deyərdilər» («Koroğlu»). Həmçinin hər iki əsərdə «öz zülfündən bir tel çəkib, saz əvəzinə basdı sinəsinə», «gözaltı baxdı», «zinət verib» ifadələri, Borçalı şivəsinə xas genə (yenə), şikvə (şikayət), aşağı (aşağı), qoum (qohum), deyəllər, xətirçəm və digər sözlər bol-bol işlənmişdir*.

* Qeyd: «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsinin dilinin Təbriz ləhcəsinə aid edil-

«Şəhriyar»ın məhəbbət, «Koroğlu»nun qəhrəmanlıq dastanları olmalarına rəğmən, onların poetik səciyyələrində də oxşar paralellər aşkarlayırıq. Məsələn, Şəhriyarın söylədiyi qoşmalardan birində [262, s. 38] belə misralar var:

Şəhriyaram, gecə-gündüz ağlaram,
Sinəm üstün çalın-çarpaz dağlaram...

Tiflis «Koroğlu» nüsxəsində də [32, 1990 # 3, s. 137] [92, s. 10] bu misralara rastlayırıq:

Bu sinəmi çalın-çarpaz dağlaram,
Gecə-gündüz yardan ötrü ağlaram...

Deməli, təkcə epik axarda yox, poetik vüsətdə də qafiyə, dil-üslub, hətta ideya-məzmun davamlılığı, doğrılığı var.

«Şəhriyar»ın və Tiflis «Koroğlu»sunun timsallarında yazılı ədəbiyyata dastan janrının ayaq açmasında təsadüflük yox, məntiqilik aramalıyıq. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatının o çağlarkı yüksəlişində yazılı ədəbiyyatda şifahi xalq ədəbiyyatına xas janr, üslub tərzlərinin ehtivası da mühüm cəhətlərdən biri olub; yazılı ədəbiyyata dastan biçiminin gəlməsini də eynilə yaddaş ədəbiyyatından qoşma, gəraylı, tənris və başqa janrların gəlməsi faktının tərkib hissəsi qəbul etməliyik.

Özü də el-elat ovqatı dərin kök salan, etnik baxımdan, elə ədəbi-bədii varislik baxımından da saf qalan Borçalı mühitində bu

məsinə cəhd göstərilmiş, buna söykək olaraq əsərdə Fars sözlərinə, izafət tərkiblərinə tez-tez rast gəlinəndi, məclislərin başlıqlarının Farsca verildiyi bildirilmişdir [32, 1990 # 3, s. 134]. Bizcə, yuxarıdakı məqamlar o dövr ədəbi dilimiz üçün ümumi məqbul hallar olmuşdu və bunlar əsərin dilini Təbriz ləhcəsilə bağlamağa əsas ola bilməz. İkinci tərəfdən də, qaydaya görə [171, s. 60], Ərəb qrafikasında şəkilçilərdəki «و» (vav) hərfinin hər yerdə yalnız «u», «ü» hərflərilə əvəzlənməsinin səhv olması barədə fikri [bu monoqrafiyada bundan əvvəlki ədəbiyyatda] Tiflis «Koroğlu»sunun mətninə də şamil edə bilərik. Yəni «verüblər», «eyləyüb», «hardadır»... kimi deyil, «veriblər», «eyləyib», «hardadır»... şəklində yazılmalıdır. Və bizcə, «veriblər», «eyləyib», daha çox da, «olullar», «gedəllər» kimi deyim ahəngi əsərin dilini məhz Qazax–Borçalı dialektinə bağlayır.

hal tamamilə təbii və qanunauyğun görünür.

... M. H. Təhmasibin haqlı olaraq duyduğu kimi, «azərbaycanlı gənclərlə Gürcü gənclər arasındakı sevgiyə, məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar da bizdə çox olmuş və geniş yayılmışdır» [377, s. 305]. Borçalılı igid oğlanlarla Gürcü gözəllərin məhəbbəti mövzusunda örnəklər də olduğunu vurğulamalıyıq.

Və bu sıradan Hüseyn Saraçlının dilindən yazıya köçürülmüş «Gürcü qızınan Qaçaq Kərim» dastanı əhəmiyyətlidir [26, s. 74–93]. Dastanda olaylar Gürcüstan şahı, ana tərəfdən Qıpcaq Qarapapaqlara bağlı Tamaranın vaxtında – 12-ci əsrdə Tiflisdə, Borçalıda, Türkiyədə cərəyan edir, Şah Tamaranın qızı Roza xanımı Burçalı oğlu Kərimin Türkiyə sərdarı Məhmət Paşanın sarayından əsirlikdən xilas etməsi nəql olunur. Baş qəhrəman Burçalı (Borçalı) Kərindir. O, Quşçu xanından atasının qisasını alıb, qaçaq düşür, mahalda öz mərdliyi ilə ad-san qazanır. Gürcü əsilzadəsi Roza xanımın Türk paşasına satıldığını eşidən Kərim əvvəlcə «əzəli, mən Türkə müxənnət olmaram» söyləyir, mərdliyi daha üstün tutur, Roza xanımı azad edir.

Kərim Borçalının yenilməz, mərd igidi, həm də şirin təbli aşığıdır. O, yeri düşəndə qılınc qurşayıb meydana atılır, yeri düşəndə telli qopuzu dilləndirir:

Ağamı çağırıb düşmüşəm yola,
Boşşalı elinə gedəcəyəm mən.
Qoymaram tək anam qüssəli qala,
Boşşalı elinə gedəcəyəm mən.

Kərim Roza xanımla Pərvanə gölünə çatır, Başkeçidə gəlir, bir qocaya deyir:

Qoca, uyma seyraqublar fəlinə,
İnanmayan düşmənlərin dilinə,
Şükür, gəldik Boşşalının elinə,
Allahı seversən, qonaq al bizi.

Dastanda Gürcülərlə Borçalılıların əzəli məhrəbanlığı maraqlı cizgilərlə əks olunur.

«Əsli–Kərəm», «Şəhriyar–Sənubər», «Məhəmmədlə Gürcü

qızı», «Gürcü qızı» (və ya «Becan oğlu Məmməd», «Cəlali Məmməd»), «Mir Qasımla Gürcü qızı», «Pəri xanım Gürcüstanlı», «Qurbani», «Tahir–Zöhrə», «Heydər Bəy və Süzənbər» dastanları, dastanvari əhvalatları da Tiflisə, Borçalıya müəyyən bağlılıq baxımından diqqəti çəkirlər.

Azərbaycan dastanlarının yayılma arealı barədə İsrəfil Abbaslının tədqiqatının [2] əhəmiyyətini vurğulamaqla qeyd edək ki, Tiflis–Borçalı da bu arealın içindədir.

... Dastanlarımızda Tiflis şəhərinin adı çox hallanır. Bu xüsusda Məhərrəm Qasımlının mülahizəsi belədir: «Orta çağ kontekstində Tiflis, Tiflis şəhəri, Tiflis mahalı folklor bəşimləri ilə dastan yaddaşında yerləşmiş tarixi-estetik qənaət indiki anlamda başa düşülən Borçalı aşığı mühitini ehtiva edir. Başqa sözlə, folklor qaynağındakı «Tiflis» təsəvvürü müəyyən şərtlilik daxilində çağdaş «Borçalı aşığı mühiti» sənət şəbəkəsinin, demək olar ki, əvəzedicisidir» [234, s. 210]. «Şeyx Sənan»da, «Aşığı Qərib»də, «Şəhriyar»da, başqa dastanlarımızdakı Tiflis deyimi öz birbaşa anlamıyla yanaşı, məhz Borçalı–Qarayazı anlamlarıyla da üst-üstə düşür.

4.2. Borçalılı müəlliflərin irsində doğma yurd motivləri

Yazılı ədəbiyyatda Tiflis–Borçalı mövzusunun iki istiqamətini müşahidə edirik:

- 1) Milli klassik ədiblərimizin Gürcüstan mövzusunə müraciəti
- 2) Bilavasitə Borçalılı yazarların doğma yurd sevgili əsərləri

Birinci yönə bağlı xatırladaq ki, hələ Xaqani «Tiflis Səmərqəndi qoyar dalda» söyləmiş, Abxazı (Gürcüstanı), ağüzlü, qıvrımsaç Gürcü gözəlini öymüşdü, Nizami Tiflisi «cənnət bəzəkli gözəl torpaq, gül bağı» adlandırmışdı. 13-cü əsr ədəbiyyatımızın qiymətli örnəyi, ana dilimizdə ilk məsnəvi kimi səciyyəvi olan «Dastani-Əhməd Hərami» əsərində qəhrəman sağı və solu gözləmədən Gürcüstan yolunu tutur. 14-cü əsr şairimiz Arif Ərdəbilinin

«Fərhadnamə»sində yenə də Gürcüstan anlamında Abxaziya adı çəkilir. Qurbani boyu sərvə bənzər, ağ geyimli, lala örtüklü, «beli üzükdən keçən» Gürcü gözəlləri vəsf etmişdi, Tufarqanlı Abbas Tiflis şəhərini məhəbbətlə tərifləmişdi.

Milli klassik poeziyamızda Gürcüstana, onun paytaxtı Tiflis şəhərinə həsr olunmuş şeirlərdən misralar:

Bu Kür Ceyhun olar, Tiflis Səmərqəndi qoyar dalda.

(Xaqani Şirvani) [348, s. 7] [46, c. 2, s. 265].

Ən qoca bir dehqan vermişdir xəbər:

Tiflisi ilk abad etmiş İsgəndər;

O cənnət bəzəkli gözəl torpağı

Yaxşılıq toxmuyla etdi gül bağı.

(Nizami Gəncəli) [46, c. 4, s. 451].

Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,

Yığılıbdır ona cəmiyyəti huri, pərinin.

(M. P. Vəqif) [46, c. 6, s. 460].

Yaxşı gördüm tamam əhli-Tiflisi.

(Qasım bəy Zakir) [46, c. 8, s.].

Tiflisə nəzər qıl ki, gülüstanə dönübdür,

Hər bir gözəli afətü-cananə dönübdür.

(A. Qüdsi) [348, s. 12] [46, c. 8, s. 397].

Cənnət kimidir havası Gürcüstanın,

Var Kəbə kimi səfası Gürcüstanın.

(S. Ə. Şirvani) [348, s. 14].

Önemlidir ki, Gürcüstanda təhsil almış, işləmiş bir çox ictimai-ədəbi simalarımız bu torpağı sevmiş, onu rəğbətlə təsvir, tərənnüm etmişlər.

Tiflisdə yaşayıb-yaratmış, «İki qardaş», «Müsəvvər Rüstəm və Söhrab», «Bəyani-hal», «Molla və Şeytan» poemalarını Tiflisdə yazıb, burada nəşr etdirmiş Qazaxlı Abbas ağa Qaibzadə Nazir «Bəyani-hal»da Qarayazı meşəsinin təbiətinə səmimi misralar həsr etmişdi.

Zeynalabdin Marağalının «İbrahimbəyin səyahətnaməsi» əsərində qəhrəmanın səfər yolu Borçalıdan da düşür.

Abdulla bəy Divanbəyoğlunun «Ərdoy dərəsi» hekayəsində [106] Qarayazı çölü, Sac dağı, qübbə asimana dirək kimi durmuş Alayüz dağları, açıq süfrə kimi görünən Borçalı düzü, bağlı-bağatlı kəndlər, qarlı bəyaz başını göyə ucaltmış Ləlvar (Lələvər) dağı, Dəli dağ, Dilcan yaylağı heyranlıqla təsvir olunmuşdu.

Hüseyn Cavid Gürcüstanın telli qızlarını, səfalı ormanlarını nəzmə gətirmişdi [79, s. 410] [348, s. 15].

Abbas Səhhətın «Bədbəxt ailə» əsərində [352] mövzu Tiflis həyatındandır.

İrəvan əsilli olub, Təbrizdə, Tiflisdə yaşamış, burada vəfat etmiş həkim, şair Mirzəlixan Ləli (1840–1907) Tiflisin isti yayı barədə şeirlər söyləmişdi.

Şəkili Məhəmməd mənzumələrindən birində Tiflisin cahü-cəlalını, ipəyini, xalısını, yununu, tirməsini, isti sularını belə vəsf etmişdi: «Yaxşı imarətləri var, geymi bahalı Tiflisin» [112, c. 1, s. 266–268].

Şəkili Molla Turab Miskin Bürcünün bədii təxəyyülünə görə, Tiflis bahar çağında cənnətə bənzəyir, Tiflisin bağları, onun əlvan otağı bir tamaşadır. Vaqif kimi, Bürcü də Tiflis gözəllərini vəsf etmişdi, onları lələyə oxşatmışdı, al-yaşıl Ortacala bağlarını, əzəmətli Narınqalanı, atəşsiz hamamları da tərifləmişdi [112, c. 1, s. 270].

Əvvəlki münbit zəmin 19-cu yüzildə və sonra da Borçalı qələm sahiblərinin yaradıcılıqlarında doğma yurd mövzusunun daha geniş işlənməsinə şərait yaratmışdı.

«Yurd, vətən, torpaq – bir çox digər amillər, xüsusən tarix, sosial quruluş, təsərrüfat tipi ilə yanaşı etnosu müəyyənləşdirən əsas şərtlərdəndir. Əslində etnosu bir çox cəhətdən məhz coğrafi mühit formalaşdırır» (A. A. Hacı) [160, s. 50]. Borçalı yurdu da məhz Borçalılıları bir etnos olaraq biçimləşdirən əsas amildir.

Elə bu səbəbdən də Borçalının yerli ədəbi qüvvələrinin yaradıcılıqlarında vətən, doğma yurd motivləri coşğun axarla davamlanır və bu, ədəbi fəaliyyətin ana yönlərinin hər üçündə – nəzm, ədəbi nəsr və dram əsərlərində özünü fəal şəkildə sərgiləyir.

4.2.1. Nəzm əsərlərində

Borçalı şairlərinin lirik şeirlərində doğma yurd mövzusu əsas dörd yöndə cərpazlaşır:

- * Borçalı təbiətinin tərənnümü
- * Həsərat duyumları
- * El gözəllərinin tərifı
- * Borçalı igidlərinin vəsfi

Bəri başdanca qeyd edək ki, Borçalılı müəlliflər öz şeirlərində doğma yurdlarını, hətta doğma kəndlərini xüsusi fəxrlə nişan vermişdilər:

İzinizə düşüb gəlibdi Alı,

Eli Borçalıdı, yurdu Faxralı.

Güllər Alı [139, s. 28]

Məskənim Lök dərəsi,

Oylağım Qarayazı.

Alxas ağa [156, s. 20]

Yolun düşsə təşbihidi İstanbul,

Faxralı tək ağır elim var mənim.

Şair Nəbi [69, s. 17]

Elim Kosalıdır, Kür kənarıyam.

Sədi Bəy Arif [30, s. 106]

Borçalıdır bil mahalım,

Hamıya bəllidir halım,

Qaçanda xoş əhvalım,

Vardı dillərdə, dillərdə...

İsa Borçalı [51-c, s. 90]

«Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında doğma təbiətə vurğunluq geniş yer tutur. Bütün ömürlərini kənddə, açıq təbiət qoynunda keçirmiş bu insanların yaradıcılıqlarında bu məsələ o qədər də qərribə görünməməlidir. Onu da qeyd etməliyik ki, onlarda bu təbiət və kənd təsvirləri heç zaman şəhər həyatına qarşı qoyulmamışdı» (Abbas Kirəcli) [51-d, s. 10]. Bu fikri dəstəkləməmək mümkün deyil. Aranlı-dağlı Borçalıyı sevmiş söz xiridarlarımız doğma

Borçalı təbiətinin gözəlliklərini vətən sevgisi duyğularıyla, ilhamla vəsf etmişlər.

Gerçəkdən, Borçalılılar təbiətsevər olduqlarından həmişə gözəl yerlərdə – ya al-yaşılı dağlar qoynunda, ya da gur sular yaxınlığında məskən qurmuş, qışda qışlağın, yayda yaylağın keyfini sürmüşlər.

Yurdun dili söz-söhbətliləri də qarlı dağların, yaşıl ormanların, çinarlı bulaqların, ayna suların saflığından, gözəlliyindən ilhamlanmış, ana təbiətdən aldıkları zövqü öz şeirlərinə köçürmüşlər.

Allahverdi Miskinoğlunun qoşmalarından biri «Borçalıdadır» adlanır [105-d] və bu, ata yurdumuza həsr olunmuş ilk poetik örnəklərdəndir:

Miskinoğlu dostdan ayrı gəzəmməz,
Süfrəsinə haram çörək düzəmməz,
Hər qələm götürən dastan yazammaz,
Oxuyub qananlar Borçalıdadır.

Onun şeirlərində Başkeçidin qəlbi dağlar qoynundakı Yırğançay kəndi, onun yan-yörələrindəki Qarağac yaylağı, Hacıxanlı Ocağı, Axçalı, Ağlağan dağları, Ov Dərəsi, Ortayal, Çömçə Dərə sevgilərlə anılır.

Şair Borçalıya adi bir məkan olaraq yox, sevdiyi, halına yandığı canlı varlıq kimi müraciət edir. Yurdun nisgili Allahverdi qoşqularında həzin duyğuyla ifadə olunur.

Borçalı şairlərinin vətən mövzulu şeirləri kontekstində dağlar, yaylaqlar mövzusu xüsusilə zəngindir:

Ov Dərəsi bəlli, qoyun-qaralı,
Oynar balıqların cəsədi xallı,
Marallar oylağı, ortası yallı,
Axır hər tərəfə sellərin, dağlar.

(Miskinoğlu Allahverdi) [105-d]

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Durnası ötüşüb söz olan dağlar.
Hər şeyə bərabər gülabı sular,

Qaynar bulaqları göz olan dağlar.

(Ağacan) [34, s. 69]

Qoynunda saxlarsan ağır elləri,
Gümüş kəmərləri, nəcib belləri,
Hərdəm göndər o bulannıq selləri,
Yetirsin bizə də barı, a dağlar.

(Xəstə Namaz) [51-ç, s. 15]

Hiss edildiyi kimi, Borçalı şairlərinin poetik təxəyyüllərində təbiət, öncəliklə də dağlar insaniləşir, onlar dağlarla sakral şəxs kimi, tərəf-müqabil kimi mükəlliməyə girirlər. H. Əlizadənin çap etdirdiyi Ağacanın dağlara həsr olunmuş şeirində dağların tərənnümü ənənəvi xarakterlidir; Aşıq Ələsgərin «Bahar fəslı, yaz ayları gələndə» misrasının əks-sədasından doğan bu qoşmada şair çisgin-duman gələndə dağların qaş-qabağını töküb naz eyləməsini səmimiyyətlə ifadə edir. Xəstə Namaz qoşmalarında dağların gur sularının arana bar-bərəkət gətirdiyini canlı şəkildə ifadə edir, bu yaylaqlarda beş ay zövq-səfa sürənin qeyri-intizarı olmaz, – deyir. Ümumilikdə götürdükdə, Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında dağlar, yaylaqlar təbii gözəlliyin və təbiətə vurğunluğun simvolu kimi, fəal, çox işlək bədii sakral obrazlardandır.

Borçalı şairləri doğma dağların, yaylaqların, bulaqların adlarını əsərlərində gen-bol işlətməklə yurd sevgilərini ifadə etmişlər:

Qarağacın dağ havası,
Kaş içəydim gümüş tası...
Qoca Tiflisi keçərəm,
Qocorda yaylağım ola...
Mən beş arşın bez istərəm,
Qarağacda dağım ola.

(Səfil) [391, s. 93]

Ağlağan ağlar qalıb,
El köçüb, dağlar qalıb,
Xəyalımda, ay Alı,
Baxtavar çağlar qalıb.

(Səkinə Alməmmədli) [140, s. 35]

Qarağacdı, Axçalıdı qəlbi, gözü dağların.

(Alxas ağa) [156, s. 52]

Sefil təxəllüslü şairin gəraylısı, aydınca hiss edildiyi kimi, «Koroğlu» dastanındakı «Tanrıdan dövlət istəmə...» misrasıyla başlanan şeirlə tipoloji səsləşmədədir*. Borçalıdakı Qarağac yaylaqlarının təkrar-təkrar məhəbbətlə tərənnümü həmin şeirin doğma yurd tərəvətini gücləndirir. Faxralı Səkinə Alməmməddinin misal gətirdiyimiz bayatısında dava-dalaş üstündə tutulub sürgün olunan sevgilisi Alının kor taleyi vətən dağlarının nisgililə birgə anılır. Alxas Ağanın şeirləri yurdculluq duyğularıyla çox səciyyəlidir. Yuxarıda bir misrasını örnək verdikimiz divanisindən əlavə, onun bu səpgidə əsərləri çoxluq təşkil edir.

Alxas Ağanın qoşmalarından birində deyilir:

Məhsulum sulana yağış selinnən,

Balığım yollana Göyçə gölünən,

Qarpızım, yemişim Baydar elinnən,

Qartofum üşənə, Cavaxdan gələ.

Belə misralar həm də etnoqrafizm baxımından diqqəti çəkir. Belə ki, Borçalılıların qida rasionunda mühüm yer tutan balıq, qarpız, yemiş, hətta poeziyada rastlaşmadığımız qartof sözləri misralara ahəngdar şəkildə hopdurulur. Burada xatırlanan yerlər ya Borçalıda, ya da onun qonşuluğundadır.

* Qeyd: Bu şeiri Həmid Vəliyev Tiflisdə Gürcü şair-alim İoseb Qrişaşvilinin muzey-arxivindən aşkarlamışdır [118, 1979 # 34] [391, s. 93] və o, Sefil təxəllüsünü Şenliyə aid etmişdir [391, s. 95–96]. Biz də Bakı əlyazmalar institutunda Sefilin «Gürcü qızı» gəraylısına rast gəldik [50-I, s. 1] və səkkiz bəndlik bu şeir də Sefilin həmin gəraylısına biçim, dil-üslub baxımından yaxındır, təbiiliylə maraqlı doğurur:

Ölürəm, gəl cana qıyma,

Aldanma, dünyaya uyma,

Biçərə Sefili qoyma

Yana-yana, Gürcü qızı.

Gəraylıda Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəli olan Gürcü gözəlin vəsfi motivini görürük.

Qaraçöplü Miskin Vəlinin qoşqularında vətənpərvərlik ruhu güclüdür. O, bir şeirində [229, s. 289] dogma yurdun vəsfini belə vermişdi:

Bizlərdə bülbültək oxunur Quran,
Çox şirin torpaqdı, azca da şoran,
Tapmırıq gəzsək də, İranla Turan,
Gedək Xorasana, xoşqədəm yoldu.

Dogma yurdun adını adına yaraşdırmış, özünə şairlik təxəllüsü götürmüş Qaçğanlı İsa Borçalının (İsa Əliyevin) yaradıcılığına Borçalı mövzusu şirin bir tərəvət gətirmişdi. Onun şeirlərində çəndumanlı Qarağac yaylağının uca zirvələri, alaçıqlı Ağlağan, Ov Dərəsi, nişangahlı İlməzli, Çubuqlu yaylağı, başı çalmalı, yaşıl donlu dağlarımız yada salınır [51-c] [146, 1982 # 49, s. 4]. İsa Borçalının qəlb ovsunlayan şeirlərindən biri Çubuqlu yaylağında Qılıç yurdda söylədiyi «Qaldı» rədifli qoşmasıdır [51-c, s. 52] [273, s. 354]. Bu şeir 1918-ci il Ermənistanla Gürcüstan arasında müharibə nəticəsində Borçalının bir parası olan Loru tərəfləri Ermənilərin işğal etmələrindən sonra şairin dərin həsrət duyğusundan doğmuşdu.

Şair ürək qövrünü belə bəyan eləmişdi:

Ceyranlı talalar, bülüllü bağlar,
Kimin oylağıydı, kimlərə qaldı.
İgidlər məskəni çisginli dağlar
Boranlı, çoyğunlu dəmlərə qaldı.

Şair gül-çiçək bəzənən çəmənlərin, mahir zümzüməli dillərin, yadlara qismət olan dogma yaylaqlarımızın nisgilini çəkir.

Loru bölgəsinin Körpülü elindən Nəziroğlu Əsgərin gəraylılarında və qoşmalarında o tərəflərdəki Çubuqlu yaylağı, Ləlvar dağı, Lejən dağı, Yekəyal, Gendərə, Güllübağ məhəbbətlə xatırlanır [66, 2001 # 31–34, s. 9]. Şair Ləlvar dağını talasına gül düzülən, çeşməsindən can süzülən cənnət ocağı deyər tərifləyir.

Qəhrəmanın «Ağır ellər» gəraylısında [375, s. 75–79] tərəkəmə köçü maraqla təsvir-tərənnüm edilir. Yaz ayları gəlib çatanda ağır ellər köç-köç olar, hər yanda tuti dillər səs-səsə verib ötüşərlər. Bu

gəraylıda obaların yola düzülməsi, qəflənin sağa-sola yayılması, nərgizin, lalənin ətir verməsi, qonçaların açılması, gözəllərin bulağa axışması, yaylağa çıxması, siyah telləri sayrışması nəzmə çəkilir:

Qızlar gələr dəstə-dəstə,
Qəddi əlif, boyu bəstə,
Qəhrəman da qolu üstə,
Xoş saz çalar gülşad əllər.

Şairlərin doğma təbiətə, yurda sevgilərinin poetik təzahürü onların vətənpərvərlik duyğularının xüsusi ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

Borçalıda satirik şair kimi tanınmış olan Mirzə Həsən Məcrüh, Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, ən öncə, doğma Borçalının ağrı-acılarını, doğma yurddakı mənfi tipləri qamçılayarkən də doğma yurda sevgilərini biruzə vermişlər. Məcrühün şeirlərindən birində [51-ç, s. 10] [273, s. 353] oxuyuruq:

Ağalar yığılıb söz qoyubdular
Boşşalı yurdunu veran etməyə.

«Molla Nəsrəddin»də Borçalı nahiyələrindəki əhvalatlara dair xəbərləri, mənzum felyetonları Mirzə Həsən Məmmədov Məcrüh yazmışdı [50-m].

Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin də yaradıcılığındakı yurdculluq pafosunun vüsəti həm də ona milli, etnik xəlqilik gətirmişdi. Borçalının bu sevimli şairi:

Mühəqqər maildir vətən daşına,
Dolanaram çör-çöpünün başına –

deyə [105-f, s. 31] yurdseverliyi poetik bürüzə vermişdi.

Borçalı sevgili şeirlər cərgəsinə yurd həsrətiylə bağlı poetik örnəklər də aiddir.

Yurd həsrəti, intizar göynəmi motivləri Fatma Alı qızının, İveylər Allahverdinin, Güllər Pərinin, Nəcəfin, Nəbinin, Göyəmlikli Əhmədin şeirlərində daha qüvvətlidir.

19-cu əsrin əvvəllərinin olaylarıyla bağlı yurddan itgin düşmüş şair Fatma Alı qızının bir şeiri [146, 1983 # 114, s. 4] bu baxımdan daha səciyyəlidir:

Faxralıda bir babanın qızıyam,
Nə uzağa düşdü yolum, ay fələk;
Atam-anam Borçalıda qaldılar,
Bizi hardan tapar Alım, ay fələk.

Şeirin məzmunundan aydın olur ki, şair Fatma iki qardaşıyla bərabər İranda didərgin həyatı keçirmişdir.

Doğmalarının vətəndə qalması və özünün itgin düşməsi hissləri qadın şairimizin kövrək qəlbini göynətmişdi:

Fatmayam, zülümən aldılar məni,
Bir qızıl quş kimi çaldılar məni,
Gətirib qürbətə saldılar məni,
Görəsən nolacaq halım, ay fələk.

Belə həsrət duyumları yaddaş-yaddaş dastanlaşmışdı.

Allahverdinin bir gəraylısı ədəbiyyatımızın qürbət, vətən həsrəti emblemi olan durnalara həsr edilmişdi. Şair durnaya: «xoş gəlibsən bizim elə» – deyə üz tutmuşdu.

Güllər Pərinin Borçalıdan Qarsa iraq düşən qardaşına yolladığı və qardaşını bağışlamaq barədə qəza rəisinə yazdığı qoşmalar maraqlı nümunələrdir. Güllər Pəri Borçalı qəza rəisinə üz tutub, qardaşının bağışlanmasını belə xahiş etmişdi:

Pəriyəm, gəlmişəm sizə minnətə,
Amandı, qardaşı salma zillətə,
Çəkib cəzasını, düşüb qürbətə,
Yaşılbaş sonanı göldən ayırma.

Güllər Pəri mənzum məktubunda ürəyini belə boşaltmışdı:

Qarsa sarı baxıb-baxıb ağlaram,
Vurulub köksümə yaralar, qardaş!
Sınəm üstün çalın-çarpaz dağlaram,
Dolanar qəlbimdə haralar, qardaş!

Bu qoşmadan bəhs etmiş Kamil Vəliyev onun poetik vüsətini yüksək dəyərləndirmişdir [393, s. 18]. Şeirdə intizarın poetik səhnəsi təsirlidir. Pəri qardaşının timsalında Borçalıdan müəyyən səbəblərə görə Qars, Sulduz tərəflərə keçmiş minlərlə həməllisinin didərgin taleyini yada salmış, ümumi həsrət duyğularını ifadə

etmişdir. O, sıra dağların aradan çəkilməsini, Borçalıdan Qarsın görünməsini diləmişdi.

Güllər Pərinin şeirləri əsasında yaranmış «İsmayıl–Qızıyetər» dastanındakı həsrət doğma ata ocağının nisgilidir.

Dastan qəhrəmanı İsmayıl qəriblikdə belə qürrələnir:

Borçalıdan gəlmişəm ki, bac alam,
Basılmayam, meydan açam, ucalam.
Tac verməyəm, gərək səndən tac alam,
Əcrini burada bular gedərsən.

Lirik qəhrəman doğma yurdda murada çatır, firavan ömür-gün sürməyə başlayır.

Borçalı şairlərinin həsrət qoşqularında incə ruh açıqlanır:

Çünki cüda düşdüm öz vətənimdən,
Gəzmək üçün ellər mənim olaydı,
Qoşmalar, qəzəllər gül camalına
Düzmək üçün dillər mənim olaydı.

(Nəbi Dürdəhan) [69] [68]

Mat-mat qaldım vətən qədri bilməkdən,
Qeyri çarəm yoxdu daha ölməkdən,
Borçalı elini tərk eləməkdən
Əritdim ürəkdən yağım, ay fələk.

(Göyəmlikli Əhməd) [105-ğ, s. 26]

Bu həsrət şeirlərində əsas üç istiqamət nəzərə çarpır:

- Vətən-yurd həsrəti
- Ata-ana, qohum-qardaş həsrəti
- Yar həsrəti

Borçalı sənətkarları yerli koloritə o qədər möhkəm bağlı olmuşlar ki, tanıyıb-bildikləri Borçalı gözəllərinə təriflər də qoşmuşdular.

Borçalı şairlərinin doğma mahalın el-obalarında, çay kənarında, çeşmə başında gördükləri gözəlləri tərifləmələri daha gerçək təsir bağışlayır:

Borçalı elində yol kənarında
Sallandı, qarşımdan yar gəldi keçdi...

Ağacan [34, s. 68]

Çömçəli çayında, axşam çağında
Bir bölük gözəllər çıxdı, yeridi...

Sədi bəy Arif [30, s. 104]

Yolum düşdü Muluxsalı elinə,
Tutubdu qatarın yallı gəlinlər...

Qalaqalalı Alı [105-ğ, s. 35a]

Ağacanın vaxtilə Hümmət Əlizadə tərəfindən çap etdirilmiş [34, s. 68] «Keçdi» rədifli həmin şeirində Borçalının el sənəmlərinin poetik tablosu koloritli şəkildə yaradılmışdı.

Ümumiyyətlə, Borçalı şairlərinin şeirə gətirdikləri Borçalı gözəli al-yaşıl bəzənər, xınalar boyayar, yel vuranda onun cığalı telləri əsər, onun bütün var əndamı can dərmanıdır, ləbləri şirindir, yanağı xallıdır, dodağı ballıdır...

İveylər Allahverdinin «Leyli», Miskinoğlu Allahverdinin «Xacca», Nəbi Dürdəhanın «Gözəl», «Zöhrə», «Güllü», «Pəri», İsmayıl Mərdanoğlunun «Şərəbanı», Xəstə Namazın «Qızıyetər», Sədi Bəy Arifin «Güləndam» tərifnamələri milli poeziyamızda M. P. Vaqif, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Vərxıyanlı Məhəmməd, Şəmkirli Hüseyn və başqalarının gözəllərə adlarıyla qoşulmuş şeirlərilə bir cərgədə durmağa layiqdirlər.

Buna aşağıdakı nümunələr misaldır:

Kəklik kimi səkib, dönəndə yana,
Bir qıya baxışın qəsd eylər cana,
Bu Miskinoğluyu etdin divana,
Tuşladın könlümü bəlaya, Xacca.

Miskinoğlu Allahverdi [146, 1979 # 129, s. 4]

Daldalanma məndən, duran nazənin,
Eylə hərcayidən ədəbi, Pəri.
Elə güldün, məni saldın atəşə,
Gördüm dəhanında sədəfi, Pəri.

Nəbi Dürdəhan [69, s. 24, 34, 37, 38]

Gözüm gördü, gənə könlüm qaynadı,
Sallanıb çıxmıssan yola, Qızıyetər.
Xudam səni mətləbinə yetirsin,

Qolların boynuma dola, Qızıyetər.

Xəstə Namaz [51-ç, s. 23]

Eli Qarayazı, adı Güləndam,

Sürməli kirpiyin çaxdı, yeridi.

Sədi Bəy Arif [30, s. 105]

Qaraçöplü İsmayıl Mərdanoğlunun «Şərəbanı» rədifli qoşması [105-ğ, s. 17] Hüseyn Saraçlının, müğənnilərin repertuarlarında mühüm yer tutmuşdu, Borçalı, Kars, Çıldır məclislərində bu gün də şövlə oxunur. Şərəbanı belinə gümüş kəmər bağlayan el gözəlidir, şair bu gözəli ellər yüklənibən yaylağa gedən vaxtlar görmüşdü:

Özün Mərdan qızı, qardaşın Ağa,

Ellər yüklənibən gedir yaylağa,

Havalar buluddu, qorxuram yağa,

İslana üzündə muy, Şərəbanı.

Borçalı şairləri şəxsən görüb tanıdıqları, əfsanəvi hurilərdən üstün tutduqları real gözəllərin, qız-gəlinlərin mədhində təbii cizgilərdən istifadə etmişdilər.

Borçalının poeziya daşıyıcıları doğma yerlərin əsrarəngiz təbiətini, el gözəllərini tərənnüm etdikləri kimi, tanıyıb-bildikləri igidlərin də şücaətlərilə öyünmüş, bu mərd oğulları vəsf etmişdilər.

Borçalı Qarapapaqlarının mərdliyi yaxşı bəllidir. Bu tayfanın soykökündə mühüm rol oynamış Kümən-Qıpcəqlər vaxtilə Qafqazda ən döyüşkən, şücaətli toplum hesab edilmiş, Tiflisin Ərəblərdən və Səlcuq Türklərindən azad edilib, Gürcü şahlığının paytaxtı bəyan olunmasında həlledici rol oynamışdılar.

Orta yüzillərdə Borçalı xanlığından ayrıca qoşun toplandığını tarix təsdiqləyir. 1730-cu illərdə Xızı və Car Ləzgi döyüşçülərinin Borçalı–Baydar tərəflərə həmlələrini xatırlayan Gürcü salnaməçi Papuna Orbeliani Borçalılıların doğma yurdu mətanətlə qoruduqlarından bəhs etmiş, öz evində beş Ləzginin başını kəsmiş Kəpənəkçi kəndxudası Mədədin şücaətindən xüsusi söhbət açmışdı [272, s. 37].

18-ci əsrin axırlarında Qazax–Borçalı ləşgəri ata yurdu qorumaqla yanaşı, İrəvan xanlığının, Gürcülərin də tez-tez

köməyinə çatmışdı. Bu ləşgərin sərkərdəsi Kazım xanın, Borçalı böliyünün fərmandehi Nağı bəyin, cəld atıcı Kəlbi Hüseynin, Aspindza körpüsündə vuruşlarda möcüzə göstərmiş, Gürcü salnaməsində «şan-şöhrətli cəngavər» kimi təriflənmiş Xudu bəy, Borçalı Topçuoğlu, Qarsda savaşıb igidlikdə ad çıxarmış mehtər Sarvan Şərif oğlu Gülməmmədin qəhrəmanlıqları tarixə düşmüşdür [272, s. 40–55]. Ağa Məhəmməd Xan Qacarın Tiflisə yürüşləri zamanı Yadigaroglu Sadıq Bəyin və Xudu Bəyin öndərliyi ilə Borçalının suvarlar dəstəsi Gürcüstanı mərdliklə qorumuşdu*.

Borçalılıların qəhrəmanlığı, mərdliyi, düşmən önündə yenilməzliyi bədii ədəbiyyatda müəyyən əksini tapmışdı.

Qazaxlı şair Arifin «Qaldı Baydar–Borçalının bəyləri» misrasıyla başlayan mənzuməsində Borçalılıları «Meydan günü birbirindən yey» olmaqları, «Mehman qarşısına mərd gəlməkləri» ilə üstün tutduğu [217, s. 264] [55, c. 2, s. 88], başqa bir Qazaxlı şair Salikin Muxran bəylərinin şəninə tərif qoşduğu [55, c. 2, s. 74] barədə əvvəl danışmışdıq. Maraqlıdır ki, 18-ci yüzil Gürcü şairi İkinci Teymuraz «თავგადასავალი» (Tavqadasavali) – «Sərgüzəştlər» poemasında Borçalı igid ağalarının adlarını çəkərək,

* Qeydlər:

1) Gürcüstan şahı II İrakli belə söyləmişdi: «Borçalılar yaxşı, mərd adamlardır» [272, s. 54].

2) Bu qəhrəmanlığı Gürcü şair Akaki Sereteli də sonralar «Kavkaz» qəzetinin səhifələrində minnətdarlıqla dəyərləndirmişdi: «1795-ci ildə Ağa Məhəmməd Xan Tiflisi mühasirəyə alanda Gürcülər tərəfdən vuruşanlar arasında Qazax-Borçalılar da olmuşlar, onlar Gürcüstan uğrunda sanki vətənləri uğrunda başlarından keçmişdilər. Tiflisdən qaçan şah xanımını Yadigarogluları nəslindən olan azərbaycanlı qadınlar müşayiət etmişdilər» [155-d, 1906 # 22, s. 2].

Sandro Şanşiaşvili Ağa Məhəmməd Xanın Tiflisə yürüşü təsvir olunan «Krtsanisi qəhrəmanları» dramında İraklinin sərkərdələrindən biri olaraq Xudu Borçalı obrazı yaratmışdı. İraklinin şəxsi qorucusu olan Xudu: «Məni vuruşa göndərin» deyəndə İrakli: «Sən burada mənimlə olacaqsan» deyir; İrakli Qocor yoluyla dağlara çəkiləndə ona Xudu bələdçilik edir [363, s. 265–345].

3) İndi Marneuli şəhərində Xudu Borçalı küçəsi var.

Kəlbini gözəl dilmanc, Musanı cəld atıcı, Adıgözəli sədiq dost deyə rəğbətlə vəsf etmişdi [145, c. 8, s. 89–91].

Borçalı igidlərinin bədii vəsfinin iki aspektini müəyyən-ləşdiririk:

a) qaçaqların tərifi

b) elatın hörmətli adamlarının tərifi

Mövcud ictimai-siyasi durumla bağlı olaraq qaçaq hərəkəti geniş vüsət almışdı. Bu, bir yandan çar yönətiminin müstəmləkəçilik, xalq kütləsini tapdaq altında saxlamaq siyasətinin yerlərdə doğurduğu müqavimətin nəticəsi olmuşdusa, başqa bir tərəfdən də, Borçalılıların daxilən azadlıqsevərlik ovqatının güclənməsi amilindən doğmuşdu. Tarix yaxşı xatırlayır ki, hələ 19-cu yüzilin başlanğıcından Borçalı ağa-bəyləri Ruslara itaətsizlik göstərmiş, Ruslara qarşı qiyamlar qaldırmışdılar. 1802-ci ildə bir Rus generalı belə məzmununda raport vermişdi: «Qazaxlılar, Borçalılılar və ümumiyyətlə Tatarlar (azərbaycanlılar – Ş. M.) bizə inanmırlar, açıq-açığına bizə qarşı çıxırlar və Gəncə xanı da onlara qoşulur» [272, s. 62]. Mirzə Adıgözəl Bəyin, Mirzə Yusif Qarabağının salnamələrində xatırlanır: «Qazax və Borçalı elləri Rusiya dövlətindən üz çevirib, o dövlətin itaətindən boyun qaçırmışdılar» [227, c. 2, s. 48]. Borçalı, Qazax, Şəmsəddil, Pənbəkdən özünümüdafiə qoşunu yığılmışdı, Borçalılılar İran vəliəhdi Abbas Mirzənin Ruslara qarşı mücadiləsinə elliklə qoşulmuşdular. 1918-ci ildə xüsusi əsasnamə ilə ağa-bəylərin imtiyazları məhdudlaşdırılanda Borçalıda qiyamlar təşkil edilmişdi [272, s. 63]. Yüzilin ortalarında və sonralar da Borçalıda kəndli mübarizələri, qaçaq hərəkəti genişlənmişdi. Borçalıda həmin çağın, qismən də 20-ci yüzilin əvvəllərinin mərd oğullarından Əmircan Ağa, Seyid Bəy, Sarvan Gülməmməd Şərif oğlu, Qarapapaq Nağı Bəy, 1832-ci ildə Rusların Gürcüstandan qovulması qəsdində iştirak etmiş Hasanxocalı Molla Zaman, ictimai-hərbi fəaliyyətlərilə fərqlənmiş Yadigaroglular və başqalarını ehtiramla xatırlamalıyıq. Borçalı qaçaqlarından Arıxlı Eyyub oğlu Alı Ağa, Dəli Həsən, Qaçaq Daşdəmir, haqq-ədalət divanı qurmuş Qasımlı Səməd Ağa,

onun qardaşı Astan Ağa, Borçalıda qaçaqlıqdan Osmanlıda paşalığa qədər ucalmış Mehralı Bəy, hünərlərilə ad qazanmış Abdallı İsmayıl, Qızılhacılı Halay Bəy, Arıxlı Hacıxalıl Bəy, Kəpənəkçi Emin Ağa... qeyrət rəmzi kimi yaddaşlarda yaşayırlar*.

İgid Borçalılıların bədii obrazları hələ öz çağlarında yaradılmışdı.

Önemlidir ki, bu səpgidə Rus, Gürcü müəllifləri də rəğbət hisslərilə əsərlər qələmə almışdılar.

1838-ci ildə nəşr olunmuş bir mənbədə Cekitov soyadlı müəllifin «Sazandar» sərlövhəli sənədli hekayəsinə rast gəlirik [109]. Burada olaylar Yor, Alazan çayları boylarında baş verir və Gürcü qaçağ Kikola ilə yanaşı qaçaq Yusif Kərim oğlunun (Qaraçöplü Dəli Yusifin) sərgüzəştlərindən də söhbət açılır.

Məşhur Rus şairi Yakov Polonskinin (1819–1898) adını da Borçalı mövzusunda əsərlərinə görə ehtiramla xatırlamalıyıq.

Y. P. Polonskinin Gürcüstanla əlaqələrini tədqiq etmiş İ. S. Boqomolov yazmışdır: «Şairin gəzinti marşrutunda Borçalı qəzası, yüksək dağ kəndləri, azərbaycanlılar yaşayan kəndlər mühüm yer tuturdu» [61, s. 30]. 1846–1851 illərində Tiflisdə yaşamış, «Закавказский вестникъ» («Zakavkazskiy vestnik» = Cənubi Qafqaz xəbərləri) qəzetində əməkdaşlıq etmiş, M. F. Axundzadənin, Tiflisdəki azərbaycanlılar üçün məktəblərin ümumi

* Qeydlər:

1) Borçalı qaçaqları barədə Gürcü mətbuatında Xonelinin (İlya Baxtadzenin), Borçaloelinin (Stepane Baidoşvilinin) və başqalarının xəbərlərinə, oçerklərinə rast gəlirik [155-a, 1877 # 152] [155-a, 1880 # 229,] [155-ç, 1886 # 242] [155-ç, 1890 ## 128–135] [155-ç, 1891 # 12] [155-ç, 1892 # 84] [155-ç, 1895 # 43] [155-ç, 1897 ## 190, 194, 196] [155-ç, 1902 # 188...]. Məşhur Qaçaq Kərəm barədə Gürcü şairi Qomelinin qoçaqlamasını, Gürcü ədibi Aleksandre Kazbeqinin dram əsərinin fraqmentini əldə etmişik. A. Kazbeqi əsərini «qiarim borCaloeli yaCaRa» («Borçalı qaçağı Kərim») adlandırmışdı (Bax: [32, 1987 # 9] [279, s. 98–100] [71, s. 114–123]).

2) Borçalı qaçaqları xüsusunda Valeh Hacıyevin tədqiqatını [170] xüsusi dəyərləndiririk.

rəisi Şərqşünas Nikolay Xanikovun köməylə dilimizi öyrənmiş həmin Rus şairi əsərlərində Azərbaycan, Borçalı mövzusuna müraciət etmişdi. Onun «Прогулка по Тифлису» («Tiflis gəzintisi»), «Арбар» («Əkbər»), «Татарка» («Tatar qızı»), «Татарская песня» («Tatar mahnısı»), «Караван» («Karvan»), «Сатар» («Səttar»), «Делибаштала» («Dəlibaştala»), «Квартира в татарском квартале» («Tatar məhəlləsindəki mənzil»), «Письмо из Серого Замка» («Boz qaladan məktub»), «Татарские кочевья» («Tatar yaylaq yurdları»), «Отрывок из восточной повести» («Şərq povestindən parça») adlı şeirləri, oçerkləri, hekayələri [155-f, 1847 ## 22–23] [328] bu qəbildəndir və bu əsərlərin mövzusunun zəminində Tiflis, Borçalı təəssüratları, xatirələri dayanmışdı. Y. P. Polonskinin Borçalı mövzusunda əsərlərinin bir qismi («Əkbər», «Tatar qızı», «Tiflis gəzintisi») müəllifin Tiflisdə yayımlanmış «Sazandar» kitabında cəmlənmişdi.

O, A. S. Puşkinə məktub biçimində yazdığı «Tiflis gəzintisi» şeirində Meydan məhəlləsi müsəlmanlarının etnoqrafik yaşayış tərzini, məscid minarətindən mollaının əzan səsinə eşitdiyini, ayağına basmaq geymiş, ağ qətfəyə bürünmüş müsəlman qadının keçdiyini, Meydanın təmiz havasını təsvir etmişdi [328, c. 1, s. 58–66]. «Tatar məhəlləsindəki mənzil» oçerk-hekayəsində Rus şairi bazar meydanı kimi məşhur olmuş Meydan məhəlləsini maraqla təsvir etmiş, tütün dükanında söhbət etdiyi azərbaycanlıyı halal Türk («честный турок») adlandırmış, Ələsgəri (Əli-Əsgəri) xatırlamışdı [328, c. 3, s. 369–409]. 1847-ci ildə Tiflis Rus mətbuatında dərc olunmuş «Boz qaladan məktub» sərlövhəli maraqlı oçerkdə Borçalıdakı Boz qala (Ağcaqala) «düzəndə böyük ağacların əhatələdiyi kiçik bir daş adaya» bənzədilmiş, onun ətrafındakı dağlar, yamyaşıl düzənliklər, Borçalı (Debed), Xram çayları boyları, habelə yerli əhalinin toy mərasimi, zurnanın, aşıq havalarının cövləri, çəmənlərdə at cigitliyi koloritlə təsvir olunmuşdu [155-f, 1847 ## 22–23, s. 170–172, 179–180]. Rus müəllifi Borçalıyı gəzərkən onu yerli cavan bir oğlan müşayiət etmişdi və ondan maraqlı söhbətlər dinləmişdi. O, Borçalılıları «son dərəcə

xeyirxah adamlar» («удивительно добрые люди») tanımıyla təqdimləmişdi [155-f, 1847 # 23, s. 179].

Rus şairi xatırlamışdı: «Borçalı distansiyasının Boz qalasında mən keçmiş qaçaqlar başçısı Daşdəmirlə (məndə: Там-Тамыр – Ş. M.) tanış oldum. Bu tanışlıq məndə Güney Qafqaz qaçaqlarının həyatını təsvir etmək fikri oyatdı» [61, s. 130]. Təəssürlərlə «Şərq povesti» sərlövhəli maraqlı mənzum əsər meydana çıxmışdı. Müəllif həmin mənzum povestdən bir parça olan «Karvan» poemasında [328, c. 1, s. 96–103] Borçalının Boz qalasında şəxsən görüşüb söhbət etdiyi Borçalı qaçağı Daşdəmir yaxud Dəmir Hasan (məndə: Темуръ-Гассанъ) barədə rəğbətlə söhbət açmışdı. Rus şairinin tərənnümündə Borçalı igidi aşıqların dilinin əzbəridir, xalqın xeyir-duası onu güllədən qoruyur, onun hərəkətlərindən varlı tacirlər tir-tir əsirlər. Əsərdə deyilir ki, Hasan at belində heç nəyi gözdən yayındırmır, qartalı gözündən nişanlayır, odda yanmır, suda batmır, dağlarda xan kimi dolanır, Erməniləri vahiməyə salır, onları qarət edir, kasıblara toxunmur. Poemadakı Məcidin timsalında Borçalılıların öz qəhrəmanlarını qoruduqları ifadə olunur*.

Arıxlı Alı Ağa barədə Luka İsarlovun (İsarlişvilinin) (1814–

* Qeydlər:

1) Boz qala haqqında hələ 1830-cu ildə məqalə-oçerk dərc etdirmiş jurnalist D. Y. Zubaryevin qeydlərindən aydın olur ki, Ağcaqalanı Ruslar daşlarının rənginə görə Boz qala adlandırmışlar [155-g, 1830 # 87, s. 1–2]. Həmin müəllif Qırmızı (Sınıq) körpü haqqında da məqalələr dərc etdirmişdi [155-g, 1830 # 71, s. 4]. 19-cu əsrin ilk qərinəsində Borçalı barədə Tiflis Rus mətbuatında jurnalistlər Q. S. Qordeyevin, N. N. Muravyevin də məqalələrinə rast gəlirik.

2) Y. P. Polonskinin «Karvan» poemasında [328, c. 1, s. 102] oxuyuruq:

В народе знают, что Гассан,
Хоть и в горах живет скатальцем,
Сам по себе такой же хан,
Возьмет червонцы у армян,
Но бедняка не тронет пальцем.

Bu obraz xüsusunda Həmid Vəliyevin, Şahbaz Şamıoğlunun mülahizələri orijinallığıyla seçilir [391, s. 167–168] [118, 2001 # 19, s. 3] [362, s. 95–98].

1893) qeydləri [192, s. 205–210] maraqlı doğurur. 19-cu əsrin tanınmış jurnalisti, tarixçisi, Tiflis qəza məhkəməsinin hakimi işləmiş L. İ. İsarlov Borçalı kəndləri xüsusunda maraqlı bilgiler verdikdən sonra Alı Ağanın şücaətindən, o cümlədən 1818-ci ildə Gürcüstan canişini general Yermolovun xahişilə Axalsıx paşalığından knyaginyə Mayanı əsirlikdən qurtardığından, 1826–1828-ci illərdə Kolagir Ağqalasında ayrıca dəstə ilə sığınacaq tapıb, partizan hücumları düzənlədiyindən, Borçalıda, Məngilis, Pənbək, Qars səmtlərdə qaçaqlığıyla ad-san qazandığından rəğbətlə söhbət açmış, Alı Ağanı «ucaboylu, dolubədənli, zirək atsürən, mahir nişançı, mərd və son dərəcə güclü» («высокого роста, плотный, лихой ездокъ, ловкий и хороший стрелокъ, храбръ и чрезвычайно силенъ») təqdimləmişdi [192, s. 204].

19-cu yüzildə Borçalı el qəhrəmanlarının vəsfi yönündə Borçalı kökənli Şenlik Babanın yaradıcılığı daha çox seçilir.

Şenliyi Borçalı saz-söz aləminə qovuşduran əsas bağlardan biri onun şeirlərində Borçalı mövzusunun üstünlüyüdür. Burada öncül xətti mərd igidlərin, el müdriklərinin şərəfinə öyümlər təşkil edir. Ustadın yaradıcılığında Borçalı mövzusunun zənginliyinə mahalın Sarvan, Qızılhacılı, Qarayazı, Qəmərli, Hamamlı, Qasımlı, Görərxı, Arıxlı, Faxralı, Qoçulu ellərində məclislər aparması təkan vermişdi.

O, Borçalı mahalının hörmətli, sayımlı bəylərinə xüsusi qoçaqlama qoşmuşdu. Bu şeirdə bəylər məclisində irfan açılmasını tərənnüm edərək, belə arzulamışdı:

Şenlik der bəylərin adı ucalsın,
Həm dostundan, düşməninə bac alsın,
Ol Allahım bir yastıqda qocaltsın,
Cənnətdi elatı, eli bəylərin.

Söz-fikir ustadının bəylərin elatına-elinə xüsusi rəğbət bəsləməsi, yəni Borçalıyı «cənnət» adlandırması diqqəti çəkməyə bilməz.

Şairin Borçalıdakı sayseçmə adamlara həsr etdiyi şeirlərindən ən məşhuru «Əfəndim» rədifli qoçaqlamadır. Bu qoşmanın bir neçə variantı var. Onlardan birinə Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki Ziya Borçalının cüng-bəyazında rast gəldik; birini

Məhməd Fəxrəddin Kırzioğlu 1960-cı ildə Çıldırda Şenlik Babanın oğlu Aşıq Qasımdan yazıya almışdı; digərini Ənsar Aslan çap etdirmişdir; biri Borçalıda Hüseyn Saraçlının, biri Aşıq Kamandarın, biri də Nureddin Qasımının dilindən köçürülmüşdü [51-ə] [209] [22] [26] [146, 1994 # 11, s. 3] [167]. Bunlardan Ziya Borçalı variantını daha əzəli sayırıq.

Şeir belə başlayır:

Səməd Bəylə İsmayılın seyrinə vardım,
Bu diyarı gəzə-gəzə, əfəndim.
Səməd Bəy namında bir gizir gördüm,
Vəsfini qaldırıram sözə, əfəndim*.

Qasımlı Səməd Bəyi Şenlik aslan görümlü, paşa səltənətli, xan qurumlu igid kimi vəsf etmişdi. Səməd Bəyin Sibirə getməyi, Alosman məmləkətinə talan salmağı, Cəlali Kürdünə qılınç çalmağı, İran ölkəsindən xərac almağı vəsfə çəkilir, Səməd Bəyin dostlarından Mehralı şahlar quşuna, Mahmudoğlu ətdən qalaya, İsmayıl Rüstəm-Zala bənzədilir, İsmayılın krala boyun əymədiyi, Çavuşoğlunun yüz kazakı dağıtdığı xatırlanır:

Şenlik söylər qoç igidlər pirini,
Özgəsinə verməm gizlin sirrini,
Səməd bəylə İsmayılın yerini
Verməz bu diyarda kimsə, əfəndim.

Şenliyi Borçalının Şülöyür qəsəbəsində Erməni silahlı qoruqçuları incidəndə o, Səməd Bəyə gileyini, «dilbilməz yağının cənginə düşməsinə» şeirlə belə bildirmişdi:

Sənsən Qul Şenliyin xoş havadarı,
O səbəbdən gəldim bu yana sarı,
Şülöyür elinin qoruxçuları
Bizi soyub yola saldılar, bəyim.

* Qeyd: Ustad Kamandar bu bəndin ilk iki misrasını belə söyləyərdi:

Bu gün Qasımlının seyrinə vardım,
Borçalıyı gəzə-gəzə, əfəndim.

Və bizcə, bu, daha məntiqidir.

Səməd Bəyin ölümü Şenliyin qəlbini göynətmişdi:

Ay arıflər, gəlin sizə söyləyim,
Səməd Bəy namında hökmü-xan getdi,
Qazaxnan Şəmşəddil, külli Boşşalı
İyidlər içindən belə can getdi.

Şenlik Baba bu ağısında Səməd Bəyin meydana girəndə mərdanə cəng etməsini, ayağını polad üzənginin aparmasını, Alosmanı, Hindi, Firəngi gəzməsini, Cəlalıya bir tufan salmasını hədsiz qürur hissilə xatırlamış, onun ölümündən sarsıldığını nəzmə çəkmişdi:

Şenlik mədh eləyib saldı dastana,
Yaşayar hər zaman rəhmətim ona,
Rustam tək səs saldı küllü cahana,
Hayf, əlimizdən qəhrəman getdi.

Şenlik Babanın Səməd Bəylə, İsmayıl dostluğu saz-söz üstə köklənmişdi. Çünki Şenlik demişkən, onlar «ustadlardan əhli-mərfət alallar, müddahdılar saza-sözə».

Şenliyin «Borçalı Səməd Bəy» adlı dastanı da var [335, s. 61–63] [26, s. 93–116].

Şenlik Abdallı Kor İsmayıl da qoçaqlama qoşmuşdu.

Həmin İsmayıl Borçalıda Səməd Bəyin dəstəsinə qoşulub, qovğalar törətmişdi, Kəşmiri, Şirazı da vəlvələyə salmışdı, sonra Osmanlıya keçmişdi, axırda doğma Borçalıya qayıtmışdı [272, s. 77–78].

Hüseyn Saraçlının dilindən yazılmış Şenliyin bu qoçaqlamasında İsmayıl qorxmaz igid kimi vəsf edilir, iftixarla xatırlanır ki, onun şöhrəti Qafdan-Qafa yayılmışdı, hər nadanı məclisində əyləməz, laf atıban hirsli-hirsli söyləməz, seyrəqub yurdunu abad eyləməz... «Məmləkəti şana kimi daradı», «Şam, Hələbdə, Qeysəridə var adı»...

Qovğa günü dağı dələr cidası,
Koroğludan çoxdu bunun ədası,
Zaloğlundan artıq gələr sədası,
Bərəkallah belə ünə, İsmayıl.

Qoçaqlamada İsmayılın Çənlibeldə əylənməyə, Koroğlu ilə bərabər bəzirganlar pozmağa layiq olduğu göstərilir. İranda, Osmanlıda mərdlik, şücaət göstərmiş, Gürcüstana da arxa durmuş İsmayıl haqqında bu şeirin tapşırması belədir:

İyid odur dözə iyid yolunda,
Hökmün işlər hər divana elində,
Şenlik kimi şairlərin dilində
Dastan oldun hər lisana, İsmayıl!

İsmayılın ölümünə Şenlik hüznü şeir həsr etmişdi. Bu ağıda İsmayıl dünyaya şöhrət salan, qoşunlar dağıdıb ordular vuran, qanlara qan çalxayan, Koroğlu sədalı hökmü-xan, İsgəndər ucalı, Rustam əsilli, Hatəm səxavətli, qızılquş caynaqlı tərhan kimi tərif edilir.

Şenlik Babanın «Mehralı Bəy atlıları Türküsü» şeiri də maraq doğurur. Darvaz elindən olub, Osmanlıda paşalıq rütbəsinə yüksəlmiş cəsur Mehralı Bəyə həsr edilmiş bu qoçaqlama o dövrdə istiqlal marşı timsalında dillər əzbəri olmuşdu və bu gün də öz hay-harayıyla mübarizə, hünər çağırısı kimi səslənir:

Qurşannıq qılıncı, geyinnik donu,
Qovğa buludları sarı hər yanı,
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!

Şenliyin Borçalı Nəbioğlu Məhəmmədə həsr etdiyi şeiri öz təbiiliylə seçilir:

Borçalı elində bir şəxsi izzət
Gedib qoca köydə xoş ülfət gördüm;
Nəbioğlu namda ismi Məhəmməd,
Məkanı zinətli Molləhməd gördüm...

Özü demişkən, hər nadana gövhər paylamayan Şenlik Borçalının bu hörmətli el ağsaqqalını ona görə belə tərifləmişdi ki, onun Borçalı elinə yaraşan sədası, şöhrəti varıydı, elmini çox, hökmünü ziyadə, şərəfət payını mətanət görmüşdü.

Şeirdə [22, s. 152] Borçalı Nəbioğlu Məhəmməd xoş kəlamlı şəxsiyyət təqdimlənir, mərdlikdə İsgəndərə, səxavətdə Hatəmə tay tutulur.

Şöhrətli sənətkarın başqa qoşmasında Orucoğlu Əsgər Ağanın hər yerdə qıryatı (qeyrəti), varı söyləndiyi təriflənir və sonra nəzmə çəkilir:

Gəncə–Qarabağa salıbdı bir ün,
 Borçalı elində izzəti üstün,
 Soğanlıqlı Abbas kimi günbəgün
 Təssif çəkən havadarı söylənir.

Araşdırmalarımıza görə, Soğanlıqda həqiqətən Abbas adlı hörmətli el ağsaqqalı yaşamışdı, o, dükanda işləmiş, duz-çörəkli adam olmuşdu [105-ğ, s. 1a].

Şenlik Baba Borçalının ağır eli Faxralının dişgöynədən bulaqlarını, göy talalarını, Ballı dərəsini, Palıdlı dərəsini, hörmətli kişiləri Usta Əhməd, Haqverdi, Molla Qurban, Aşıq Oruc, Kərim ağa, Hümbət, Novruz, Bayramalı, Tanrıverdi, İbrahim, Hüseyn, Abbas, Musa, Kamandar və başqalarını dərin ehtiramla tərifləmişdi:

Səfil Şenlik bu büsatı gördü xoş,
 Görüm Faxralının biri olsun beş,
 Abbas tülək tərən, Musa qızıl quş,
 Əhli mərfət Kamandarı gördün mü?

Şenlik Faxralıdan Söyünlərin Molla Mahmud, Təhməzqulu, Molla Qurban, Yahaların Abbas, Aşıq Oruc, Qoçulu Omar oğlu Mahmud, Qəmərli Oyçu oğlu İsmayıl, Qızılhacılı Cöyrü oğlu Qara, Sağamoylu Yəhya bəy və başqalarıyla dost olmuş, onların məclislərində çox çalib oxumuşdu.

Şenlik Gümrüdəki Erməni daşnak (canfəda) təşkilatının rəhbərinə yazdığı qorxutma şeirdə [210, s. 81] Erməni hiyləbazlarının iç üzünü açmış, bunun müqabilində də Borçalılıların igidliyindən bəhs etmişdi:

Qazax, Borçalı da dava düzərlər,
 Təkəyə, Türkmənə kağız yazarlar,
 Onlar da cəng günü üstün hazırlar,
 Biri min adama bərabər gələr.

Borçalı–Qars ədəbi şəbəkəsinin təmsilçisi Qul Əhmədin 1915-ci ildə Ərdahanda, Çıldırda Ermənilərin törətdikləri qırğınlarla bağlı

şeyri dillər əzbəri olmuşdu:

Dinləyin, ağalar, bu cəng işini,
Görün neçə-neçə qalmaql oldu,
Dağlar səda verdi, toplar atıldı,
Xalq ağlaşdı, didəm yaşı sel oldu.

Borçalının adibəlli igidləri arasında Qızılhacılı Cöyrü oğlu Qara (1866–1929) şərəfli yer tutmuşdu. Bütün ömrünü haqq-ədalət uğrunda mücadiləyə həsr etmiş Cöyrü oğlunun aynalı, «Cöyran» adlı ağ atı barədə bir-birindən maraqlı əhvalatlar söylənir.

Bunlardan Faxralı Nəbinin ona həsr etdiyi şeyri yayğındır:

Hardan alım Cöyrə oğlu Qaranı,
Çəkə xəncərini, kəsə aranı.

Şair Namazın Görərxı katdası Məşədi Əhmədin ölümünə, Faxralı igid Rüstəmin ölümünə ağıları, Dəmirçihasanlı Alı oğlu Məmmədə, Keşəli igid, səxavətli Cırcıroğlu Söyünə yazdığı şeirləri də bu qəbildəndir. Məşədi Əhmədi nəkərinin nahaqdan öldürməsindən sarsıntılarını o, şeirlərinin birində belə bildirmişdi:

Belə hayıf oldu Məşədi Əhməd,
Çörəyin yeyənlər çıxdı müxənnət,
Xəstə Namaz deyər sizə irəhmət,
Ərşin təxti-Süleymanı qalmadı.

Xəstə Namazın yaradıcılığındakı bir cığalı divanı [51-ç, s. 16] [273, s. 349–350] barədə şair özü belə qeyd etmişdi: «20-ci ildə Boşçalının Aşağa-Saral kəndi Ermənilərlə yaman dava elədilər, çox da adam qırıldı, onda mən bu şeyri dedim». Şeir belə başlayır:

Yaşasın Aşağa-Saral, çox-çox əla iş gördü,
Böyük hünər eylədilər, demə bala iş gördü.
Erməni gördü mat oldu,
Burası qiyamat oldu,
Qaçanlar xəcalət oldu,
Mərdi-mərdanə iş gördü.

Şeirdə Ermənilərin qeyli-qalları qamçılanır, katdaların qabağa durduqları, cahalların meydana atıldıqları, axund Molla Əlinin də beşaçılan götürdüyü nəzmə çəkilir.

4.2.2. Nəsr əsərlərində

Bədii nəsrə Borçalı mövzusu xüsusunda danışarkən öncə qısa haşiyəyə çıxmaq, Borçalı əsilli yazıçılar Nəriman Nərimanovun, Abdulla Şaiqin, başqa müəlliflərin bədii nəsr yaradıcılıqlarında Borçalı gerçəkliyinin əksi məsələlərinə toxunmaq istəyirik.

Nəriman Nərimanovun (1870–1925) böyük qardaşı Səyyarə təxəllüslü şair Salmanın xatirələri [123, s. 5–7] təsdiqləyir ki, Nərimanzadələr şəcərəsinin ulu kökündəki Nəriman 17-ci və 18-ci yüzillər aşırımında Səfəvilərin Qaxet valisi Nəzərəli xanın (İ İraklinin) sarayında eşikağası olmuşdur. Həmin Nərimanın adı qoyulmuş kötücə Nərimanın babası Allahverdi Soğanlıqda, Tiflisdə, atası Kərbəlayı Nəcəf də ömrü boyu Tiflisdə yaşamışdılar. S. M. Qənizadə 19-cu yüzilin axırlarına aid xatiratında belə vurğulamışdı: «O zaman əsl Tiflis müsəlmanları ancaq yeddicə familiyadan ibarət imiş ki, onlardan birisi də Nərimanovlar idi» [240, s. 241]. 1909-cu ildə «برهان ترقی» («Bürhan-i tərəqqi») qəzeti: «Nəriman Bəy cənabları ən əsl Tiflisli olub» yazmışdı, «فؤرا فیوضاتی» («Füqəra Füyuzatı») qəzeti Nəriman Bəyin atasını «Tiflisli Nəcəf Nərimanov» təqdimləmişdi [270, s. 15]. Nərimanovlar (Nərimanzadələr) Tiflisdə Bəzəkli hamamın qənsərində ikimərtəbəli mülkdə yaşamışdılar; Allahverdi Bəy Abdulla Şaiqin atası axund Mustafa ilə yaxın dost olmuş, bir müddət axundun külfəti Allahverdi Bəyin mülkündə qalmışdı. Nərimanın anası Həlimə xanım da Tiflisli Zamanöyünün Hacı Məhəmmədqasımın qızı olmuşdur.

Deməli, Nərimanzadələr Borçalının bəy nəsləli olmuşdur; onun atasının Güney Azərbaycandan gəldiyi barədə iddia səhvdir.

Nəriman Nərimanov Tiflisdə doğulmuş, ilk təhsilini burada Əliyyə məktəbində almış, Qoridə seminariyada oxumuş, müəllimlik fəaliyyətinə Borçalının Qızılhacılı kənd məktəbində başlamışdı, qələm təcrübələrini də Borçalıda yazmışdı. Və N. Nərimanovu bir yazıçı olaraq Borçalı–Tiflis ədəbi mühitimizin yetirməsi saya bilərik.

Ələlxüsus, onun Qızılhacılıda müəllim işləyən vaxtlar həmin

kəndin həyatından götürdüyü mövzu əsasında yazdığı «Nadanlıq» məhz bu mühitin bəhrəsidir.

Borçalı mühiti ilə, Borçalı mövzusu ilə bağlılıq Nəriman Nərimanovun sonrakı əsərlərində də sərgilənir.

«Bahadır və Sona» romanında hadisələr Tiflisdə, Məngilisdə, Qocorda vəqə olur. Bahadır Tiflisdə qədim bəylərdən birinin oğludur; əsərin bir yerində o deyir: «Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm». Bu romandakı troykaçı çopur Novruz Borçalı tərəfdəndir, onun Sarvan qaçaqları barədə söhbətləri maraqla oxunur...

N. Nərimanov hekayələrində Borçalı əhvalatlarına müntəzəm üz tutmuşdur.

O, «Bir kəndin sərgüzəşti» («Əmi») hekayəsində [316, s. 212–220] [250, s. 346–356] Qızılhacılıdan yaddaşındakı əhvalatı təsvir etmişdi...

Ədib Qızılhacılıyı belə görmüşdü: «Bu kənd böyük, zəngin bir kənd idi. Hər kim bu kəndə təzə gəlmiş olsaydı, iki məhəllənin bir-birindən seçilməyini görərdi: məhəllənin biri dağ başında, küçələri toz, torpaq, dar, palçıq evləri bir-birinin içində; ikinci məhəlləyə gəlincə, küçələri enli, təmiz və evləri səliqə ilə tikilmişdi». Namləsüm və İnəmre adlanan bu iki məhəllə* bir-birinə oxşamadığı kimi, bunların camaatı da bir-birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövrən sürürdü, Namləsümün adamları günlərini kefdə, eyş-işrətdə keçirərdilər, İnəmrenin adamları vaxtında yerlərini əkər, vaxtında biçər, tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdən bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunardılar. İnəmre məhəlləsinin camaatı məktəb fikrinə düşəndə Namləsüm məhəlləsi bu fikrə mane olurdu. Hekayənin qəhrəmanı Namləsüm məhəlləsinin adamlarının Əmi deyə çağırıqları möhtərəm bir şəxsdir. Ucaboy, gərdənli, qarasaqqal, xoşsima bir kişi olan Əmiyə ona görə

* Qeyd: Bu məhəllələrin adları tərsinə oxunanda Müsəlman və Erməni alınır. İndi də Borçalıda hiyləgər adamlara erməni yosunlu deyirlər.

hörmət edərtilər ki, məhəllənin ac bəyləri həmişə bundan borc alardılar, əksərən də vaxtında borclarını verə bilməzdilər və yerləri ona keçərdi. Əmi qeyri adamlara da sələmlə pul verərdi. Məhəllə camaatından xəbərsiz Əmi lazım olan vaxt camaatın tərəfindən danışar, işlərini düzəldərdi... Heç kəs anlaya bilmirdi ki, bu camaat nəyə qulluq edir, hansı ağlın, hansı qeyrətin sahibidir.

N. Nərimanov publisistik məqalələrində də doğma Borçalının ağrı-acılarına toxunmuş, Borçalı bəylərini maarifə, mədəni tərəqqiə naminə qeyrətə çağırırmışdır.

Bu baxımdan onun 1906-cı ildə «حيات» («Həyat») qəzetində dərc olunmuş felyetonu [316, s. 273–278] səciyyəlidir. O, «gözəl Borçalının minlərdən dəm vurub təkəbbürlüklərindən kimsəni tanımayan, özlərini pişrov sayan bəylərinə, ağalarına, kəndxudalarına» üz tutub demişdi: «Nə vaxtadək eyşü-işrətə məşğul olub məclislərdə quru-quru millət tərəqqisi barədə «gap» edəcəksiniz. Bilmirsinizmi boş «gap» ilə plov olmaz: yağ, düyü gərəkdir?» Sonra müəllif Borçalılıları vətənpərəstliyin ən uca mərtəbəsi olan hümmətə çağırırmışdı.

Abdulla Şaiqin (1881–1959) sənəti Borçalı ədəbi ənənələrindən güc almışdı.

Bunu böyük ədib özü belə təsdiqləmişdi: «Folklora hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdu. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı atam bir ata kimi sevir və ona çox hörmət edirdi. O bizim evdə ancaq bazar işlərini görürdü. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qəribə tapmacalar söyləyirdi. Onun danışmalarını çox böyük həvəslə dinlərdim... Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklora olan marağı daha da qüvvətləndirdi» [360, c. 5, s. 183]. Deməli, A. Şaiqin yaradıcılıq mayası Borçalı folklorundan, Borçalı el ədəbiyyatından tutulmuşdu.

Ədibin xatirələrindən: «Atam Borçalı mahalının mərkəzi olan Sarban kəndindən Mustafa Süleyman oğludur. Anam ata tərəfdən Sarbanda Bayramlılardan, ana tərəfdən isə Dəmirçihasanlı kəndində

Əminlilərdəndir» [360, c. 5, s. 351]. A. Şaiqin atası axund Mustafa Süleyman oğlu Talıbzadə Borçalının Sarvan elindən qədim Talıblılar nəslindəndir, axund rütbəsi almışdı, Tiflis, Kutais vilayətləri Şiə məzhəb ruhani məclisinin, sonra Güney Qafqaz ruhani idarəsinin üzvü seçilmişdi, Tiflisdəki Əliyyə məktəbində müəllim işləmişdi*.

Abdulla Şaiqin əsərlərinə Borçalı mövzusu, Borçalı koloriti xüsusi rəvnəq verir. O, uşaq yaşlarında, habelə Bakıda yaşadığı illərdə də Məngilis, Suram, Muxran, Qarakilsə yaylaqlarında dincəlmiş, bu diyarın əsrarəngiz gözəlliklərinə valeh olmuşdu və bu şirin təəssüratlar ömrü boyu onun təxəyyülündən silinməmişdi.

Abdulla Şaiq 1909-cu ildə yazdığı «Vətənə qayıdarkən» şeirində [360, c. 2, s. 23] Ortacala bağlarını, Borçalı dağlarını nəzərdə tutub, «Dayəm idi bu dərə, dağlar mənim, Oylağım olmuş bu iki bağlar mənim» – söyləmiş, bu yerlərə «Ey ulu əcdadımızın mədfəni» deyə xitab eləmişdi [340, s. 33, 126]. Bu yerlər şairin uşaqlıqda gəzib-dolaşdığı guşələr olmuşdu.

Bu baxımdan onun kamil memuar örnəyi olaraq dəyərləndirilən [114] «Xatirələr» əsəri [360, c. 5, s. 7–295] xüsusilə önəmlidir. Vəli Osmanlının qeyd etdiyi kimi, «bu müşahidələr... onun yaddaşında sadəcə əhvalat kimi qalmayıb; ona öz münasibəti də, uşaqlıqda eşitdiyi xalq nağılları, el sözləri də qarışıb» [320, s. 152]. «Doğulduğum və uşaqlıq illərimin çoxunu keçirdiyim Tiflis şəhəri ətəkləri yaşıl otlar və əlvan çiçəklərlə bəzənmiş uca dağlarla qucaqlaşmışdır» [360, c. 5, s. 7] – deyə xatırlayan Abdulla Şaiq Tiflisin Müctəhid və Nəbatat bağlarını, Şeyx Sənan dağını, Sərdar bağını xatırlayaraq, gözəl Tiflis şəhərini əlvan qanadlarını geniş

* Qeyd: İndi Abdulla Şaiqin atasının ata tərəfdən qohumları Sarvanda (indiki Marneuli şəhərində) Axundov və qismən də Mustafayev, atasının ana tərəfdən qohumları İmirhəsən kəndində Fətullayev, anasının ata tərəfdən qohumları Sarvanda Bayramov, anasının ana tərəfdən qohumları Kürüstündə Eminov soyadlarını daşıyırlar. Şairin əmiləri Əli, Məmməd ömürləri boyu Sarvanda ata yurdda yaşamışlar. İndi Mustafa ocağını Şaiqin əmioğulları, nəvə-nəticələri yandırırırlar.

açmış tovuz quşuna bənzətmiş, şəhəri ikiyə ayıran Kür çayının sahillərini yaşıl məxmər xalıya oxşatmış, Tiflisin yaxınlığındakı Muxran deyilən otlı, çiçəkli, sulu, meşəli yaylaqdan danışmış, Tiflisin məktəblərindən, müəllimlərindən, Şeytanbazar əhvalatlarından, çayxanalarından, məhərrəmlik büsatından, Novruz bayramından, Sarvan kəndinin yeraltı daxmalarından, daşdan tikilmiş evlərindən bəhs etmiş, şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdı...

Ədibin «Bəxtiyarlığım» («Köç») povestində [360, c. 1, s. 8–29] Borçalının bədii tablosu yaradılmışdı. V. M. Osmanlının vurğuladığı kimi, «bu köç yazıcının dünyaya göz açdığı Borçalı elinin köçüdür... Borçalı aralıq-dağlı olduğundan köç yerli camaatın məişətinin bir tərəfidir, xalqın məişətində canlanma vaxtıdır, oyanışlı, sevincli günləridir» [32, 2002 # 4, s. 173]. Əsərdə Borçalının gözəl təbiəti – əlvan çiçəkləri, dağ nanələrinin gözəl qoxusu, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş dağları, sıx meşələri, çılpaq qayaları, uçurumlu dərələri, axar-baxarlı, hər ağacının, hər daşının dibindən su sızan yaylaqları incəliklə təsvir olunur.

Əsərin personajları da Borçalı mahalındandırlar. Altmış yaşlı, qısa boylu, köksü və kürəkləri enli, canı sapsağlam, gəncliyində çox igid və qoçaq olmuş, fikri-zikri daim ovda, şikarda dolaşmış Kərim baba Borçalı çobanıdır. Onun tufəngi atası Qafar kişidən qalıb: «İgid atadan igid oğluna bir tufəng, bir də at qalar». O, tütək çalar, sümsü düzəldərdi, Borçalı pələngləri barədə şirin söhbətləri, bayatı-şikəstələri ağzından düşməzdi. «Köç»də şən Ayrım qızı, tütək çalmaqla sürüləri geri döndərən Borçalı Oruc çoban, arabaçı Salman kişi surətləri də maraqlıdır...

Ədibin 1912-ci ildə ayrıca kitab halında çıxmış «Bədbəxt ailə» («Dursun») romanının [360, c. 1, s. 289–312] qəhrəmanı Borçalının Candar kəndindəndir. Əsərdə Borçalı ellərində dilə-ağıza düşmüş kədərli bir əhvalat qələmə alınmışdır. Dursunun ailəsi, oğul-uşağı ola-ola Qaracalar kəndindən gənc Güllüyü ikinci arvad gətirməsi evdə bəxtiyarlığı pozur. Güllünün Qaracalardan Vəli adında bir cavan oğlana qoşulub qaçması, Dursunun əvvəlki arvadından olan oğlu Səfərin Vəliyi öldürməsi, sürgün edilməsi ziddiyyəti artırır.

1905-ci ilin fırtınalı günlərində Tiflisdə bazardan qayıdarkən kazaklar Dursunu səbəbsiz həbs edirlər. Altı ay sonra evə qayıdan Dursun görür ki, hamı onu ölmüş zənn etmiş, gözəl Güllüsü də çıxıb getmişdir.

«Bədbəxt ailə» barədə Yaqub İsmayılovun, Əflatun Saraçlının, Salidə Şərifovanın [194, s. 109–111] [340, s. 86] [341, s. 138–139] [367, s. 84–87] mülahizələri təqdirəlayiqdir. Maraqlıdır ki, Abdulla Şaiqin arxivində Borçalı mahalının Candar kəndinin sakini Allahverdi Mansurovun məktubu saxlanır. Məktub müəllifi həyəcanla yazmışdı: «Mən romanınızı oxuyarkən bizim kəndimizdə olmuş Pirverdinin malikanəsini təsəvvürümdə canlandırırdım. Sizin romanınızda da Pirverdi surəti var» [340, s. 86] [367, s. 84–87].

Abdulla Şaiqin «Bədbəxt ailə» əsərilə Gürcü yazıçısı Şio Araqvispirelinin (Dedabrişvilinin) (1867–1926) «გოული» = «Güllü» novellası [17, s. 293–350] arasında paralellər aşkarlayırıq. Gürcü ədibinin 1899-cu ildə qələmə aldığı bu psixoloji novellanın da mövzusu Borçalı–Qarayazı həyatından götürülmüşdür.

Bu əsəri ilk dəfə incələmiş Həmid Vəliyev doğru qənaətə gəlmişdir ki, novellada Borçalı Tərəkəmələrinin elat həyatı, qışlaq mənzərəsi incəliklə, sənətkarlıqla təsvir edilir [391, s. 148–152].

Əsərdə hadisələr Qarayazının Cahangir gölü yөрələrində vaxe olur. 76 yaşlı Əli arvadı Xacca öləndən sonra iyirmi inək başlıq verərək, 17 yaşlı Güllü ilə evlənir. Gənc qız isə Əlinin dostu Mitronu sevir. Güllü Mitronun ölüm xəbərini eşidəndə başını mağaranın daşına çırpıb həlak olur. Novellada Güllü, Əli, Əlinin oğulları İsmayıl, Allahverdi, Kərbəla, qızları Yetər, Leyla, Pəri, Erməni Ohanes, Gürcü Mitro surətləri var.

«Bədbəxt ailə» və «Güllü» arasında tipoloji yaxınlıq bunlarda özünü göstərir ki, hər iki əsərin məzmunu Borçalı–Qarayazı Tərəkəmələrinin el-məişət güzəranıyla bağlıdır; hər ikisinin qadın qəhrəmanının adı Güllüdür; hər ikisində Güllü Qarayazının Qaracalar kəndindəndir.

A. Şaiq «İki fəmilianın məhvi» poemasını [360, c. 2, s. 180–

190] baba yurdu Borçalı mahalıyla ilgili təəssüratları zəminində yazmışdı.

Əsərin məzmununun təməlində Borçalıda mövcud olmuş, Oğuzlardan gələn, «Dədə Qorqud»da da əksini tapan «beşik-kərtməsi» deyilən el adəti durur. Var-dövlətli Səfər Bəyin qızı Telli ilə Oğuz körpə vaxtlarından bir-birinə «beşik-kərtməsi» edilirilər, yəni bir-birinə deyikli hesab olunurlar. Telli böyüyəndə isə onu mülkədar Əmiraslan Bəyin oğlu Daşdəmirə nişanlayırlar. Toy günü Oğuz deyiklisini qaçırır və bununla da araya düşmənçilik düşür, hər iki nəsilin xanımını dağılır.

Əsərin başlanğıcı [360, c. 2, s. 180] belə qurulur:

İki qardaş: Səfər, Əmiraslan
 Borçalı torpağında çox ad-san
 Qazanan bəylər olmuş, hər birinin
 Var idi çox dəyərli və zəngin
 Uc-bucaqsız, gözişləməz əkini,
 Qoruğu, tarlası, ağır biçini.
 Sürüsü, ilxısı, pəyə, yatağı,
 Yamyaşıl otlağı və meyvə bağı.
 Uca, ali sarayları məşhur,
 Sərvət etmişdi onları məğrur.

Şairin «qanlı macərə» adlandırdığı bu əsərdə Borçalı adətləri, qonağın qarşısına buğa çəkilməsi, cıdır yarışı maraqla təsvir olunur.

V. M. Osmanlı əsərin xalq dastanlarını xatırlatdığını qeyd edərək, onu «poema-dastan» kimi səciyyələndirmişdir [320, s. 153].

A. Şaiqin «Daşqın», «İki müztərib yaxud Əzab və Vəcdan», «İntihar mı, yaşamaq mı?», «Göbələk» əsərləri də məzmunuyla Tiflisə, Borçalıya bağlıdırlar...

20-ci əsrin əvvəli milli bədii nəsrimizin inkişafında mühüm mövqeyi olmuş Seyid Musəvinin (Mir Həsən Möhsünovun) «Təzə həyatın tuluunda» adlı lirik-publisistik hekayəsinin mövzusu Borçalı əhvalatlarından götürülmüşdü.

Əsərdə ekspozisiya belə verilir: «Borçalı uyezdində Şüləver adlı bir qəsəbə var ki, əhalisi Ermənilərdir. Şüləverə lap yaxın

şenlik Aşağı Saral və Yuxarı Saraldır ki, əhalisi Müsəlmanlardır. Həmişə Şüləverin işi Borçalı şenliklərinin və şenliklərin işi Şüləverdən keçirdi. Mahalın müsəlmanları öz aləti-təsərrüfatını həmişə Şüləverdə sazlandırırdı və Şüləverin Erməniləri azuqəni həmişə Borçalı mahalından alırdı». Bu qonşu kəndlər arasına Erməni millətçiləri ədavət salırlar. Həmin məqam hekayədə belə açılır: «Şüləverdə Erməni siyasi daşnaqsütun firqəsinin üzvləri Erməniləri mühafizət eləmək məqsədilə yaraqlanmağa başladı və Borçalı şenliklərində də camaat yaraqlanmağa başladı ki, hərgah Ermənilər bunların üstünə hücum eləsə, cavab versinlər» [341, s. 107]. Gənc Seyid Aslan qırğını aradan qaldırmaq niyyətilə olay yerinə gəlir, Saralda el ağsaqqalı Məşədi Hüseynin evinə qonaq düşür. Hər iki kəndin fəallarının ümumi yığıncağı çağırılır... Bunlar real faktlardır. Əsrin əvvəllərində Erməni fitnəkarları bir neçə dəfə Borçalıda dincliyi, əmin-amanlığı pozmuş, torpaq davasına qalxmışdılar. Belə qanlı olaylardan biri məhz Seyid Musəvinin əsərində təsvir olunur.

Ə. Haqverdiyevin məşhur «Şair» («Mirzə Səfər») hekayəsində qəhrəman Borçalı qəza dəftərxanasının kargüzarı Mirzə Səfərdir və o, halallıq mücəssəməsidir...

Maarif xadimi, yazıçı, publisist Eynəli Sultanovun «Seyidlər», «Acı masqara», «Təzə pir», «Çadra altında», «Cənub gecələri» hekayələrinin məzmunu müəyyən dərəcədə Tiflislə, yerli müsəlmanların məişətiylə ilgilidir [357]. «Acı masqara»da olaylar Şeytanbazar məhəlləsində vəqə olur: cəvahirfüruş Ağa Mehdi Ördəbildən Şeytanbazara gələn gündən məşhurlaşır, bu şöhrəti onun başına bəlalar açır...

Abbas Səhhətin «Bədbəxt ailə» hekayəsində də hadisələrin məkanı Tiflisdə müsəlmanlar məhəlləsinin küçələridir.

Bilavasitə Borçalı müəlliflərinin nəsr yaradıcılıqlarında Borçalı mövzusu məsələsinə gəlincə, bu baxımdan Hüseyn Minasazlının əsərləri diqqətəlayiqdir.

Arif Əliyev haqlı yazmışdır: «Borçalı qəzasında və Tiflisdə azərbaycanlı kasıbların həyatından təəssüratlar H. Minasazovu bir

sıra hekayələr yazmağa sövq etdi» [10, s. 54]. H. Minasazlının yaradıcılığında Borçalı koloriti dolğundur. «Namus uğrunda» hekayəsi bu sıradan da diqqəti çəkir. Psixoloji hekayənin maraqlı örnəyi olan bu əsərdə mövzu Borçalının Sarvan kəndinin həyatından götürülmüşdü. Mülkədar Mahmud Bəy kasıb kəndli Məmmədin arvadı Səkinənin ismətinə toxunur, ölümünə bais olandan sonra Məmməd yuxarılara şikayət eləməyi xeyirsiz hesab edir, çünki qəza rəisi də, pristav da bəyin dostlarıdır. Məmməddə qisas hissi oyanır, bəyi öldürüb, polisə təhvil olur. Həmkəndliləri onu alqışlayıb deyirlər: Qorxma, Məmməd, əhsən, arxanda duracağıq, bu yaramazı belə cəzasına çatdırmaq lazım idi.

Hüseyn Minasazlının «Namus uğrunda» hekayəsi Gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvilinin «მართალი აბდულლაჰი» = «Günahsız Abdullah» novellasıyla mövzu-motiv səsleşməsindədir.

M. Cavaxişvili yaradıcılığının incisi kimi dəyərləndirilən «Günahsız Abdullah» novellasında [77, c. 2, s. 508–527] [78, s. 203–223] Gürcü yazıçısının rəğbətlə yaratdığı Borçalının Sarvan elindən sadə kəndli Abdullah Kərim oğlu şəərə salınıb, on il həbs cəzasına məhkum edilir. Bu haqsızlığa dözə bilməyən məhbus cəza müddətinin başa çatmasına azca qalmış ailəsinin dağıldığından soraq tutur, həbsxanadan qaçıb, doğma Sarvana gəlir, ailəsinin dağılmasına bais olmuş əmisi oğlu Mustafanı, onun ailə üzvlərini qətlə yetirir, məhkəmə onun günahsız olduğunu müəyyən edir, Abdullah azadlığa buraxılır. Əsərdə Abdullahın dilindən «vallah, bilmirəm», «Quran haqqı, yalandı», «mənim suçum yoxdu», «qurban olum sənə» deyimlərinin, bayatının Azərbaycan dilində orijinalda verilməsi də xalqımıza, dilimizə rəğbətin ifadəsiydi.

H. Minasazlının Məmmədi də, M. Cavaxişvilinin Abdullahı da Borçalının halal, namuslu, əməksevər oğullarıdır, onları cinayətə çəkən dövrün riyakarlığıdır*.

* Qeyd: Mixeil Cavaxişvili (1880–1937) Borçalı qəzasının Serakvi (Zirəkli) Gürcü kəndində boya-başa çatdığına görə Borçalılıların adət-ənənələrinə bələd

H. Minasazlının hekayəsində sentimental-romantik və realist-naturalist epizodlar üzvi bağlamdadır.

1915-ci ildə Tula şəhərində Rus dilində çap olunmuş «Эминъ-Ага Борчалинский (Воспоминания бывшего разбойника)» = «Borçalılı Emin ağa (Keçmiş qaçağın xatirələri)» adlı sənədli memuar səciyyəli povest [155-i] [146, 1997 # 8–39] [256, 2001 ## 5, 6] Borçalı koloritilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabın üzə çıxarılmasında Emin Ağanın nəvəsi tanınmış şair Abbas Abdullanın xidmətlərini [1] [118, 1988 # 38] [256, 2001 ## 5, 6] qeyd etməliyik. O, kitabın bir nüsxəsinin ksero-surətini hələ 1960-cı illərdə əldə etmiş, sonralar əsərin Rus dilində orijinalını çap etdirmişdir [57, c. 2, s. 29] [256, 2001 ## 5, 6].

Kitabın bir nüsxəsini də Gürcüstan Milli Kitabxanasının arxivindən əldə etmişik [155-i], tərcümə edib (Süleyman Əfəndi ilə

olmuşdu. Müəllif xatırlamışdı: «Çəkməçi Qabonu da, Kurkanı da, Kaşanı da, Abdullahı da görmüşəm» [77, c. 2, s. 135]. Gürcü yazıçısı «Allahverdi mədənlərində bir neçə gün», «Kurkanın toyu», «Çançura», «Çəkməçi Qabo», «Günahsız Abdullah», «Ləmbəli və Kaşa», «Kvaçi Kvaçantiradze», «Üç adam», «Marabdalı Arsen» əsərlərində Abdullah, Məşədi Həsən, Ləmbəli, Dəli Həsən, Cəlil kimi Borçalı adamlarının tipik surətləri qalereyasını yaratmışdı... «Ləmbəli və Kaşa» povestinin [77, c. 2, s. 309–383] [78, s. 107–186] [391, s. 160–164] qəhrəmanı iyirmi yaşlı Məşədi Həsən Borçalının Ləmbəli kəndindəndir, onu sadəcə Ləmbəli çağırırlar. Birinci cahan müharibəsi dövründə Urmiyədəki Rus hərbi xəstəxanasında işləyən Gürcü həkim Borçalının halal övladlarına hörmət bəsləyir. Ləmbəli və onun atası Məşədi İzzət də Gürcü həkimin müdafiəsinə qalxır, Lazar adlı kaşaya (yəni aysor keşişinə) qarşı çıxırlar. Gürcülərlə Borçalıların mehribanlıq paxılların qəlbində dərdə çevrilir. Ləmbəli dostluq yolunda qurban gedir. Atası onun intiqamını alır, kaşanı qətlə yetirir. Gürcü həkim Türkcə bildiyi kimi, Ləmbəli və onun atası da Gürcücə danışırırlar. Əsərdə Borçalı leksikonundan «yol ver, yol ver», «köpək oğlu», «sabah xeyir olsun», «kefin-halın», «balaca adam», «ay balam, balam» sözlərinin bizim dildə saxlanması Borçalı koloritinə dəlalət edir... M. Cavaxişvili «Marabdalı Arsen» romanında [77, c. 4] Gürcü xalq qəhrəmanı Arsenlə bərabər onun məsləkdaşı, silahdaşı olan Borçalı Dəli Həsənin surətini yaratmaqla da Borçalılılara hüsn-rəğbətini büruzə vermişdi.

birgə) mətbuatda bütövlükdə dərc etdirmişik [146, 1997 ## 8–39]; əsəri tədqiq süzgəcindən keçirmişik [185, 2000 # 88, s. 18] [274, s. 186–188].

Əvvəlcə, əsərin müəllifi haqqında.

Kitabın titul səhifəsində və axırında «Я. Каневский» (Ya. Kanevski) imzası durur.

Onun kimliyini müəyyənləşdirməkdən ötrü kitabdakı «Cəlaloğlu qəsəbəsində qohumumgildə qonaq idim» [155-i, s. 7] deyimi müəyyən dərəcədə işıqcudur. O vaxtlar Borçalıya tabe Cəlaloğlu (Vorontsov) və Novo-Mixaylovka məntəqələrində yaşamış Molokan Ruslar, qaynaqlara görə, buraya dini motivlərə görə Novo-Pokrovka, Mixaylovka qəsəbələrindən gəlmişdilər [155-e, 1894 # 3720, s. 2]. Novo-Pokrovka, Mixaylovka Ukraynada Dnepr çayı höndəvərlərində idilər. Kanev qəsəbəsi də Dnepr sahilində yerləşirdi. Kanevski həmin müəllifin təxəllüsü, nisbəsi ola bilərdi, o və onun qohumları Dnepr səmtlərindəki Kanev, Novo-Pokrovka, Mixaylovka qəsəbələrindən ola bilərdilər.

Rüstəm Rüstəmzadə bu müəllifi Rus ədibi kimi təqdimləmiş, soyadını Soqov göstərmişdir [335, s. 58].

Abbas Abdullanın bizə bildirdiyinə görə, Y. Kanevskinin adı Yakovdur, Rus zabiti olmuş, Tulada mühəndis işləmişdi.

Diqqət yetirdikdə görürük ki, Yakov Kanevski daha çox yazıya alan, köçürücü, nəşirdir; söyləyən, yazan, bir növ müəllif Emin Hacallı olmuşdur, əsərdə onun bədii təxəyyülü daha çox hiss olunur. Kitabın bir yerində deyilir: «Bütün günü daxmada oturası olduq, burada Emin Ağa mənə öz həyatını söyləməyə başladı; bu söhbət orada tamamlanmadı, o mən Qafqazdan qayıdandan sonra da yazışma şəklində və sonrakı görüşlərdə davamlandı» [155-i, s. 8] [146, 1997 # 9, s. 6]. Deməli, əsərin müəyyən hissələrini Emin Ağa (o, Rus dilində gimnaziyada oxumuşdu) xatirələr şəklində yazıb, Y. Kanevskiyə göndərmişdi. Əvvəl təhkiyə Y. Kanevskinin dililə, sonra əsas əhvalatlar Emin Ağanın dililə nəql olunur. Belə çıxır ki, əsərin önsözü hissəsi Yakov Kanevskiyə, sonrakı əsas hissə Emin ağaya məxsusdur.

İstisna olunmur ki, Y. Kanevski Emin Ağa haqqında əsər yazmaq niyyətini elə onun özünə bildirmişdi və məlumatları ondan yazılı şəkildə almışdı. Bu halda, Emin Ağanın verdiyi material əsərin əsasını təşkil etmişdi. Əsərdəki Borçalı koloriti, Borçalı doğmalığı Emin Ağanın verdiyi materiallardan və mövzunun özündən gəlir*.

Əsəri təhlil süzgəcindən keçirməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Əsas mətninin Emin Hacallıya məxsusluğunu düşündüyümüz həmin əsər süjet-kompozisiyası, təhkiyəsi, bədii zənginliyi ilə sənədlı memuar səciyyəli povestdir.

Əsərin sənədlılıyinə dəlalət edən başlıca fakt bundan ibarətdir ki, qəhrəman Emin Ağa gerçək şəxsiyyətdir. Nəql olunan hadisələrin illəri, yeri, insanlar da dəqiq verilir. Əsərin əvvəlində 1906-cı ilin yayı əhvalatların başlanğıc nöqtəsi götürülür.

Əsər Emin Ağanı təqdimlə başlanır: «Bu gözəl, qədd-qamətli kişi öz incəliyi, zərifliyi ilə adamı valeh edirdi, ona görə onun mərdanəliyi daha da təbii görükürdü; o, zövqlə geyinmişdi; gözəl silahı gözə çarpırdı; papağı daha qəşəng idi» [155-i, s. 3] [146, 1997 # 9, s. 7].

* Qeyd: Murtuz Sadıxov, Abbas Abdulla, Rüstəm Rüstəməzadə bu kitabın nəşrində Lev Tolstoyun xidməti olduğunu, əsərin əvvəlini onun redaktə etdiyini bildirmişlər [338] [118, 1988 # 38] [335, s. 58]. L. N. Tolstoyun 1910-cu ildə vəfat etməsinə, kitabın isə 1915-ci ildə çap edilməsinə baxmayaraq, əsərin 1906-cı ildən hazırlanmağa başladığını [155-i, s. 3] nəzərə almaqla görkəmli Rus yazıçısının bu kitabın əlyazmasıyla tanış olduğunu düşünmək mümkündür. Əlavə olaraq qeyd edək ki, L. N. Tolstoy öz dini baxışlarını Duxoborların, Molokanların təlimlərinə bir çox cəhətdən uyğun sayırdı və ona görə də Borçalıdakı Duxoborların taleyi ilə maraqlanır, onlara kömək edir, qonorarının bir hissəsini onlara göndərirdi [115, s. 44–46, 62]. Duxoborların, Molokanların hamısı Borçalı qəzasına köçürülmüşdülər və Emin Ağa Cəlaləvlu qəsəbəsinədəki Molokanlarla dostluq ünsiyyətində olmuş, hətta o, birinci arvadı Böyükxanım vəfat edəndən sonra Cəlaləvlu Molokanlarından Anna Nikolayevna ilə evlənmişdi. L. N. Tolstoyla Emin Ağanın əyani və ya qiyabi tanışlığı da məntiqə ehtimal oluna bilər.

Kitabın ksero-surəti bu monoqrafiya müəllifinin ev arxivində də var.

Əsərdə memuar-xatirə səciyyəsi öncəliklə təhkiyədə müəyyənləşir. Hadisələrin, demək olar, hamısı Emin Ağanın dililə nəql olunur. O, başına gələnləri söyləməyə belə başlayır: «Gəncliyim coşğun keçib, mən çox əziyyətlərə dözmüşəm. İndi, Allaha şükür, rahatam, öz taleyimdən tamamilə razıyam» [155-i, s. 8] [146, 1997 # 9, s. 6]. Bununla da, sənədli memuar təhkiyəsi təkan götürür.

Əsər boyu Emin Ağə göz önündə yurdun elcanlı, ağırtaxtalı, sözüotgün mərd kişilərindən, savadlı ziyalılarından biri kimi canlanır.

Emin Ağə deyir: «Düşünürəm ki, insanda ən qiymətli şey onun adıdır... Bir yerdə ki, mənə hamı tanıyır, mən görünəndə oturan durar, yatan qalxar, o doğma yurdu necə qoyub gedəsən. Daha yaşa dolmuşam, bir də nə vaxt özgə diyarda yenə də Emin Ağə olacağam? Bax, ona görə istəmirəm ki, cəlayi-vətən olam...» [155-i, s. 8] [146, 1997 # 9, s. 6]. Monoloqu xatırladan bu sözlərilə onun daxili düşüncə aləmi, əqidəsi, mövqeyi, yurdsevərliyi açıqlanır.

Povestin Borçalı koloriti qabarıqdır. Burada el ağsaqqalının həyatı, Borçalının ictimai durumu, tarixi olaylar, başqa igid ərənlərimiz (Səməd Ağə, Astan Ağə, Kor İsmayıl, Halay Bəy, Hacıxalıl Ağə vb) barədə maraqlı məlumatlar var...

Əsərdə Borçalının toy-nişan adətləri, at cıdırı, cigitlik-güləş, aran-dağ büsatı, Böyükxanımla sevgi macərası, qaçaqlıq həyatı, ovçuluq səhnələri, Borçalıda Erməni-Müsəlman çatışması və başqa əhvalatlar, olaylar maraqlı bədii dillə nəql olunur.

Əsərdəki toponimlərimiz (Kəpənəkçi, Lök-Candar, Başkeçid, Arıxlı, Faxralı, Sarvan, Ağbulaq, Ağ-Kalafa, Şüləver, Şiştəpə, Ağ-dağ, Sarp qaya, Yastıqar) onun Borçalı ovqatını gücləndirir; burada Borçalıda çoxişlək atalar sözlərindən də örnəklər var: «O odu sönür ki, paltarını yandırar», «Xəncəri qında gizlədəmməzsən», «Özgələr arxasınca sürünməkdənsə, öz sunurun önündə get» vs.

Povestin bədiiliyi güclüdür, dili obrazlıdır. Bir yerdə oxuyuruq: «Soruşsalar kimdir dünya üzündə ən azad adam, deyərəm: qaçaq. O düşünür sabah sağ mı qalacaq, intəhası bu gün uğurdan sonra o, şahlıq edir, ona hər yerdə baş əyirlər... Ancaq belə günlər tək-tək olur; ağır, qara günləri daha çox olur; hərgah soruşsalar yer üzündə

cəhənnəm haradadır, katorqadan pis günü kim görür, yenə də demək olar: bütün bunları qaçaq çəkir» [155-i, s. 56] [146, 1997 # 20, s. 7]. Yaxud əsərdə «sona ceyran» deyimi çox həssaslıqla açıqlanır: «Qəribədir, ceyranlarda qabaqda gedən erkək yox, diş ceyran olur; bax ona yerli adamlar sona ceyran deyirlər; sona çox zərif, əziz deməkdir; sona cavan diş ceyrandır; onun öz balası yoxdur, cavan qüvvəsini heç yana sərf eləmir, bax onunçün də bütün maral dəstəsinin qayğısını çəkir... Sona şimşək kimi qabaqda bir neçə təkən vurur, bütün dəstə onun arxasınca düşər» [155-i, s. 105] [146, 1997 # 33, s. 6].

Əsərin dil üslubu Borçalı danışiq tərzinin Rusca biçimi təəssüratı bağışlayır, burada çoxlu sözlərimiz (xoş gəldin, Allah saxlasın, gəl-gəl, xurcun, sağdış, soldış, kəlağay, aynalı, tala, qismət, ceyran, bayquş, sona, gavır, kirvə...) olduğu kimi saxlanmışdır.

Bu dediklərimizə əsasən, «Borçalılı Emin Ağa (Keçmiş qaçağın xatirələri)» sənədli memuarını Borçalı ədəbi mühitinə bağlı, Borçalı mövzusunda önəmli sənət nümunəsi kimi qiymətləndirə bilərik.

4.2.3. Dram əsərlərində

Ümumiyyətlə, dramaturgiya Borçalı ədəbi mühiti üçün müəyyən dərəcədə passiv növ olduğu kimi, dram əsərlərində Borçalı mövzusu da nisbətən az yer tutur. Buna baxmayaraq, bu məsələ ümumi problemin qoyuluşu etibarilə müəyyən önəmə malikdir.

Həmin kontekstdə əvvəlcə Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» faciə-komediyasını xatırlatmağı lazım bilirik.

Bildiyimiz kimi, Borçalı–Tiflis ədəbi-bədii arealının sənət bulağından su içmiş N. Nərimanov Qori seminariyasını bitirəndən sonra 1890-1991 tədris ilində Qızılhacılı kəndində müəllim işləmişdi. Seminariya məzunu Nərimanın əsil-nəsilliklə bağlı olduğu Qızılhacılıya müəllim gəlməsi məktəbdə işləri təzədən canlandırmışdı. Bu kəndin yaşayışıyla yaxından tanışlıq gənc Nərimanın dünyagörüşünə, publisistik, bədii yaradıcılığına səmərəli təsir göstərmişdi.

Sonralar ədib özü köhnə dostu İsmayıl müəllimə göndərdiyi teleqramda Qızılhacılıyı: «Bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə var

qüvvəmlə köməyə gəlmək fikri qəlbimdə ilk dəfə baş qaldırdığı guşə» deyər ehtiramla yad etmişdi [316, s. 6] [123, s. 24] [124] [250, s. 321]. Haqlı sözdür ki, o, Qızılhacılıya bir əlində əlifba kitabı, bir əlində yaradıcı ədib qələmi gəlmişdi. N. Nərimanov ilk dram əsəri olan «Nadanlıq» faciə-komediyasını da bu kənddə müəllim işlədiyi vaxt və bu kəndin həyatından aldığı təəssüratlar zəminində qələmə almışdı.

Müəllif hələ 1894-cü ildə «Nadanlıq» əsərinin ilk çapının ön-sözündə belə izahlamışdı: «Məlumdur ki, bizim müsəlman millətinin arasında mədəniyyət və mərifət nəhayətdə az yayılıbdır, ona görədir ki, bizlər zindəganlığımızda tövribətövr bələlara giriftar və mübtəla oluruq, ...xüsusilə bizim Qafqaz əhli ki, illərlə günlərini quldurluqda və adam öldürməkdə keçirirlər...» [50-q, s. 1–2]. Əsərin ilk çap nüsxələrinin bəzi yerlərində, o sıradan remarkalarda əsərin Qızılhacılı kəndinə, ümumən Borçalı mahalına bağlılığı vurğulanır [50-q].

«Nadanlıq» barədə mütəxəssislərin hamısı belə yekdil fikirdədir ki, mövzu Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinin həyatından alınmışdı [123, s. 126]. N. Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin ilk tədqiqçilərindən Vəli Məmmədov haqlı yazmışdı ki, «Nadanlıq»dakı hadisələr, doğrudan da, Qızılhacılıda baş vermişdi, hətta əsərdə kənddəki adamların adları da saxlanıb [291, s. 15].

Əsərin tipik surətləri eynilə Qızılhacılılar olmuşlar [66, 2002 # 14–17, s. 4].

Həqiqətən, əsərdəki obrazların tarixi şəxslər olması maraq doğurur. Belə ki, əsərdəki kənd ağsaqqalları Mursaqulu ağa, Qurbanəli, Niyazəli, Ağakışi, Hacı Abdulla, Molla Qasım, qaçaqlar Vəli, Mənsur, Pirverdi, Şamil, İsmayıl, Tariverdi, qadınlar Yetər, Gülpəri və başqalarının Qızılhacılıda eynən həmin adlarda prototipləri yaşamışdılar. Müəllim Məhəmməd ağanın proobrazı müəllif özüdür.

Borçalının, Qızılhacılının adamları kimi, dərdləri də Nərimana doğma olmuş və bu dərdlərdən nadanlıq ona ən böyük bəla kimi görünmüşdü. O, nadanlıqın törətdiyi dəhşətli fəlakətlərin bədii panoramını çəkmiş, Borçalıdakı yurddaşlarını, soydaşlarını savadlı

görməyi arzulamışdı, Məhəmməd ağanın, Ömər in simalarında Borçalı ziyalılarının tipik surətlərini yaratmışdı.

Məhəmməd ağanın yanında kəndlilərin ərizə yazdırdıqları səhnə koloritlidir: Biri oğurluq edib, birinin oğlu özgənin nişanlısını götürüb qaçıb, birinin oğlu bir Erməni dığası öldürüb, birinin qardaşı özgənin tayasına od vurub. Bunlar kənd məişətinin sıradan faktları, eyni zamanda cəhalətin əyani faktlarıdır.

N. Nərimanovun irəli sürdüyü maarifçilik əsərin məzmununda, ideyasındadır və bu, Borçalı məkanıyla bağlıdır. Belə ki, əsərdə həm Borçalıda maarifin şəbəkəsini genişləndirmək, həm də maarifin məzmununu təkmilləşdirmək vəzifələri mühüm zərurət kimi ortaya qoyulur.

Birinci yöndə əsərdən bir parçaya [316, s. 37] diqqət yetirək:

Ömər – Sarvan mahalında təzə şkola açmaq istəyirlər. Ona görə naəalnik təvəqqe edir ki, hər kəs istəsə, şkolanı tikməkdən ötəri pul bağışlasın.

Hacı Abdulla – Bizim belə bu şkoldan mı?

Ömər – Bəli.

Hacı Abdulla – Gör sən allah, nə sarsaq-sarsaq işlər görürlər!

Hacı Abdulla Sibirə sürgünə göndərilən Tariverdiyə on manat köməkdarlıq verdiyi halda, «mənim nəyimə lazım ki, şkola açılır» deyir.

İkinci yöndə isə müəllif obrazların dilindən Borçalının kəndlərində o vaxt mövcud olmuş tək-tük dünyəvi məktəbdə oxuyanların «ancaq sağ və solu tanımaqdan ötrü» oxuduqlarını tənqid etmiş, şagirdlərə texnika, təbabət barədə daha gərəklı dərslər keçilməsi gərəkliliyini vurğulamışdır.

Yerli əhalinin maarifə münasibəti əsər boyu gerçək boyalarla açıqlanır. Məhəmməd ağa: «Güclə deyil ki, müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmən hesab edirlər»; Hacı Abdulla: «Bizim adam oxumağa uşaq verməz... Rusca oxuyan düz yoldan çıxar»; Qurbanəli: «Oxuyan sarsaq olar, ağılnı qara aparar deyərlər... Biz istəmirik ki, oxuyandan sonra əksin, bişsin. Biz istəyirik ki, qulluq adamı olsun, çinovnik olsun».

Cəhalət qaranlığında işıq kimi parlayan Ömər Borçalının o vaxtkı ziyalı gəncliyinin ümumiləşmiş surətidir. O, yaşıdlarından seçilərək, quldurluq etmir, karvan qabağı kəsmir. Bunu Ömər özü aydınca başa düşür: «Mənim nəzərim məişətə ayrı, onlarınkı ayrı». Ömər in amalı yurddaşlarını nadanlıqdan qurtarmaqdır. Ancaq o özünü nadanlıq, avamlıq, bimərifətlik gülləsinə tuş gəlir.

«Nadanlıq» əsərindəki bədii dialektizmlər də Borçalı danışığı tərzilə bağlıdır. Belə ki, surətlərdən Koxanın, Qurbanəlinin, Gülpərinin, Yetərin, Ağakışının, Əvvəlinci Tərəkəmənin, İkinci Tərəkəmənin, İsmayılın, Vəlinin dilində rast gəldiyimiz «ala, andırlarını», «ayran yeməkdən qarnımda ayran ağacı bitdi», «başına at təpib», «boynu qırılmış», «çənəsini boş qoyub danışır», «çörəyi kəsilməsin», «dərənin Ermənisi», «Erməni dığası», «əli bala mı batıbdır ki, səninki də yağa bata», «əppəkdən-zaddan ver, zoqqum-lanaq», «genə», «gədə», «gəti görüm», «həlbət», «xalxın arvadları», «kökün kəsilsin», «qanıram», «qarnın cırılsın», «qarnını balıq kimi yarram», «on yol», «pişmiş toyuğun güləsi gəlir», «pula qızırğan-mıyasan», «sən də yanı iş mi görürsən», «vızıllatdım», «yalandan-palandan», «yazacaqsan, dana» kimi sözlər, deyimlər bu gün də Borçalı çivəsində çoxişləkdir.

Borçalı ədəbi məkanında dramaturgiyanın inkişafında mühüm xidmət göstərmiş Kərim Bəy Şərifli 1912 (h. 1330) ilində qələmə aldığı «Müsibətli Zinyət» faciəsində [105-g] hadisələri Borçalı gerçəkliyindən almışdı.

Borçalıdakı ictimai gerçəklik tragik kolliziyalar üçün tipik material vermişdi. «Müsibətli Zinyət» əsərində köhnəliklə yenilik, cəhalətlə aydınlıq arasında kontrast, təzad yaradılmış, əyani səhnələrlə qarşı-qarşıya qoyulmuş, yeniliyə, tərəqqiyə rəğbət ifadələnmişdir. Burada yeniliyin tərəfdarları tələbələr Rüstəm bəy, Giorgi, gimnaziyaçıları Zinyət, Nəcəbət və başqaları, köhnəliyin təmsilçiləri isə şəhərin baş taciri Rəhim ağa, müflisləşmiş tacir Hacı Mustafa, fala baxan Telli və başqalarıdır.

Baş qəhrəman Zinyətin timsalında müəllif Borçalının mədəniyyətə can atan gənclərinin tipik surətini yaratmışdır. O, gimnaziyada

oxuyan üç müsəlman qızından biridir, gimnaziya öz əqli, mərifətilə seçilir, hər il bir qızıl medal alır. Gənc qız üzünü səhnəyə tutub deyir: «Xudaya şükür, sən nə gözəl şey göndəribdən. Elmi oxuduqca hər şeyi bilirsən. Oxumayıb kor kimi olursan... Pərvərdigara, nə gözəl olardı ki, cəmi müsəlman uşaqları da oxuyaydılar. Biz müsəlmanların geridə qalmalarına bais hamısı elmsizlikdir» [105-g, s. 23].

Əsərdən bir parça:

Zinyət – Mən bizim müsəlmanların gününə yanırdım. Onların, uşaqların cəhalətdə qalmalarını düşünürdüm.

Rüstəm bəy – (kənara) Xudaya, görgilən işin harasıdır ki, on üç yaşında uşaq elm oxumaqla öz millətinin halına yanır. Zinyətiyim! Mən də sənə kimi dərdliyəm. Mən də tək qalanda həmişə millətimizin, xalqımızın gününə yanırım...

Borçalı dramaturqunun dram əsərində Rüstəm bəyin, Giorginin timsallarında Azərbaycan və Gürcü xalqlarının ziyalılarının işıqlı sabah naminə əlbir, dilbir səyləri inandırıcı təsvir edilir. Onlar öz söz-söhbətləri əsnasında millətin halına acıyırlar.

Rüstəm bəyin kəndli Tərəkəmələrlə görüşü Borçalı koloritlə diqqəti çəkir. Bu səhnə M. F. Axundzadənin «Lənkəran xanının vəzirli» əsərində xanın hüsuruna şikayətçilərin gəlişi [9, s. 124–125], N. Nərimanovun «Nadanlıq» əsərində Məhəmməd ağaya kəndlilərin ərizə yazdırmaları [316, s. 26–28] səhnələrini xatırladır.

Kərim bəyin səhnəyə çıxardığı Tərəkəmələr Borçalılılardır, Rüstəm bəygilin rəiyyətidir. Rüstəm bəy uşaq vaxtı atasıyla bərabər tez-tez Borçalıdakı mülkünə çölə gedərmiş, bu Tərəkəmələrin yanında oynamaqdan, at minməkdən doymamış.

Tərəkəmə tipləri Əlinin, Bədəlin, Cəfərin, Səfərəlinin danışığı xalis Borçalı ləhcəsi kimi ədəbi əsərdə dialektizmin gözəl təmsalidir; buradakı əy, dayna, hancarı (necə), mətəl (məəttəl), manşır, harava (araba), müftə, doğram-doğram, ağrın alem... deyimləri əsərə, səhnəyə Borçalı ovqatı gətirir. Müəllif bu dialektizmlərdən dil-üslub əlvanlığı yaratmaq, surətləri daha aydın şəkildə açmaq, Borçalıya məxsus coğrafi-etnik koloriti gücləndirmək, Tərəkəmə-

lərin psixologiyasını, məişətini qabarıq vermək məqsədilə bədii ifadə vasitəsi olaraq bəhrələnmişdir.

Rüstəm bəylə Tərəkəmələr mehribancasına söhbət edirlər, güzəranlarından, uşaqlarının məşğuliyyətindən danışaraq deyirlər: «Çölün işi manşır deyil mi? Cüt əkirlər, kotana gedirlər, harava işlədirlər». Rüstəm bəy kəndlərdəki məktəblərlə maraqlananda Borçalılılar müəllimlərin laqeydliklərindən şikayətlənirlər, onlardan biri belə izah edir: «Müəllim var, amma oxutmur. Mən özüm o müəllimin yanına məktəbə getdim. Çox vaxtını boş keçirdirdi, balkonda-zadda durub, o yan, bu yana boylanırdı... Hər il keçdiklərini təzədən bir il də keçirdi».

Gördüyümüz kimi, Kərim Bəy Şərifli realist-maarifçilik əqidəsində olmuşdu.

Xeyrulla Məmmədov həmin dövr maarifçilərin dram əsərlərinin «əksər hallarda qoşa süjetli, qoşa planlı, hətta qoşa ideyalı» olduğu fikrini irəli sürərək, bu qoşalığı «əski şüur, düşüncə tərzinin tənqidi», «mütərəqqi ideyaların təbliği» paralellərində görmüşdür [286, s. 121]. Bu fikrin «Müsbətli Zinyət» əsərinə də aidiyyəti var.

Faciədə konflikt əks qütblərin mübarizəsi, «uçurum dərələrin» ziddiyyəti üzərində qurulur, süjet xəttlərindən biri köhnə psixologiyaya satirik nifrət, ikincisi yeni normalara didaktik rəğbət mahiyyətindədir.

Zinyət xanımın, Rüstəm bəyin baxışlarının əsasında maarifçilik durur. Bunu Zinyət xanımın: «Pərvərdigara, nə gözəl olardı ki, cəmi müsəlman uşaqları da oxuyaydılar», Rüstəm bəyin: «Bəlkə gələcəkdə biz məzlum millətin halına cavanlar qalalar» sözləri aşkar göstərir.

K. Şərifliyi doğma Borçalıda maarifin təşkili məsələsi daha çox düşündürmüşdü. O, Borçalılıların maarifə can atdıqlarını, bununla belə, savadlı, bacarıqlı müəllimlərin azlığının bu arzulara mane olduğunu sezmış, öz yurddaşlarını, soydaşlarını hər cür çətinliyə sinə gərrib, məktəb işini canlandırmağa, fəallaşdırmağa çağırırdı.

Hətta Rəhim ağa, Mustafa da köhnəçilik tərəfdarları olsalar da, yeniliyin təsiri onlardan da yan keçmir, hər ikisi qızlarını

gimnaziyada oxudurlar. Onlar belə düşünürlər: biz də gərək uşaqlarımızı oxudaq, ondan ötrü ki, bu dünyada elmsiz adam çətinliklə ömrünü keçirər.

Kərim bəy Şəriflinin bu faciəsində «zülmət səltənəti»nin daha çox Borçalıya aid bir aləmilə tanış oluruq, əsərdə ailə-məişət fonunda ictimai məsələlər ortaya qoyulmuşdur, burada yetkin realist əsərin əlamətləri, keyfiyyətləri özünü büruzə verir.

Müşahidə etdiyimiz kimi, klassik epos-dastanlarımızda («Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Şəhriyar» vs) Tiflis–Borçalı konteksti, bilavasitə Borçalıda yaşayıb-yaratmış müəlliflərin bədii irslərində doğma yurd motivləri mühüm yer tutmuşdu. Beləliklə də, bu önəmli cəhət Borçalı ədəbi mühitini bədii sərvətlər, ədəbi proseslər məcmusundan kənara çıxararaq, özünün bədii obraz səviyyəsinə yüksəlməsini, bu keyfiyyət dərəcəsində də zənginləşməsinə təmin etmişdi.

* * *

Sonralar Borçalı mövzusu tanınmış bədii söz-fikir yaradıcılarından Ziya Borçalı, İlyas Əfəndiyev, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Hidayət Bayramlı, Tahir Hüseynov, Vəli Əliyev, Hüseyn Saraçlı, Xan Kamandar, Əlixan Qarayazılı, Abbas Abdulla, İsa İsmayılzadə, Mövlud Süleymanlı, Eyvaz Borçalı, Vilayət Rüstəmzadə, Əflatun Saraçlı, Zəlimxan Yaqub, Səadət Buta, Əlixan Binnətoğlu, Osman Əhmədoğlu, Nizami Saraçlı, Knyaz Aslan, Gülabı və başqalarının povest, hekayələrində, poema, şeirlərində davam, inkişaf etdirilərək, önəmli ədəbi qola çevrilmişdir.

V FƏSİL

BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ ÖZƏLLİKLƏRİ

«Bədiilik əsərin estetik kamillik dərəcəsidir, yəni həyatı təsvir etməyin elə bir xüsusiyyətidir ki, orada müəllif əsərin məzmunuyla şərtlənən müxtəlif bədii forma ünsürləri arasında müəyyən uyğunluq yaratmağa nail olur... Bədiilik, ümumiyyətlə, məhz bu və ya başqa məzmundan irəli gələn əsas bədii ifadə vasitələrinin uyğunluğu, daxilən təşkil olunması deməkdir» [299, s. 31].

Borçalı aşığılığının özünəxaslığı bəlli faktdır. Borçalının saz ustaları öz çalğılarında həmişə bəm simlərin birini ümumi kökdə saxlamaqla orijinallıq yaratmışlar.

Borçalı sənətkarlarının bədii yaradıcılıqlarında da dünyaya baxış meyarıyla bədiilik fenomenliyinin qoşalaşdığını, bir-birini tamamladığını və bununla bədiiliyin estetik kamillik dərəcəsinə çatdığını müşahidə edirik. Bu kamillik ideya-mövzu baxımından da, sənətkarlıq baxımından da bitginlikdə özünü göstərir.

Burada konkret olaraq 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin əvvəllərində Borçalı şairlərinin əsərlərinin bədii özəlliklərinin daha səciyyəli cəhətlərini müəyyənləşdirəcəyik.

5.1. Poetik forma tipləri

Borçalı ədəbi-bədii mühitində lirik poeziyada bədii sənətkarlıq kodu, «məhürü» ilk növbədə şairlərin yaradıcılıqlarındakı şeir şəkillərinin kamilliyində, çeşidliyində özünü göstərir. Və bu yöndə özgülük onunla aşkarlanır ki, Borçalı mühitində aktiv, dominant dərəcədə xalq-aşiq şeiri tiplərinə müraciət olunmuşdu.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Borçalı ədəbi arealında bizə divan ədəbiyyatının əsas şeir tiplərindən ancaq bir-iki qəzəl, rübai, müsəddəs, müstəzad məlumdur, buna görə təsadüfi nümunələrə əsaslanıb klassik poeziya üslubu normalarını bu mühit üçün xarakterik sayə bilmərik.

Ədəbi Borçalının sənət xəzinəsində klassik şeir tiplərində əsərlər az da olsa var. Emin Ağa Hacallının «Bəsdə, oyan!» mənzum hekayəsi [151-a, s. 1, 2] Borçalıda süjetli şeirin mühüm örnəyi olmaqla klassik ədəbiyyatdan gələn ənənəvi məsnəvi formasında yazılmışdır.

Şərq poeziyasında klassik şeirin ən öncül, kütləvi janrı olan qəzəl Borçalı şairlərinin irslərində azdır. Bu, ondan irəli gəlmişdi ki, Borçalıda daha çox xalq-el şeiri şəkilləri (qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs) yayılmışdı. Qəzələ isə, maraqlıdır ki, Tiflisdəki şairlərimiz (o sıradan Divani) müraciət etmişdilər.

Divaninin şeirlərinə həm arxivdə yazılı şəkildə [150-b, s. 155], həm də Borçalı çağdaş aşığılarının repertuarlarında şifahi şəkildə [105-ğ, s. 41] rast gəlməyimiz onun məşhur olduğunun, əsərlərinin geniş yayıldığı sənəti sübutu ola bilər. Divaninin arxivdəki şeirləri arasında «Gəlibdir» rədifli qəzəl [150-b, s. 155] xüsusi yer tutur:

Dildara deyən, aşiqi tüğyana gəlibdir,
Ol şama yarı müştəqi-pərvanə gəlibdir.
Könül gəməsi ləngərincə yelkən açıbdır,
Dərya kimicə coşuban tufana gəlibdir...
Bir qaş kaman, kirpiyi ox, gözləri şəhla,
Ol şux bənizdən şən baxış peymana gəlibdir.
Zülfü hilali, sədi dil, bəsteyi-zəncir,
Çün deyən aşiqi Divani divana gəlibdir.

Bu örnək ona da işarədir ki, Tiflis–Borçalı ədəbi məkanında el şeiri şəkilləri ilə yanaşı, klassik poeziya şəkillərində də əsərlər ortaya çıxmışdı. Diqqəti çəkən həmçinin budur ki, bu qəzəlin poetikası da əslində qoşma poetikasıdan mayalanmışdı, burada qəzəldə xalq-el şeirinin poetik cəhətləri həzm olunmuşdu.

5.1.1. Xalq-el şeiri biçimləri

Bu mühit üçün səciyyəli olaraq milli heca vəznı, bu vəzndəki xalq-aşıq yaradıcılığının poetik formaları – dörd misra ölçüsünün yeddi hecalı bayatı, səkkiz hecalı gəraylı, on bir hecalı qoşma, on beş hecalı divanı, qismən də beşlik ölçülü müxəmməs şəkilləri üstün mövqeyə sahibdir.

Türk heca şeir vəzninin milli təfəkkürə məxsus şah tipləri məhz bayatı, gəraylı, qoşmadır. Folklorşünas Azad Nəbiyev haqlı olaraq bu janrları könül nəğməsi hesab edir [312, s. 56]. Bu janrlarda oynaqlığı doğuran başlıca amil bu şeirlərin saz havalarına uyğun yaradılması, sazın tellərindəki kökə tabe olmasıdır.

Borçalı el şairləri heca vəznində təbii, aydın dildə şeirlər yazmışlar, orijinal təzadlar, təşbihlər, istiarələr, epitetlər, mübaliğələr işlətmişlər. Onların şeirlərinin ana mövzusu məhəbbət, ən çox da gözəlin mədhidir.

Bayatı Türk şeirinin ən arxaik biçimi, anası sayılır. «Bayatı poetikası» adlı qiymətli monoqrafiyasında A. A. Hacılı haqlı olaraq bayatıları «kollektiv folklor ənənəsinə, arxaik şəxsi yaradıcılığa və fərdi müəllif fəaliyyətinə aid qruplar üzrə» təsnif edir [159, s. 142]. Bayatıların çoxu bizə şifahi surətdə gəlib çatsa da, yazılı ədəbiyyatda bayatı yaradıcılarımız çox olmuşlar. Orta yüzillər Azərbaycan şairlərindən M. Əmani, M. Müştaq, M. P. Vaqif, M. V. Vidadi və başqalarının çoxlu bayatı yazdıqları, milli ədəbiyyat tariximizdə bir qism şairlərin, yaradıcı aşığıların həm də bayatı ustası kimi tanındıqları bəllidir.

Borçalıda bayatılar söyləmiş el şairlərindən Səhnə (Səkinə) Alməmməddinin və Alxas Ağə Hacallının adlarını çəkə bilərik.

Alxas Ağanın yaradıcılığında Kərkük bayatıları adıyla bəlli olan [190] [41, c. 2] cinas qafiyəli kəsik bayatılar, başqa sözlə, kəmsətirli xoyratlar biçimində örnəklərə çox rast gəlirik:

Hac Alı,
Hac köynəyin hacı alı,
Atam Hacı Əmrəslan,
Ulu babam Həcalı.

Gördüyümüz kimi, bu xoyrat-bayatıda [156, s. 20] şair öz nəsil şəcərəsini (zatkökünü) nişan verir.

A. Hacıllının bayatılarındakı poetik bitginlik, sənətkarlıq kamilliyi göz önündədir və onlar öz məzmunu, səlisliyi cəhətdən, cəsarətlə demək olar ki, Sarı Aşığın bayatılarıyla bir cərgədə durmağa layiqdir.

Borçalıda xalq şeiri şəkillərindən gəraylı, qoşma, divani daha aktiv yayılmışdı.

Azərbaycan milli poeziyasının çox yayılan və oynaq tipi olan gəraylının kamil örnəkləri Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Əmani, Vidadi, Ələsgər, Valeh və başqalarının poetik irslərində müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, gəraylının rüşəsi hesab olunan varsağı Borçalı mühitində başqa bölgələrə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Və bu səbəbsiz deyildi. Varsaq (varsağı) sözünün kökü Borçalılıların (eləcə də Güney Azərbaycandakı, Anadoludakı Varsaq Tərəkəmə Türklərin) əcdadları sayılan, miladdan öncə buralarda da məskunlaşmış qədim Barsıllarla ilgilənir. 1926-cı ildə Tiflisdə çıxmış «Yeni Fikir» qəzeti belə yazmışdı: «Varsağı Türkün Varsaq qəbiləsinə aid bir nəzm şəklidir. Varsaq dörd misralı, səkkiz hecalı olur, əsasən qəhrəmanlığı təsvir edir» [147-a, 1926 # 73, s. 4] [308, s. 14]. Mütəxəssislər Məhmət Fuad Köprülü, Hikmət Dizdaroğlu, Qara Namazov, Mirəli Seyidov, Mürsəl Həkimov və başqaları varsağını qədim Türk əşirətinin xüsusi bir bəstəsi hesab etmişlər [308, s.13–14] [349, s. 158] [176, s. 11–12].

Varsağı qədim şeir tipi və saz havası olmaqla orta yüzillərdə çox vaxt lirik-məhəbbət, qəhrəmanlıq, təsəvvüf və nəsihət ruhunda olmuş, Yunus Əmrənin, Qaracaoğlanın, Xətəinin yaradıcılıqlarında davam etdirilmişdi. Bu janr bəndlərin son misraları, yəni ana qafiyəli misraları təkrarlanan gəraylı, qoşma köklü şeir biçimidir.

Varsağının kamil örnəklərini Borçalıda Mirzə Mehdi yaratmışdı. Bu cəhətdən onun bir varsağısına [105-c, s. 1] nəzər yetirək.

Bu şeirdə «Dünya üç gündür, beş gündür» misrası rədif funksiyasında bütün bəndlərdə təkrarlanır:

Dəli könlüm, nə ağlarsan,
 Dünya üç gündür, beş gündür;
 Bağrım başın nə dağlarsan,
 Dünya üç gündür, beş gündür.

Gəraylıda ifadə ləngəri axıracan davamlanır:

Müxənnətə bel bağlama,
 Sırrını mərdən saxlama,
 Mirzə, öləndə ağlama,
 Dünya üç gündür, beş gündür.

Ağacanın «A Ceyranım» şeiri də [65, s. 28] varsağı örnəyidir:

Mən dözmədim, sən də dözmə,
 Bircə söz də, çəkim nəzmə,
 İndən belə ağa gəzmə,
 Ağacanam, a Ceyranım.

Burada biçim gözəlliyi ilə deyim obrazlılığı bütövdür.

Gəraylı biçimli kamil örnəklərə Nabat Xanım, Şenlik Baba, Alxas Ağa, Mirzə Mehdi, Əbuzər, Ağacan yaradıcılıqlarında rast gəlirik.

Alxas Ağanın gəraylıları da [146, 1998 # 37–38, s. 6] [156, s. 18] məzmunca olduğu kimi, şəkil etibarilə də dolğundur:

Gül üstünü xar almasın,
 Dağ başını qar almasın,
 Necə qanın qaralmasın,
 İstəyini almayanda.

El şeirimizin şah tipləri olan gəraylı, qoşma biçimlərində Borçalı ədəbi məkanımızda da kamil örnəklər ərsəyə çıxmışdı. Xüsusən də, İveylər Allahverdinin, Güllər Pərinin, Məhəmməd Şindilinin, Miskinoğlu Allahverdinin, Alxas Ağanın, Qaraçöplü Musanın bədii irsləri, demək olar, bütünlüklə qoşmalardan ibarətdir. Onlar qoşmanın milli poeziyamızdakı gələnlərini Borçalıda uğurla davam etdirmişdilər.

Borçalı mühitində yaranmış kamil qoşmalardan misallar:

Məhəmməd der: bir dərdim var, yamandı,
 Bu dərd qövr eləyər xeyli zamandı,

Sevdiyim sənəmdi, qaşı kamandı,
Mən gəzərəm yana-yana, kəkliyim.
(Məhəmməd Şindili) [51-ə, s. 79a]

Hər gülün, çiçəyin baharı, yazı,
Hər şeydə bülbülün öz xoş avazı,
Sənin aşiqindir əlində sazı,
Musanı tay etmə bir özgəsinə.
(Qaraçöplü Musa) [146, 1985 # 49, s. 4]

Qul Nəcəfəm, düyünlüyəm, dağlıyam,
Öz dilimdən bu ilqara bağlıyam,
Qohum-qardaş yoxdu, deyəm, ağlıyam,
Göz yaşımdan fidan oldu bu ilan.

(Qul Nəcəf) [105-ğ, s. 19]

Borçalı mühiti üçün tipik saydığımız bu qoşmalarda məzmun və şəkil etibarilə lirik duyğuların zərifliyi, poetik xəlqilik, deyim-duyum tərzinin, söz cılasının, qafiyə düzümünün, heca qəlibinin səlisliyi, sərrastlığı aşkardır.

Qoşma Borçalı şairlərinə o qədər doğma olmuşdur ki, onlar bu şəklın çeşidli biçimlərində maraqlı örnəklər yaratmışlar.

Təcnis sənətkarlığının poetik-üslubi çalarlarını tədqiq etmiş alim Elxan Məmmədli haqlı bildirir ki, əsl təcnisləri – bədii siqləti, mənə və mündəricəsi, estetik emosional təsiri, fəlsəfi yükü, məntiqi axarı qabarıq nəzərə çarpan sənət incilərini ancaq fitri istedadla sahib olan kamil sənətkarlar yarada bilərlər [266, s. 141].

Borçalı mühitində İveylər Allahverdinin, Alxas Ağanın, Qul Qaraninin, Xəstə Hasanın, Əbuzərin, Mirzə Mehдинin təcnisləri kifayət qədər mükəmməldir.

Hələ 17–18-ci əsrlər aşırımında yaşamış Təhləlli Məmmədxəlil İbrahim oğlunun təcnislərindən parçalardakı:

Gələndə mədərin birisindədi,

Biri növrəstədi, biri sindədi –

misralarındakı [376, s. 237] cinaslar sərrastlığı ilə diqqəti cəlb edir.

İveylər Allahverdinin cinas qafiyələrinə [150-b, s. 226, s. 274] nəzər yetirək:

Sormaram canandan sarı kitabı,
 Nişan ver Yasinə sarı kitabı,
 Allahverdi oxur sarı kitabı,
 Əlifi yetirdi dal-dala, sinə.

Yaxud:

Dağ başında açılıbdır ha lala,
 Aman eylə, səri vermə hal ala,
 Mən zərifəm, göz dikmişəm halala,
 Deyin öldürsünlər dür üstə məni.

Yaxud:

Yar olanın meyli olmaz tərsaya,
 Dost odur ki, düşməninə tər saya,
 Allahverdi təcnis deməz tərs aya,
 Dövr etməz aşkar dü rüstə məni.

Birinci nümunədəki dal-dala sinə, eləcə də sarı kitabı söz və ifadələrinin məna çalarları sayəsində düzülmüş cinas qafiyələr quru söz biçimləri deyildir, əksinə, onlar misralar və bəndlərdəki fikirlər arasında məntiqli bağlılıq yaradır, deyim dolğunluğunu, sənətkarlıq sanbalını gücləndirir. Məsələn, «sarı» sözü sonuncu bəndin birinci misrasında rəng, ikincidə yön, üçüncüdə dərd-sər anlamlarındadır.

İkinci örnəkdə «halala», sonrakı bənddə də «tərsaya», şeir boyu «dürüstə məni» sözlərindən maraqlı cinas qafiyələr qurulmuşdur. (Burada aydın şəkildə Aşıq Alı, Ələsgər ovqatı duyulur və həmin amil də mühitlər arası, bu məqamda Borçalı, Göyçə ədəbi mühitləri arasında sənətkarlıq münasibətlərinin var oluşundan xəbər verir).

Söz əhlinin qüdrətinə daha çox onların təcnislərilə qiymət verildiyini xatırlayaraq, Borçalı şairlərinin, aşıqlarının təcnislərinə əsasən onlar haqqında mahir söz-fikir ustası kimi danışmaq olar.

Borçalının Qızılhacılı kəndindən olub, Tiflisdə yaşamış Qul Əlinin arxivdən götürdüyümüz şeirlərindən biri təcnisdir [153, s. 79]. Bu əvvəl-axır təcnisində bütün misralar «q» səsilə başlayıb, bu səslə də axıradək davamlanır.

Alxas Ağa təcnislərində [146, 1998 # 37–38, s. 6] [156] cinaslar sırf doğma sözlərimizin məna çalarları sayəsində düzümlənir:

Qalvı dağın kəlləsində qar qalar,
Soyux əsər, çökəklərdə qarqalar,
Cəmdəyimə daraşanda qarğalar,
Göynədən, incidər yaralar məni.

Yaxud:

Dar günü dalım da, arxa da yandı,
Bəxtimin ulduzu arxada yandı,
Xəyalım Kür keçdi, arxa dayandı,
Üstündə yelkənli gəmi də gəldi.

Şairin cinasları (qar qalar – qarqalar – qarğalar, arxa da yandı – arxada yandı – arxa dayandı) o qədər aydındır ki, onları izahlamağa ehtiyac da qalmır. İlk baxışdan Alxas Ağanın cinaslarının Ələsgər cinaslarından qidalandığı nəzərə çarpsa da (məsələn, «tərsinə», «qarqalar»), demək lazımdır ki, Alxas Ağada bu cinaslar şeirlərinin məzmununda tam əriyir, rəngarəng çalarlar daşıyır. Alxas Ağanın şeirlərində nar əmən – narə mən – nəmə mən, var sənə – varsa nə – var sənə, köhlənə yağ – köhlən ayağı, qar – yar – qarıyar kimi cinaslar, şeksiz, orijinallığıyla maraq doğurur.

Borçalı–Ahısqa–Qars poeziya arealının nümayəndəsi Qul Qaraninin «Ayağa səni» cinaslı təcnisi [105-b, s. 3] diqqəti çəkir:

Ərş üzündə pərvaz edən buludlar,
Gözlərim oxşatdı ay ağa səni.
Hər qətrəsin tutar bir əzim mələk,
Əmirsiz qoymazlar ay ağa səni.

«Ayağa» cinası milli lirikamızda (Şirvanlı Qasımın, Qasım Bəy Zakirin, Məhəmməd Bəy Aşıqın, Ələsgərin, Molla Cumanın şeirlərində) çoxişlək olsa da, Qul Qaraninin təcnisi də bu səpgili örnəklər arasında özünəxaslığıyla seçilir.

Mirzə Mehdi Vəlizadənin bir təcnisindən [51-ə, s. 123]:

Dərd əhliyəm, qalanmışam dərdə mən,
Xəstə düşdüm, şəfa bulmam dərdə mən,
Mənsur kimi giriftaram dərdə mən,
Heç deməyin, Mehdi gəlib yüz gündür.

Şeirdəki cinasların mənə çalarları aşkardır: üzgündür (əlim

üzülmüş), yüz gündür, üzgündür (incimiş, üzülmüş), dərdə mən, dərd əmən, dər də mən.

Qoşma və bayatı sintezli cığalı təcnis biçimi Borçalı–Ahısqa–Qars poeziya məkanında da yayılmışdı.

Bu sıradan Qul Qaraninin Xəstə Hasanla cığalı təcnis üstündə deyişməsi [105-b, s. 4] ayrıca qeyd olunmalıdır.

Qul Qaraninin «Əlifbey içində, hər f arasında» təcnisi sənət incisidir. Şeir son bəndi həm məzmun, həm sənətkarlıq baxımından bitgindir:

İki canlı bir cansızdan yarisın,
 Əyyub gördü sağlığında yarı sin,
 Qaraniyəm, yarisın,
 Yarı mimdi, yarı sin,
 Cismimə atəş düşüb,
 Kənarında, yar, isin,
 Kəndçi qızı şəfaətçi yarisin,
 Hörmət görər, izzət qılar qara hey.

Bu şeirdən çıxış etməklə Ənsar Aslan yazmışdı: «Şenliğin aşık şiirimize mal ettiği cığali tecnis türü de Hasandan öğrendiği ve karşılıklar söylediği bir türdür» [22, s. 6]. Bizcə, cığalı təcnis şəkli Şenlik Babanın yaradıcılığına Xəstə Hasandan keçmişsə, Xəstə Hasan da onu Qul Qaranidən əxz eləmişdi. Və Qul Qarani, Xəstə Hasan bu şeir şəklinə qüvvətli örnəklər yaratmaqla klassik şairlərimiz Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın sənətkarlıq ənənələrini davam etdirmişdilər.

Xəstə Hasanın cığalı təcnisindən [22, s. 5] bir bənd:

Sonam, məni gördükcə gəl ya indi,
 Gizli sirrim aşıkara yay indi,
 Aşıq deyər ya indi,
 Ya sabahdı, ya indi,
 Hilal qaşın qəhrində
 Qurtulmuşdur yay indi,
 Bu Xəstənin istədiyi ya indi,
 Bir yanaqdı, bir buxaqdı, bir-bir çək.

Bu şeirə bir çox şairlər, aşıqlar, o sıradan Şenlik nəzirə yazmışlar.

Xalq-el şeirinin öncül biçimlərindən olan divani şeir şəklində poetik çağırış, tərəf-müqabilə meydan oxumaq əhval-ruhiyyəsi güclü olur. Borçalı şairlərinin də bu tipli şeirləri mübariz ruhuyla özünəxasdır.

Xəstə Hasanın irsində divani mühüm yer tutmuşdu. Bir divani-sində [22, s. 73] şair öz sazının, sözünün qüdrətinə güvənmişdi:

Xəstə Hasan, al sazını, çağır qardaş gəl deyə,
Süsən sünbül, mor bənövşə, bülbul ötər gül deyə,
Çox aşıqlar gördüm, heyhat, gözəmməz düz yol deyə,
Əhli mərfət ustaları dara çəkən məndədi.

Əyrəmli İbad divanilərindən birində [229, s. 318] belə söyləmişdir:

İbad da ki xiridardı ləli dürrdən seçməyə,
Qəvvas olub dəryalara bataram yavaş-yavaş.

Borçalı şairləri deyişmələrdə (müşairələrdə) divani şəklinə daha çox müraciət etmişlər.

Borçalının saz yığnağı, deyişməsi total-bütöv bir məclisdir, burada deyişməyə atışma, onun mərhələlərinə (dəvət, qarşılaşma, sınaq, qıfılənd) xoşlama, tanıma, sorğu-sual, daşlama, öcəsmə, qapanış da deyilmişdi. Borçalıda aşıqlar, el şairləri əyani şəkildə, üz-üzə deyişmə-atışma yarışına çıxdıqları kimi, bir-birlərinə namə, məktub vasitəsilə də qıfıləndlər, bağlamalar göndərmişlər və ya onları açmışlar.

Şenliklə Abbasəlinin deyişmələrindən örnəklər Ziya Borçalı cüng-bəyazında var [51-ə, s. 17, 35, 35a, 63], bu deyişmələrin dördü Türkiyədə Şenlik toplularında çap edilmişdir [22, s. 78–81]. Belə söylənir ki, Şenlik Borçalının Qasımlı elində igid Səməd Bəyin əziz qonağı olarkən onun istəyilə qonşu Quşçu kəndindən şair Abbasəli çağırılmış, məclisdə bu saz-söz sərrafları deyişmişlər.

Divani üstündəki deyişmələrin birində [51-ə] [22] Abbasəli tərəf-müqabilinə: «Sən təki incə aşığın açdım gizlin sirrini» – demişdi:

Aşıq Abbas abdal olmuş, eşq ucundan dəlidi,
On iki imam, ənbialar bir xudamın quludu,
Açsam gizli mətahımı, ləli-gövhər doludu,
Dürrü-cəvahir görünür ayanbaayan, aşıq.

Şair Nəbinin deyişmələrinin çoxu onun yaradıcılığının ilk çağlarına aiddir. Şenliklə divani üstündə deyişmədə Şair Nəbi belə söyləmişdi:

Mənim adım Şair Nəbi, sənətin binasıyam,
Sərraf olsa, bu məkanda aşıqların xasıyam,
Aşıq olub ellər gəzdim, mən elin anasıyam,
Tutdum sözün meydanını, bir pəhləvan olmuşam.

Divani köklü qıfərbəndin ən mükəmməl örnəklərindən biri Qul Qarani ilə Xəstə Hasanın deyişməsindədir. Bu deyişmənin qıfərbənd qisminə Ziya Borçalı cüng-bəyazında [51-ə, s. 76a, 92a] rast gəlmişik. Aşkarlanır ki, Qul Qarani ustad kimi gənc Xəstə Hasanı sınağa çəkmiş, onlar bir-birinə layiqli tərəf-müqabil olmuşdular.

Məsələn, Qul Qaraninin cavab sözü:

Ey könül, oyan qəflətdən, dövrə bax, dövrə bax,
Hər səhərdən asimana çəkilən karvana bax,
Həm dəryada, həm göylərdə murğu onun əmrində,
Qalmaq bu dünya baqi, hanı Süleymana bax...

Bu qıfərbəndlərin ifadə tərzində hər iki sənətkarın yüksək təbindən soraq yetirir.

Aşığın ustadlıq dərəcəsinin məhək daşını təşkil edən dastan da elat ədəbiyyatının bəhrəsidir. Bu anlamda Borçalıda dastan informasiya yükünün ağırlığı burada saza-sözə möhkəm bağlılıqla əlaqədardır. Əzəl dastanlarımızdakı («Aşıq Qərib», «Şəhriyar» vb) Borçalı izlərinin işığında gördüyümüz kimi, Borçalı məkanında dastan sənətkarlığına əlverişli zəmin həmişə olmuşdu.

Məhərrəm Qasımlı yazır: «Borçalı aşıqları 30-35, Gəncəbasar aşıqları 25-30, Şirvan aşıqları 20-22 dastan yükünə malikdirlər. Regional dastan göstəricisi Şirvan, Borçalı və Göyçə aşıqlarının repertuarında (15-20 faiz) daha çox müşahidə olunur» [241, 2002 # 4, s. 4].

Borçalıda yayılmış dastanları, dastan eizodlarını iki qismə bölürük:

* Ümummilli, ənənəvi dastanlar

* Regional-məhəlli (variantiv və orijinal) olanlar, yəni bilavasitə burada yaranmış dastanlar

Birinci qismə milli ədəbiyyatımızın klassik inciləri olan «Koroğlu», «Qurbani», «Abbas–Gülgəz», «Aşıq Qərib», «Xəstə Qasım», «Əsli–Kərəm», «Abbas–Gülgəz», «Tahir–Zöhrə», qismən yayılmış «Şah İsmayılın ata mülkü», «Ağcaquzu», «Dilsuzla Xəzangül», «Sam Mirzə», «Mir Qasımla Gürcü qızı», «Mehdi bəy», «Cahangirlə Mələksima», «Novruz–Qəndab», «Məsumla Diləfruz», «Cəlalla Səlvinaz», «Əhmədlə Cəvahir», «Heydər Bəylə Süzənbər» vb aiddir.

İkinci qismə 19-cu yüzildə və 20-ci yüzilin əvvəllərində Borçalı ustadlarının düzüb-qoşduqları nümunələrdən «İsmayıl–Qızıyetər» (Güllər Pəri), «Lətif Şah», «Cahan Şah», «Sövdəgər Şahla Gülnaz Sultan», «Salman Bəylə Durnatel Xanım», «Borçalı Səməd Bəy», «Məhəmməd–Güldənə», «Əhməd–Gözəl», «Cüyür ovu», «Gürcüstan səfəri» (Şenlik), «Cahangir», «Ağacan–Güllüzar» (Ağacan), «Mühəqqər–Əyyar» (Mühəqqər), «Mehdi Bəy», «Alıxan», «Nəcəf» (Nəbi Dürdəhan) vb aiddir.

Borçalı dastanlarında epoxal zaman 12-ci əsrdən başlanır. Bu, Gürcüstan ərazisində Qıpcaq Türklərinin elliklə məskunlaşması, Tiflisdə İslam–Türk kultürünün intibahı dövrüdür. Belə ki, «Gürcü qızıyla Qaçaq Kərim» dastanında Gürcüstan şahı, ana tərəfdən Qıpcaq Qarapapaqlara bağlı Tamaranın qızı Roza xanımı Burçalı oğlu Kərimin əsirlikdən xilas etməsi macərası nəql olunur.

Faxralı Güllər Pərinin rəvan misraları zəminində yaranıb dillərə düşmüş «İsmayıl–Qızıyetər» dastanının qısa süjeti belədir: Faxralının Güllər tayfasından Orucoğlu İsmayıl öz əmisi qızını sevir. Arada öcəsmə düşür, divan işə qarışır. İsmayıl Qarsa keçib, orada sığınacaq tapır. Borçalıya qayıdır, bir müddət qazamatda saxlanır. Bacısı şair Pərinin şeirlə minnətindən sonra o, suçsuz olduğu aşkarlanaraq, qazamatdan qurtarır.

Ağacanın «Cahangir» dastanı, «Ağacan–Güllüzar» epizodik dastanı onun erkən yaradıcılığının barıdır. «Ağacan–Güllüzar» dastanının məzmununu şair Ağacanın Qəndahar gözəli Güllüzarla sevgi sərgüzəşti, iki sevgilinin şəirləşmələri təşkil edir.

Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin şeirləri [105-f] və xatirələr zəminində yaranmış «Mühəqqər–Əyyar» adlı dastan-hekayədə [146, 1990 # 87, s. 4] şair Mühəqqərin Başkeçid yaylaqlarında Əyyar (zarafatçı) ayamalı Mələk adlı gözəllə sevgi əhvalatı əksini tapır. Burada Borçalıların dağ-yaylaq bəsatı, Kolayır, Darvaz, Ormeşən, Bağçalar, Saca kəndlərimizin təbiəti tərənnüm edilir.

Buradakı qoşmalar məzmunun açımına xidmət edir.

Məsələn:

Nələr çəkdim bir Əyyarın əlindən,
Abırım yox, namusum yox, həyam yox.
Bircə qəpik salmaq üçün başına
Kəsəyim yox, torpağım yox, qayam yox.

Yaxud:

Bacılarım, gəlin sizə söyləyim,
Mənim bir baxtım var, daşdan qayımdır.
Qızıla əl vursam, dönüb daş olar,
Qismət olmaz, hər nə desəm payımdır.

Birinci örnək sevgililərin görüşündə Əyyar çoxlu mal-qoyun, çoxlu mehr pulu tələb edən zaman Mühəqqərin təskinliyini, ikinci örnək Mühəqqər dağdan arana qayıdanda öz bəxtindən bacılarına gileyini poetik ifadələyir.

Borçalıda dastan gecələrinin öz poetikası olmuşdu. Burada «Koroğlu», «Qurbani», «Abbas Tufarqanlı», «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm», «Sam Mirzə», «Lətif Şah», «Mir Qasımla Gürcü qızı», «Mehdi Bəy», «Cahangirlə Mələksima», «Xəstə Qasım», «Yetim Söyün», «Məsumla Diləfruz», «Cəlalla Səlvinaz», «Şah İsmayılın ata mülkü», «Ağcaquzu», «Əhmədlə Cəvahir», «Dilsuzla Xəzəngül», «Heydər Bəylə Süzənbər», «Dilqəm», «Mehdi Bəy», «Alıxan», «Nəcəf» vb dastanlar, dastan əhvalatları məclislərə rəvnəq vermişdi.

Gördüyümüz kimi, Borçalı arealında ərsəyə çatmış dastanların əksəri eşq mövzusunda. Bu nümunələrdə sosial məsələlər də məhəbbət macəraları fonunda açılır. Və etiraf edək ki, bu dastanlardan ən çox yayılanlar mövzusu bilavasitə Borçalı həyatıyla əlaqədar olanlardır. Bu baxımdan «Əsli–Kərəm», «Şəhriyar–Sənubər», «Məhəmmədlə Gürcü qızı», «Gürcü qızı», «Mir Qasımla Gürcü qızı», «Pəri xanım Gürcüstanlı», «Qurbani», «Tahir–Zöhrə», «Heydər Bəylə Süzənbər», «Qara Tanrıverdi» dastanlarını xatırlaya bilərik.

* * *

Qeyd etməliyik ki, Ə. Qaracadaği, A. B. Qüdsi, M. Ş. Vazeh, M. F. Axundzadə, M. M. Şükuhi, İ. Nakam, A. Nazir, M. Çakər və başqalarının poemaları tipində Borçalı şairlərinin əsərlər yazdıqları bizə bəlli deyildir. Elə bilirik, buna səbəb Borçalıda elat ədəbi gələnləylə ilgili poema janrını bir növ dastan kimi iri həcmli janrın əvəzləyə bilməsindən ibarət olmuşdu.

O dövrdə milli ədəbiyyatımızdakı Ə. Hüseynzadə, H. Səbri, X. Xürrəm və başqaları ilə təmsil olunan «Füyuzat» poeziyasının [394], M. Hadi, A. Səhhət, A. Divanbəyoglu, H. Cavid və başqalarıyla təmsil olunan romantik poeziyanın [296, s. 327–330] [131] [320] ənənələri Borçalıda zəif özünü göstərmişdi.

Həmin baxımdan Əlimirzə Nərimanov Sənaninin «Vətən» şeiri [50-j] [50-k, s. 58–59] yeganə nümunə kimi diqqətəlayiqdir. Şeir Vətən məhəbbəti hisslərilə aşılır:

Ey məni bəsləyən ağuşunda məhəbbətdə vətən!
Böyütdün dayə kimi, sədri-həmiyyətdə vətən!
Müşki-ənbərlə sirişt etdim əgər xakini-həqq,
Görməyib əhli-səfa ətrini cənnətdə vətən!

Bu məqamda Azərbaycan bədii romantizminin araşdırıcısı V. M. Osmanlının belə mülahizəsi yerinə düşür ki, iyirminci əsrin əvvəllərində Vətən duyğuları dərinləşə-dərinləşə müstəqil mövzuya – ayrıca vətəndaşlıq poeziyasına çevrilmişdi və bu mövzunun

romantikcəsinə tərənnümünün öz məxsusi əlamətləri var. Alimin fikrincə, məxsusi elementlər bunlardan ibarət olmuşdu ki, fırtınalı sosial üsyankarlığın kövrək, intim, lirik başlanğıcla qərribə ülfəti yaranmış, Vətən və «mən» duyğuları bir-birilə üzvi şəkildə qaynayıb-qarışmışdı [320, s. 11–12]. Milli romantik poeziyamızda A. Səhhət, M. Hadi, A. Şaiq və başqalarının şeirlərində olduğu kimi, Ə. N. Sənaninin mənzuməsi də Vətən məhəbbəti, qeyrəti, hümməti çeşidli təqdimə köklənir, buna görə marş, nəğmə səciyyəsi daşıyır. M. Hadi: «Ey vətən, ey zəminlərin gözəli!», A. Səhhət: «Ey çeşmim önündə mücəssəm vətən, vətən!» – deyərək üz tutduqları, A. Şaiq vətəni «Könlümün sevgili məhbubu», «əcdadımızın mədfəni», «övladımızın məskəni» adlandırdığı kimi, Ə. N. Sənani də öz duyğularının ifadəsinə: «Ey məni bəsləyən ağuşunda məhəbbətdə vətən!» sözlərilə başlayır, vətəni sevindirməyi hünər sayır:

Sinəyi-madəri-müşfiq kimi xaki-pakın,
Bizi bu həddə yetirdi necə zəhmətdə vətən!

Buradakı «xaki-pak» deyimini A. Şaiqın romantik misralarından bizə tanışdır. Hər iki şeirdə bu, gerçək həyat duyumu kimi seçilir.

Ə. N. Sənani lirik «mən»in dililə danışır, Vətənlə romantikcəsinə üz-üzə dayanıb: «səni dilşad edəcək yoxdur əlimdə dövlət» – deyir. Romantik qəhrəmanın ümidinin, xəyalının səciyyəsini Vətənin taleyi, vəziyyəti, dərdləri müəyyənləşdirir.

Bu məqamda Sənaninin mənzuməsi məzmunca Rəşid Bəy Əfəndiyevin «Vətən məhəbbəti» şeirinə də [121, s. 19] yaxındır. R. Əfəndiyev Vətəni yanar şam adlandıraraq, o şamın nurunu hər kəsdəki elm ilə sənət hesab etdiyi kimi, Ə. N. Sənani də «tifil ikən himməti təhsili-ülumə verdiyini», bununla da, vətən əhlini xabiqəflətdən oyatmaq istədiyini bildirir, çünki onun nəzərinə, «ittihad ilə tutar əhlini qeyrətdə vətən». Müəllif özü müəllim olduğu səbəbindən şeirdə didaktik istiqamət güclüdür.

Şəksiz, konkret bölgənin janrlara meylləndirmədə olduğu kimi, bədii ifadə, təsvir vasitələrinə səmtləndirmədə də təsiri olmuşdu.

5.2. Bədii ifadə, təsvir-tərənnüm vasitələrindən istifadə tərz

Borçalı el sənətkarlarının yaradıcılıqlarına səmimi obrazlılıq, bədii təsvir-tərənnüm, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, zənginliyi xasdır. Belə ki, bu mühitdə vəzn, təqti qəlibliyinin, qafiyə, məcaz, təşbih, epitet, mübaliğə, metafora, istiarə, təzad, təkrir vs komponentlərin rəngarəng, kamilliklə işləndiyinin şahidi oluruq.

Bədii sözün qüdrətinə bələd olan, ondan zövqlə istifadə edən Borçalı şairləri Türk şeirinin təməl vəznə olan heca vəzninin yeddilik, səkkizlik, onbirlik şəkillərinin kanonik təqti qurumlarına struktural şəkildə riayət etmişlər, yəni yeddiliyi çox vaxt 4+3, səkkizliyi 4+4, 5+3, onbirliyi 6+5, 4+4+3 oynaq bölgülərindən qurmuşlar.

Üzdə olan şeirlərdə zəngin, cinas, rədifli, misrabaşı, daxili, qoşayarpaq, göz, qulaq, düyümlü, metatezli, çarpaz qafiyələr kimi çeşidli tipləri, düzümləri çox və ya az dərəcədə müşahidə edirik.

Borçalı şairlərinin qafiyələrində ənənəvi biçimlərlə (bağ–dağ, söz–göz tipli) yanaşı, unikal sayıla bilən biçimlərlə də rastlaşırıq. İveylər Allahverdinin: «bəllisən–bellisən» [51-ə, s. 78a], Nəbinin: «kəsib–kasıb» [69, s. 13] qafiyələri bu qəbildəndir.

Alxas Ağə Hacallıdan nümunələr [156, s. 17]:

Alxas çox qocalsa düşər urvatdan,
Üz görməz oğuldan, qızdan, arvaddan.

Yaxud:

Yeməyin gəlməsə, keçsə vaxtından,
Tezcə gileylənib küsmə baxtından,
Ayağa çıxanda Kotan arxından,
Başda Gödək arxdan içəsən gərək.

Birinci örnəkdəki «urvat – arvad» uyarlığı yerli koloritdən doğan orijinal qafiyələrdəndir. İkinci örnəkdə «vaxtından – baxtından» adi qafiyələnməsindən sonra fonetik tərkibcə fərqlənən «arxından» sözünün gəlməsi maraqlı qulaq qafiyəsidir.

Ağacanın: «üzlüm – düzdüm» [146, 1993 # 19, s. 4], Nəbinin: «təlatüm – Əflatun» [69, s. 17], Kosalı Mayıl Usub oğlunun: «salama – dolana» [105-ğ, s. 26] düzümləri də qulaq qafiyələridir.

Mühəqqərin aşağıdakı misralarına [151-b, s. 14] fikir verək:

Mühəqqər, bu nə qeyrətdir, nə hümmət, nə ümmətdir,
Yox ehsan, bu zərurətdir, dalınca yüyürməz mi?

Qeyrət, hümmət, ümmət, zərurət sözləri ustalıqla yaradılmış daxili qafiyə düzümünü təşkil edir.

Xalq-el poeziyasında sənətkarlığın meyarlarından biri cinas qafiyə qurumudur. Şeir şəkillərinin yayımı haqqında təhlil apardığımız hissədə Borçalı liriklərinin qüvvətli təcnislər yaratdıqlarını, bu qüvvətliliyi tutarlı qafiyələrin şərtləndirdiyini vurğulamışdıq. Qısaca təkrar edək ki, göz və qulaq cinaslarının ustaları olan Borçalı şairlərinin cinas qafiyələri əksər hallarda doğma sözlərimizin mənə çalarları üstündə düzümləndiyinə görə özünəxasdır.

Bu, Alxas ağanın cinasları timsalında daha aydın duyulur. Onun «binə qar – bu nə qar», «tər sinə – tərsinə – tərsi nə», «qar qalandı – qarğalandı», «arxa da yandı – arxada yandı – arxa dayandı», «Ay Alxas – əyal xas», «qurud aşı – quru daşı» qafiyələri [156, s. 25, 33, 35, 36, 47] belə təbii cinaslardır.

Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında məcaz, onun formaları olan bənzətmə, mübaliğə gerçək, həyatı bədii həyəcan oyadır. Onların şeirlərində ay, günəş, ümman, derya, ceyran, kəklik, gül, çəmən, lalə, nərgiz, reyhan... kimi həyatdan və təbiətdən gələn sözlər ifadə gözəlliyini artırmış, çox vaxt dilbərin camalı günəşə, üzü gülə, qaşlara kamana, yanaqları laləyə, yerişi kəkliyə, coşğunluğu deryaya... bənzədilmişdi. Belə şux bənzətmələr İveylər Allahverdinin, Məhəmməd Şindilinin, Alxas Ağanın, Nəbinin, Mühəqqərin və başqalarının şeirlərində boldur.

Mühtdə bənzətmənin çeşidli növlərinə təsadüf edirik. Divaninin: «Derya kimicə coşuban tufana gəlibdir» [150-b, s. 155], Miskinoğlunun: «Kəklik kimi səkib, dönəndə yana» [105-d, s. 14] misralarındakı derya kimicə, kəklik kimi deyimləri müfəssəl, M. Şindilinin: «Könül gəmissi ləngərinə yelkən açıbdır» [51-ə, s. 79a],

Nəbinin: «Gişvər düymələrin sərraf əlinə» [69, s. 31] misralarındakı könül gəmisini, gişvər düymələr, sərraf əl deyimləri mükəmməl bənzətmələrə misallardır.

Bənzətmə obyektini üçün həm təbiət (ay, günəş, qar, dəniz, bağ, lələ, bülbül...), həm qiymətli daşlar (gövhər, yaqut, lələ...), həm də rəmzlərə çevrilmiş bədii obrazlar (Şirin, Leyli...) seçilmişdi.

İveylər Allahverdidən bir misal [51-ə, s. 78a]:

Sallananda baxan deyər sonadır,
Ala gözlü, yanaqları hənadır,
Sinə mərmər, gərdən boyu minadır,
Əbrişim telləri düzmə, ay gözəl.

Burada gözəlin sallana-sallana yerişi sonaya, sinəsi mərmərə, gərdən boyu minaya, telləri əbrişimə (ipəyə) oxşadılır.

Çox işlək siyah zülf, könül quşu, gözləri cəllad, qaşları kaman, mina boylu, incə belli, qonça dəhan, yanağı xallı, huri-mələk, huri-qılman, ləbi püstə, boyu bəstə kimi epitetlər Məhəmməd Şindilinin irsində də mühüm yer tutur.

Təbii bənzətmələr Alxas Ağada daha uğurlu alınmışdı:

Uralanmış bostan, dərilmiş tənək,
Biçilmiş zəmisən, ay Alxas ağa.
Cırılmış təknəsən, qırılmış sənək,
Dağılmış gəmisən, ay Alxas ağa.

Bunlar [156, s. 29], əlbəttə, sənətkaranə tapılmış təşbih və bənzətmələrdir; habelə şairin özünü naxırsız arxaca, sürüsüz bərəyə, soğulmuş bulağa, qurumuş dərəyə, dərin kitaba bənzətməsi də Borçalı üçün koloritli olan ifadələrdir.

Şair Divani həsrətinə yandığı sevgilisinə ahu baxışlı, tovuz yerişli, maral baxışlı kimi təşbihlərlə xitab edir [105-ğ, s. 41].

Şair Nəbi «fərə kəklik kimi» tipli təbii təşbihləri uğurla işlətməmişdi [105-ğ, s. 43].

Nəbinin: «Sevgilim, camalın bədirli ay tək», «Sən baharın bənövşəsi», «Könlüm içi bir dənizdir» [69, s. 31, 62, 72] misralarında təbiətdən gələn bənzətmələr var.

Bəzi hallarda Borçalı sənətkarlarının əsərlərində klassik

poeziyamızda nadir sayılan bənzətmə obyektlərinə də rast gəlmək mümkündür.

Faxralı Nəbinin:

Susadım ləbinə, bil ac arıyam,

Mən də ağlamağın baxtavarıyam –

misrasındakı [347, s. 76] [69, s. 27] ac arı tək ləbə susamaq, ağlamağın baxtavarı olmaq kimi orijinal deyimlər bu qəbildəndir.

Əfsanəvi-dini simaların, bədii əsər, dastan qəhrəmanlarının adlarıyla bağlı olan, klassik Şərq poeziyasının atributu olaraq rəmz kimi işlənən Məcnun, Leyli, Fərhad, Şirin, İsgəndər, Rüstəm-Zal... tipli bənzətmə və müqayisələr Borçalı bədii söz-fikir təmsilçilərinin milli poeziya ənənələrimizə bələd olduqlarına da dəlalət edir:

Gör necə boş qaldı Süleyman taxtı,

Neçə-neçə Süleymanlar qocaldı.

İveylər Allahverdi [51-ə, s. 80a]

İsgəndər idi gərçi məğrib, məşriqə sahib,

Rüstəm idi şəmşir ilə qan tökməyə talib,

Xaqan da kəsradə olub şöhrətə caib,

Döndü necə Bəhrəmin o iqbalı, ey insan!

Mühəqqər [151-b, s. 3]

Bu tip bənzətmələr Nəbidə daha çoxdur.

Məsələn [69, s. 46, 51]:

Üzündən kənara düşüb şöləsi,

Züleyxa, Yusifin şöləsi kimi.

Yaxud:

Ərzurumda Xan Kərəmin sövdası,

Ondan da beş-betər mənə tuş gəldi.

Şairin «Sultan Süleymandan bu yana dünya», «Eyyub kimi yaralarım sızıldar», «Döndüm Məcnuna» [69, s. 10, 27, 36] deyimləri də bu səpgidədir.

Məhəmməd Şindilinin: «Ovçu könlüm yenə pərvaz eylədi» ovqatlı epiteti [51-ə, s. 79a] emosional təsir gücünə malikdir.

Borçalıda qəlib epitetlərə (bülbuli-şeyda, zülfi-pərişan, sərvixuraman vs tipli) qismən az, klassik poeziyamızda çoxişlək

epitetlərə (büllür buxaqlı, qəmər üzlü, zalım fələk vs) bol-bol müraciət olunmuşdu. İveylər Allahverdinin: «Bir uzun boylusan, nazik bellisən» [51-ə, s. 78a], Ağacanın: «Bulud altı qəmər üzlüm gəlmədi» [146, 1993 # 19, s. 4], Sədi Bəy Arifin: «Bir yanağı xallı, dodağı ballı» [30, s. 104] deyimləri təbii metaforik ifadələrdir.

Borçalı şairlərinin əsərlərində bəzi hallarda tərənnüm obyektinə öz əslindən daha böyük verilmişdi və bu, bir növ şişirtmə kimi görünsə də, məcaziliyi qüvvələndirir.

Bu baxımdan Şair Nəbinin Arıxlıda Uzunbaşoğlu Məhəmmədin tərifinə söylədiyi müxəmməsdəki [69, s. 104] şişirtmə-mübaligələrə diqqət yetirək:

Zililəri zinət verir, naxşı Bədəxşana düşər,
Dillərdə də dastan olub, rəsmi də Bustana düşər,
Deyilən söz yerdə qalmaz, külli Dağıstana düşər,
Dağıstanı dövr eləyib, bəlkə Hindistana düşər.

Alxas Ağ a da məişət səpgisindəki bir qoşmasında [156, s. 21] maraqlı şişirtmə-mübaligələr vermişdi:

Ala toran işə düşər şir kimi,
Coşar, daşar, köpüklənər Kür kimi,
Havalanar, nərildər bəbir kimi,
Qəhrəmandı, kərgəndı Lal Emin.

Eləcə də, İveylər Allahverdinin: «Çaxanda kirpiyin çaldı yüzünü» [51-ə, s. 78a], Xəstə Namazın: «Şir kimi meydanda durub, mətərizə girmədilər» [51-ç, s. 16], Nəbinin: «Axıb çeşmim yaşı, selə dönübdü» [69, s. 31] misralarındakı aydın sezilən belə mübaligələr oxucuya xoş təsir bağışlayır.

Məcəzin bir növü kimi metaforanın, yəni təbiət olaylarının insana aid edilməsinin bədii sənətkarlıqda xüsusi önəmi var və Borçalı söz-fikir ustalarının da bu yöndə uğurlarının şahidi oluruq:

Gənə havalanıb könülümün quşu.

İveylər Allahverdi [51-ə, s. 94a]

Bir od düşdü şirin cana, kəkliyəm.

Məhəmməd Şindili [51-ə, s. 79a]

Lirik poeziyamızda bədii ifadə gücünü artırmaq üçün ən çox

təzadə müraciət edildiyi məlumdur və Borçalı şairlərinin əksəri də antonim sözlərdən kontrastlar yaratmışdı.

Burada təzadənin mahir ustaları kimi Məhəmməd Şindiliyi, Alxas Ağanı və Mühəqqəri qəbul etmək olar. M. Şindilinin bu deyimi [51-ə, s. 105] diqqəti çəkir:

Qabağımdan gələn qoşa gözəllər,
Bu alçaq könlümə uca deməyin,
Yüküm ləl-gövhərdi, sata bilmənəm,
Gedən bəzircandır, xoca deməyin.

Buradakı alçaq–uca, bəzircan–xoca təzadları, həmçinin həmin müəllifin: «Dağlar başı heç şən olmaz, verandır» deyimindəki [51-ə, s. 79a] təzadə təbii görünür.

Alxas Ağa Hacallı təzadlar lövhəsi yaratmaqda məharət göstərmişdi:

Ərköyün oğuldan hambal olacaq,
Tikanın həmdəmi qanqal olacaq,
Qığılcımdan yekə tonqal olacaq,
Külək güclənəndə, harın olanda.

Bu bənddə [156, s. 16] ərköyün–hambal, tikan–qanqal, qığılcım–tonqal, güclənmək–harınlaşmaq kimi səlis təzadlar görünür.

Onun başqa bir şeirində də [156, s. 41] bu poetik keyfiyyəti müşahidə edirik:

İstini soyuqdan, qaranı ağdan,
İnəyi öküzdən, ayranı yağdan,
Yaxşını yamandan, haqqı nahaqdan
Seçəmmiyən bir gülməli qoydular.

Dörd misrada altı qüvvətli təzadə var (isti–soyuq, qara–ağ, ayran–yağ, yaxşı–yaman, haqq–nahaq).

Mühəqqərin: «Sözümü düz eşidib, əyri qanana nə deyim», «Hər kəs abad eləsə, biz onu viran edərik», «Daxmada qalıb özgülərə ev tikərik biz» [105-f, s. 44, 119, 121] misralarındakı düz–əyri, abad–viran, daxma–ev təzadları ifşanı gücləndirir.

Bədii ifadəni, üslubu, eyni zamanda ahəngi, ritmi qüvvətləndirən təkrirlər lirik axarda Miskinoğlu Allahverdinin yaradıcı-

lığında, satirik axarda Mühəqqərin yaradıcılığında daha sərrast alınmışdı.

Miskinoğludan nümunə [146, 1979 # 143, s. 4]:

Qəm-qüssə içində qalmışam yasda,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, tel ağlar,
Getdi ağır ellər, içində xublar,
Gələn ağlar, gedən ağlar, yol ağlar.

Qəm-həsrət ovqatına köklənmiş bu şeirdə «ağlar» sözü emosional dəstək kimi on üç dəfə işlənmişdir və bu maraqlı fakt şeir sənətkarlığında mühüm parametrlərdən sayılan bədii-leksik anaforaya misaldır.

Mühəqqərin şeirlərində kəlmə təkririnin bol işləndiyini qeyd etməliyik:

İnsanı zəlil etsə, boğaz ilə şəhvətdi,
Xalq içrə rəzil etsə, boğaz ilə şəhvətdi,
Məclisdən əkil etsə, boğaz ilə şəhvətdi,
Aləmdə səfil etsə, boğaz ilə şəhvətdi.

Bu satirada [105-f, s. 49] «boğaz ilə şəhvətdi» kəlmələrinin hər misra sonunda təkrarlanması şeirə axıcılıq gətirir.

Ahəngdarlığa diqqət yetirən Borçalı şairləri maraqlı alliterasiyalar qurmuşlar.

Qul Nəcəfin: «Siyah zülfü burum-burum buruldu» – deyimi [105-ğ, s. 19] qüvvətli alliterasiyaya misal ola bilər.

«Bu nə çovğun, bu nə çisgin, bu nə qar»

Alxas Ağa Hacallı [156, s. 25]

«Ceyranlı talalar, bülüllü bağlar»

İsa Borçalı [51-c, s. 52]

«Göz önündə gözəli qəmələdin»

Mühəqqər [105-f, s. 42]

misralarında müvafiq olaraq «n», «l», «z» səsləri təkrarlanaraq, bədii təsiri artırır.

Sözgəlişi, bir maraqlı məqamı xatırladaq. Borçalıda ədəbi mühitdə doğmalığ şairlərin bədii irslərində sənətkarlıq kredosunun yaxınlığında da sərgilənir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə fikir verək:

«Bir od düşdü şirin cana, kəkliyim»
(Məhəmməd Şindili) [51-ə, s. 79a]

«Bir od saldın şirin cana, ceyranım»
(Allahverdi Miskinoğlu) [105-d, s. 4]

Ayrı-ayrı sənətkarların eyni ifadələri işlətməsi (ikincinin birincini təkrarlaması) mühitdə dogma biçimlərin yayılması kimi izahlana bilər.

Bununla da, demək olar ki, Borçalı el şairlərinin, yaradıcı aşiqlərinin sənətkaranə tapıb işlətdikləri tutarlı, orijinal təşbih və məcazlar, dərin istiarələr, mübaliğə və təzadlar bu mühitdə poetik kamilliyi şərtləndirən amillərdəndir.

5.3. Dil-üslub xüsusiyyətləri

Bədii fenomenliyin mühüm şərtlərindən biri əsərin kamil dildə olmasıdır.

Y. V. Çəmənəminlinin: «Dağlı, meşəli, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, daha şairanə təbiətlərə malik olur» – sözlərini [41, c. 5, s. 7] [232] gözəl ab-havasını, qəlbi dağlarını, al-yaşıl ormanlarını, lilpar bulaqlarını, sər çeşmələrini, şair ovqatlı, şirin ləhcəli adamlarını göz önünə gətiribən, Borçalıya da şamil edirik.

Bəxtiyar Vahabzadə «Borçalı–Başkeçid dağlarında çağlayan çeşmə» adlandırıdığı məqaləsində vurğulamışdır ki, bu mahallar qoruyub-saxladığı gözəl ənənələri, ən vacibi də dil saflığı və təbiiliylə seçilir [384, s. 74]. Borçalı şairlərinin müəyyən anlamda özünəxaslaığı bunda özünü daha çox ifadələyir ki, onlar canlı xalq dilinə, danışiq dilinə, xalq şeiri dili və üslubuna üstünlük vermişlər.

Ərəbcə, Farsca tərkib və ibarələr dini təriqət şeiri, romantik şeir və satirik şeir nümayəndələrinin, o cümlədən Sənani, Mühəqqər, Məcrüh, Ağacan, Əbuzər və başqalarının poetik dilində çoxluq təşkil edir. Elə el şairləri Qul, Xəstə, Miskin və başqa bu cür asan anlaşıqlı sözləri özlərinə təxəllüs götürdүkləri halda, Mühəqqər

(həqir), Məcruh (yaralı) kimi sırf Ərəb sözlərini təxəllüs seçmişdilər.

Sənənidə: əhli-səfa, əhvali-zəmanə, xabi-qəflət, ittihad, müşki-ənber, sədri-həmiyyət, sinəyi-madəri-müşfiq, təhsili-ülümə, kəsbi-vüquf, vadiyi-himmət [50-j] [50-k, s. 58–59], Mühəqqərdə: cahü-cəlal, gül-reyhan, hakimi-dövrən, hesabati-zəxm, xaliqi-rəhman, xəndan, ləl-bədəxşan, məclisi-ürfan, sahibi-əmlak, süxəndan, şəhd-dodaq, təqdiri-qəza, təlimi-mürəbbi [105-f] [151-b] [155-ı], Əbuzərdə: bəri-ləhim, gövhər-kan [105-d] kimi Ərəb-Fars tərkiblərinə, sözlərinə rast gəlirik. Bu ifadələr tarixi-poetik ruha sədaqət əlaməti kimi də dəyərləndirilə bilər.

Borçalı şairləri klassik poeziyamızda, hətta özlərindən əvvəl yaşamış Borçalı söz-fikir ustalarının dilində də işlənmiş bədr, bəyaz, cüda, çeşm, xub, işvə, qəmər, mehman, müjgan, siyah, şəms, zülf... kimi Ərəb, Fars sözlərindən, dideyi-giryan, çeşmi-siyah, sərv-i-xuraman, dərdimənd... tipli sırf Ərəb, Fars tərkiblərindən qaçaraq, ya Ərəb-Fars sözlərilə doğma sözlərimizi bərabər işlətmişlər (məsələn: açıq-üryan, çivin-milçək, çöl-biyaban, təzə-tər...), ya da el danışığındakı müvafiq ağ, ağız, ağlar göz, ay, bulaq, dərd bilən, göz, günəş, iraq, qara, qara göz, qonaq, naz-qəmzə, saç, uca... epitetlərinə bol-bol müraciət etmişlər.

Bəzi şairlərdə həm Ərəb-Fars söz və tərkiblərinin, həm də doğma ifadələrimizin uğurla işləndiyini müşahidə edirik.

Bu baxımdan Şair Nəbinin dili daha səciyyəvidir. Şair: «Ab olmadım, yer üzündən axam mən», «Əbrulərdən yaş yerinə mar gəlir», «Bad əsdi, niqabın qalxdı üzündən» misralarında [69, s. 26, 29, 34] Farsca ab (su), əbru (qaş), bad (yel), Ərəbcə niqab (duvaq) sözlərini işlətmişdi. Yenə onun: «Buluddan bəyazdı ağ buxaqları» [69, s. 28] deyimində həm Ərəbcə «bəyaz», həm də Azərbaycan Türkcəsindəki «ağ» sözləri yanaşı qoyulub, ağ buxaqların bulud bəyazlığı özünəxas tərzdə ifadələnir. Şeirlərində ab-atəş, abi-leysan, daman, əbru, xaki-baddan, xaliqi-xatəm, mahi-təban, mar, şəmsi-qəmər sözlərinə, ifadələrinə yer vermiş Faxralı Şair Nəbi Borçalıda çoxişlək sözləri də şeirə gətirmişdi:

Yornuq maral kimi gəlib keçəndə

Yalvaram-yapışam yollara doğru.

Buradakı [69, s. 48] yornuq (yorğun anlamında), yalvaram-yapışam sözləri, deyimləri buna yaxşı misaldır.

Beləcə, mühitdə Ərəb, Fars sözləri, ifadələri, tərkiblərinin az işləndiyinin, doğma sözlərimizə, Borçalı şivəsinə mənsub sözlərə çox yer verildiyinin şahidi oluruq. Borçalı şivəsi, Borçalı yumoru, Borçalı el deyimləri Borçalı müəlliflərinin yaradıcılıqlarına semantik tərəvət, dolğunluq gətirmişdir.

Şairlərin kəlmə dağarcığındakı etnoqrafizmlər onların yaradıcılıqlarını yerli kolorit və təbiilik baxımından rəvnəqləndirir.

Miskinoğlu dağların tərənnümündə kəkotu, qaymaqçıçəyi, qantəpər, qoyun mələşməsi, çoban tütəyi söz və ifadələrindən sənətkarlıqla istifadə etmişdi [105-d].

Bu yöndə də Alxas ağa Hacallının şeirləri [156, s. 21] daha maraqlı material verməkdədir:

Qışda çarvadardı, yazda kotançı,

Yayda biçinçidi çöldə Lal Emin.

Gündüz xırman sürər əlində qamçı,

Gecə soyruq atar yeldə Lal Emin.

Buradakı el-obadan gələn çarvadar, kotançı, biçinçi, xırman, qamçı, soyruq sözləri, eləcə də digər misralardakı xas motal, kərə yağ, qatdama, lavaş, kəfkir at, arxac, çivin, gavır, öy, urvat, kavab, ova, oloydu, nöys (nəfs anlamında), alatoran, sənək, çöysüyə, tənbəki, kürüyük, dəhmərlə, isfaha, qurud vs sözləri, ifadə biçimləri [156] onun şeir dilində Borçalı koloritini qat-qat gücləndirir.

Əski Türk sözləri olub, indi arxaıqlaşmış arı (saf), duş (yuxu), eşik (bayır), hancarı (necə), postal (ayaqqabı) kəlmələri Borçalı şairlərinin söz xəzinəsində işlənmişdi. Bu qədim, doğma sözlərimiz ədəbi dilimiz üçün unudulmuş görünsə də, Borçalı danışığında saxlanır. Bunlar, habelə şairlərin dilindəki: «qıyma doğra», «qarğa bazar» (Qul Əli), «dərd məni yoncutdu» (İsa Borçalı), «dəbbələmə», «cır-cındır» (Mühəqqər) kimi Borçalı danışığından gələn bədii dialektizmlər şeirlərə təbiiliklə yanaşı, yerli kolorit gətirmişdi.

Şeirlərdə məzmunu uyğun olaraq qəhrəmanlıq, həyat sevgisi, mübarizə eşqi, nikbinlik, insansevərlik, ağıl, mərifət kimi nəcib sifətlərə aid ata sözlərinə, hikmətli ifadələrə – bədii aforizmlərə çox rast gəlirik ki, bunların da əksəri Borçalıda yayılmış nümunələrdir.

Alxas Ağa ata sözlərini işlətməkdə mahirdir. Məsələn [156, s. 53]:

Tər libasda tər görünər tər sinə,
Tərs adama düz görünər tərsinə,
Nadan üçün avandı nə, tərsi nə,
Bal axtarar zəhrimarin içində.

Burada hər misra ayrılıqda atalar sözü, hikmətli məsəl axarındadır.

Beləliklə, Borçalı ədəbi mühitində sənətkarlıq kamilliyi həm fikir sərrastlığı, janr-vəzn səlisliyi, həm ifadə, təsvir-tərənnüm gözəlliyi, həm də dil zənginliyi, üslub aydınlığıyla şərtlənmişdi. Biz Borçalı ədəbi ənənələrində sənətkarlıq məsələlərini, bədii qüdrət özünəxaslığını yalnız 19-cu yüzildəki və 20-ci əsrin əvvəlindəki poeziya örnəkləri əsasında araşdırdıq. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu mühit üçün poeziya başqa növlər müqabilində daha çox səciyyəlidir. Əvvəlki mərhələdə bədii sənətkarlıq və sonra bədii nəsr, dramaturgiya növləri üzrə sənətkarlıq məsələləri barədə yeri gəldikcə mülahizələr söyləmişik. İkinci tərəfdən, belə hesab edirik ki, bir problem olaraq Borçalıdakı ədəbi fəaliyyətdə bədii sənətkarlıq özəlliklərinin tam şəkildə öyrənilməsi, zənnimizcə, ayrıca tədqiqə möhtacdır.

Konkret onu deyə bilərik ki, Borçalıda bədii sənətkarlıq unikallığının, eləcə də bütövlükdə Borçalıda ədəbi irsin bölgə özgünlüyünün ilkin ünsürü xəlqiliyin, eldən gələn təbiiliyin, səmimiliyin qorunmasında özünü büruzə vermişdi.

* * *

Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi fəaliyyət estafetinin 1920-ci ildən sonrakı zənginləşməsində şairlər, nasirlər, dramaturqlar, ədəbiyyatşünaslar Mühəqqər, Məcruh, Yəhya Qarabağlı, Niyaz

Hacızadə, Hüsniyyə Hacızadə, Ələkbər Qərib, Əli Sübhi, Ziya Borçalı, Cəmil Mursaqulov, Neman Məmmədli, İbrahimxəlil Ləcbəddinli, Almaz Vəlizadə, Vəli Tomayev, Məmmədhüseyn Bəxtiyarlı, İsa Sadiq, Təhləli Novruz, Rəşid Hacallı, Əlixan Düşgün, Arif Mustafazadə, Mədəd Coşğun, Vəli Əliyev, Hidayət Bayramlı, Adil Mişiyev, ustad yaradıcı aşığılar sazın sultanı Sadiq Sultanov, avazın loğmanı Xındı Məmməd, havacat ustadı Dədə Əmrah, dastan sandığı Hüseyn Saraçlı, aşığılığın xanı Xan Kamandar, ustadlar Sədi Ulaşlı, Əlixan Qarayazılı, Almaz Görərxılı və başqaları mühüm rol oynamışlar.

Hazırda Gürcüstanda yaşayıb-yaradan ədəbi qüvvələr Süleyman Əfəndi, Valeh Hacılar, İmir Məmmədli, Osman Əhmədoğlu, Nəsim Yusifoğlu, İslam Əliyev, Elman Kələyev, Yusif Yusifli, Əli Faxralı, Əli Səngərli, Ağabala Azəri, Əlixan Binnətoğlu, Yunis Novruz, Dünyamalı Kərəm, Bəhram Mehdi, Xıdırnəbi, Zümrüd Orxan, Zahid Ələmpaşalı, Emin Elsevər, Mirzə Məmmədoğlu, Mayqa Mətin, Əlixan Yəhyaoğlu, Bahəddin Oruculu, Yetim Mahmud, Allahverdi Təhləli, Əli Abbasov, Qurban Əzizli, Qasım Abbasəli, Tapdıq Qızılhacılı, Vahid Kirəcli, Məcid Borçalı, yaradıcı aşığılar Məhəmməd Sadaxlı, Əhməd Sadaxlı, Gülabı, Nurəddin Qasımlı, Aslan Kosalı və başqaları Borçalı ədəbi mühitinin çiçəklənməsi qayğısını çəkirlər.

Borçalı əsilli olub, Bakıda yaşamış və yaşayan, Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbiyyatşünaslığının inkişafında öz sözlərini demiş Əlyar Qarabağlı, Seyfulla Əliyev, Əli Saleh, Abbas Kirəcli, Əhəd Hüseynov, Adil Babayev, Rza Şahvələd, Kamal Talıbzadə, Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Dilarə Əliyeva, Əflatun Saraçlı, Abbas Hacıyev, Şamil Qurbanov, Sabir Əliyev, Cəlal Abdullayev, Mədəd Çobanov, Akif Bayramov, İsmayıl Ömərov, Hamlet İsaخانlı, Şamil Vəliyev (Körpülü), Tahir Hüseynov, Abbas Abdulla, İsa İsmayılzadə, Mövlud Süleymanlı, Eyvaz Borçalı, Vilayət Rüstəmzadə, Zəlimxan Yaqub, Vəli Osmanlı, Arif Əmrahoğlu, Elxan Məmmədli, Həmid Vəliyev, Razim Məmmədli, Mədəd Coşğun, Telman Nəzərli, Müşfiq Çobanlı, Səadət Buta, Nizami Saraçlı, Knyaz Aslan,

Şahbaz Şamıoğlu, Şərəf Cəlilli, Bilal Ənsar, Səməd Qaraçöp, Rəşid Faxralı, Yaşar Vəliyev, Həməzəli İlyas, Eyvaz Əlləzoğlu, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Bədirxan Başkeçidli, Rafiq Hümət... də Borçalının ədəbi-sənət çeşməsindən su içmişlər.

İyirminci əsrdə Borçalının ədəbi uğurlarından 20-ci illərdə Gürcüstan Türk yazıçılar cəmiyyətinin, Borçalıda ədəbi dərnəklərin, 30-cu illərdə Gürcüstan yazıçılar birliyi Azərbaycan bölümünün, son çağlarda Gürcüstan Yazıçıları Ümummilli Birliyi nəzdində azərbaycanlı yazarlar birliyinin, Gürcüstan Aşıqlar Birliyi – «Saz» qurumunun, son vaxtlar təşkil olunmuş Azərbaycan Folklor İnstitutunun Marneuli filialının fəaliyyətlərini, Gürcüstanda Azərbaycan Türkcəsində nəşr olunmuş «Əsar məcmuəsi», «Qığılçım», «Çeşmə», «Dan ulduzu», «Borçalıdan keçən yollar», «Çənlibel» almanaxlarını, ədəbi toplularını, ayrı-ayrı müəlliflərimizin bədii kitablarını, ayrı-ayrı bölgələrimizə, kəndlərimizə həsr olunmuş tarixi, etnoqrafik, ədəbi-bədii kitabları, o cümlədən «Ulu Borçalı», «Qaraçöp», «Borçalı alimləri», «Borçalı ensiklopediyası», «Borçalıda yurd yeri İmirhəsən», «Aşağı Saral», «Elim-obam Sadaxlı», «Mənim əzəl, gözəl Saraçlım», «Qarayazı», «Qaçğan eli», «Keşəli və onun şəcərələri», «Qarakənd–Kosalar eli», «Kürüstü–Dəmirçihasannı» toplularını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ayrı-ayrı vaxtlarda çap edilmiş «Yeni Fikir», «İşıq Yol», «Yeni Kənd», «Qızıl Şəfəq», «Dan Yıldızı», «Gənc Nəsl» qəzet və jurnalları Borçalı ədəbi dünyasının əyani güzgüsü rolunu oynamışlar. Mütəmadi olaraq nəşrini davam etdirən «Gürcüstan» (əvvəlki «Sovet Gürcüstanı») qəzeti burada ədəbi ənənələrin də yüksəlişinə böyük təkan verir.

NƏTİCƏ

Monoqrafiya çağdaş ictimai-siyasi gerçəkliyin yaratdığı potensialı aspektindən çıxış olunmaqla hazırlanmışdır. Milli mentalitet dünyagörüşündə və sosial həyatda baş verən demokratik keyfiyyət dəyişmələri, global sivilizasiya və milli dəyərlərin çarpazlaşmasıyla müşayiət olunan milli mənəvi reallıqda Azərbaycançılıq ideallarının yüksəlişi əsərin metodoloji bazasını, əsas elmi-nəzəri kontekstini təşkil edir.

Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycançılıq gerçəkliyinə əsaslanır və milli təəssübkeşlik, milli vicdan hissini formalaşdırır. Azərbaycan və Azərbaycançılıq mənəvi-estetik kateqoriya kimi milli şüurun və milli ruhun tərkib hissəsinə çevrilir. Monoqrafiya bu milli ideoloji istiqamətin elmi təsdiqinə xidmət edir.

Həmin yüksək idealın gerçəkləşməsilə əlaqədar olaraq Gürcüstandakı azərbaycanlıların ədəbi fəaliyyət estafetinin də tarixi inkişaf, ədəbi simalar müstəvisində araşdırılması milli-strateji əhəmiyyətli fundamental qənaətlərə gətirib çıxarır. Bu, bir tərəfdən, ümummilli ədəbiyyat fondumuzun, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yeni-yeni faktlarla, müddəalarla zənginləşdirilməsi, digər tərəfdən də, qonşu, dost ölkədə yaşayan yarım milyonluq soydaş toplumun zəngin mənəvi dünyasının səciyyəvi, orijinal, unikal xüsusiyyətlərinin aşkarlanması deməkdir.

Borçalı Qarapapaq Türklərinin bu etno-coğrafi məkanda köklü tarixə sahib olmaları, onların etno-genetik saflığı, Borçalı mahalının bölgə durumuna görə inzibati-coğrafi baxımdan Gürcüstan, etnik-mədəniyyət baxımından Azərbaycana bağlılığı bu məkanda ədəbi irsiliyin də faktoloji arxaikliyini (əzəlliyini), bölgə özünəxaslığını (özəlliyini) və estetik yetkinliyini (gözəlliyini) şərtləndirmişdir.

- Bu arxaiklik onunla ifadələnir ki, Borçalıda sənət çox-çox öncələrdən qaynaqlanmışdır.
- Bu özünəxaslıq onunla şərtlənir ki, bu mahalda sənət, bədii söz,

ədəbi fəaliyyət, ədəbi proses bənzərsiz, unikal təşəkkül, təkamül, inkişaf yolu keçmişdir.

• Bu bədii-estetik yetkinlik onunla təsdiqlənir ki, Borçalının ədəbi-bədii mühiti pərakəndə olmayıb, fasiləsiz, tam bir kultür sistemidir; Borçalının ədəbi məhsullarının fenomenliyi, sənət şifrəsi bədii ifadə özəlliklərinin əlvanlığı, obrazlılığın duzluluğu, dilin saflığı, zənginliyidir.

1) Məsələyə tarixi-nəzəri, bədii-estetik meyarlarla yanaşılması Borçalıda ədəbi ənənələrin struktur-semiotik təkamülünü dinamik şəkildə izləməyə, bu ənənələri mühit faktı (olqusu) olaraq səciyyə-ləndirməyə, mühitin dolğun elmi-nəzəri sistemini aşkarlamağa imkan vermişdir.

Bütövlükdə, Borçalının ədəbi genefondu ulu çağlardan üzübəri ozanlığa, ozan kökənli aşığığa söykəklidir və onun qaynaqları mifoloji motivlərə bağlı əfsanə-rəvayətlərlə, əski Türk-oğuz, Türk-Qıpçaq folklor, ədəbi sferasının ənənələri, Tiflis İslam-Türk kultürünün görkəmli nümayəndələrinin ədəbi irslərilə zənginləşərək istiqamət almışdır.

Klassik epos-dastanlarımızda Borçalı motivləri ədəbi gələniyimizdən sorəqlərdir, dastanlardakı Tiflis təsəvvürü Borçalı-Qarayazı məkanını da əhatə etmişdir.

2) Milli ədəbiyyatımızın Borçalı qolunun orta yüzillərdəki tipoloji inkişaf prosesini, avtonom ədəbi hadisələri, regional mühit hadisələrini yaddaşda qalan, arxivlərdə saxlanan məlumatlara, bədii mətnlərə əsasən ədəbi fərdlər, ədəbi fəaliyyətlər, ədəbi ənənələr müstəvisində sahmanlaya bilmişik.

Borçalıda ümumilikdə mədəniyyətin inkişafında olduğu kimi, ədəbi ənənələrin də güclənməsinə, fasiləsizliyinə özünəxaslıqla təkan verən ilkin amil bu olmuşdur ki, buranın əhalisi qədimlərdən Tərəkəmə elat yaşam tərzinə alışmış, yəni yayı yaylaqda (dağda), qışı qışlaqda (aranda) keçirmişdir, yurd içində aran-dağ arası uzanan yolları sinədəftərlər bayatı, qoşma, nağıl, dastan... söyləyə-söyləyə yormuşlar, bulaqlar, kəhrizlər üstündə saz-söz məclisləri qurulmuşdur. Saza, saz ovqatlı sözə, poeziyaya meyl bu torpağın

təbiətində, suyunda, havasındadır, onun sakinlərinin psixologiyasında, ilhamında, həvəsindədir.

Borçalı mənəvi mədəniyyətinin əsas atributu sazdır və Borçalının ədəbi ab-həyatı ən çox həmişə saz poeziyasından ibarət olmuş, ona görə də burada saz sənəti, el şeiri daha geniş ləngərlənmişdir.

Borçalıda ədəbi sərvətin qiymətli hissəsi olan xalq-aşıq şeirinin təşəkkülünə mühüm xidmətlər göstərmiş Qul Allahqulunun, Leyli Xanımın, Qasım Ağanın yaradıcılıqlarına saz ovqatlı lirik vüsət xas olmuşdu; mühitin sonrakı gəlişməsindəki Zabitin, Bağırın, Sadiqin ədəbi irsləri klassik poeziya və xalq-el şeiri üslubları vəhdətinin zirvəsi Vaqif ədəbi məktəbinə üzvi bağlanmışdı; Tiflis–Borçalı mühitinin məhsulu «Şəhriyar» yazılı əsəri el ədəbiyyatı özülündə biçimlənən intibah səpgili yazılı ədəbiyyat varisliyinə söykənmişdi.

3) Borçalı məkanında ədəbi proses ondoqquzuncu yüzildə və iyirminci yüzilin əvvəllərində xüsusilə aktiv olmuşdur. Bu dövrdə, əsasən, lirik şeirin zənginliyi özünü göstərmişdi. Bu zənginləşməni ən öncə ədəbi fərdiyyətlərin sayca çoxluğu, şeir şəkillərinin çevikliyi, çeşidliliyi, dolğunluğu, ayrı-ayrı ədəbi dövrlərin canlanması səciyyələndirmişdi. Belə ki, bu dönməndə Borçalının ədəbi zirvələrində öz mikromühitlərilə seçilmiş İveylər Allahverdi, Güllər Pəri, Məhəmməd Şindili, Miskinoğlu Allahverdi, Mirzə Mehdi Vəlizadə, Miskin Vəli, Molla Qasım, Alxas Ağa Hacallı, Emin Ağa Hacallı, Quşçu Abbasəli, Dollu Əbuzər, Nəbi Dürdəhan, Xəstə Namaz, Ağacan dayanmışdılar; mühitin əsas imicini müəyyənləşdirən bu sənətkarların yaradıcılıqlarında mənəvi ucalıq, yurd sevgiləri, qəriblik, vətən həsrəti, məhəbbətin ülviliyi, dövrün gərdisindən, olaylarından giley, ailə-məişət motivləri öz əksini tapmışdır; onların poeziya repertuarlarında gəraylı, qoşma, tənris, divani, qıfılənd, bağlama, hərbe-zorba, bayatı, qəzəl, dastan tipləri daha üstün, prioritet mövqe qazanmışdı; saz-söz ab-havası Aran-Borçalının, Bağ-Borçalının, Yaylaq-Borçalının və Dağ-Borçalının el-obalarında, Tiflisdə, Qarayazıda, Qaraçöpdə geniş yayılmışdı... Borçalının xalq həyatı, xalq mənəviyyatıyla son dərəcə fəal, canlı əlaqə saxlayan el şairlərinin yaradıcılıqlarındakı doğma yurd sevgisi

motivləri, məhəlli toponimlərimizin tez-tez anılmağı da bölgə cizgilərini, koloritini gücləndirmişdi. Onlar, ən öncə, Borçalı gerçəkliyinin el-oba səciyyəli özünəxas tipik lövhələrini, el ruhunun zənginliyini canlandırmışlar.

Bölgə poetik proseslərinin tipologiyası göstərir ki, Qazax–Borçalı–Ahısqa–Ağbaba–Qars–Urmiyə ədəbi şəbəkəsində Borçalı ədəbi mühitinin dəst-xətti önəmli yer tutmuş, müəyyən anlamlarda da üstünlüyü ələ almışdı. Tarixən və soybirliyi baxımından doğma olan bu qohum bölgələrin ədəbi ənənələri də genetik bağlılıq şəbəkəsi müstəvisində inkişaf etmişdi, həmin şəbəkənin görkəmli simaları Qarani, Xəstə Hasan, Nuru, Şenlik Baba, Əmrah və başqalarının yaradıcılıqları ideya-mövzu, sənətkarlıq, obraz, dil cəhətlərindən çox yaxındırlar.

4) İyirminci yüzilin əvvəllərində Borçalı ədəbi mühitində də realizmin inkişafıyla əlaqədar olaraq yeni ədəbi növlərə, janrlara – süjetli poeziyaya, satirik poeziyaya, bədii nəsrə, dramaturgiyaya, ədəbi tənqidə, publisistikaya maraq artmışdı. Bu, bir tərəfdən mühitxarici qaynaqların (Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsindəki dəyişikliklərin bu mühitə təsirinin), digər tərəfdən də, mühitdaxili bazisin (mühitin ədəbi-bədii səciyyəsinin yeniliklərə hazırlıq strukturunun) nəticəsi idi.

«Molla Nəsrəddin» realist-demokratik ədəbi məktəbinin, Sabir satirik poeziya məktəbinin Borçalıda da davamçıları yetişmişdilər və Borçalı «Molla Nəsrəddin»çiləri Ömər Faiqin, Mühəqqərin, Məcruhun şeirləri tematika, janr baxımlarından həmin məktəbin tərkib hissəsidir.

Borçalı ədəbi məkanında roman, povest, irihəcmli hekayə yarana bilməsə də, psixoloji, miniatür hekayə janrları yayılmışdı və burada bədii nəsr daha çox maarifçi-realist istiqamət kəsb etmişdi. Ömər Faiq Nəmanzadənin, Mirzə Hüseyn Həsənzadənin, Əlimirzə Nərimanovun, Hüseyn Minasazlının hekayələri bu qəbildəndirlər.

Burada dramaturgiyanın pərvərişinə Tiflisdə milli teatrımızın coşğunluğu rəvac vermişdi, Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» komediyası, dramaturqlarımız Mirzə Əli Abbasovun, Təhmas Bəy

Qulubəyovun, Hüseyn Bəy Qasımovun, Əlimirzə Bəy Nərimanovun, Kərim Bəy Şəriflinin didaktik-maarifçilik yönündən yazılmış tarix mövzulu faciələri, ailə-məişət mövzulu dram əsərləri yaranmışdı.

Ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq yönündə Hüseyn Minasazlının xidməti təqdirəlayiqdir; o, M. F. Axundzadənin, M. C. Məmməd-quluzadənin, M. Ə. Sabirin, İ. Çavçavadzenin yaradıcılıqlarını ayrıca məqalələrində təhlil süzgəcindən keçirmiş, onların əsərlərində təbiiliyi gerçəkliyin təbii refleksiyası kimi dəyərləndirmişdi.

Tədqiqlərimiz göstərir ki, milli ədəbiyyatımızın ümumi gedişatı müstəvisində Borçalı mühitində müvafiq əsərlərin timsalında həm poeziyada (lirik şairlər Mirzə Mehdi, Əbuzər, Nəbi, Ağacan, Yusif Allahyar oğlu, epik şair Emin Ağa Hacallı, satirik şairlər Mühəqqər, Məcruh), həm bədii nəsrdə (M. H. Həsənzadə, Ö. Faiq, H. Minasazlı), həm dramaturgiyada (K. Şərifli), həm də ədəbi tənqiddə və bədii publisistikada (H. Minasazlı, Ö. Faiq, M. Ş. Mirzəyev) maarifçilik məfkurə dərəcəsinə yüksəlmişdi, maarifçi realizm, tənqidi realizm cərəyanlarının, hətta demokratik realizm axarının ənənələri müəyyən səviyyədə inkişaf etmişdi; milli ədəbiyyatımızda normativləşmiş romantizm cərəyanının gələnləri isə Borçalı mühitində yayıla bilməmişdi.

Borçalıda Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Ordubad, Dərbənd, İrəvan və başqa yerlərdəki ədəbi məclislər, dərnəklər tipində məclisin mövcud olmadığı faktına bu meyarla yanaşırıq, bunu onunla izah edirik ki, Borçalıda sənətkarlar təqlidçiliyə, nəzirəçiliyə, demək olar, meyl göstərməmiş, daha çox el-aşıq poeziyasına bağlanmışdılar, el-aşıq poeziyası isə, əlbəttə, ədəbi məclislərdə yox, el şənliklərində, bağlar, dağlar qoynunda, köç arabalarında yaranmışdı. Təsədüfi deyil ki, tarixən Borçalı mühitində başqa ədəbi-aşıq mühitlərimiz üçün xas olmayan əhəmiyyətli bir hala rast gəlirik, burada el şairləri ya aşıqla bərabər, ya da təkcə toylar, məclislər aparmışlar. Bizcə, bu, Borçalıda aşıqla el şairinin sənət rüşəsinin son dərəcə doğmalığından, tamlığından, eyniliyindən doğan məsələdir. Və şeir məclislərinin funksiyasını bir

növ Borçalı ellərində müntəzəm təşkil olunan dastan gecələri, aşığı deyişmələri, şairlərin müşairələri yerinə yetirmişdir.

5) Bədii ədəbiyyata Borçalı mövzusunun güclü şəkildə gəlişi bu çağlara aiddir. Borçalı mövzusunda bədii örnəklər arasında şairlər Şenlik Babanın, Miskinoğlu Allahverdinin, Alxas Ağa Hacallının, nasir Hüseyn Minasazlının, dramaturq Kərim Bəy Şəriflinin əsərlərini, «Borçalı Emin Ağa» memuar povestini xüsusi qeyd etməliyik. Yerli ədiblərin yaradıcılıqlarında Borçalı mövzusuna vaxtaşırı müraciət, bir tərəfdən, sistem (Borçalı) və element (yerli yaradıcı) arasında diaxron münasibətlərin göstəricisidir, digər tərəfdən, Borçalılıların doğma ata yurduna səmimi məhəbbət, vətən qeyrəti hisslərinin semiotik ifadəsi olmuşdur, digər tərəfdən də, yerli ədəbi qüvvələr Borçalının təbiətini, igid oğullarını tərənnüm etməklə, mahalın məişət məsələlərini bədii əsərə mövzu seçməklə, ətrafda baş verən hadisələri ədəbiyyata gətirməklə öz yaradıcılıqlarının koloritliliyini daha da gücləndirmişlər. Bunlar Borçalı ədəbi mühitini bədii obraz səviyyəsində təhlil etməyə imkan vermişdir.

6) Borçalı mənəvi-ədəbi ekologiyasının bədii sənətkarlıq təmizliyi və özəlliyi dominant şəkildə xalq-el lirik şeirinin inkişaf etməsində, el-oba deyimlərinin xalq təfəkkürünə xas bədii dil gözəlliyini, saflığını təmin etməsində, dillə bədii təfəkkürün qırılmaz bağlılığındadır.

7) Şura hakimiyyəti illərində də, müstəqillik illərini əhatələyən ən son dövrümüzdə də Borçalıda ədəbi gedişat yeni səciyyə, özünəxaslıqla davamlanmışdır.

8) Beləliklə, ədəbi mühit vahid etnik-mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyət sistemi halında götürülmüşdür. Problemin öyrənilməsində bədii-estetik meyarların və coğrafi bölgə əlamətlərinin nəzərə alınmasının ciddi önəmi var. Borçalı ədəbi ənənələrinin avtonom özəllikləri və Azərbaycan ədəbiyyatında, ədəbiyyatı tarixində mövqeyi bunlardan ibarətdir:

- Borçalı mahalının etno-psixoloji dəyərləri, Borçalı bədii-estetik məkanında sazın-sözün, bədii fikrin işığı yüzillər boyu zəifləməmiş, zaman-zaman daha da zəiflənməmişdir. Borçalının etnik-mənəvi

gerçəkliyi kimi, ədəbi landşaftı da milli-psixoloji, dil-obraz saflığıyla səciyyəli olmuşdur.

- Ümummilli mədəni-kültüroloji fondumuz daxilində Borçalının öz dəst-xətti ilə seçimli ədəbi mühit fenomeni, fərdi sənət möhürü var. Bu özünəməxsus imic, fərdi spesifik mühitdə daha çox xalq-el şeirinin dinamikliylə təsdiqlənir. Borçalıda yerli elat yaşam tərz, Türk ələminə bağlılıq burada ədəbi prosesin daha çox el şeiri, Türk heca gələniyi üzərində inkişafını şərtləndirmişdir.

- Ədəbi mətn faktının geniş şəbəkəsilə səciyyələnən Borçalı ədəbi-mənəvi genefondu bitib-tükənməz, həmişəyaşar sərvətdir və onun yaddaşı da, varlığını, etnik təfəkkürünün saf ekologiyasını, mükəmməlliyini təsdiqi də bu xəzinə üstündə köklənir.

- Borçalıda ədəbi irsin ideya-estetik söykənəcəyi xəlqilikdir, yurdseverlikdir.

- Borçalı ədəbi mühitinin qneseoloji kökü Azərbaycan milli bədii xəzinəməzlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, Azərbaycan mənəvi varlığının tərkib hissəsidir. Bu müddəə onunla doğrulanır ki, N. Gəncəlinin, M. Füzulinin, M. P. Vaqifin, Q. Zakirin, M. F. Axundzadənin, M. C. Məmmədquluzadənin, M. Ə. Sabirin, Ə. Haqverdiyevin... bədii yaradıcılıqlarının Borçalıdakı mühitə təsiri, bu mühitdə yayılması, Azərbaycan mədəni-ədəbi ənənələrinin tamlığına, Azərbaycançılığın bütövlüyünə daha bir sübutdur. Borçalı–Qazax–Ahısqa–Göyçə–Ağbaba–Qars ədəbi şəbəkəsinin ortaqları da ümumtürkcülük prinsiplərinə söykənmişdir.

- Türk kültür sisteminə, Azərbaycan ədəbiyyatında Borçalı ədəbi mühiti tam avtonom bir tip təşkil edə bilmir, ancaq o, güclü bölgə xüsusiyyətlərindən, əlamətlərindən də xali deyildir.

- Borçalı ədəbi mühiti sadəcə ədəbi proseslə, ədəbi fəaliyyətlə, ədəbi ələmlə identləşmir, o, Borçalılıların ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən, ayrıca tarixi-coğrafi, ədəbi-estetik məkan çərçivəsində və etnik təməl üzərində bərqərar olan ədəbi intellektual potensialdır.

- Milli ədəbiyyatımıza Borçalı layiqli ədəbi simalar verir, onu milli-mənəvi nemətlərlə, kamil sənət nümunələri ilə, duru poeziya havasıyla

zinətləndirir və buna görə ədəbi Borçalının zəngin dəyərlərinin milli estetik-bədii irsimizdəki çəkisi sanballıdır.

* * *

Tədqiqat prosesində əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən, aşağıdakıları təklif etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid fundamental monoqrafiyalar, dərsliklər hazırlanarkən Borçalı ədəbi mühitinin, bu mühitin aparıcı təmsilçilərinin yaradıcılıqlarının, bu mühitdə ayrı-ayrı ədəbi növlərin, janrların yayılması tipologiyasındakı ədəbi faktların və hadisələrin də nəzərə alınmasını;

2) Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası, antologiyası silsilələrindən nəşrlərdə Borçalı şairlərinin, nasirlərinin, dramaturqlarının da təmsil olunmasını;

3) Borçalı folkloruna dair regional antologiyalar, toplular çap edildiyi kimi, Borçalı ədəbi mühitinin məhsulu olan yazılı ədəbi örnəklərdən ibarət xüsusi toplular, antologiyalar da hazırlanıb nəşr olunmasını;

4) «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu çərçivəsində Gəncüstanda yaşayan azərbaycanlıların ədəbi irsinin qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə, xüsusən də nəşrinə Azərbaycanın əlaqədar təşkilatlarının qayğısının gücləndirilməsini; o cümlədən Borçalıda folklor, elmi, ədəbi-mədəni mərkəzinin təşkilinə kömək göstərilməsini;

5) Gələcək tədqiqatlarda Borçalı ədəbi mühitinin inkişaf təkamülündəki sırf sənətkarlıq məsələlərinin, onun ümumi səciyyəvi parametrlərinin incəliklərinin, ayrı-ayrı ədəbi simalarının yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin ədəbi-tarixi və xalis nəzəri planlarda daha konkret surətdə öyrənilməsinə;

6) Borçalıda ədəbi ənənələr estafetinin bizim tədqiqatımızdan kənarda qalmış 1920-ci ildən sonrakı mərhələsinin regional səciyyəvi özəllikləri probleminin də xüsusi araşdırılmasını.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. ABBAS ABDULLA. Azərbaycan–Ukrayna ədəbi əlaqələri – Bakı 1982
2. АББАСЛЫ И. И. Ареал распространения и влияния азербайджанских дастанов – Баку 2001
3. ABDULLAYEV C. M. Lirika və zaman – Bakı 1982
4. ABDULLAYEV T. Ə. XVI əsrin Türkdilli abidəsi: Xızır ibn Əbdülhadi əl-Bəvazicinin «Kəvamil-ət-təbir» əsəri və onun leksikası / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1991
5. АБУ-Л-ФАЗЛ ХУБАЙШ ТИФЛИСИ. Описание ремесел – Байан-ас-санаат, Перевод с персидского Г. П. Михалевича – Москва 1976
6. ADIGÖZƏLLİ İ. X. Elim-obam Sadaxlı – Bakı 2000
7. AĞAYEV İ. M. «Molla Nəsrəddin»in poetikası – Bakı 1985
8. AXUNDLU Y. İ. Ədəbi mühit və sənətkar – Bakı 2002
9. AXUNDOV M. F. Əsərləri, 3 cildə, 1-ci cild – Bakı 1987
10. АЛИЕВ А. А. Верность правде и жизни – Баку 1999
11. АЛИЕВА Д. А. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей – Баку 1958
12. АЛИЕВА Д. А. Отражение дружбы азербайджанского и грузинского народов в их литературных связях в XIX веке / Filologiya... dissertasiya / – Тбилиси 1957
13. ALPTEKİN A. B. Çıldırılı Aşık Şenlik Bibliyografyası – Ankara 1989
14. ALYILMAZ S. Borçalılı Bilim Adamı Eğitimci Şair Valeh Nacılar (Hayatı–Sanatı–Şiirleri) – Ankara 2003
15. АНЧАБАДЗЕ З. В. Кипчаки в Грузии / Проблемы современной тюркологии – Алма-Ата 1980
16. АНДРИАШВИЛИ Р. И. Особенности исторической эволюции ислама в Грузии / Filologiya... dissertasiya / – Тбилиси 1990

17. არაგვისპირელი შ. ზ. თხზულებანი = ARAQVİSPİRELİ Ş. Z. Əsərləri. 5 cildə, 1-ci cild – Tiflis 1914
18. ARASLI H. M. Aşıq yaradıcılığı – Bakı 1960
19. ARASLI H. M. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi – Bakı 1956
20. ARASLI N. H. Nizami və Türk ədəbiyyatı – Bakı 1980
21. АРГУТИНСКИЙ-ДОЛГОРУКОВЪ А. М. Борчалинскій уездъ в экономическомъ и коммерческомъ отношеніях – Тиф- лисъ 1897
22. ASLAN E. Çıldırılı Aşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri (İnceleme-Metin-Sözlük) – Ankara 1975
23. AŞIQ ALI. Şeirlər – Bakı 1982
24. AŞIQ ƏLƏSGƏR. Əsərləri, cild 1 – Bakı 1972; cild 2 – Bakı 1973
25. AŞIQ HÜSEYN BOZALQANLI. Dastanlar, hekayətlər – Bakı 1987
26. AŞIQ HÜSEYN SARAÇLI. Şeirlər, söyləmələr – Bakı 1992
27. AŞIQ XINDI MƏMMƏD. Meydanda mərdi-mərdanə – Bakı 2001
28. Aşıq Pəri məclisi, Aşıqlar, El şairləri – Bakı 1991
29. AŞIQ ŞİVĞA. Hanı, sazım, hanı sənin tellərin? – Tbilisi 2002
30. AŞIRLI M. A., QILLÖZDÜ M. K., DƏRVIŞ O. Ə. Kürüstü Dəmirçiasannı (Birinci kitab) – Bakı 2003
31. ATEŞ A. Hicri VI–VIII (VII–XIV) Asırlarda Anadoluda Farsça Eserler / Türkiyat Macmuası, 1945 # VII–VIII / 2
32. «Azərbaycan»: Ədəbi-bədii jurnal – Bakı 1982 # 10; 1983 # 3; 1987 # 9; 1990 ## 3, 9; 2002 # 4
33. Azərbaycan Araşdırmaları Jurnalı / Xəzər Universiteti / – Bakı 2001 # 3–4
34. Azərbaycan aşıqları, Toplayan H. Əlizadə, 2-ci cild – Bakı 1930
35. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, 1-ci cild – Bakı 1983
36. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası – Bakı 1988 # 1; 1989 # 3; 2001 # 1–2

37. აზერბაიჯანული ეპოსი ქოროღლი = Azərbaycan eposu Koroğlu, Azərbaycandən çevirən Z. Medulaşvili – Tbilisi 2003
38. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri – Bakı 1988
39. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, cild 1 – Bakı 1960; cild 2 – Bakı 1960
40. Azərbaycan folkloru antologiyası: Borçalı folkloru – Bakı 1996
41. Azərbaycan folkloru antologiyası, 7 kitab – Bakı 1994, 1999, 2000, 2002
42. Azərbaycan–Gürcüstan: Dostluğun təntənəsi – Bakı 1996
43. აზერბაიჯანული ხალხური ბაიატები (ბორჩალო). = Azərbaycan xalq bayatıları (Borçalı) / «Literaturuli Sakartvelo» (Ədəbi Gürcüstan): qəzet / – Tbilisi 1998 # 30
44. Azərbaycan xalq dastanları – Bakı 1988
45. Azərbaycan xalq əfsanələri – Bakı 1985
46. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, cildlər 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 – Bakı 1982, 1983, 1985, 1988, 1989
47. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında Ərəb və Fars sözləri lüğəti – Bakı 1981
48. Azərbaycan mifoloji mətnləri – Bakı 1988
49. Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun Elmi Arxivi:
 - a) sv 445: «Aşıq Qərib», söyləyən Borçalının Daştəpə kəndindən Aşıq Məhəmməd Süleymanov, yazıya alan S. Z. Yaqubova, 1962
 - b) sv 490: «Koroğlu»nun Gürcüstan səfəri, 1936
50. Azərbaycan MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu:
 - a) شعرلر جنگلری = Şeirlər cümləri, cüng 9 (A/298), cüng 19 (B/1251), cüng 23 (B/1987), cüng 44 (B/685), cüng 61 (Q/34/580), cüng 89 (B/1858), cüng 108 (B/1335), cüng 232 (B/3738)
 - b) sv A-83/526: جنگی = Cüng 168, Katib: Həsən Sadıqov, yazıldığı yer: Tiflis, tarix: 1309=1892, Həbib Səmədzadənin arxivindən, avtoqraf
 - c) sv B-207/1825: انشاء – İnşa, müəllif: M. M. Astrabadi, katib: Abbas ibn Molla İsmayıl, yazıldığı yer: Borçalı, tarix: 1254=1838 [Farsca]

ç) sv B-883/1: دورة سلطنة انوشيروان عادل كسر = Dövreysi-səltənəti-Ənuşirəvani-Adil yaxud Taqi-Kəsra, müəllif: Mirzə Əli Abbasov, dram, yazıldığı yer: Tiflis, tarix: 1916, avtoqraf

d) sv B-884/2: سلطان محمود غزنوی = Sultan Mahmud Qəznəli, müəllif: Mirzə Əli Abbasov, yazıldığı yer: Tiflis, tarix: 1915

e) sv B-2037/15210: بوستان = Bustan, müəllif: Sədi Şirazi, katib: Süleyman ibn-Talib, yazıldığı yer: Sarban kəndi, Borçalı mahalı, tarix: 1258=1842

ə) sv B-2656/4281/10546: شهریار = Şəhriyar, tarix: 1245=1829

f) sv D-13/9989: كوامل التعبير = Kavamül-üt-təbir, müəllif: Əbülfəzl Hüseyn ibn İbrahim ibn Məhəmməd Tiğlibi (Tiflisi), köçürüldüyü yer: Mosul, tarix: 955=1549

g) sv D-118/10095: تاريخ نادری = Tarixi-Nadiri, müəllif: M. M. Astrabadi, katib: Məhəmməd Sadıq Bəy ibn Mustafa Bəy Yadi-garoğlu Tiflisi, tarix: 1234=1818, Hüseyn əfəndi Qaibovun kitabxanasından [Farsca]

ğ) sv Q-26/509 (24/207): Zabitin qoşmaları

h) sv M-133/3045, 134/3046: آذربایجاندا مشهور شعرانیک اشعار مجموعه سی = Azərbaycanda məşhur şüəranın əşar məcmuəsi, tərtib edən: Müfti Hüseyn əfəndi Qaibov, 3-cü cild, 4-cü cild

x) sv Maş.-12, inv. 6129 = Cəlali Məmməd, tarix: 14.10.1928

ı) sv X-847/3454; XIII/573/1182: اوچ حکایه = Üç hekayə, müəllif və mütərcim: Hüseyn Həsənzadə – Bakı 1332=1914

i) sv XII-342; XVI-709: ح. ح. حسنه زاده. یازانی م. ج. الی فبا. بری مجی کی تاب. یازانی م. ح. حسنه زاده = Təmam əlifba, birimci kitab, yazan: Mirzə Hüseyn Həsənzadə – Tiflis 1912

j) sv XII-344/6177: نصیحة الاطفال = Nəsihət-ül Ətfal, Müəllif və nəşir: Tiflis Şiə məzhəb mədrəsəsinin Türk və Fars dilləri müəllimi Əlimirzə Nərimanov Sənani, ikimci kitab – Tiflis 1331=1913

k) sv XVI-718/4856: نصیحة الاطفال = Nəsihət-ül Ətfal – müəllif: Borçalı qəzası Qızılhacılı qəryəsi məktəbinin naziri Əlimirzə Nərimanov – Tiflis 1907

q) sv XVI-953/5091: نادانلق = Nədanlıq, müəllif: Nəriman Nərimanov – Bakı 1894

- l) sv XXIV-396: Gürcü qızı (gəraylı), yazan: Səfil, tarixsiz
- m) «ملا نصر الدين» = «Molla Nəsrəddin»: satirik məcmuə, müdir və baş mühərrir Cəlil Məmmədquluzadə – Tiflis 1906–1918
- n) دعوت = Dəvət (Nəşri-əsarə-dəvət), müəllif: Ö. F. Nemanzadə – Tiflis 1323=1905
- o) «شرق روس» = «Şərq-i Rus»: qəzet – Tiflis 1903, 1904
- ö) «تارتان-پارتان» = «Tartan-Partan»: məcmuə – Tiflis 1918
51. Azərbaycan Respublikası Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi:
- a) sv 255/6/248: «گلمجک» («Gələcək»): qəzet – Tiflis 1918–1919
- b) sv 255/6/249: «İşıq Yol»: qəzet – Tiflis 1924 ## 13–27
- c) sv 527/160: İsa Borçalının şeirləri, tarix: 1930
- ç) sv 527/161: Xəstə Namazın şeirləri, tarix: 1930
- d) sv 527/204: Kirəcli A. H. Borçalı şairləri haqqında, tarix: 1947
- e) sv 533/2, 4, 143: Əfəndiyev Z. Y. Tbilisidə yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı (1880–1920 illəri), tarix: 1951–1962, avtoqraf
- ə) sv 533/63, 64: جنگ بياد = Cüng-Bəyaz, tarix: 1914
- f) sv 533/3/61: ديوان نگاری = Divani-Nigari – Tiflis 1908=1326
52. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər – Bakı 1987
53. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850–1920), toplayan, tərtib edən: Q. M. Məmmədli – Bakı 1975
54. Azərbaycançılıq birliyimizin əsasıdır (Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi) – Bakı 2002
55. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsarına məcmuədir, tərtib edən: Hüseyn Əfəndi Qayıbov, 3 cildə – Bakı 1988, 1989, 2002
56. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, 2 kitab – Bakı 1974, 1991
57. BAĞIROV B. İ. Əlyar Qarabağlı – Gəncə 2001, 1-ci h., 2-ci h.
58. БАХТИН М. М. Эстетика словесного творчества – М. 1986
59. БАСКАКОВ Н. А. Карапахи, или Терекеме, и изучение их языка / Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР / – М. 1965
60. Bir sinədə iki ürək (Gürcü şeirində Azərbaycan) – Bakı 1981
61. БОГОМОЛОВ И. С. Полонский в Грузии – Тбилиси 1966

62. Борчала; Борчалинская равнина; Борчалинский уезд; Борчалло. Энциклопедический словарь, томъ IV – СПб 1891
63. Borçalı / Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 2-ci cild – Bakı 1978
64. ბორჩალო; ბორჩალოს მაზრა / ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია = Borçalı; Borçalı qəzası / Gürcü Sovet Ensiklopediyası, 2-ci cild – Tbilisi 1977
65. «Borçalı»: jurnal – Bakı 1993 # 1
66. «Borçalı»: qəzet – Bakı 1998–2003
67. Borçalı ensiklopediyası, tərtibçi: M. M. Çobanlı – Bakı 2001, 2002
68. BORÇALI ŞAİR NƏBİ. Eləsi var... Toplayan H. M. Məmmədli, nəşir E. H. Məmmədli – Bakı 2003
69. BORÇALI ŞAİR NƏBİ. Yazılanlar gəldi başa, şeirlər, toplayan: H. M. Məmmədli, tərtibçi E. H. Məmmədli – Bakı 1991
70. BORÇALI Z. Y. «Zabit» təxəllüslü bir şair... Seçilmiş məqalələri və topladığı bayatılar – Bakı 1999
71. Borçalıdan keçən yollar, Məcmuə – Tbilisi 1995
72. BUDAQOV B. Ə., QEYBULLAYEV Q. Ə. Gürcüstanda Türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti – Bakı 2002
73. CAFEROĞLU A. Karapapak-Terekeme Uruğu Ağızı / Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar – İstanbul 1943
74. CAFEROĞLU A. Karapapaklar / Türk Ansiklopedisi, XXI cild – Ankara 1974
75. ჯავარძე გ. ი. მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნიშბით VIII–XIV საუკუნეებში = CAPARİDZE Q. İ. VIII–XIV əsrlərdə ət-Tiflisi nisbəli İslam xadimləri / Matsne (Bilik), Gürcüstan EA Xəbərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası – Tbilisi 1990 # 1
76. جاپاريدزة گ. نجم الدين ات تيفليسى = CAPARİDZE Q. Nəcm əd-din ət-Tiflisi, şair sufi / «Məcəllə məcmə əl-luğa əl-Ərəbiyyə bi-Diməşq» = CAPARİDZE Q. İ. Sufi şairi Nəcməddin ət-Tiflisi / Dəməşq Ərəb Dili Akademiyası məcmuəsi, cild 58/IV, sayı 1 – Dəməşq 1403=1983

77. ჯავახიშვილი მ. ს. თხზულებანი = CAVAXIŞVİLİ M. S. Əsərləri, cild 2 – Tbilisi 1970; cild 4 – Tbilisi 1977
78. CAVAXIŞVİLİ M. S. Torpaq çəkir, Seçilmiş əsərləri – Bakı 1980
79. CAVİD H. Dram əsərləri – Bakı 1975
80. CƏFƏR XƏNDAN Z. Ədəbi qeydlər – Bakı 1966
81. CƏFƏRLİ T. M. Böyük dostluq səhifələri – Bakı 1972
82. CƏFƏROV M. C. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə – Bakı 1973, 1974
83. CƏFƏROV M. M. El sənətkarı Aşıq Şenlik / «Şərq Qapısı» qəzeti – Naxçıvan 1978 # 232
84. CƏFƏROV N. Q. Eposdan kitaba – Bakı 1999
85. CƏFƏROV N. Q. Füzulidən Vaqifə qədər – Bakı 1991
86. CƏFƏRZADƏ Ə. M. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu – Bakı 1981
87. CƏMŞİDOV Ş. A. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi – Bakı 2002
88. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 3-cü cild – Bakı 1988
89. ჯიქია მ. ს. თურქიზმები ქართველურ ანტროპონიმიკონში = CİKİA M. S. Gürcü antroponimikonunda Türkizmlər / Filologiya... dissertasiya / – Tbilisi 1995
90. ჯუკაშვილი ი. აზერბაიჯანულენოვანი მოსახლეობის ჩამოსახლება ქვემო ქართლში = CUKAŞVİLİ İ. Azərbaycandilli əhalinin Aşağı Kartlidə məskunlaşması – Tbilisi 1995
91. ჭავჭავაძე ა. თხზულებები = ÇAVÇAVADZE A. Əsərləri – Tbilisi 1986
92. «Çənlibel»: Ədəbi-bədii qəzet – Rustavi 1997 # 4
93. Çənlibel, Ədəbi toplusu, birinci kitab – Tbilisi 2001
94. ჩლაიძე ლ. გ. ქოროღლის ეპოსის ქართული ვერსია = ÇLAİDZE L. Q. «Koroğlu» eposunun Gürcü versiyası – Tbilisi 1978
95. ÇOBANLI (Mədədoğlu) M. M. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi – Bakı 1994

96. ÇOBANLI M. M. «Ziya»dan «Çənlibel»ədək – Bakı 2000
97. ÇOBANLI M. M., HÜSEYNOVA-TALEH A. A. Borçalıda Dədə Qorqud izləri – Bakı 2000
98. ÇOBANLI M. M. Molla Pənah Vaqif və Gürcüstan – Bakı 1996
99. ÇOBANOV M. N. Borçalı şivələrinin leksikası, Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası – Bakı 1998
100. ÇOBANOV M. N., ÇOBANLI M. M. Borçalı toponimləri – Bakı 1996
101. ÇOBANOV S. M. Mənim əzəl, gözəl Saraçlım – Sumqayıt, 2001
102. DADAŞZADƏ A. M. XVIII əsr Azərbaycan lirikası – Bakı 1980
103. DADAŞZADƏ M. A. Ədəbi-tənqidi məqalələr – Bakı 1958
104. Dan ulduzu, Ədəbi məcmuə, 1-ci kitab – Tbilisi 1987
105. Dissertasiya (monoqrafiya) müəllifinin şəxsi arxivi:
 - a) «Aşıq Qərib», söyləyən: Aşıq Hüseyn Saraçlı, audiokaset
 - b) Qarani haqqında, söyləyən: Qoçulu kənd sakini Qəhrəman Süleymanov, tarix: 1995, avtoqraf
 - c) Mirzə Mehdi Vəlizadənin şeirləri, əlyazması
 - ç) Miskinoğlu Allahverdinin şeirlər dəftəri, əlyazması
 - d) Dollu Əbuzərin şeirləri, əlyazması
 - e) ƏFƏNDİYEV Z. Y. Zabit haqqında, tarix: 1960, əlyazması
 - ə) ƏFƏNDİYEV Z. Y. Mühəqqər yaradıcılığında satira, tarix: 1960
 - f) محمد رضا زاده مؤلفی: شعر لر دفتر ی = Şeirlər dəftəri, müəllif: Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, tarix: 1929, avtoqraf
 - g) ŞƏRİFLİ K. P. Müsibətli Zinyət, faciə, yazıldığı yer: Borçalının Sarvan kəndi, tarix: 1330=1912, makina yazısı surəti
 - ğ) Soğanlıqlı aşıq Məmmədbağır Allahverdi oğlunun repertuar dəftəri, təqdim edən: aşığın oğlu el şairi Dəryeynur, tarix: 2001
 - h) Quşçu İbrahimin şeirləri və dastan, təqdim edən: Mahmud Hacıxəlilli, tarix: 2002, əlyazması (dəftər)
106. DİVANBƏYOĞLU A. Seçilmiş əsərləri – Bakı 1981
107. ДЖАНАШИЯ Н. Н. Особенности верхнецалкинского турецкого говора / Filologiya... dissertasiya – Тб. 1955

108. ДЖАНГИДЗЕ В. Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка – Б. 1965
109. ДЖЕГИТОВЪ. Сазандаръ / Библиотека для чтения – СПб 1838
110. El çələngi – Bakı 1983
111. ائل شاعرلری. ترتیب ادن: سلمان مومتاز = El şairləri. Tərtib edən: Salman Mümtaz, 2 cildə – Bakı 1927, 1928
112. El şairləri. Tərtib edən: Salman Mümtaz. 2 cildə – Bakı 1935
113. «Elm və Həyat»: jurnal – Bakı 1986 # 7; 1989 # 4
114. EMİNALIYEV E. M. Abdulla Şaiqin «Xatirələrim» əsəri kamil memuar nümunəsi kimi, Filologiya... dissertasiya – Bakı 1996
115. ЕНИКОЛОПОВ (ЭНАКОЛОПАШВИЛИ) И. К. Лев Николаевич Толстой в Грузии – Тбилиси 1962
116. ЭРАДЗЕ Л. У. Грузино-азербайджанские литературные взаимосвязи (1920–1956 гг.) / Filologiya... dissertasiya / Баку 1990
117. Երածյե Լ. Մ. ԺցցօԾրօԾա ցօաԾ Ծա ԽօԾաԾ. = ERADZE L. U. Dostluq yoldur və körpüdür – Tbilisi 1977
118. «Ədəbiyyat Qəzeti» («Ədəbiyyat və İncəsənət»): – Bakı 1976, 1979, 1981, 1987–1992, 2001
119. ƏFƏNDİYEV O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti – Bakı 1993
120. ƏFƏNDİYEV P. Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı – Bakı 1992
121. ƏFƏNDİYEV R. İ. Seçilmiş əsərləri – Bakı 1979
122. ƏFƏNDİYEV T. İ. Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar – Bakı 2002
123. ƏHMƏDOV T. Ə. Nəriman Nərimanov – Bakı 1982
124. ƏHMƏDOV T. Ə. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu – Bakı 1991
125. ƏHMƏDOV V. S. Keşəli və onun şəcərələri – Bakı 2002
126. ƏKBƏROV Ə. Z. Böyük dostluq səhifələri – Bakı 1968
127. ƏLƏSGƏROV İ. Aşıq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşığı / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1972

128. ƏLİMİRZƏYEV X. Ə. Ədəbi qeydlər – Bakı 1975
129. ƏLİYEV Ə. T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti – Bakı 1995
130. ƏLİYEV X. H. Gürcüstanın Türk mənşəli toponimləri – Gəncə, 1999
131. ƏLİYEV K. İ. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri – Bakı 1985
132. ƏLİYEV D. Ə. Nizami və Gürcü ədəbiyyatı / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1984
133. ƏLİYEV D. Ə. Ürək bir, dilək bir – Bakı 1981
134. ƏLİYEV F. H. Orta əsr Gürcü mənbələrində Türkizmlər («Kartlis Sxovreba» salnaməsi əsasında) / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1992
135. ƏLİYEV L. S. Məhəmmədin «Şəhriyar» əsəri / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1994
136. ƏMRAHOĞLU A. Epik sözün poetik gücü – Bakı 2000
137. ƏNVƏRLİ N. Ə. Borçalıda yurd yeri İmirhəsən – Bakı 1999
138. ƏSGƏRLİ Z. Ş. N. Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin» faciəsi – Bakı 1985
139. FAXRALI (HÜSEYNOV) R. M. Oğuz eli Faxralı – Bakı 2002
140. Faxralı tək ağır elim var mənim, Faxralı şairlərinin şeirləri. Ərsəyə gətirən: S. Alməmmədli – Bakı 2000
141. Göyçə dastanları və aşiq rəvayətləri – Bakı 2001
142. GÖYÇƏLİ T. Göyçə aşiq məktəbi – Bakı 1999
143. ქართულ-სპარსული ეთიუდები = Gürcü-Fars etüdləri, Tərtibçi: Maqali Todua – Tbilisi c. 1, 1971; c. 2, 1975; c. 3, 1979
144. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები = Gürcü-fars tarixi sənədləri – Tbilisi 1955
145. ქართული მწერლობა = Gürcü yazıçılığı, c. 8 – Tbilisi 1990
146. «Gürcüstan» (1991-ci ilədək «Sovet Gürcüstanı»): qəzet – Tbilisi 1960–2003
147. Gürcüstan Dövlət Kitab Palatası arxivi dövrü mətbuat fondu:
a) «يڤنى فكر» = «Yeni Fikir»: qəzet – Tiflis 1922–1927

- b) sv 42, 45, 49: «Dan Yıldızı»: jurnal – Tiflis 1926–1930
- c) sv 44, 43: «Qızıl Şəfəq»: jurnal – Tiflis 1926–1930
- ç) sv 46: «یڭی دنیا» = «Yengi Dünya»: jurnal – Tiflis 1920
148. Gürcüstan Dövlət Teatr Muzeyinin arxivi: əlyazmalar fondu, sv 3 (98/15049): M. F. Axundov adına Tbilisi Azərbaycan Dram Teatrının tarixi (xatirələr), 1872–1947 illəri, Müəllif: Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı Hüseynzadə – 15/X–1959, avtoqraf, Ərəb hərfləriylə
149. Gürcüstan Dövlət Teatr Muzeyinin arxivi: Afişa fondu, s. v. 2: «ხანის ვეზირი» = «Xanın Vəziri» – 31 yanvar 1898
150. Gürcüstan EA Korneli Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutu:
- a) fond T, sv 140: کوراوغلی = Koroğlu, Əlyazması
- b) sv S/2385: ლექსებისა და სიმღერების კრებული, თათრულ ენაზე = Şeirlər və mahnılar məcmuəsi, Azərbaycan dilində, Gürcü hərfləriylə
- c) sv S/2519: ლექსებისა და სიმღერების კრებული, თათრულ ენაზე = Şeirlər və mahnılar məcmuəsi, Azərbaycan dilində, Gürcü hərfləriylə
151. Gürcüstan EA Serqi Canaşia adına Dövlət Muzeyinin arxivi:
- a) sv 1359: شعر. اوين! ملی حكايه. بسدی، اوين! ملی حكايه. = Bəsdî, oyan! Milli hekayə. Şeir. Müəllifi və nəşiri: Emin ağa Hacıəliyev – Tiflis 1330=1912
- b) sv 2472: یازانی: محمد ملا رضا اوغلی، بورچالی قضااسنک کولاگیر کندیندن = ایل شعرلری. Yazanı: Məhəmməd Molla Rza oğlu, Borçalı qəzasının Kolagir kəndindən – Tiflis 1338=1920
- c) sv 3062: خداین الاطفال = Xəzain-ül-ətfal. Müəllif: Mir Seyfəddin Seyidov Şirvani – Tiflis 1319=1902
152. Gürcüstan EA Şota Rustaveli Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutu folklor arxivi, sv 681: აშულ ყარობი = Aşuq Qərib, Söyləyən: Axalsixenin Tatanis kəndindən müsəlman Gürcü Aslan Bliadze – 1930
153. Gürcüstan Mədəniyyət Nazirliyi Giorqi Leonidze adına Dövlət Gürcü Ədəbiyyatı Muzeyinin arxivi, əlyazmalar fondu, sv 5988(2): ეთიმ გურჯის შედგენილი კრებული ქართულ და თათრულ

յԵյԾԾյ = Yetim Gürcünün tərtiblədiyi Gürcü və Azərbaycan dillərində məcmuə – 1895, avtoqraf

154. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivi:

a) sv 480/2/1054: О произведениях, разрешенных к постановке на сценах Кавказского края – 1914

b) sv 480/2/1061: «Любовь и свобода», драма М. Гулиева – 1914

155. Gürcüstan Parlamenti İlya Çavçavadze Milli Kitabxanası:

a) sv 34/09: «ԾժՐԴԾ» = «Droeba» (Zəmanə): qəzet – Tiflis, 1877 # 152; 1878 # 147, 1880 # 229

b) sv 42/09: «Закавказье»: газета – Тифлиς 1907–1910

c) sv 48/09: «ՌՆՏՐՈՆ» – «İsari» (Neştər): qəzet – Tiflis 1907, # 194

ç) sv 52/09: «ՕՅԴՐՈՏ» – «İveria»: qəz. Tiflis 1886, 1890–1897, 1902

d) sv 67/09: «Кавказъ»: газ. Тифлиς – 1851, # 1; 1906, ## 22, 24

e) sv 79/09: «Новое обозрение»: газ. – Тифлиς 1894, 1895

ə) sv 209/09: «Огни»: жур. Издатель-редакторъ: Г. Минасазовъ – Тифлиς 1907, ## 1–6

f) sv 415/09: «Закавказскій вестникъ»: газ. – Тифлиς 1847, ## 3, 22, 23

g) sv 417/09: «Тифлисскія ведомости»: газета – Тифлиς 1830

ğ) sv 442/09: Сборникъ матеріаловъ для описанія местностей и племень Кавказа – Тифлиς 1883 # 3; 1890 # 9; 1899 # 26

h) sv 446: «Грузія»: газ. – Тифлиς 1919 ## 59, 79; 1920 # 177

x) «Еженедельное обозрение»: газ., Издатель-редакторъ: Г. Минасазовъ – Тифлиς 1909–1910 ## 1–9

ı) sv 2770 (1920/099): وطن = «Vətən»: məcmuə – Tiflis 1920; 1921

i) sv R/57.878/4: КАНЕВСКІЙ Я. Эминъ-Ага Борчалинскій (Воспоминания бывшего разбойника) – Тула, 1915

156. HACALLI A., HACALLI R. Köklərdən budaqlara – Bakı 1998

157. HACIXƏLİLÖV M. K. Gürcüstan SSR-in cənub-şərq rayonlarının toponimiyası / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1990

158. HACILI A. A. Ahısqa Türk folkloru – Bakı 1998
159. HACILI A. A. Bayatı poetikası – Bakı 2000
160. HACILI A. A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi – Bakı 2002
161. HACILI A. A. Qərübəm bu vətəndə... (Ahısqa Türklərinin etnik mədəniyyəti) – Bakı 1992
162. HACIYEV A. M. Tiflis Azərbaycan teatrı – Bakı 1984
163. HACIYEV A. M. Tiflis ədəbi mühiti (1905–1917-ci illər) / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1965
164. HACIYEV A. M. Tiflis ədəbi mühiti – Bakı 1980
165. HACIYEV D. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram – Bakı 1983
166. HACIYEV V. Ə. Azərbaycan folkloru ənənələri (Gürcüstandakı Türkdilli folklor örnəkləri əsasında) – Tbilisi 1992
167. HACIYEV V. Ə. Borçalı Mehralı Bəy tarixi həqiqətlərdə – Tbilisi 2001
168. HACIYEV V. Ə. Folklorumuzun üfüqləri – Bakı 1991
169. HACIYEV V. Ə. Gürcüstandakı Türkdilli folklor örnəklərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1993
170. HACIYEV V. Ə. XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqlıq hərəkatı – Tbilisi 2003
171. HACIYEVA Z. T. Əski əlifba – Bakı 1989
172. HADİ M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 1-ci cild – Bakı 1978
173. HAQVERDİYEV Ə. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild – Bakı 1971
174. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı – Bakı 1998
175. Heydər Əliyev və Gürcüstan – Bakı-Tbilisi 2000
176. HƏKİMOV M. İ. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı – Bakı 1983
177. HƏQQİ İ. S. Bir xatirə / «Revolusiya və kultura» jurnalı / – Bakı 1937 # 1
178. HƏMİDOVA Ş. P. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri tarixindən – Bakı 1985
179. Hər budaqdan bir yarpaq, Toplayan: Ə. Cəfərzadə – Bakı 1983
180. HÜSEYNOV A. M. Sənət meyarı – Bakı 1986
181. Xalqımızın deyimləri və duyumları, Toplayıb yazıya alan: M. İ. Həkimov – Bakı 1986

182. ხარაძე კ. პ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, ქვემო ქართლი. = XARADZE K. P. Gürcüstanın tarixi coğrafiyası: Aşağı Kartli – Tbilisi 1991
183. Xaridə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Azərbaycan» qəz – Bakı 2003, # 43
184. XƏLİLOV P. İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» – İntibah abidəsidir – Bakı 1993
185. «Xəzər-Xəbər». Təsisçi: Xəzər Universiteti – Bakı 2000–2003
186. ابن شاکر الکتب. وفات الوفيات = İBN-ŞAKİR ƏL-KUTUBİ. Vəfatül-vəfəyat. = İBN-ŞAKİR ƏL-KUTUBİ. Vəfat edənlərdən biri. Beyrut, 1351=1972/73
187. İBRAHİMOV M. Ə. Aşıq poeziyasında realizm – Bakı 1966
188. İMAMVERDİYEV İ. C. Azərbaycan aşıq ifadəliliyi sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (Qərb bölgəsi üzrə). Sənətsünaslıq namizədi... dissertasiya – Bakı 1994
189. ИОСЕЛИАНИ П. Путевые записки от Тифлиса до Ахталы. Тифлис, 1850
190. İraq-Kərkük bayatıları (toplayan və tərtib edən Q. M. Paşayev) – Bakı 1984
191. İSABALI QIZI (MƏMMƏDOVA) T. İ. Borçalı aşıq mühiti – Bakı 1999
192. ИСАЯЛОВ Л. С. Письма о Грузии. Тифлис, 1899
193. İSMAYİLOV H. Ə. Göyçə aşıq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları – Bakı 2003
194. İSMAYİLOV Y. M. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı – Bakı 1962
195. İSRAFİLOV H. Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890–1920-ci illər) – Bakı 1988
196. İSRAFİLOV V. İ. Azərbaycan oronimləri və hidronimlərinin Gürcüstan arealı – Bakı 1999
197. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. 1-ci, 2-ci kitablar – Bakı 1979, 1985

198. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არაბულ, თურქულ და სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგები = K. Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun Ərəb, Türk və Fars əlyazmaları kataloqu (AC, K, L kolleksiyaları) – Tbilisi 1969, 1977, 1978
199. КАГРАМАНСОЙ (БАЙДАРЯЛЛЫ) М. Г. Грузинско–азербайджанские языковые параллели – Баку 1992
200. KALAFAT Y. Gürcistan Türk Halk Sufizmi / Orkun / – İstanbul, 2003
201. ქართლის ცხოვრება. = Kartlinin (Gürcüstanın) tarixi – Tbilisi 1-ci cild, 1955; 2-ci cild, 1959
202. Каталог арабских рукописей Института рукописей им. К. С. Кекелидзе АН Грузии, Коллекция L, Выпуск 2 – Тбилиси 2002
203. კემულარია მ. ი. ქვემო ქართლის ტოპონიმია = KEMULARIA M. İ. Aşağı Kartlinin toponimiyası (Dmanisi, Bolnisi və Marneuli rayonları üzrə) / Filologiya... dissertasiya / – Tbilisi 1998
204. KƏNDLİ-HERİSÇİ Q. Ə. Xaqani Şirvani – Bakı 1988
205. KƏRİMLİ (OZAN) A. K. Çıldır aşık məktəbi haqqında bilgiler / Azərbaycan musiqisi, tarix və müasir dövr / – Bakı 1994
206. KƏRİMOV L. H. Azərbaycan xəlcəsi. 3 cilddə – Bakı 1961, 1982, 1983
207. KƏRİMƏDƏ F. İ. Çaldıran döyüşü – Bakı 1987
208. مناقی کرمانی ع. = KİRMANİ Ə. Mənaqəbe. = KİRMANİ Ə. Mənaqəbələr – Tehran 1342=1963/64 [Farsca]
209. KIRZIOĞLU M. F. Aşık Şenlik – Ankara 1960
210. KIRZIOĞLU M. F. Edebiyatımızda Kars, 2. kitap – İstanbul 1958
211. KIRZIOĞLU M. F. Karapapaklar, Borçalı–Kazak Urugunun Kür–Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış – Erzurum 1972
212. კილაძე ი. თ. ნიჟამის «ხოსროვშირინისა» და რუსთაველის «ვეფხისტყაოსნის» ტიპოლოგიური ურთიერთმიმართებისათვის = KİLADZE İ. T. Nizaminin «Xosrov-Şirin»-inin və

- Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan»ının tipoloji qarşılıqlı müqayisəsinə dair / Filologiya... dissertasiya / – Tbilisi 2001
213. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cildə – Bakı 2000
214. КОРОГЛЫ Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана – Москва 1983
215. Koroğlu, Tərtib edəni M. H. Təhmasib – Bakı 1959
216. Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri) – Bakı 1999
217. KÖÇƏRLİ F. Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1-ci cild – Bakı 1978
218. ქუთათელაძე ქ. ი. ქვემო ქართლი = KUTATELADZE K. I. Kvemo (Aşağı) Kartli, Siyasi tarix məsələləri – Tbilisi 2001
219. Kür Xəzərə qovuşur (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr), Tərcümə edənlər: Ə. Saraçlı, D. Əliyeva – Bakı 1988
220. ქვემო ქართლი (ეთნოგრაფიული გამოკვლევა) = Kvemo (Aşağı) Kartli (etnoqrafik tədqiqat) – Tbilisi 1990
221. QACAR M. İ. Borçalı mahalı və Qarakənd-Kosalar eli – Bakı 2002
222. Qaçğan eli – Bakı 2002
223. ГАДЖИЕВ А. А. Романтизм и реализм – Баку 1972
224. ГАКСТГАУЗЕНЪ А. Закавказский крайъ, Часть 1 – СПб 1857
225. QARABAĞLI Ə. M. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası – Bakı 1968
226. QARABAĞLI Ə. M. «Dostluq körpüsü» poemasının müəllifi (Məcruh haqqında) / «Azərbaycan müəllimi» qəzeti / – Bakı 1965 # 42
227. Qarabağnamələr, 2 cildə – Bakı 1989, 1991
228. QARACALI İ. Bir dön geri, yurduna bax – Bakı 2000
229. Qaraçöp, Tarixi-etnoqrafik-ədəbi toplu – Bakı 1996
230. QARAYEV T. Ə. Gürcüstanda Azərbaycan şivələrində qədim Türk leksik layının tarixi-linqvistik təhlili / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1981
231. QARAYEV Y. V. Azərbaycan realizminin mərhələləri – Bakı 1980

232. QARAYEV Y. V. Qarabağ ədəbi mühiti / «Mədəni-maarif» jurnalı / – Bakı 2002 # 8/9
233. Qardaş köməyi [1917-ci il nəşri transliterasiyası] – Bakı 2002
234. QASIMLI M. P. Aşıq sənəti – Bakı 1996
235. QASIMOV H. Ə. Azərbaycan şeirinin poetik xüsusiyyətləri (Süjetli lirika) – Bakı 1996
236. QASIMZADƏ F. S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi – Bakı 1966
237. Qaytarılan köç karvanı: Borçalı XX əsrin sonlarında – Bakı 1998
238. QƏHRƏMANOV C. V., ƏLİYEV R. M. «Kəvamil-üt-təbir» və onun müəllifi haqqında / Əlyazmalar xəzinəsində, 5-ci cild / – Bakı 1979
239. QƏNİYEV S. H. Şirvan folklor mühiti – Bakı 1997
240. QƏNİZADƏ S. M. Gəlinlər həmayili – Bakı 1986
241. «Qobustan»: İncəsənət toplusu – Bakı 1984, 1987, 1991, 1993, 2002
242. QOCAYEVA-MƏMMƏDOVA G. N. Gürcüstan azərbaycanlıların təhsili tarixi, Birinci hissə: Yüz yaşlı məktəblər – Tbilisi 2002
243. QOCAYEVA-MƏMMƏDOVA G. N. Gürcüstan Demokratik Respublikasında azərbaycanlıların təhsili (1918–1921-ci illərdə) / Pedaqoji... dissertasiya / – Bakı 2003
244. QOÇULU Ö. M. Taleyimdən yox gileyim – Bakı 2002
245. Qoşmalar, Toplayanlar: S. Rüstəm, M. Rahim – Bakı 1929
246. გრიშაშვილი ი. გ. თხზულებანი = QRIŞAŞVİLİ İ. Q. Əsərləri, Üçüncü cild – Tbilisi 1985
247. QULİYEV V. M. Azərbaycan filoloji fikri və Rus ədəbi-ietimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı) – Bakı 2000
248. Qurani-Kərim, Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z. M. Bünyadov, V. M. Məmmədaliyev – Bakı 1997
249. QURBANOV Ş. D. Açılmamış səhifələr – Bakı 1974
250. QURBANOV Ş. D. Nəriman Nərimanov, Ömrünün son illəri (Təkmilləşmiş, əlavələr edilmiş ikinci nəşri) – Bakı 2003

251. QURBANOV Ş. D. Ömər Faiq Nemanzadə – Bakı 1992
252. QURBANOV Ş. D. Ömrün fikir dünyası – Bakı 1991
253. QUTQAŞINLI İ. N. Səfərnəmə – Bakı 1967
254. გვახარია ა. ა. ნარკვევები ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან = QVAXARİA A. A. Gürcü-Fars ədəbi əlaqələri tarixindən oçerklər – Tbilisi 1995
255. ГЮЛЬМАМЕДОВ М. С. Развитие школьного дела в до-революционном Закатальском округе (1801–1917 гг.) / Диссертация / – Тбилиси 1986
256. «Литературный Азербайджан»: жур. – Баку 1987 # 12; 2001 ## 5, 6
257. ლორთქიფანიძე ი. ქვემო ქართლი მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში = LORTKİPANİDZE İ. Aşağı Kartli 18-ci əsrin birinci rübündə, 4 hissə – Tbilisi 1935, 1938
258. ლორთქიფანიძე ქ. გ. თურქულიდან ნასესხები ლექსიკა შუა საუკუნეების ქართულ წერილებით ძეგლებში – LORTKİPANİDZE K. Q. Orta əsrlər Gürcü yazılı abidələrində Türkcədən alınma leksika (XI–XIII əsrlər) (epos və dastan) / Filologiya... dissertasiya / – Tbilisi 1994
259. МАМЕДОВ Ш. Б. Страницы дружбы / Жур. «Литературная Грузия» – Тбилиси 1986 # 2
260. MEHDİYEVA S. H. «Şəhriyar» yazılı dastanının dili / Filoloji... dissertasiya / – Bakı 1974
261. MEHDİYEVA S. H. Yazılı dastanların dili – Bakı 1991
262. МƏНƏММƏД. Şəhriyar, Tərtibçi: Ə. Q. Səfərli – Bakı 1987
263. МƏНƏРРƏМОВ Z. H. XX əsr Göyçə aşığı mühiti: 1920–1950-ci illər – Bakı 1997
264. МƏММƏДQULUZADƏ C. Əsərləri, 3-cü cild – Bakı 1967
265. МƏММƏДLİ E. H. Borçalı folkloru örnəkləri / Azərbaycan folkloru, Toplama, nəşr və tədqiq problemləri / – Bakı 1994
266. МƏММƏДLİ E. H. Təcnis sənətkarlığı – Bakı 1998
267. МƏММƏДLİ H. M. Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər – Bakı 1999

268. MƏMMƏDLİ H. M. Görüm Faxralının biri olsun beş – Bakı 2002
269. MƏMMƏDLİ Q. M. İmzalar – Bakı 1977
270. MƏMMƏDLİ Q. M. Nəriman Nərimanov (həyat və yaradıcılığının salnaməsi) – Bakı 1987
271. MƏMMƏDLİ M. S. Borçalı mahalı, Qaçğan kəndi – Bakı 2001
272. MƏMMƏDLİ Ş. B. Alın yazımız – Tbilisi 1997
273. MƏMMƏDLİ Ş. B. Borçalı ədəbi mühiti (1920-ci ilə qədər) / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 2003
274. MƏMMƏDLİ Ş. B. Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı (1920-ci ilə qədər), Monoqrafiya – Bakı 2000
275. MƏMMƏDLİ Ş. B. Ədəbi Borçalı. Bədii ədəbiyyatda Borçalı mövzusu (1920-ci ilə qədər) – Bakı 2002
276. მემედლი (მამედოვი) შ. ბ. საქართველოს აზერბაიჯანელთა ლიტერატურული ტრადიციები = MƏMMƏDLİ Ş. B. Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi əənələri – Tbilisi 2001
277. MƏMMƏDLİ Ş. B. Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı – Tbilisi 1997
278. მამედლი შ. ბ. «ლენქორანის ხანის ვეზირი» ქართულ სცენაზე = MƏMMƏDLİ Ş. B. «Lənkəran xanının vəziri» Gürcü səhnəsində – Tbilisi 1998
279. MƏMMƏDLİ (MƏMMƏDOV) Ş. B. XIX əsrin ikinci yarısı Gürcü mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1987
280. MƏMMƏDLİ Ş. B. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan–Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi – Bakı 1991, 1995
281. MƏMMƏDLİ Ş. B. Səhnə ülfətimizdən – Tbilisi 1998
282. MƏMMƏDLİ Ş. B. Ziya Borçalı cüng-bayazı / «Prometey» jurnalı / – Bakı 2000 # 1–2
283. MƏMMƏDOV A. B. Şamaxı ədəbi mühiti (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədər) / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1993

-
284. MƏMMƏDOV A. B. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit) – Bakı 1997
285. MƏMMƏDOV A. Y. Azərbaycan hekayəsi – Bakı 1984
286. MƏMMƏDOV X. Q. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər – Bakı 1987
287. MƏMMƏDOV K. D. Nəcəf Bəy Vəzirov – Bakı 1963
288. MƏMMƏDOV K. D. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira – Bakı 1975
289. MƏMMƏDOV R. Ə. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı və ədəbi mühit (1918–1941 illəri) – Bakı 2000
290. MƏMMƏDOV R. Ə. Gürcüstanın Azərbaycan dilli mətbuatında ədəbiyyat məsələləri / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1990
291. MƏMMƏDOV V. M. Nəriman Nərimanov – Bakı 1957
292. MƏMMƏDOV Z. C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi – Bakı 1994
293. MƏMMƏDOVA S. Ə. Azərbaycan Renessansının fəlsəfi-estetik problemləri – Bakı 1997
294. MƏMMƏDOVA T. İ. Borçalı aşiq mühiti / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 2000
295. МИНАСАЗОВ Г. Б. Избранные произведения – Баку 1982
296. MİR CƏLAL Ə., HÜSEYNOV F. C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Ali məktəblər üçün dərslik – Bakı 1982
297. MİR CƏLAL Ə., XƏLİLOV P. İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları – Bakı 1972
298. MİRƏHMƏDOV Ə. M. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər – Bakı 1983
299. MİRƏHMƏDOV Ə. M. Ədəbiyyatşünaslıq, Ensiklopedik lüğət – Bakı 1998
300. MİRƏHMƏDOV Ə. M. «Molla Nəsrəddin»in əməkdaşı (İsmayıl Həqqi Həsənzadə) / «Bakı»: axşam qəzeti / – Bakı 1967 # 125
301. MİRZA BALA. Kara-Papak / İslam Ansiklopedisi, 6 c. / İstanbul 1951
302. МИШИЕВ А. Г. Азербайджанские писатели и тифлисская общественно-литературная среда (1820–1905 гг.) / Диссертация / – Тбилиси 1987

303. MİŞİYEV A. Q. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820–1905) – Tbilisi 1987
304. Molla Nəsrəddin, On cildə, 1-ci cild – Bakı 1996
305. MUSAYEVA A. Ş., MUSAYEV C. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı – Bakı 1997
306. MÜMTAZ S. M. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları – Bakı 1986
307. MÜTƏLLİMOV T. M. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin poetikası – Bakı 1988
308. NAMAZOV Q. M. Aşığın sazı və sözü – Bakı 1980
309. НАСИБОВ Ю. М. Азербайджан в V – первой половине XII вв. (по древнегрузинским источникам) / Диссертация / – Баку 1985
310. NEMANZADƏ Ö. F. Seçilmiş əsərləri – Bakı 1992
311. НЕЙМАТОВА М. С. Арабо-персо-туркоязычные надписи на территории Грузии / Источниковедческие разыскания / – Тбилиси 1979
312. NƏBİYEV A. M. Azərbaycan folklorunun janrları – Bakı 1983
313. NƏBİYEV A. M. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Gürcüstanda azərbaycanlıların məskənləri və yaşayış binaları / Tarix... dissertasiya / – Tbilisi 1981
314. NƏBİYEV B. Ə. Çətin yollarda (Ədəbiyyatımıza dair araşdırmalar) – Bakı 2000
315. NƏBİYEV B. Ə. Ədəbi düşüncələr – Bakı 1971
316. NƏRİMANOV N. N. Seçilmiş əsərləri – Bakı 1985
317. NƏZİRLİ Ş. Ə. Azərbaycan generalları – Bakı 1997
318. NOVRUZOV C. Ə. Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların ənənəvi və müasir maddi mədəniyyəti / Dissertasiya / – Bakı 1991
319. NOVRUZOV T. C. Sabir ədəbi məktəbi – Bakı 1992
320. OSMANLI V. M. Azərbaycan romantikləri – Bakı 1985
321. ÖMƏRLİ V. A. Qarayazı, 2 cildə – Bakı 2001, 2003
322. ÖMƏROV İ. A., ÇOBANLI M. M. Borçalı aşığı – Bakı 1997

323. ფაღავა კ. ყ. აზერბაიჯანული და ქართული კულტურული ურთიერთობისათვის = PAĞAVA K. Q. Azərbaycan və Gürcü mədəniyyət əlaqələrinə dair – Tbilisi 1966
324. ПАШАЕВ А. Х. Очерки истории азербайджанской школы в Грузии в XX – начале XX веков – Баку 1997
325. PAŞAYEV S. X. XIX əsr Azərbaycan aşiq yaradıcılığı – Bakı 1990
326. ПИРЦХАЛАВА М. С. Памятники скифской архаики (VII–VI вв. до н. э.) на территории древней Грузии / Диссертация / – Тбилиси 1975
327. ფირცხალავა ს. ისტორიული ლანდები = PIRSXALAVA S. Tarixin kölgələri – Tbilisi 1990
328. ПОЛОНСКИЙ Я. П. Полное собрание сочинений – СПб 1885, 1886
329. ПОСПЕЛОВ Г. Н. Теория литературы – Москва 1978
330. RƏFİLİ M. H. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş – Bakı 1958
331. RƏHİMOVA E. A. Ölməz sənət incisi – Bakı 2000
332. რუხაძე ლ. თურქიზმები ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში = RUXADZE L. Gürcü dilinin izahlı leksikonunda Türkizmlər / Filologiya... dissertasiya / – Tbilisi 1999
333. RUSTAVELİ Ş. Pələng dərisi geymiş pəhləvan, Tərcümə edən: Əhməd Cavad – Bakı 1978
334. RÜSTƏMOVA A. C. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII–XVII əsrlər) – Bakı 1975
335. RÜSTƏMZADƏ R. B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında – Bakı 1984
336. ايل قاراپاياق. رضوى م. = RZƏVİ M. Qarapapaq eli, Tarix, ədəbiyyat, rüsum, folklor və monoqrafiya – Tehran 1370=1951 [Farsca]
337. SABİR M. Ə. Nəpəhnamə – Bakı 2002
338. САДЫХОВ М. З. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей – Баку 1975
339. SALMANOV Ş. M. Tənqidçi və ədəbi proses – Bakı 2002
340. SARAÇLI-MƏMMƏDLİ Ə. Y. Abdulla Şaiq – Bakı 1983

341. SARAÇLI-MƏMMƏDLİ Ə. Y. Azərbaycan bədii nəsr – Bakı 1983
342. SARAÇLI-MƏMMƏDLİ Ə. Y. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı – Bakı 1977
343. САРИШВИЛИ Э. Р. Фонетико-морфологический анализ языка азербайджанской рукописи дастана «Кер-оглы» / Диссертация / – Тбилиси 1980
344. SARVAN (SADIQOV) M. O. Borçalı alimləri – Bakı 2001
345. SARVAN (SADIQOV) M. O. Ulu Borçalı – Bakı 1998
346. SARVAN M. O., NƏBİOĞLU M. Borçalı – Bakı 2003
347. Sazım, sözüm – Bakı 1978
348. Sevirəm Gürcüstanı – Bakı 1977
349. SEYİDOV M. M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları – Bakı 1983
350. SƏFƏRLİ Ə. Q. XVII–XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri – Bakı 1982
351. SƏFƏRLİ Ə. Q., YUSİFOV X. H. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı – Bakı 1982
352. SƏHHƏT A. Əsərləri, 2 cildə, 1-ci cild – Bakı 1975
353. «Sınıq körpü»: jurnal – Qazax, 1992 # 1–2
354. СИНАУРИДЗЕ М. И. Результаты археологического изучения Болнисского района – Тбилиси 1977
355. Struktur-semiotik araşdırmalar, Toplu, Sayı 2 – Bakı 2002
356. SULTANLI Ə. A. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən – Bakı 1964
357. SULTANOV E. Seçilmiş hekayələri – Bakı 1966
358. შაყულაშვილი გ. ნ. ძველი თბილისის პოეზიის ისტორიიდან = ŞAĞULAŞVİLİ Q. Köhnə Tbilisinin poeziyası tarixindən – Tbilisi 1987
359. შაყულაშვილი გ. ნ. საიათნოვას აზერბაიჯანული ლექსები თეიმურაზისეული დავთრის მიხედვით = ŞAĞULAŞVİLİ Q. N. Teymurazın dəftəri üzrə Sayat-novanın azərbaycanca şeirləri – Tbilisi 1970

360. ŞAİQ A. M. Əsərləri, 5 cildə – Bakı 1966, 1968, 1972, 1978
361. ŞAMIOĞLU (MUSAYEV) Ş. Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX–XX əsrlər) – Bakı 1997
362. ŞAMIOĞLU (MUSAYEV) Ş. Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat – Bakı 2002
363. შანშიაშვილი ს. თხზულებათა კრებული = ŞANŞIA-ŞVİLİ S. Əsərləri toplusu, cild 4 – Tbilisi 1987
364. შენგელია ნ. სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში = ŞENQELİA N. XI əsrdə Səlcuqlar və Gürcüstan – Tbilisi 1968
365. ŞƏMSİZADƏ N. Ş. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: Mərhələlər və konsepsiyalar – Bakı 1997
366. ŞƏRİF Ə. Q. Keçmiş günlərdən, Xatirələr – Bakı 1977
367. ŞƏRİFOVA S. Ş. İlk Azərbaycan romanları – Bakı 1998
368. Şirvanın 350 şairi – Bakı 1999
369. TAĞIYEV İ. H. Qarayazınamə – Bakı 1994
370. TAĞIYEV R. Ə. İnkilab qaranquşu [Kərim bəy Şərifli haqqında] / «Azərbaycan gəncləri» qəzeti / – Bakı 1981 # 59
371. TALIBZADƏ K. A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi – Bakı 1984
372. TALIBZADƏ K. A. Seçilmiş əsərləri, İki cildə – Bakı 1991, 1994
373. TALIŞLI M. M. XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1997
374. TANRIVERDİ (TANRIVERDİYEV) Ə. V. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi – Bakı 2002
375. Telli saz ustadları, Tərtib edən: Ə. Axundov – Bakı 1964
376. TƏHLƏLİ NOVRUZ. Dağlar, əylil, yar görünsün... [Tərtibçi Allahverdi Təhləli] – Bakı 2003
377. TƏHMASİB M. H. Azərbaycan xalq dastanları – Bakı 1972
378. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax, 1728-ci il) – Bakı 2001
379. قانون ادب. تفلیسی ح. = TİFLİSİ H. İ. Qanune-ədəb = TİFLİSİ H. Ədəb qanunu – Tehran 1350=1971/72 [Farsca]

380. Türk xalq şeirindən seçmələr, Tərtibçi M. Aslan – Bakı 1980
381. TÜRKOĞLU İ. Karapapaklar / İslam Ansiklopedisi, c. 24 / İstanbul 2001
382. «Ulduz»: Ədəbiyyat-sənət jurnalı – Bakı 1990 ## 8, 11; 2000 # 12
383. Ustad aşıqlar, Tərtibçilər: P. Ş. Əfəndiyev vb – Bakı 1983
384. VƏHABZADƏ B. M. Borçalı–Başkeçid dağlarında qaynayan çeşmə / Vətən ocağının istisi / – Bakı 1982
385. БАХУШТИ. География Грузии – Тифлиς 1904
386. VƏQİF M. P. Əsərləri – Bakı 1937
387. БАТЕЙШВИЛИ Д. Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XX века – Москва 1973
388. ВЕСЕЛОВСКИЙ А. Н. Историческая поэтика – Москва 1989
389. VƏKİLOV Q. Ə. XIX əsr aşiq lirikası – Bakı 1993
390. VƏLİXANOV N. İ. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının inkişafı (1890–1917 illəri) – Bakı 1983
391. VƏLİYEV H. A. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı Gürcü mənbələrində – Bakı 1984
392. VƏLİYEV H. A. Gürcü mənbələrində Azərbaycan (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli) / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1980
393. VƏLİYEV K. N. Elimizdən, obamızdan – Bakı 1980
394. VƏLİYEV (KÖRPÜLÜ) Ş. Q. Füyuzat ədəbi məktəbi – Bakı 1999
395. VƏLİYEV Q. C. Aşiq Şenliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı / Filologiya... dissertasiya / – Bakı 1991
396. VÜQARLI V. Ə. Soğanlıq kəndi şivəsinin lüğəti – Bakı 2000
397. ЯКУБОВА С. З. Азербайджанское народное сказание «Ашуг-Гариб» – Баку 1968
398. YENİARAS O. Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş – İstanbul 1994
399. იეთიმ-გურჯი. რჩეული ლექსები = YETİM GÜRCÜ. Seçilmiş şeirləri – Tbilisi 1999

400. YUSİFLİ V. Tənqid və bədii söz – Bakı 2002
401. YUSİFLİ Y. M. İki ürək – Bakı 1999
402. YUSİFOVA A. «Şəhriyar» dastanının müəllifi kimdir? / «Mərhəmət» jurnalı / – Bakı 1992 # 1–2
403. ZAMANOV A. F. Əməl dostları – Bakı 1979
404. ZÜLFÜQAROVA Ş. V. Azərbaycan–Gürcü pedaqoji əlaqələri (1850–1917) / Pedaqoji... dissertasiya / – Bakı 1989